

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК
Кафедра політології і державного управління
Кафедра соціології та соціальної роботи

**ПОЛІТИЧНІ
ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ
В УКРАЇНІ
в кінці ХХ – на початку ХХІ століть**

Колективна монографія

*За загальною редакцією
Юрія Остапця і Маріана Токаря*

Ужгород
ТОВ «РІК-У»
2025

УДК 323.22/.28(477)"19/20":316.42

П-50 Політичні інститути та процеси в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ століть: колективна монографія / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; [авт. колект.: В. Бортніков, В. Бурдяк, М. Готра, В. Дудінський, І. Дудінська, М. Зан, Н. Кононенко, А. Круглашов, В. Лебедюк, Ю. Остапець, М. Палінчак, Н. Ротар, Н. Сабадаш, Д. Стебляк, І. Тодоров, М. Токар, Т. Федорчак, К. Червеняк, М. Шелемба]; Каф. політ. і держупр.; Каф. соціології та соц. роб.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2025. 488 с.

Пропоноване видання колективу авторів підсумовує дослідження актуальних питань політичних інститутів та процесів в Україні в контексті демократичної практики суспільно-політичних і публічно-управлінських відносин. Колективна монографія фокусує увагу на зміні соціально-політичного ландшафту в Україні в надскладних умовах криз, війни та геополітичної турбулентності. Це третє видання з трилогії про політичні інститути та процеси, ініційованої редакторами. Раніше побачили світ колективні монографії «Теоретико-методологічні підходи до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів» (Ужгород, 2022) й «Політичні інститути та процеси у країнах Центральної і Східної Європи наприкінці ХХІ століття» (Ужгород, 2023).

Видання стане в нагоді всім, хто цікавиться вивченням політичних інститутів та процесів, дослідженням питань розбудови і взаємовідносин держави й громадянського суспільства, публічно-управлінських відносин, державної політики і розвитку демократії в Україні та світі.

Рецензенти:

Василь КЛИМОНЧУК, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Василь БУСЛЕНКО, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та публічного управління Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Рекомендовано до друку:

на засіданні Вченої ради факультету суспільних наук
ДВНЗ "Ужгородський національний університет"
(протокол № 4 від 18 грудня 2024 р.);

на засіданні Вченої ради
ДВНЗ "Ужгородський національний університет"
(протокол № 2 від 25 лютого 2025 р.)

© Колектив авторів, 2025

© ТОВ «РІК-У», 2025

ISBN 978-617-8390-66-2

ЗМІСТ

Преамбула (<i>Юрій ОСТАПЕЦЬ, Маріан ТОКАР</i>)	5
Розділ 1. Еволюція партійної системи України: характеристика етапів та перспективи розвитку в поствоєнний період (<i>Юрій Остапець, Ірина Дудінська</i>).....	7
Розділ 2. Електоральна та позаелекторальна участь в Україні: чи мають значення інтерес до політики, соціальний клас чи релігійність? (<i>Віталій Лебедюк</i>)	61
Розділ 3. Особливості політико-партійної структуризації представницьких органів місцевого самоврядування у поліетнічних регіонах України (за результатами місцевих виборів 2020 року) (<i>Михайло Зан</i>)	83
Розділ 4. Цифрові трансформації політичного процесу в Україні: тенденції та перспективи (<i>Наталія Ротар</i>)	133
Розділ 5. Пастки спроможності українських урядів в розрізі нормативної легітимності (<i>Наталія Кононенко</i>).....	181
Розділ 6. Розвиток державної етнонаціональної політики в Незалежній Україні: динаміка, сучасний стан, перспективи удосконалення (<i>Кристина Червеньяк</i>).....	215
Розділ 7. Суб'єктність неурядових організацій етнонаціональних спільнот в інституціональному процесі сучасної України (<i>Маріан Токар, Маріанна Готра</i>)	253
Розділ 8. Державно-церковні відносини в Україні (<i>Микола Палінчак, Діана Стебляк</i>)	285
Розділ 9. Україна на шляху до Об'єднаної Європи (<i>Анатолій Круглашов</i>)	309

Розділ 10. Україна в євроатлантичній інтеграції: історія та перспективи (<i>Ігор Тодоров</i>)	329
Розділ 11. Особливості правового забезпечення міжнародної співпраці України з Європейським Союзом в умовах широкомасштабної війни проти російської федерації (<i>Віра Бурдяк, Тетяна Федорчак</i>)	349
Розділ 12. Політичні процеси на Волині (<i>Валерій Бортніков</i>)	379
Розділ 13. Електоральні процеси на Закарпатті (1991–2020) (<i>Юрій Остапець, Михайло Шелемба, Владіслав Дудінський</i>)	409
Розділ 14. Гуманітарна політика в територіальних громадах в умовах воєнного стану (<i>Наталія Сабадаш</i>)	459
Післямова (<i>Юрій ОСТАПЕЦЬ, Маріан ТОКАР</i>)	481
Про авторів	483

ПРЕАМБУЛА

Маємо честь представити третє видання із трилогії колективних монографій, присвячених вивченню політичних процесів та інститутів у сучасному буремному світі. Воно підсумовує дослідження актуальних питань політичних інститутів та процесів в Україні у контексті демократичної практики суспільно-політичних і публічно-управлінських відносин. Дана колективна монографія фокусує увагу на зміні соціально-політичного ландшафту в Україні в надскладних умовах криз, війни та геополітичної турбулентності. Тому видання стане в нагоді всім, хто цікавиться вивченням політичних інститутів та процесів, дослідженням питань розбудови і взаємовідносин держави й громадянського суспільства, публічно-управлінських відносин, державної політики й розвитку демократії в Україні та світі.

Зокрема, у пропонованому виданні авторський колектив науковців Ужгородського національного університету, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Волинського національного університету імені Лесі Українки, Національного університету «Острозька академія», Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України та ін. пропонує широкому колу читачів низку науково-дослідницьких розвідок, в змісті яких досліджуються політичні інститути і процеси в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть.

Конкретніше свої найновіші наукові розвідки тут представили автори про еволюцію партійної системи України крізь детальну характеристику етапів та перспективи розвитку в поствоєнний період (*Юрій Остапець, Ірина Дудінська*), електоральну й позаелекторальну участь в Україні в контексті значення інтересу до політики (*Віталій Лебедюк*), про особливості політико-партійної структуризації представницьких органів місцевого самоврядування у поліетнічних регіонах України за результатами місцевих виборів 2020 року (*Михайло Зан*), цифрові трансформації політичного процесу в Україні та їх тенденції і перспективи (*Наталія Ротар*), пастки спроможності українських урядів в розрізі нормативної легітимності (*Наталія Кононенко*), розвиток державної етнонаціональної політики в Незалежній Україні: динаміка, сучасний стан, перспективи удосконалення (*Кристина Червеняк*), суб'єктність неурядових організацій етнонаціональних спільнот в інституціональному процесі сучасної України (*Маріан Токар, Маріанна Готра*), державно-церковні відносини в Україні (*Микола Палінчак, Діана Стебляк*), про шлях

України до Об'єднаної Європи (*Анатолій Круглашов*), історію та перспективи євроатлантичної інтеграції України (*Ігор Тодоров*), особливості правового забезпечення міжнародної співпраці України з Європейським Союзом в умовах широкомасштабної війни проти російської федерації (*Віра Бурдяк, Тетяна Федорчак*) та ін. Цікавими є і авторські подачі про регіональні політичні процеси на Волині (*Валерій Бортніков*), партійну структуру Закарпаття (*Юрій Остапець, Михайло Шелемба, Владіслав Дудінський*), про гуманітарну політику (*Наталія Сабадаш*).

Урешті-решт, варто зазначити, що дана колективна монографія є третьою в тематичному циклі-трилогії з дослідження політичних інститутів та процесів ініціаторів видання. У 2022 році побачила світ перша подібна праця – **Теоретико-методологічні підходи до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів** (колективна монографія / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; [авт. колект.: С. Асланов, І. Вегеш, М. Вегеш, А. Дербак, М. Зан, Г. Зеленько, Н. Кічера, А. Ключкович, М. Колодій, Г. Кумар, М. Лендъел, Ю. Остапець, А. Романюк, М. Токар, К. Червеняк, М. Шелемба, Мих. Шелемба]; Каф. політ. і держупр.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2022. 560 с.). а в 2023 році друга: **Політичні інститути та процеси у країнах Центральної і Східної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть** (колективна монографія / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; [авт. колект.: В. Бурдяк, В. Бусленко, Є. Гайданка, І. Дудінська, В. Дудінський, М. Зан, Г. Зеленько, Н. Кічера, А. Ключкович, Н. Кононенко, Ю. Копинець, М. Лендъел, В. Литвин, Н. Марадик, Н. Нечаєва-Юрійчук, Ю. Остапець, М. Палінчак, В. Петрінко, А. Романюк, Н. Ротар, Д. Стебляк, М. Токар, М. Цірнер, Г. Шипунов]; Каф. політ. і держупр.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2023. 680 с.).

І ось, нарешті, маємо третю монографічну книжку з трилогії – **Політичні інститути та процеси в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ століть** (колективна монографія / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; [авт. колект.: В. Бортніков, В. Бурдяк, М. Готра, В. Дудінський, І. Дудінська, М. Зан, Н. Кононенко, А. Круглашов, В. Лебедюк, Ю. Остапець, М. Палінчак, Н. Ротар, Н. Сабадаш, Д. Стебляк, І. Тодоров, М. Токар, Т. Федорчак, К. Червеняк, М. Шелемба]; Каф. політ. і держупр.; Каф. соціології та соц. роб.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород, 2025. 488 с.).

У всіх трьох виданнях опрацьований матеріал є актуальним, доводячи важливість вивчення політичних явищ і процесів для майбутнього не тільки України, а й світової демократії загалом.

РОЗДІЛ 1

ЕВОЛЮЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ: ХАРАКТЕРИСТИКА ЕТАПІВ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В ПОСТВОЄННИЙ ПЕРІОД

Юрій ОСТАПЕЦЬ, Ірина ДУДІНСЬКА

Вступ. Процес розвитку багатопартійності в Україні триває понад 30 років. Відправним пунктом для аналізу процесу формування партійної системи нами обрано дату легалізації на території колишньої УРСР першої політичної партії некомуністичного спрямування – Української республіканської партії (УРП), установчий з'їзд якої відбувся 29 квітня 1990 р., а офіційна реєстрація – 5 листопада 1990 р. За цей час партійна система зазнавала значних змін унаслідок чого її сучасний вигляд суттєво різниться від початкового. Дослідження з цієї проблематики з'явилися практично водночас із виникненням самого феномену багатопартійності в Україні. Моделі розвитку партійної системи України подані у наукових доробках таких учених: М. Кармазіної [7; 8; 9], А. Колодій [12], В. Лебедюка [14], Ю. Мацієвського [18], А. Мелешевича [21], Ю. Остапця [23; 24; 25], А. Романюка [34; 35; 36], Н. Ротар [37], Ю. Якименка [39] та ін.

Дослідницька модель розвитку партійної системи України. Для цілей нашого дослідження пропонується розрізняти багатопартійність і партійну систему: під першою розуміється сукупність усіх зареєстрованих в Україні політичних партій, а під другою – політичні партії, які реально змагаються за владу, беруть участь у її реалізації. У такому контексті партійну систему України утворюють: 1) загальнонаціональні парламентські політичні партії, які на виборах до ВР України подолали виборчий бар'єр; 2) загальнонаціональні непарламентські партії, які отримали на виборах не менше 1 % голосів виборців, і відповідно мають вплив на партійну конкуренцію. До таких партій можна віднести і ті, які на місцевих виборах отримують депутатські мандати у більшості областей України, або їх кандидат у Президенти набирає на президентських виборах не менше 1 % голосів виборців; 3) регіональні політичні партії (партії, які отримують перемогу на місцевих виборах / представлені в обласних радах в

одній або декількох областях України і мають значний вплив на формування місцевих органів влади; етнічні регіональні партії, які функціонують на територіях компактного проживання національних меншин); 4) субрегіональні партії, які функціонують і мають представництво на рівні окремих районів, міст окремої області (політичні партії одного/декількох одномандатних виборчих округів; локальні партії (партійні проекти), які ситуативно використовуються місцевими політиками для забезпечення електоральної підтримки на виборах до органів місцевого самоврядування) [19, с. 129–131].

Партійну систему України, використовуючи підхід Центру Разумкова, ми будемо аналізувати на трьох рівнях. *«По-перше*, це процеси в політичних партіях (насамперед тих, що входять до складу партійної системи): інтенсивність утворення політичних партій, спосіб утворення політичних партій, внутрішньопартійні процеси тощо. *По-друге*, це процеси в оточенні партійної системи. До них можна віднести виборче законодавство, форму правління, основні (актуальні, політизовані) суспільні поділи та проблемні виміри, що структурують партійну систему, вплив бізнес-структур та зовнішніх чинників на партієтворення, тощо. *По-третє*, це процеси в партійній системі та її характеристики: кількість суб'єктів партійної системи; кількість «центрів» (поліусів) партійної системи та її акторний склад; основні лінії розмежування між партіями; наявність/відсутність антисистемних партій; конфігурація партійної системи» [39, с. 10–11].

Основні чинники впливу на розвиток партійної системи України. Важливим для вивчення еволюції вітчизняної партійної системи є виокремлення чинників, які впливають на цей процес. Набір чинників, сила їх впливу залежить від конкретних історичних умов розвитку соціуму, в якому аналізується розвиток партійної системи. Йдеться про те, що на різних етапах розвитку дія вказаних чинників буде різною, але їх вплив має постійний характер. Їх розподіляють зазвичай на соціокультурні та інституційні. Соціокультурні пов'язані з історичними традиціями партійного будівництва, ідейно-політичними уподобаннями громадян, впливом фінансово-промислових груп, особливостями демократичного транзиту, соціально-політичними розмежуваннями, соціально-демографічною структурою населення, компактністю проживання національних меншин, регіональним характером підтримки політичних сил, зовнішньополітичним впливом тощо. До інституційних чинників традиційно за-

раховують нормативно-правову основу функціонування політичних партій, особливості виборчої системи, форму правління, форму державного устрою, політичний режим. Виокремимо та охарактеризуємо деякі з вказаних чинників.

Соціально-політичні розмежування. До основних суспільно-політичних поділів, що впливали і впливають на еволюцію партійної системи України на різних етапах її розвитку, належать: а) поділ у координатах комуністичні / демократичні сили на початковому етапі становлення української державності; б) соціально-економічний поділ (умовно «бідні»/«багаті»); в) підтримка/опозиційність до правлячого режиму; г) соціокультурний поділ. Актуалізація соціокультурного поділу, на думку вітчизняних фахівців, пов'язана з діяльністю регіональних політичних еліт, котрі для отримання електоральних дивідентів свої виборчі месиджі й гасла формували на протиставленні ціннісних характеристик західної та східної України.

Зауважимо: якщо до президентських виборів 2004 р. соціокультурний поділ хоч і відображався на результатах виборів, але був одним із чинників структурування партійної системи, то під час виборчої кампанії 2004 р. він став основним фактором впливу на її конфігурацію. Відтак розподіл голосів виборців на парламентських виборах 2006, 2007, 2012 рр. та президентських виборах 2010 р. повторював конфігурацію голосування на президентських виборах 2004 р. До тем, із приводу яких спостерігалися найбільші розбіжності, належали: питання статусу російської мови; питання розуміння української нації та її походження (зокрема, етнічна – громадянська нація, питання «спільного слов'янського коріння» і, відповідно, «слов'янської єдності»); оцінки історичного минулого, окремих подій та історичних персоналій (зокрема, ставлення до колишнього СРСР, Другої світової війни, діяльності ОУН-УПА); ставлення до зовнішньо-політичного курсу України і шляхів його реалізації («російський – західний» вектори, приєднання до Союзу Росії і Білорусі, вступ до НАТО, ЄС, ЄП та ін.) [39, с. 83–92].

Вплив з боку фінансових і бізнесових кіл. Найбільш загальною причиною, що зумовлює значний інтерес бізнесових кіл до політичних партій, в Україні, як і в інших перехідних країнах, є нерозмежованість політики (влади) та бізнесу. В різні періоди розвитку України від початку 1990-х років головними мотивами зацікавленості бізнесу в безпосередній участі у владі (або впливі на неї) була можливість її

використання як бізнес-ресурсу. Звичайно, що такий вплив мав негативне відображення на розвитку політичних партій і партійної системи загалом: «спотворення характеру політичних партій, послаблення чи повне нівелювання в їх діяльності функції представництва суспільних інтересів; поширення в діяльності партій тіншового фінансування та політичної корупції; розмивання програмно-ідеологічних засад діяльності партій, посилення кон'юнктурного характеру їх політичної поведінки; дискредитація політичних партій у громадській думці, підрив суспільної довіри до партій та партійної системи тощо» [39, с. 92].

Зовнішньополітичні чинники. На процес функціонування партійної системи України впливають й чинники зовнішнього характеру, зокрема дії, рішення та позиції владних інститутів інших держав, міждержавних об'єднань, міжнародних організацій, а також – діяльність зарубіжних політичних партій, фондів, неурядових організацій, окремих політтехнологів та ін. Перш за все слід виокремити вплив з боку державного керівництва російської федерації (особливо активізувався у 2010 – 2013 рр.) та Європейського Союзу (виконання Україною вимог Угоди про асоціацію з ЄС потребує гармонізації виборчого та партійного законодавства з європейськими стандартами): «передача політичним партіям України досвіду і практик партійного будівництва, партійної та електоральної діяльності демократичних країн із розвинутими партійними системами; сприяння розвитку міжнародних контактів політичних партій України; стимулювання розробки партіями програмно-ідеологічних документів, їх адаптації до міжнародних стандартів, зумовлене спробами інтеграції деяких політичних партій України в міжнародні партійні об'єднання; стимулювання влади України до дотримання демократичних принципів, політичних прав і свобод громадян, зокрема, свободи опозиційної діяльності; сприяння проведенню в Україні вільних і чесних виборів, створенню рівних можливостей для конкуренції різних політичних сил тощо» [39, с. 97].

«Особливого значення, зазначають у дослідженні Ю. Остапеч та Р. Манайло-Приходько, такий вплив набуває у місцях компактного проживання національних меншин поблизу державного кордону України, стимулюючи діяльність етнічних партій. Етнічні партії утворюються за поєднання таких чинників: компактного проживання національної меншини, зовнішнього чинника, політизації етнічності.

Прикладом можуть бути російські партії колишньої АР Крим та угорські партії Закарпаття. В даному випадку партії можуть використовуватись як засіб реалізації зовнішньополітичних цілей інших держав. Хоча, знову ж таки, етнічні партії є партіями регіонального типу, що впливають на електоральну конкуренцію лише у межах однієї або декількох областей України [19, с. 95–108].

Особливості демократичного транзиту. Логіка розвитку партійних систем у суспільствах, які трансформуються, підпорядкована логіці політичного транзиту. Така еволюція закінчується консолідацією партійної системи. Український варіант транзиту дістав назву незавершений транзит, характеристикою якого є гібридний політичний режим. Гібридний режим, на думку вітчизняних дослідників Г. Зеленько [6], Ю. Мацієвського [18], Ю. Остапця [26], Н. Ротар [37] спотворює самі сутнісні характеристики політичних партій, перетворюючи їх на субститути (псевдопартії). І в такому випадку політичні партії, отримуючи тіньове фінансування від фінансово-олігархічних груп репрезентують їхні інтереси, а не запити і потреби українських громадян.

Г. Зеленько у своїй науковій розвідці називає його «гібридною державою з електоральним режимом змагання» [6, с. 101–139]. «Суттю гібридної політичної системи, – вважає дослідниця, – є співіснування формально демократичних політичних інститутів зі специфічними політичними практиками, наслідком чого є життя не «за законом», а «за поняттями» – неписаними правилами, які настільки глибоко укорінилися у суспільно-політичне життя, що у найбільш прибуткових сферах економіки витіснили формальні, які, своєю чергою, набули форми фасаду, а реальні ж політичні процеси відбуваються через взаємодію формальних та неформальних інститутів. Специфічне переплетіння формальних і неформальних інститутів й формування внаслідок цього вкрай специфічних політичних практик і становлять сутність кланово-олігархічного (гібридного, неопатрімоніального) політичного режиму» [6, с. 106].

Ю. Мацієвський називає українські партії «субститутами» (псевдопартіями), які лише зовні нагадують європейські, або американські партії, і виокремлює такі відмінності між ними і класичними партіями: «1) більшість українських партій створені «згори» їхніми лідерами або руками олігархів, тоді як традиційні європейські чи посткомуністичні партії виростили «знизу» – на основі чинних у кожному

суспільстві поділів; 2) у партій-субститутів немає засадничих цінностей, які відображені у їхніх програмах. Ідеології – це найслабше місце українських партій і навіть комуністи чи націоналісти використовують окремі ідеологічні кліше лише для мобілізації виборців; 3) метою таких партій є задоволення інтересів своїх власників чи невеликої групи членів, а не впровадження своїх цінностей, візій, програм у суспільне життя; 4) більшість українських партій надто залежні від свого формального чи неформального лідера. Залежність від особи, а не спільних цінностей, ставить тривалість життя українських партій у залежність від тривалості політичної кар'єри лідера; 5) внутрішня організація і взаємодія у таких партіях побудована не на демократичній звітності чи інших формальних процедурах, а на патрон-клієнтських зв'язках» [18, с. 282–283].

Форма правління. Починаючи з проголошення незалежності форма правління в Україні неодноразово змінювалася. Зміна форми правління відчутно впливала на формат партійної системи. Причому така зміна двічі відбулася після глибоких соціально-політичних зрушень, що увійшли в українську історію як Помаранчева революція та Революція Гідності. До прийняття Конституції України можна говорити про перехідний тип форми правління, яка радше нагадувала президентський. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р., установила президентсько-парламентський тип напівпрезидентської республіки. Після Помаранчевої революції 2004 р. Парламент України на засіданні 8 грудня прийняв пакет змін до Конституції України, встановивши парламентсько-президентську республіку. Після перемоги на президентських виборах 2010 р. В. Януковича Конституційний Суд України 1 жовтня 2010 р. відмінив зміни до Конституції України від 8 грудня 2004 р. Україна знову стала президентсько-парламентською республікою, а партійна система почала набувати обрисів системи з домінуючою партією.

Український парламент після Революції Гідності (2013 – 2014 рр.), а також дострокових виборів Президента ухвалив рішення про повернення до Конституції зі змінами від 8 грудня 2004 р. Форма правління знову стала парламентсько-президентською.

Зміна форм правління не могла не позначатися на форматі партійної системи й електоральних процесах. Найбільшу впливовість у різний період мали партії, пов'язані з особою Президента та Прем'єр-міністра України (Партія регіонів (В. Янукович), ВО «Бать-

ківщина» (Ю. Тимошенко), Народний Союз «Наша Україна» (В. Ющенко), «Народний фронт» (А. Яценюк), «Блок Петра Порошенка «Солідарність» (П. Порошенко), «Слуга народу» (В. Зеленський).

Отже, форма правління, яка нині притаманна Україні (напів-президентська форма правління у парламентсько-президентському форматі), позитивно впливає на розвиток партійної системи та багатопартійності загалом. Водночас наголосимо, що незважаючи на те, що Україна напівпрезидентська республіка, де уряд має формуватись на партійній основі, особа Президента і надалі залишається навіть не ключовою, а домінуючою у політичній системі. Тому президентські вибори в Україні мають визначальний вплив як на розстановку суспільно-політичних сил у країні, так і на партійну систему, а відтак і на розклад сил на парламентських виборах.

Нормативно-правова основа діяльності і функціонування політичних партій в Україні. Базовими законодавчо-нормативними актами України, якими регулюються питання утворення та функціонування політичних партій є такі: Конституція України, закони України «Про політичні партії в Україні», «Про вибори народних депутатів України», Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», «Про Кабінет Міністрів України», «Про державну службу», «Про комітети Верховної Ради України», «Про Регламент Верховної Ради України», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання корупції в Україні» та інші нормативно-правові акти, які визначають питання взаємодії політичних партій з іншими органами виконавчої влади.

Процес правової інституціоналізації політичних партій розпочався в Україні після скасування ст. 6 Конституції СРСР про провідну роль Комуністичної партії. Український дослідник М. Лешанич виокремлює такі етапи правової інституціоналізації політичних партій в Україні: 1 етап: 1991 – 1996 рр. (28 червня 1996 р. прийняття конституції України); 2 етап (1996 – 2001/2002 рр. (квітень 2001 р. прийняття закону «Про політичні партії в Україні»; у березні 2002 р. відбулися парламентські вибори, які змінили структуру електоральної конкуренції в Україні); 3 етап (2002 – 2014/2015 рр. (за результатами Революції Гідності змінюється акторна структура пар-

тійної системи, а в 2015 р. приймається закон про державне фінансування партій); 4 етап (починаючи з 2015 р.) [15, с. 95–112].

Упродовж 1992 – 2001 рр. створення і діяльність політичних партій регламентував Закон України «Про об'єднання громадян». У 2001 р. було прийнято Закон «Про політичні партії в Україні», робота над яким тривала з 1997 р. і характеризувалася конфліктом позицій Парламенту і Президента, головною причиною якого було прагнення президентської сторони передбачити в Законі жорсткі вимоги до порядку створення та організаційної структури політичних партій – з тим, щоб стимулювати розвиток загальнонаціональних партій, які мали б реальні організації в регіонах.

Нововведеннями цього Закону, які найбільшою мірою вплинули на процеси в партійній системі, було запровадження нових вимог до створення політичних партій – «необхідність збору 10 тис. підписів громадян, які мають право голосу, не менш як у 2/3 районів 2/3 областей України, міст Києва та Севастополя, АР Крим, а також створення протягом шести місяців з дня реєстрації своїх організацій в більшості областей України, в містах Києві та Севастополі, АР Крим» [5].

Дискусійним у законі залишається стаття про неможливість утворення регіональних партій. У ст. 3 наголошено: в Україні можуть реєструватися тільки партії з загальнонаціональним статусом [5]. Заборонено також утворення політичних партій за етнічною ознакою, і це, на нашу думку, не сприяє розвитку партійних структур на регіональному рівні. Водночас у керівних принципах «Щодо законодавства про політичні партії: окремі аспекти», прийнятих Венеціанською комісією 12–13 березня 2004 р., зазначено: «у країнах Європейського Союзу не повинні встановлюватись обмеження «на утворення та діяльність політичних союзів та об'єднань на регіональному та місцевому рівнях» [3, с. 322].

У висновках Венеціанської комісії «Щодо українського законодавства про політичні партії», ухваленого 5 – 6 липня 2002 р. підкреслено, що вимога про загальнодержавність партій становить правову перешкоду утворенню партій, які зосереджують свою увагу на питаннях регіонального характеру.

Комісія нагадує у зв'язку з цим, що «демократії в Європі мають багато прикладів належно заснованих політичних партій та з підтримкою, зосередженою лише у певній частині країни. Існує безліч

прикладів політичних партій, які діють лише на місцевому рівні й у географічних межах місцевої громади чи провінції та відіграють там важливу роль у демократичному житті» [3, с. 418].

Наявність регіональних і слабкість загальнонаціональних партій засвідчує про необхідність внесення змін до законодавства України стосовно діяльності політичних партій. Ми пропонуємо:

1. Необхідно започаткувати нововведення, які регламентують участь партій у виборчих процесах. Відповідно до чинного законодавства партія, яка упродовж 10 років не приймала участі у виборах Президента України, ВР України, може бути ліквідована. Ця норма сприяє лише до формальної участі у виборчих процесах. На нашу думку потрібно, чітко визначити, яких результатів повинна досягти партія на виборах (парламентських, президентських, місцевих) для того, щоб її реєстрація не була анульована.

2. Ураховуючи існування низки регіональних партійних структур, на законодавчому рівні дозволити функціонування регіональних партій, обмеживши їх участю виключно у місцевих виборах.

3. Легалізувати партії національних меншин, які компактно проживають у межах певних територій.

4. Вирішити проблеми з розвитку внутрішньопартійної демократії, розширити повноваження місцевих осередків стосовно участі у виборах (висунення кандидатів). Нині це – прерогатива головного офісу партії, що робить недієздатними місцеві осередки, пригнічує ініціативу, зумовлює політичну корупцію, а також призводить до утворення локальних партійних проєктів, які дають можливість місцевим лідерам, котрі не домовилися про своє балотування з центральним органом партії, проводити виборчу кампанію з іншим партійним брендом.

Виборча система України. Виборчі системи вважаються найдієвишим механізмом впливу на партійну систему. В Україні з часу проголошення незалежності вибори до Верховної Ради відбулися 8 разів: в 1994, 1998, 2002, 2006, 2007, 2012, 2014, 2019 рр. Причому у більшості вони регламентувались різними виборчими законами.

Перші парламентські вибори в Україні проводилися за мажоритарної системи абсолютної більшості, яка, з погляду вітчизняних дослідників, виявилася неефективною і не сприяла структуруванню партійної системи [24, с. 89–93]. Система виборів до ВР України кардинально змінювалася у 1997 р. (запровадження змішаної вибор-

чої системи), у 2003 р. (установлення пропорційної виборчої системи) та у 2012 р. (повернення до змішаної системи).

Парламентські вибори у 1998, 2002, 2012, 2014, 2019 рр. відбулися за змішаною системою зразка 1998 р. з певними модифікаціями. Виборчим законом у 1997 р. була запроваджена змішана виборча система, коли 225 народних депутатів обиралися за пропорційною системою закритих загальнонаціональних партійних списків з 4 % бар'єром, а інші 225 – в одномандатних округах за мажоритарною системою відносної більшості. Починаючи з 2012 р., виборчі блоки позбавлялись участі у виборах, а прохідний бар'єр був підвищений до 5 % [24, с. 95–122].

Вибори до ВР України у 2006 та 2007 рр. проходили за пропорційною виборчою системою з 3 % виборчим порогом та закритими партійними списками. Це передбачало істотні відмінності як в організації підготовки та проведення виборів, так і у виборчих заходах. Аналогічна система діяла і на виборах до місцевих органів влади у 2006 р.

Зазначимо, що 14 липня 2015 р. ВР України прийняла Закон «Про місцеві вибори», яким установа пропорційна система для виборів Верховної Ради АР Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад з закріпленням кандидатів з виборчого списку за територіальними виборчими округами. Це зовсім нова виборча формула, яка при розподілі депутатських мандатів враховує переваги, надані кандидатам у виборчих списках партій.

У 2019 р. був прийнятий Виборчий кодекс України, яким була встановлена пропорційна виборча система з 5 % виборчим бар'єром, заборонаю брати участь у виборах виборчим блокам, напіввідкритими виборчими списками. Апробація вказаної виборчої формули на місцевих виборах показала низку її недоліків, які підривають віру громадян у чесні та відкриті вибори (складність підрахунку голосів, незрозумілість конструкції напіввідкритих списків тощо) [22; 25; 29].

Зазначимо, що постійна зміна виборчого законодавства деструктивно впливає на розвиток партійної системи України, електоральну поведінку та породжує політичну корупцію. Політична практика молодих демократій (країни ЦСЄ) засвідчує необхідність формування усталеного виборчого законодавства, що сприяє стабільності партійних систем та інших політичних інститутів суспільства.

Характеризуючи етапи створення нормативно-правової основи функціонування політичних партій в Україні звернемося до ідей щодо аналізу цього процесу вітчизняного дослідника А. Мелешевича. «В багатьох країнах перехідного періоду, зазначає А. Мелешевич, свого часу був створений і став реальністю відповідний законодавчий механізм для підсилення їх політичної ролі. Йдеться про створення «штучних» умов, коли у виборців не було іншої альтернативи, крім сприйняття політичних партій як виключних інструментів формування державної влади. З часом, за допомогою таких чинників, як вільні і справедливі вибори та відповідальність партії посідали належне місце як у свідомості політичних акторів і виборців, так і в політичних системах таких країн» [21].

На жаль в Україні такий механізм не був належним чином створений, а тому рівень інституціоналізації партійної системи України залишився на досить низькому рівні. Логіку прийняття законів, які регулюють партійну діяльність у даному контексті приводить у своїй роботі М. Лешанич: «а) конституціоналізація політичних партій відбулася у 1996 р. з прийняттям Конституції України, до якої тричі вносилися поправки, які змінювали форму правління (2004, 2010, 2014 рр.); б) закони про вибори приймалися нові напередодні практично усіх парламентських виборів (за виключенням 2014 та 2019 рр.); закон про вибори на пропорційній основі з відкритими регіональними списками так і не був прийнятий належним чином; в) базовий закон про політичні партії був прийнятий лише у 2001 р. і практично без блоку, який би регламентував фінансову діяльність партій; г) закон про державне фінансування партій прийнятий у 2015 р., хоча аналогічні закони починають прийматись у країнах Західної Європи, починаючи з середини 60-х рр. ХХ ст.; д) парламентські і місцеві вибори були розділені в часі лише починаючи з 2010 р.» [15, с. 95–112].

Як бачимо, в українському соціумі, на нашу думку, навпаки створювались умови для несприятливого розвитку політичних партій, а після змін у 2010 р. (повернення до президентсько-парламентської республіки та до змішаної виборчої системи) взагалі можна говорити про деінституціоналізацію політичних партій.

Більше того для українського політикуму характерним є невиконання законів, які обумовлюють діяльність політичних партій. Наприклад, «не припинена діяльність партій, які: а) впродовж 10 ро-

ків не брали участь у виборчих процесах; б) не створили осередків у 2/3 регіонів України; в) не мають відповідної чисельності (відповідно до закону про політичні партії мінімальна чисельність партій має бути 10 тис. членів); г) не надали звітності про фінансову діяльність у НАЗК тощо» [7, с. 22].

І таке невиконання відбувається як з боку політичних партій, так і з боку органів, які контролюють їхню діяльність (Міністерство юстиції України, Центральна виборча комісія, Національне агентство з питань запобігання корупції, Рахункова палата). Як результат складається враження про недієвість законів, а відтак їх знову змінюють.

Зміни у законодавстві про політичні партії відбувалися під впливом наступних чинників: появи нових інститутів (Національного агенства з питань запобігання корупції (НАЗК), Національного антикорупційного бюро України), реформи з децентралізації, державним фінансуванню партій, зміною виборчого законодавства тощо. Наприклад, за підрахунками М. Кармазіної тільки упродовж 2014 – 2017 рр. до закону «Про політичні партії» зміни вносилися 13 разів [7, с. 21].

Отже, чинники впливу на розвиток партійної системи України можна розподілити на соціокультурні (соціально-політичні розмежування, особливості демократичного транзиту, історичні традиції державотворення і т. д.) та інституційні (нормативно-правова основа функціонування, форма правління, виборча система тощо). На розвитку партійної системи у різний період вони позначаються неоднаково.

Інституціоналізація політичних партій і партійних систем. Інституціоналізація – це процес, результатом якого є поява інституту. В нашому випадку – політичних партій і партійних систем. Поняття інституціоналізації передбачає закріплення певної практики або галузі суспільних відносин у вигляді закону, соціальної норми, прийнятого порядку. Щодо аналізу інституціоналізації політичних партій і партійної системи, то українська дослідниця А. Колодій, робить такі застереження:

«По-перше, не можна ототожнювати інституціоналізацію з близьким, але не ідентичним поняттям стабілізації, особливо якщо останню розуміють просто як тривале існування певних партій та/чи партійних блоків. По-друге, інституціоналізацію не можна розуміти як формалізацію партій, їх офіційне визнання шляхом реєстрації та

легалізації. По-третє, потрібно розрізнати інституціалізацію партій й інституціалізацію партійних систем: перший процес хоча й створює базу, з якої розпочинається другий, але в другому важливу роль відіграє інституціалізація інтеракцій між партіями, отже, ці процеси не тотожні» [12, с. 136].

До критеріїв інституціалізації політичних партій можна віднести такі: 1) електоральну участь (характер, частота); 2) рівень виборчої волатильності (стійкість/мінливість партійних уподобань виборців); 3) сприйняття виборів як легітимного способу зміни влади, наявність вільних і конкурентних виборів, у яких політичні партії беруть активну участь; 4) укоріненість партії в суспільстві (вік, соціальне коріння); 5) системність; пристосовність політичної партії до навколишнього середовища, до вимог, що надходять ззовні; 6) відносний рівень автономії (незалежність від інших соціально-політичних груп); 7) рівень організації та внутрішня узгодженість (згуртованість) партій (міцна організаційна структура, внутрішня організація); 8) частота змін у керівництві партії, а звідси наявність розколів; 9) чисельність партії; рівень партійної ідентифікації громадян; 10) деперсоналізація партії, сприйняття партії як цілого в свідомості людей, а не як лідерської організації; 11) наявність відповідної нормативно-правової бази, яка забезпечує належним чином функціонування політичних партій [15; 31].

На нашу думку, про політичну партію як політичний інститут можна говорити тоді, коли: а) вона регулярно з визначеною результативністю бере участь у виборах; б) виконує типові, а особливо визначальні для неї функції (електоральну, владну, представницьку та інтеграційну); в) має певний рівень довіри до неї з боку громадян; г) побудувала розгалужену організаційну структуру та укорінена в суспільстві.

Натомість критеріями інституціалізації партійної системи є ставлення населення до політичних партій; міжпартійна конкуренція і взаємодія у період між виборами; системність, стабільність складу учасників партійної системи (повторювані зразки міжпартійних змагань); адаптивність партійної системи до зовнішніх викликів; наявність політичних партій на регіональному рівні; укоріненість у суспільстві, наявність міцних партійних організацій.

Періодизація розвитку партійної системи України. Вітчизняні науковці, характеризуючи різноманітні аспекти формування партій і

партійної системи, пропонують власні варіанти періодизації процесу їхнього розвитку, які часто суттєво відрізняються один від одного. Головна причина неоднакового трактування періодизації розвитку партійної системи України має суб'єктивний характер – вибір ученими різних підстав для періодизації (парламентські електоральні цикли, зміни у правовому полі функціонування партій, зміни в особливостях функціонування політичного режиму та ін.).

Популярними тривалий час були періодизації, які базуються на основі прив'язки до результатів парламентських виборів. Такими є періодизації В. Лещенка, Є. Телухи, Б. Райківського В. Звісно вибори суттєво впливають на формат партійних систем, зокрема у молодих демократіях. Однак такий підхід, по-перше, нівелює інші чинники впливу та з роками приводить до збільшення кількості періодів. По-друге, він не надає достатньої інформації про функціональний стан партійної системи.

Взявши за основу періодизації організаційно-правові зміни в партійній системі, О. Бойко виокремила такі етапи. «Перший (60-ті рр. ХХ ст. – 1989 р.) – виникнення та формування політичних об'єднань і рухів. Другий (1990–1993 рр.) – формотворчий період, який починається зі створення перших політичних партій, а завершується їхнім юридичним узаконенням. Третій (1994–1998 рр.) – перехід від багатопартійності до багатопартійної системи, що пов'язано з установами певного способу організації політичної влади» [19, с. 82–106]. Схожий критерій для періодизації обрав і В. Мороко.

Значна кількість періодизацій побудована українськими дослідниками на основі типології партійних систем Дж. Сарторі. Для прикладу можна назвати авторські періодизації В. Лебедюка, Ю. Остапця, Ю. Шведа, Ю. Якименка та ін. Одними з перших, хто висловив критичні зауваження до такого однобокого підходу були А. Колодій та М. Кармазіна [8]. У науковій статті «Етапи розвитку багатопартійності в Україні (кінець 1988–2011 р.)» М. Кармазіна, критикуючи вказані моделі, запропонувала використовувати комплексний критерій для визначення періодів розвитку української партійної системи. Її бачення розвитку партійної системи має такий вигляд: перший період – кінець 1988 р. – кінець 1991 р.; хронологічні межі другого – з кінця 1991 р. до кінця 90-х рр.; третього – з кінця 90 рр. Авторка акцентує увагу на тому, що, виокремлюючи межі періодів, потрібно брати до уваги більше чинників, які обумовлюють пар-

тогенез. До них вона зараховує: специфіку механізму творення партій; особливості партійного лідерства; еволюцію ідеологічного «обличчя» партій; партійне фінансування; ключові моменти історії партій; трансформацію функцій партій [97].

Для визначення особливостей розвитку партійної системи України у контексті нашого дослідження пропонуємо власну періодизацію її еволюції. В основу періодизації покладено комплексний критерій, який включає: зміну конфігурації електорального простору України; вплив соціально-політичних розмежувань, електоральної формули; конституційний дизайн (йдеться про зміну форм правління); особливості організаційної моделі політичних партій (всеохоплюючі, картельні та ін.), вплив соціальних конфліктів/потрясінь (акції протесту «Україна без Кучми» (2000–2001), «Помаранчева революція» (2004–2005), «Революція Гідності» 2013–2014)). Ключовим для нашої періодизації є виокремлення періодів на основі так званих великих електоральних циклів.

Електоральний цикл – це траєкторія розвитку політичної системи у період від одних виборів до інших, яка відображає вагомі якісні зміни політичної системи, або окремих її елементів, котрі постають за наслідками виборів.

Аналізуючи президентські, парламентські, місцеві вибори ми можемо говорити про парламентський, президентський електоральний цикл, або цикл місцевих виборів. У цьому випадку йдеться про вивчення електорального процесу від виборів до виборів. Причому у міжвиборчий період за допомогою дискурсивної практики визначається логіка наступного електорального циклу.

У вузькому розумінні електоральним циклом можна назвати сукупність виборів (парламентських, президентських), які відбуваються одні за іншими у чітко встановлений законодавством країни період.

У реальній політичній практиці спостерігається вплив одних виборів на інші, приміром парламентських на місцеві і т. д. У нашому випадку політичний процес чи окремі його характеристики можемо розглядати у контексті великого електорального циклу до якого включаємо парламентські, президентські й місцеві вибори. У зв'язку з цим необхідно виокремити точку відліку великого електорального циклу. Зазвичай, такою точкою відліку в зарубіжній політичній науці прийнято вважати чергові парламентські вибори. В

даному випадку ключовою ознакою виокремлення циклів слугує динаміка партійної системи. Саме за результатами парламентських виборів на початку електорального циклу утворюється конфігурація партійної системи, яка обумовлюватиме її функціонування до його завершення.

Але, враховуючи статус Президента України у системі державної влади, обсяг його повноважень і механізмів впливу на внутрішню політику держави, для України висхідною точкою відліку великого електорального циклу слід брати президентські вибори. Наприклад, за результатами чотирьох президентських виборів 2004, 2010, 2014 рр. змінювалась форма правління, утворювались нові партійні структури, які певний час домінували в українському політикумі.

Отже, взявши за основу комплексний критерій, описаний нами вище, можемо виділити такі періоди в розвитку партійної системи України: перший період: 1991–2004 рр., другий: 2004–2014 рр., третій: починаючи з 2014 р. Саме в такому контексті ми охарактеризуємо особливості еволюції української партійної системи [19, с. 82–106].

Перший період: 1991–2004 рр. Поява елементів багатопартійності в Україні на межі 1980–90-х рр. детермінована передусім соціально-економічними та політичними умовами, які склалися в тогочасній Україні. Важливим чинником впливу на партогенез на початку періоду були так звані установчі вибори, з якими пов'язуємо створення реальної багатопартійності в Україні. Саме тоді сформувався політичний спектр від крайніх лівих до крайніх правих партій. Цей процес відбувся швидко, оскільки більшість майбутніх демократичних і націонал-патріотичних політичних течій знаходилися в рамках організації Народного Руху України (НРУ), а Комуністична партія України (КПУ) була широким об'єднанням лівих сил, по-різному орієнтованих щодо державності й демократії.

Для зазначеного періоду характерна легалізація найвпливовіших партій – носіїв альтернативних ідеологій (КПУ та НРУ), інтенсивне заповнення політичного простору партіями «брендового» типу. Під «брендами» слід розуміти проголошення комуністичної, соціал-демократичної, ліберальної, консервативної, християнсько-демократичної, націонал-демократичної та інших ідеологій як основи політичної діяльності та партійних програм [19; 24].

Головним суспільним поділом, починаючи з 1991 р., став поділ у координатах комуністичні / демократичні сили, притаманний для трансформаційного періоду. Відповідала йому конфігурація партійної системи, основними полюсами якої були лівий (КПУ, СПУ, Селянська партія України) і правий (НРУ, Українська республіканська партія), а центристські партії за потужністю значно поступалися фланговим партіям.

Напередодні парламентських виборів 1998 р. найбільш актуальним суспільним поділом став соціально-економічний, що сприяв значній підтримці лівих сил та популярності лівоцентристської ідеології.

За результатами парламентських виборів 1998 р. партійна система набула вигляду триполюсної: «ліві – центр – праві». Утворення політичних партій у подальшому відбувалося в основному «зверху». З-поміж партій, утворених протягом цього періоду, переважали партії, утворені для представництва інтересів фінансово-промислових груп та окремих бізнес-структур (політичні партії «Трудова Україна», «Прагматичний вибір», «Солідарність»). Більшість новоутворених партій декларували центристське спрямування [19; 24; 39].

Суттєво впливали на процеси у партійній системі та її конфігурацію відносини між Президентом і політичними силами, представленими у Верховній Раді. Існував ідеологічний конфлікт між лівими політичними силами, які прагнули повернення до попереднього суспільного устрою, і президентським «курсом реформ». Цей конфлікт з боку влади характеризувався як «ліва загроза», і його успішно використали політтехнологи для перемоги Л. Кучми у другому турі президентських виборів 1999 р. над П. Симоненком (лідер КПУ). Тому до соціально-політичного розмежування додався поділ сил на пропрезидентські й антипрезидентські, що проявилось у таких масових акціях протесту «Повстань, Україно!» та «Україна без Кучми». Саме завдяки їм відбулося згуртування, а згодом і перемога правих сил на виборах до ВР України 2002 р.

Зазначений поділ був активно застосований у виборчій кампанії 2002 р. Одночасно політтехнологи успішно впроваджували протиставлення Сходу і Заходу України. Відтоді цей поділ не перестає бути актуальним і обумовлює як перебіг суспільно-політичних проце-

сів, так і конфігурацію вітчизняної партійної системи. Вказана технологія була успішно застосована і на президентських виборах 2004 р.

Оцінюючи перший період розвитку партійної системи України погодимося з твердженням вітчизняної дослідниці Н. Шестак, що інституційні умови для розвитку політичних партій і партійної системи загалом, відповідно до класичних стандартів, були несприятливими. І обумовлюється це наступними чинниками.

По-перше, президентсько-парламентська форма правління не сприяє зміцненню багатопартійності й утворенню потужних політичних партій. Вона радше продукує партійну систему домінування чи сприяє зміцненню однієї чи двох партій, наближених до президента.

По-друге, змішана виборча система в умовах української політичної практики не має позитивного впливу на структурування партійного простору країни, оскільки депутати-мажоритарники після входу до парламенту або приєднуються до президентської фракції, або підтримують її як позафракційні.

По-третє, негативно відображалась на партогенезі відсутність норм у Законі «Про політичні партії в Україні», які регулюють фінансування політичних партій.

По-четверте, умови трансформаційного процесу (призупинений транзит) не зміцнюють партійну систему, адже етап демократизації, по суті, не завершився і в суспільстві з'явилися відчутні авторитарні та олігархічні тенденції, загострилося протистояння між владою та опозицією [42, с. 55–57].

Другий період: 2004–2014 рр. На процес утворення нових партій та конфігурацію партійної системи суттєвий вплив мали президентські вибори 2004 р., парламентські та місцеві вибори 2006 р., дострокові парламентські вибори 2007 р., президентські та місцеві вибори 2010 р., парламентські вибори 2012 р.

Фальсифікація результатів волевиявлення громадян на президентських виборах 2004 р. спричинила масові акції громадянської непокорності, що отримали назву «Помаранчева революція». Вибори зумовили утворення низки нових політичних партій: «Народний Союз «Наша Україна» (пізніше – «Наша Україна»), Громадянська партія «Пора», «Третя сила», «Нова демократія», Європейська партія України, «Союз лівих сил» та ін. Партії створювалися на підтримку двох Майданів – київського («помаранчеві») та донецького («біло-блакитні»), або як третя сила.

Упродовж зазначеного періоду відбулися значні зміни у правовій базі функціонування політичних партій. Згідно зі змінами до Конституції від 8 грудня 2004 р., які набули чинності в повному обсязі після обрання Парламенту в березні 2006 р., партії отримали право формувати коаліцію депутатських фракцій. До повноважень коаліції належало формування складу Кабінету Міністрів (за винятком посад Міністра оборони та Міністра закордонних справ). Таким чином, в Україні була запроваджена модель організації влади (парламентсько-президентська республіка), яка значно підвищувала роль партій у процесі формування та реалізації державної політики. Партії стали головними суб'єктами впливу не лише на законодавчу, а й на виконавчу гілки влади, опосередковано (через парламентську більшість) – і на судову владу [13].

Напередодні змін до Конституції були прийняті нові закони про вибори народних депутатів України (березень 2004 р.) та про вибори до органів місцевого самоврядування (квітень 2004 р.). Відповідно до нових законів представницькі органи влади мали обиратися в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за списками політичних партій (блоків). Унаслідок конституційних і законодавчих змін, партії стали єдиним механізмом формування Парламенту та більшості органів місцевого самоврядування.

Вибори до ВР України 2006 / 2007 рр. відбулися за інерційним впливом Помаранчевої революції, а відтак і перемогу на них отримали «помаранчеві сили». Однак непорозуміння у таборі переможців призвели у кінцевому підсумку до призначення В. Януковича Прем'єр-міністром України, а потім і до перемоги на чергових президентських виборах 2010 р.

На думку Ю. Якименка «головним (і найбільш політизованим) суспільним поділом протягом вказаного періоду був соціокультурний поділ, відображений у двох комплексах уявлень громадян (на підставі їх мовних преференцій та належності до культурних традицій) і, відповідно, політичних симпатіях» [39, с. 30–31].

Партійну систему, починаючи з 2006 і до 2010 рр., можна назвати системою поміркованого плюралізму в двоблоковому форматі. Плюсами таких блоків були найбільші політичні сили – Партія регіонів та Блок Юлії Тимошенко.

Як зазначалося вище, після тривалих конфліктів у таборі «помаранчевих сил» на президентських виборах 2010 р. переміг В. Яну-

кович. Це дало поштовх новому етапові розвитку партійної системи та внесло суттєві зміни в її конфігурацію: 1) збільшився рейтинг політичних сил, які підтримували на президентських виборах своїх лідерів – С. Тігіпка (партія «Трудова Україна», А. Яценюка («Фронт змін»), А. Гриценка («Громадянська позиція»), О. Тягнибока (ВО «Свобода») та ін.; 2) зменшилась вагомість партій у політичній системі внаслідок скасування змін до Конституції 2004 р. та обмеження владою умов вільної політичної конкуренції; 3) з'явилися тенденції до виникнення домінуючої партії – Партії регіонів; 4) послабились позиції партій, які сформувались у першій половині та середині 90-х рр. ХХ ст. [19, с. 216–231].

Прийняття урядом М. Азарова рішення про призупинення процесу європейської інтеграції та жорстокий силовий розгін мирної акції протесту на майдані Незалежності в Києві стали початком масового протистояння громадян режиму В. Януковича, відомого як Революція Гідності. Наслідком цих процесів став крах режиму В. Януковича, його втеча до Росії, і як наслідок започаткування нового етапу в розвитку українського суспільства і його партійної системи.

Третій період – починаючи з 2014 р. Із 2014 р. спостерігаються інтенсивні зміни в партійному середовищі, зумовлені перемогою Революції Гідності, оновленням влади на центральному та місцевому рівнях, російською агресією проти України та її наслідками, початком євроінтеграційних реформ і соціально-економічною кризою. В подальшому на партійну систему визначальний вплив мала так звана «українська електоральна революція 2019 року». У межах цього періоду відбулися президентські вибори (2014 р.), парламентські вибори (2014 р.), місцеві вибори (2015 р.) та президентські і парламентські вибори 2019 р., місцеві вибори 2020 р., які й обумовили конфігурацію партійної системи на нинішній час.

Розглянемо найвагоміші зміни у конфігурації партійної системи, що простежувалися на цьому етапі. Перш за все, це усунення від влади та фактичне припинення діяльності Партії регіонів та її політичних сателітів (КПУ та ін.), втрата ними монополії на представлення інтересів громадян сходу і півдня України, а також створення політичними лідерами Майдану нових партій на базі вже існуючих або їх частин (партії «Блок Петра Порошенка «Солідарність», «Народний фронт»), які легітимізували свій владний статус у результаті парламентських виборів 2014 р.

Самоорганізація суспільства для опору російській агресії та протидії сепаратизму дала поштовх утворенню партій патріотичного спрямування. Вони виникали на основі громадських формувань учасників Майдану (партія «Правий сектор»), учасників антитерористичної операції (АТО) у складі добровольчих батальйонів (партія «Національний корпус»), через поділ уже функціонуючих партійних структур (партія «Національний рух «Державницька ініціатива Яроша»). Деякі з цих партій створювалися у традиційний спосіб «згори», за підтримки фінансово-промислових груп, наприклад, партія «УКРОП» [19, с. 231–250].

Початок процесу децентралізації і чинник місцевих виборів 2015 р. зумовили активне створення нових партій регіонального та локального характеру («Херсонці», «Вінницька європейська стратегія» та ін.), а також партій, що претендують на представництво інтересів національних меншин (Циганська партія України, Грузинська партія України та ін.).

Активізація громадянського суспільства, передусім у прагненні контролю над діями влади та боротьбі з корупцією, стимулювали виникнення низки партій відповідного спрямування – «Воля народу», «Сила людей», «Громадянський контроль», «Рух нових сил М. Саакашвілі» та інші.

Припинення діяльності деяких політичних партій (у т. ч. КПУ) на підставі законів про декомунізацію та різке падіння рівня підтримки «старих» лівих партій (СПУ, ПСПУ) вивільнило ліву нішу політичного спектра. Відчуття запиту на ліві ідеї у «європейській інтерпретації» в умовах зниження рівня життя більшості громадян стало поштовхом для створення таких партій, як «Соціалісти» [19, с. 231–250].

Утворення напередодні парламентських виборів 2019 р. шляхом розколу, або ребрендингу нових партійних структур: партій «Слуга народу», «Опозиційна платформа – За життя», «Голос», «Європейська Солідарність», «Українська стратегія Гройсмана» та низки інших.

Зазначимо, що партійна система України зазнала глибинних змін після президентських і парламентських виборів 2014 та 2019 рр. Зміни були настільки суттєвими, що нині ми можемо говорити про «другу партійну систему України», починаючи з 2014 р. І, перш за все тому, що повністю змінюється акторана структура парламенту у порівнянні з парламентськими виборами 2012 р. (див. Таблиця 1).

Таблиця 1

Партійний склад ВР України за результатами парламентських виборів 2012 та 2014 і 2019 років

ВР України 2012	ВР України 2014	ВР України 2019
Партія регіонів	Народний фронт	Слуга народу
ВО «Батьківщина» (разом з Об'єднаною опозицією)	Блок Петра Порошенка	Опозиційна платформа – За життя
Український демократичний альянс за реформи (УДАР)	Об'єднання «Самопоміч»	ВО «Батьківщина»
Комуністична партія України	Опозиційний блок	Європейська солідарність
ВО «Свобода»	Радикальна партія Олега Ляшка	Голос
	ВО «Батьківщина»	

Джерело: побудовано автором на підставі [19; 28].

Як бачимо у 2019 р. за результатами парламентських виборів у порівнянні з 2012 р. депутатські мандати отримали нові політичні партії, за виключенням ВО «Батьківщина» та переформатованої Партії регіонів («Опозиційна платформа – За життя»). Крім акторного складу партійної системи змінилася сама форма функціонування політичних партій. Вони стають або мережевими, або напів-мережевими структурами, які не мають фіксованого членства та стійких регіональних партійних структур. Зазначимо, що до 2012 р. впливові вітчизняні партії мали стійку членську базу та розгалужені організаційні структури. Порівняльний аналіз базових характеристик партійної системи України на різних етапах її розвитку подано в *таблиці 2*.

Таблиця 2

Якісні характеристики партійної системи України на різних періодах її розвитку

Критерії	Перший період: 1991–2004	Другий період: 2004–2014	Третій період: починаючи з 2014
Виборча система	1994 р. – мажоритарна абсолютної більшості; з 1998 р. – змішана	2006 р. пропорційна 2010 р. – змішана	2014 р. – змішана

Форма правління	президентсько-парламентська	2004 р. – парламентсько-президентська 2010 р. – президентсько-парламентська	2014 р. – парламентсько-президентська
Домінуючий соціальний поділ	Ідеологія, ставлення до влади (правлячі сили/ опозиційні сили)	Соціокультурний поділ «Схід–Захід»	Соціокультурний поділ «Схід–Захід»
Конфігурація партійної системи	Система поляризованого плюралізму	Двоблокова система, система з домінуючою партією (після президентських виборів 2010 р.)	2014 р. – двоблокова система; 2019 р. – ознаки системи з домінуючою партією («Слуга народу»)
Характеристики політичних партій	Наявність організаційної структури в регіонах, суттєвий показник членства в партіях, ідеологічний вимір партійної політики	Наявність організаційної структури в регіонах, суттєвий показник членства в партіях, ідеологічний вимір партійної політики. З'являються постматеріалістичні ознаки партій: ідеологічний плюралізм, відсутність організаційної структури, показників членства	Існування як класичних партій з ідеологією організаційною структурою, членством, так і партій постматеріалістичних цінностей (відсутність чіткої організаційної структури, як такого інститут членства, ідеологічний плюралізм, центризм, акцент на вирішення конкретної однієї або декількох проблем
Домінуючий тип партій	Ідеологічні партії	Електорально-професійні партії	Електорально-професійні партії та партії нової політики

Джерело: [10].

У виборах 2014 р. приймали участь низка новоутворених політичних партій. Це «Народний фронт» (А. Яценюк, утворена 31 березня 2014 р.), «Блок Петра Порошенка» (П. Порошенко, утворена 27.07.2014 р.), «Правий сектор», Партія Сергія Тігіпка «Сильна Україна» [19; 20].

Партія регіонів не приймала участі у виборах, оскільки скомпроментувала себе в ході Революції Гідності. Її було переформатовано у партію «Опозиційний блок» на основі ребрендингу партії «Закон і порядок» (вересень 2014 р.). Представники шести політичних

партій увійшли до її складу: Партія розвитку України, «Україна – вперед!», «Трудова Україна», Партія державного нейтралітету України, «Нова політика» [19, с. 233–236]. У виборах також брали участь «старі партійні бренди» відомі виборцям: ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», ПЗУ, ЛПУ, КУН, «Відродження», «Громадянська позиція», «Солидарність жінок України» та ін. [19, с. 233–236].

Суб'єктами виборчого процесу, як і на інших парламентських виборах, стали маловідомі партійні проекти, головне завдання яких, самореклама власних політичних структур: «Блок лівих сил», «Громадянський рух України», «ЗАСТУП», «Інтернет-партія», Національно-демократична партія, партія «5.10» та ін. Результати виборів подано у таблиці 3.

Таблиця 3

Результати виборів до Верховної Ради України 26 жовтня 2014 р.

№	Політична партія	%	К-ть місць за пропорційною системою	К-ть місць у мажорит. округах	Разом ОВО, БМВО
1	Народний фронт	22,14	64	18	82
2	Блок Петра Порошенка	21,81	63	64	132
3	Об'єднання «Самопоміч»	10,97	32	1	33
4	Опозиційний блок	9,43	27	2	29
5	Радикальна партія Олега Ляшка	7,44	22	0	22
6	ВО «Батьківщина»	5,68	17	2	19
7	ВО «Свобода»	4,71	–	6	6
8	КПУ	3,88	–	0	0
9	Партія Сергія Тігіпка «Сильна Україна»	3,11	–	1	1
10	«Всеукраїнське аграрне об'єднання «Заступ»	2,65	–	1	1
11	«Правий сектор»	1,8	–	1	1
12	Воля	–	–	1	1
12	Самовисуванці	–	–	95	95
	РАЗОМ		225	192	417

Джерело: побудовано авторами на основі [28].

Найбільшу підтримку під час виборчої кампанії 2014 р. у всіх регіонах України мала партія «Народний фронт», що одержала 22,14 % голосів і перемогла на виборах. Максимальний рівень підтримки спостерігався в Івано-Франківській (37,48 %), Тернопільській (36,5 %), Волинській (33,22 %), Львівській (33,03 %), Чернівецькій (32,39 %) областях. БПП посіла друге місце за результатами виборів, набравши 21,81% голосів. Хоча в цілому за кількістю мандатів партія зайняла перше місце в парламенті. Найбільшу підтримку вона отримала у Вінницькій області (37,45 %).

Після Революції Гідності були прийняті закони, які мали вагомий вплив на партієтворення в Україні: «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки (09.04.2015), «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років». Ці закони мають суттєвий вплив на вигляд партійної системи України, зокрема, через судову заборону діяльності КПУ. А також закон, який передбачав державне фінансування політичних партій «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» (08.10.2015). З 1 липня 2016 р. згідно з Законом парламентські політичні партії почали отримувати державне фінансування статутної діяльності, а з 1 січня 2016 р. запроваджена обов'язкова щоквартальна звітність усіх зареєстрованих партій про майно, доходи, витрати та зобов'язання фінансового характеру, що подається до Національного агентства з питань запобігання корупції» [39, с. 47-49].

2 жовтня 2019 р. ВР України прийняла зміни до закону про державне фінансування партій, дозволивши фінансову підтримку лише партіям, які подолали на парламентських виборах 5 % бар'єр голосів виборців і забравши фінансову підтримку у партій, котрі здобули більше 2 % голосів. Відповідно до закону після початку великої війни станом на кінець січня 2024 р. НАЗК переказало політичним партіям 1369,57 млн грн. Найбільше для «Слуги народу» – 883,61 млн грн, «Європейської солідарності» – 289,44 млн грн, «Батьківщини» – 167,61 млн грн, «Голос» – 28,91 млн грн.

Вибори до ВР України 2019 р. були позачерговими, оскільки ВР України була розпущена Указом Президента України В. Зеленського відразу після його інавгурації 21 травня 2019 р. як така, де не була сформована парламентська більшість. Переконаність у перемозі на

наступних виборах у парламентських партій була настільки високою, що вони навіть не внесли у закон зміни про зменшення виборчого бар'єру до 3 %, що дозволило б деяким з них отримати депутатські мандати (Радикальна партія Олега Ляшка, «Опозиційний блок»).

Учасників виборчих перегонів 2019 р., Ю. Остапеч і Г. Ільтьо поділяють на такі групи: «1) пропрезидентська партія «Слуга народу»; 2) парламентські політичні партії: ВО «Батьківщина», «Об'єднання «Самопоміч», «Європейська Солідарність» (утворена внаслідок ребрендингу партії «Блок Петра Порошенка «Солідарність», «Опозиційний блок»; 3) відомі партійні бренди, які неодноразово приймали участь у виборчих кампаніях: ВО «Свобода», «Громадянська позиція», Аграрна партія України, «Сила і Честь», «Патріот» та інші; 4) нові політичні партії, які вперше приймали участь у парламентських виборах: «Голос», «Українська стратегія Гройсмана», «Партія Шарія», «Сила людей» та інші» [3, с. 162]. Результати виборів подані в таблиці 4.

Таблиця 4

Результати парламентських виборів 2019 року

Назва політичної партії	БВО*, %	К-ть мандатів	ОВО**, к-ть мандатів	Разом
ПП «Слуга народу»	43,16	124	130	254
ПП «Опозиційна платформа – За життя»	13,05	37	6	43
ВО «Батьківщина»	8,18	24	2	26
ПП «Європейська Солідарність»	8,10	23	2	25
ПП «Голос»	5,82	17	3	20
ПП «Опозиційний блок»	3,03	–	6	6
ПП «Об'єднання «Самопоміч»	0,62	–	1	1
ВО «Свобода»	2,15	–	1	1
ПП «Єдиний Центр»	–	–	1	1
ПП «Біла Церква разом»	–	–	1	1
Самовисуванці	–	–	46	46
Всього	–	225	199	424***

*БВО – багатомандатний виборчий округ.

** – одномандатний виборчий округ.

*** – у 26 округах вибори не проводилися (Автономна Республіка Крим, Окуповані райони Донецької та Луганської областей).

Джерело: побудовано авторами на основі [19; 28].

Результати парламентських виборів 2019 р. суттєвим чином змінили конфігурацію партійної системи України як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях. За результатами виборів 5 % бар'єр голосів виборців подолали 4 нові партії з п'яти, які потрапили до парламенту: «Слуга народу», «Опозиційна платформа – За життя», «Європейська Солідарність», «Голос». Із попереднього складу українського парламенту депутатські мандати отримало лише ВО «Батьківщина». Відтак зміни у форматі системи були настільки кардинальними, як нами зазначалося вище, що її можна назвати «другою» партійною системою в Україні (була утворена за результатами парламентських виборів 2014 р., коли до парламенту також пройшли 4 нові політичні сили).

Коли в аналітичних колах говорять про «другу партійну систему», на нашу думку йдеться про те, що змінюється не тільки акторний склад партійної системи, а й чинники, які впливають на її розвиток та змінюються домінуючі моделі партій і принципи їх функціонування.

«Зміна чинників впливу на формування партійних систем, зазначає Ю. Копинець, пов'язана з загальноосвітніми трендами розвитку останніх. Найперше слід зазначити про такі: трансформація політичних партій від масових з чіткою ідеологічною спрямованістю і розгалуженою ідеологічною структурою до картельних / мережевих / кіберпартій із розмитою ідейною орієнтацією та відсутністю традиційної апаратно-організаційної структури; виникнення нових видів соціально-політичних розмежувань, а відтак і нових типів партій: «зелених», популістських праворадикальних та інших» [10, с. 23; 26].

Для вказаних чинників позначається як на «старих» партіях, які змінюються під їхнім впливом, пристосовуючись до нових умов функціонування суспільств, так і на «нових», котрі вже ніколи не будуть організовані як їхні попередники («мейнстрімні» партії). Тобто нові партії не ставлять перед собою завдання створювати широкорозгалужені регіональні організаційні структури, вони гне переймаються питаннями ідеологічного забезпечення своєї діяль-

ності, рекрутуванням членів партій тощо. Нові партії, які утворюються в Україні після 2014 р. в основному будують свою діяльність у кращому випадку як «напіввіртуальні структури» («Слуга народу»), а то і просто як віртуальні організації («Партія Шарія»). Зміна організаційних форм впливає і на зміну функціональних характеристик політичних партій, коли деякі з них стають непотрібними / або другорядними (формування громадської думки, політична соціалізація та інші).

Місцеві вибори 2020 р. значимих змін у конфігурацію партійної системи та її акторний склад не внесли, але черговий раз показали суттєвий вплив на результати виборів регіональних / локальних політичних партій. Ці вибори, «по-перше, були останніми у великому електоральному циклі 2019 – 2020 рр. По-друге, вони відбулися під час завершення чергового періоду реформи децентралізації, який підвищив політичну суб’єктивність місцевих еліт, і, по-третє, вони проводилися за новими правилами встановленими Виборчим кодексом України, відповідно до яких суттєво зростала значимість партій у виборчому процесі» [25, с. 14–15].

«Місцеві вибори 2020 р. показали високий електоральний результат парламентських та «регіональних» політичних партій одночасно з високим рівнем фрагментації місцевих рад. Депутатами рад різних рівнів стали представники 113 політичних партій, а головами міських та селищних рад – представники 46 партій» [11; 29]. Депутатські мандати у місцевих радах по Україні в цілому між парламентськими та регіональними партіями були розподілені майже порівну. Результати виборів до обласних рад подано в таблиці 5.

Таблиця 5

Переможці місцевих виборів до обласних рад 2020 року

Партії	Регіони, (%)
Слуга народу (4 області)	Дніпропетровська (22,9), Житомирська (17,9), Сумська (19,3), Чернівецька (14,8)
Європейська солідарність (4 області)	Київська (19,5), Львівська (30,8), Рівненська (18,6), Тернопільська (22,5)
Опозиційна платформа – За життя (4 області)	Запорізька (23,2), Миколаївська (23,4), Одеська (26,8), Херсонська (23,2)
Батьківщина	Кіровоградська область (23,4)
Рідне Закарпаття	Закарпатська область (17,7)
ВО «Свобода»	Івано-Франківська (19,3)

Українська стратегія Гройсмана	Вінницька область (47,6)
За майбутнє	Волинська область (31,2)
Довіра	Полтавська область (17,1)
Команда Симчишина	Хмельницька область (19,0)
Блок Кернеса – Успішний Харків	Харківська область (34,5)
Рідний дім	Чернігівська область (30,7)
Черкащани	Черкаська область (21,4)

Джерело: [25].

«Регіональні політичні партії, зазначає у своєму дослідженні О. Ключев, отримали перші результати на виборах до 7 обласних рад. Вони стали лідерами у Вінницькій («Українська стратегія Гройсмана»), Закарпатській («Рідне Закарпаття»), Полтавській («Довіра»), Харківській («Блок Кернеса – Успішний Харків»), Хмельницькій («Команда Симчишина»), Черкаській («Черкащани»), Чернігівській («Рідний дім»). Ці партії висунули кандидатів лише до однієї обласної ради в межах країни. На місцевих виборах 2015 р. лише у Закарпатській та Хмельницькій областях перемогу здобули регіональні партії» [11].

Фактично в кожному регіоні вибори показали існування своєї особливої партійної структури та її конфігурації. За словами І. Павлика «відбулася зміна політичної поведінки місцевих еліт на створення власних партійних проєктів. За його ж підрахунками представництво у місцевих радах різного рівня отримали приблизно 54 «регіональні» партії з загального числа переможців. Тобто фактично кожна друга партія-переможець виборів 2020 – «регіональна» [11]. В обласних центрах України майже всі мери (або їх абсолютна більшість) представляють непарламентські партії.

Охарактеризувавши розвиток партійної системи України упродовж трьох періодів, зазначимо про високий рівень її регіоналізації. Про високий рівень регіоналізації партійної системи України вказують розрахунки індекси територіального покриття та націоналізації партійної системи. Індекс територіального покриття показує, як політична партія змогла забезпечити балотування кандидатів у 225 мажоритарних округах. Виборча статистика свідчить, що навіть парламентські партії не можуть цього зробити у повній мірі. І хоча цей показник констатує лише територіальне покриття, але уже сама

можливість партії забезпечити балотування кандидатів свідчить про її авторитет у тій чи іншій області. Індекс територіального покриття для парламентських партій за результатами виборів до Верховної Ради України (1998–2019 рр.) подано в таблиці 6 [19, с. 106–131].

Таблиця 6

Індекс територіального покриття (ІТП) для парламентських партій за результатами виборів до Верховної Ради України 1998–2019 рр.

Партії / Виборчі блоки*	1998	2002	2006	2012	2014	2019
Народний Рух України	0,82					
Партія Зелених України	0,51					
ВБ «СПУ та Сел.ПУ»	0,44					
Комуністична партія України	0,77	0,90	0,99	0,48		
ВО «Громада»	0,80					
ПСПУ	0,55					
СДПУ (о)	0,57	0,35				
НДП	0,48					
ВБ «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна»**		0,78	0,86			
ВБ «За Єдину Україну»		0,90				
ВБ «Блок Юлії Тимошенко»***		0,01	0,90	0,67	0,73	0,64
СПУ		0,71	0,86			
Партія регіонів			0,98	0,90		
ПП «УДАР»				0,81		
ВО «Свобода»				0,16		0,55
ПП «Народний фронт»					0,53	
ПП «Блок Петра Порошенка» / ПП «Європейська Солідарність»****					0,65	0,57
ПП «Об'єднання «Самопоміч»					0,05	0,05

ПП «Опозиційний блок»					0,42	0,56
Радикальна партія Олега Ляшка					0,74	
ПП «Слуга народу»						0,84
ПП «Опозиційна платформа – За життя»						0,61
ПП «Голос»						0,30

*Починаючи з парламентських виборів 2012 р. виборчі блоки не мають права брати участь у виборах.

**У 2006 р. ВБ «Наша Україна», у 2012 – «Наша Україна».

*** У 2012, 2014, 2019 рр. – ВО «Батьківщина».

**** У 2019 р. – «Європейська Солідарність».

Джерело: [19, с. 111–112].

Розрахунок індексу територіального покриття дозволяє зробити висновок, що низький показник індексу упродовж 1998–2019 рр. для більшості політичних партій вказує на відсутність у них однаково розвинутих структур у регіонах України. Слід також відмітити про високий показник індексу для провладних партій за досліджуваний період.

Інший показник, який вказує на однорідність чи неоднорідність голосування за політичні партії, а відтак дає змогу оцінити її регіональний електоральний потенціал це – індекс націоналізації політичних партій. Його величина розрахована нами у таблиці 7.

Таблиця 7

Індекс націоналізації парламентських партій (PNS) за результатами виборів до Верховної Ради України 1998–2019 рр.

Партії / Виборчі блоки*	1998	2002	2006	2012	2014	2019
Народний Рух України	0,561					
Партія Зелених України	0,855					
ВБ «СПУ та Сел.ПУ»	0,525					
Комуністична партія України	0,705	0,644	0,725	0,668		
ВО «Громада»	0,515					
ПСПУ	0,554					

✚ ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ та ПРОЦЕСИ в Україні... ✚

СДПУ (о)	0,597	0,666				
НДП	0,811					
ВБ «Національний фронт»	0,281					
ВБ «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна»**		0,553	0,603			
ВБ «За Єдину Україну»		0,681				
ВБ «Блок Юлії Тимошенко»***		0,639	0,705	0,761	0,846	0,77
СПУ		0,514	0,633			
Партія регіонів			0,541	0,685		
ПП «УДАР»				0,828		
ВО «Свобода»				0,534		0,55
ПП «Народний фронт»					0,754	
ПП «Блок Петра Порошенка» / ПП «Європейська Солідарність»****					0,891	0,73
ПП «Об'єднання «Самопоміч»					0,804	0,57
ПП «Опозиційний блок»					0,418	0,56
Радикальна партія Олега Ляшка					0,805	0,71
ПП «Слуга народу»						0,89
ПП «Опозиційна платформа – За життя»						0,55
ПП «Голос»						0,58
Націоналізація партійної системи України	0,64	0,62	0,66	0,72	0,76	0,74

*Починаючи з парламентських виборів 2012 р. виборчі блоки не мають права брати участь у виборах

**У 2006 р. ВБ «Наша Україна»

*** У 2012, 2014, 2019 рр. – ВО «Батьківщина»

**** У 2019 р. ПП «Європейська Солідарність»

Джерело: [19, с. 111–112].

Розрахунок індексу націоналізації як для окремих партій, так і для партійної системи в цілому дозволяє зробити такі висновки. По-перше, індекс націоналізації партійної системи зріс від 0,64 у 1998 р. до показників 0,76 у 2014 р. та 0,74 у 2019 р. Це результат того, що голосування за деякі парламентські партії стало більш однорідним. Наприклад, «Блок Петра Порошенка» у 2014 р. – 0,89, Радикальна партія Олега Ляшка у 2014 р. – 0,81, «Слуга народу» у 2019 р. – 0,89, ВО «Батьківщина» у 2019 р. – 0,77 (див. Табл. 7). По-друге, розрахунки індексу для окремих партій залишаються на низькому рівні, що, на нашу думку, є результатом експлуатації соціокультурних маркерів у боротьбі за голоси виборців. Таким чином, ми можемо говорити про регіоналізовані партії Сходу і Заходу України. Показники для партій Західної України є такими: НРУ – 0,56, ВБ «Національний Фронт» – 0,28, ВО «Свобода» – 0,53, «Об'єднання «Самопоміч» – 0,57. Не відрізняються від них суттєво і показники для партій Східної України: КПУ – 0,64, Партія регіонів – 0,54, «Опозиційний блок» – 0,56, «Опозиційна платформа – За життя» – 0,55. По-третє, індекс націоналізації у ідеологічних партій (НРУ, ВО «Свобода») нижче (від 0, 5 до 0,6), ніж у партій електорально-прагматичних (Партія зелених України, Народно-демократична партія України) (від 0,7 і вище). По-четверте, підвищення індексів націоналізації у 2014 та 2019 рр. з одного боку – це результат анексії Криму і військових дій на Донбасі. А з іншого, виборча кампанія 2019 р. до ВР України показала, що ряд партій не використовували у своїй кампанії соціокультурних месиджів, а акцентували на загальнонаціональній проблематиці (подолання бідності, припинення війни, боротьба з корупцією та інше). Це й дозволило їм отримати загальнонаціональну підтримку та високий рівень однорідності голосування. По-п'яте, індекс націоналізації політичних партій може бути використаний для їх класифікації як загальнонаціональні (величина індексу у випадку України вище 0,7), регіональні – (величина індексу від 0,4 до 0,7) та локальні (величина індексу до 0,4).

Порівняння ІТП та PNS часто показує розбіжність цих показників у частини політичних сил. З одного боку, високе територіальне покриття не завжди супроводжується високим рівнем націоналізації (наприклад, на парламентських виборах 1998 р. ІТП Народного руху України становило 0,82, а PNS – 0, 56). Така розбіжність обумовлена тим, що ряд партій, незважаючи на наявність структур у всіх

регіонах України, базовими для себе вважають лише деякі з них. А з іншого, трапляються випадки, коли низький індекс територіального покриття поєднується з високим індексом націоналізації. Це характерно для партій влади (Народно-демократична партія), популістських партій («Партія Шарія»), мережевих партій (ПП «Об'єднання «Самопоміч»), а також партій постматеріальних цінностей (Партія зелених України).

Дослідження націоналізації / регіоналізації партійної системи обов'язково повинно включати виокремлення типових і девіантних регіонів. Типові регіони голосують як країна в цілому, являючи собою її зменшену копію, і, скоріш за все, дають точну копію характерних для країни розмежувань.

Виокремлення девіантних регіонів дозволяє виявити території, які демонструють найбільші відхилення. Деякі з таких територій можуть бути слабоінтегрованими в політичний простір країни і бути джерелом сепаратистських настроїв. Крім того в авторитарних режимах девіантність може бути результатом некоректного підрахунку результатів волевиявлення тощо.

Виокремлення типових / девіантних регіонів за результатами електоральної підтримки політичних сил на парламентських виборах можна зробити за результатами розрахунку такого показника, як евклідова відстань. Її сутність полягає в різниці голосування того чи іншого регіону і країни в цілому. Розрахунок евклідової відстані за результатами парламентських виборів в Україні подано в таблиці 8.

Таблиця 8

Евклідова відстань за результатами парламентських виборів в Україні 1998–2019 рр.

Область	Евкл. відстань 1998	Евкл. відстань 2002	Евкл. відстань 2006	Евкл. відстань 2012	Евкл. відстань 2014	Евкл. відстань 2019
Захід						
Івано-Франківська	1,35	2,31	1,65	1,41	0,78	0,81
Львівська	1,27	1,72	1,47	1,49	0,68	1,3
Тернопільська	1,30	1,93	1,46	1,33	0,71	0,83

⌘ ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ та ПРОЦЕСИ в Україні... ⌘

Рівненська	1,02	1,29	1,10	0,76	0,51	0,45
Волинська	0,79	1,42	1,34	0,89	0,61	0,49
Чернівецька	0,41	0,99	0,92	0,71	0,51	0,39
Закарпатська	1,24	0,80	0,69	0,39	0,44	0,39
Центр						
Київ	0,56	0,69	0,99	0,96	0,55	0,55
Київська	0,34	0,43	1,18	0,61	0,40	0,36
Вінницька	0,56	0,75	1,05	0,87	0,71	0,68
Кіровоградська	0,42	0,60	0,60	0,32	0,26	0,44
Полтавська	0,52	0,89	0,54	0,89	0,55	0,45
Хмельницька	0,51	0,55	0,98	0,64	0,39	0,42
Черкаська	0,69	0,60	1,03	0,64	0,35	0,48
Житомирська	0,37	0,19	0,59	0,51	0,34	0,36
Сумська	0,70	0,45	0,92	0,54	0,29	0,39
Чернігівська	0,50	0,36	0,81	0,57	0,48	0,42
Південний Схід						
Дніпропетровська	1,18	0,80	0,65	0,45	0,73	0,64
Запорізька	0,43	0,84	0,90	0,68	0,77	0,52
Донецька	0,74	1,29	1,87	1,59	1,43	1,5
Луганська	0,97	1,08	1,72	1,40	1,39	1,7
Харківська	0,54	0,83	0,87	0,67	1,13	0,68
Одеська	0,37	0,70	0,79	0,66	0,75	0,56
Миколаївська	0,60	0,79	0,84	0,59	0,51	0,52
Херсонська	0,43	0,65	0,37	0,45	0,38	0,39
АРК	0,75	0,87	1,16	1,06	–	–
Севастополь	0,91	1,01	1,46	1,24	–	–

Джерело: [19, с. 116–118].

Отже, конфігурацію партійної системи України за результатами вказаного електорального циклу (2019–2020) можна визначити як систему з переддомінуючою партією, якою стала партія «Слуга народу». Традиційно в партійній системі України можна виокремити партії, які відстоювали різні вектори розвитку України: проросійський – «Опозиційна платформа за життя», «Наші», «Опозиційний блок» та проєвропейський – «Європейська солідарність», «Слуга народу», «Голос» й інші.

Сучасний стан партійної системи України. Станом на 1 січня 2022 р. Міністерством юстиції України зареєстровано 370 політичних партій. Майже половина всіх українських політичних партій з'явилася за останні три роки (на кінець 2013 р. було зареєстровано 193 партії). За 9 місяців 2016 р. було зареєстровано 41 нову партію (у 2015 р. – 79; у 2014 р. – 37). Загалом 2015 р. став рекордним для України за кількістю зареєстрованих політичних партій. До цього найбільше партій було зареєстровано у 2005 р. – 24 [38].

За даними експертів Комітету виборців України, це в кілька разів перевищує показники в інших державах Східної Європи. Для порівняння, у державах, де процес партійного будівництва активно розпочався після розпаду СРСР, зареєстровано значно менше політичних партій: у Польщі – 84, Словаччині – 56, Румунії – 124, Молдові – 45, Латвії – 73, Литві – 38. Отже, нині Україна є одним із європейських та світових лідерів за кількістю зареєстрованих політичних партій [38].

Динаміка утворення політичних партій прорахована М. Кармазіною у монографії «Політичні партії України 2014–2017 рр.» і виглядає наступним чином (див. Таблиця 9):

Таблиця 9

Кількість партій, зареєстрованих Міністерством юстиції України (1990–2020)

Рік	Кількість зареєстрованих партій	Рік	Кількість зареєстрованих партій	Рік	Кількість зареєстрованих партій
1990	1	2000	19	2010	14
1991	9	2001	22	2011	17
1992	7	2002	2	2012	8
1993	16	2003	2	2013	6
1994	7	2004	8	2014	39
1995	4	2005	24	2015	79

1996	5	2006	12	2016	42
1997	12	2007	4	2017	3
1998	13	2008	20	2018	1
1999	25	2009	12	2019	3
				2020	16

Джерело: [6; 20]

Якщо брати до уваги кількість політичних партій, які зареєстровані за рік, то найбільше їх було зареєстровано напередодні парламентських виборів 2006 р., 2014 р. та місцевих виборів 2015 р. За даними КВУ у 2017 р. зареєстровано 3 партії, у 2018 р. – одну, у 2019 р. також три («Блок Володимира Сальдо», «Партія чернівчан» та «Демократична сокира»). Тобто «партійний бум», розпочатий Революцією Гідності припинився. В той же час ми можемо відзначити тенденцію щодо продовження реєстрації так званих «регіональних» партій. Наприклад, «Партія чернівчан», «Політична партія «За Одещину», «Наш дім – Одеса», ВО «Черкащани», «Київська громада», «Біла Церква разом», «Херсонці», «Команда Андрія Балоги», «Рідне Закарпаття» та ін. Також продовжуються маніпуляції із назвами партій. Низка все ще використовують в своїй назві слово «блок», хоч блоки вже впродовж значного часу не передбачені виборчим законодавством.

Оскільки для нашого дослідження важливою є участь політичних партій у виборчих процесах, то на основі даних ЦВК, нами побудована таблиця в якій вказана кількість партій, яка брала участь у парламентських та місцевих виборах (*див. Таблиця 10*).

Таблиця 10

Участь політичних партій у виборчих процесах (1998–2020)

Рік виборів	К-ть партій, зареєстрованих Міністром України на час проведення виборів	К-ть партій, які взяли участь у виборах	К-ть суб'єктів, внесених до виборчого бюлетеня
1998	53	44	30 (21 партія + 9 виб. блоків, утворених 19 партіями)
2002	127	83	33 (21 партія + 12 виб. блоків, утворених 42 партіями)
2006	126	79	45 (28 партій + 17 виб. блоків, утворених 49 партіями)

2007	143	42	20 (10 партій + 10 виб. блоків, утворених 32 партіями)
2010	185	158	158
2012	195	87	21 політична партія
2014	235	52	29 політичних партій
2015	297	142	142
2019	352	65	22 партії
2020	360	194	194

Джерело: побудовано автором на підставі: ЦВК

Участь у виборах є однією з ознак рівня інституціоналізації політичних партій і партійної системи. Вважається, що партія інституціоналізована, якщо існує в період понад три національні парламентські виборчі цикли. Таким чином, в якості критерію інституціоналізації можна виділити участь партії у виборах та частоту даної участі. При цьому партія повинна не просто брати участь у виборах, а здобути певний відсоток голосів виборців, щоб стати такою, яка є значимою для партійної системи. Дж. Сарторі такими вважав партії, які мають коаліційний і шантажуючий потенціал.

Результати голосування за політичні партії, які здобули перемогу на парламентських виборах упродовж 1998 – 2019 рр. у загальнонаціональному виборчому окрузі подано в *таблиці 11*.

Таблиця 11

Результати виборів до Верховної Ради України 1998–2019 рр. у загальнонаціональному виборчому окрузі

Партії / Виборчі блоки*	1998, %	2002, %	2006, %	2012, %	2014, %	2019, %
Народний Рух України, 1992	9,4					
Партія Зелених України	5,43					
ВБ «СПУ та Сел.ПУ (1992)»	8,55					
Комуністична партія України, 1993	24,65	19,98	3,66	13,18	3,88	
ВО «Громада»	4,67					
ПСПУ, 1996	4,04					
СДПУ (о), 1996	4,01	6,27				

‡ ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ та ПРОЦЕСИ в Україні... ‡

НДП, 1996	5,01					
ВБ «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна»** (2004)		23,57	13,95	1,11		
ВБ «За Єдину Україну», 2006		11,77				
ВБ «Блок Юлії Тимошенко»*** (ВО «Батьківщина, 1999)		7,26	22,29	25,24	5,68	8,18
СПУ, 1991		6,87	5,69			
Партія регіонів, 1997			32,14	30,0		
ПП «УДАР», 2010				13,96		
ВО «Свобода», до 2004 СНПУ				10,44	4,71	2,15
ПП «Народний фронт», 2014					22,14	
ПП «Блок Петра Порошенка» / ПП «Європейська Солідарність»****(2014)					21,82	8,10
ПП «Об'єднання «Самопоміч» (2012)					10,97	0,62
ПП «Опозиційний блок», 2014					9,43	3,03
Радикальна партія Олега Ляшка, 2012				1,08	7,44	4,01
ПП «Слуга народу», 2019						43,16
ПП «Опозиційна платформа – За життя», 2019						13,05
ПП «Голос», 2019						5,82
ПП «Громадянська позиція»					3,10	1,04

*Починаючи з парламентських виборів 2012 р. виборчі блоки не мають права брати участь у виборах

**У 2006 р. ВБ «Наша Україна», у 2012 – ПП «Наша Україна»

*** У 2012, 2014, 2019 рр. – ВО «Батьківщина»

**** У 2019 р. – ПП «Європейська Солідарність»

Як бачимо з *таблиці* участь більше ніж у трьох виборчих кампаніях брали КПУ (заборонена у 2016 р.), ВО «Батьківщина» (у 2002,

2006 рр. як БЮТ), Партія регіонів (у 2014 та 2019 рр. як «Опозиційний блок»), ВО «Свобода» (до 2004 р. як СНПУ), тричі 6 партій – Партія регіонів, «Християнсько-Демократичний Союз», Українська платформа «Собор», УСДП, ВО «Батьківщина», СПУ; двічі 7 партій – КУН, Народна партія, НДП, ПРП, ПППУ, ПП «Народна Самооборона», СДПУ (о).

Таким чином, охарактеризувавши таблицю, ми можемо констатувати, по-перше, що процес інституціалізації української партійної системи продовжується, при цьому політичні партії мають різні рівні інституціалізації, а деякі з них взагалі перестали приймати участь у політичних процесах. По-друге, результати виборів вказують на суттєві зміни в акторній структурі партійної системи. Це вказує на високий рівень волатильності та появу нових політичних партій, що стало результатом соціальних потрясінь, які відбулися в Україні – акція «Україна без Кучми» (2000 – 2001). Помаранчева революція (2004 р.) та Революція Гідності (2013/2014 рр.). По-третє, враховуючи частоту участі політичних партій у парламентських виборах та високий рівень волатильності, ми можемо говорити про слабкий рівень інституціалізації вітчизняної партійної системи.

Спектр ідеологічних уподобань українців упродовж 1992 – 2020 рр. проаналізуємо за результатами опитування Інституту соціології НАН України (див. Таблиця 12). Такі опитування проводяться Інститутом соціології щорічно. В дослідженні ми приводимо такі результати за 1992 – 2020 рр. (останній рік за який є результати на сайті організації) [41]. Дані опитування громадян України подані у відсотках. Рівень ідеологічної ідентифікації обраховувався нами як сума усіх голосів (у відсотках) відданих за ту чи іншу ідеологію.

Таблиця 12

**Самоідентифікація громадян України
за результатами опитування Інституту соціології НАН України
(1998–2020)**

1992 – 2018	92	94	96	98	00	02	04	06	08	10	12	13	14	18	20
Кому- ніст.	2.9	10.3	9.7	21.9	15.5	15.1	14.5	8.3	8.0	7.1	8.1	11.3	4.1	3.4	3.8
Соці- аліст.	5.2	10.7	7.7	5.6	5.4	9.7	11.1	16	11.5	10.6	11.9	6.3	9.1	7.3	8.8

Соціал-демокр.	8	5	4.7	7.1	7.8	17.2	10.2	15.1	12.7	11.4	10.8	9.9	9.8	9.7	9.1
Зелені	–	–	–	–	–	5.2	3.3	2.1	2.9	2.8	2.2	1.6	1.9	2.0	2.9
Ліберальн.	3.9	1.9	2.7	1.3	1	0.8	1.2	2.2	1.9	1.9	1.2	1.7	2.5	2.5	3.8
Христ-демокр.	8	3.3	2.4	2.2	2.9	2.5	2.5	2.3	3.3	3.3	2.6	2.8	3.6	2.9	3.1
Націонал-демокр.	8.4	6.4	6.1	6.2	7.5	6.8	8.4	9.3	10.7	9.3	7.4	9.7	14.1	11.5	9.4
Націо-наліст.	–	2	1.3	2.9	2.3	2	2.1	2.8	2.4	2.3	2.3	3.6	4.7	3.1	3.8
Інший	3.9	2.9	1.5	3.8	1.6	1.3	0.7	1.8	1.2	0.6	0.3	0.8	0.8	0.2	0.9
Жодна	25.5	12.3	13.1	11.7	13.2	7.6	11.8	9.6	13.9	11.3	12.6	13.8	11.3	13.6	12.1
Не визна-чився	33.4	17.9	18.8	16.6	17.8	15.2	16.3	14.1	13.8	14.6	14.7	14.8	14.4	12.1	17.3
Не розуміюся в течіях	–	27.6	32.1	20.7	24.9	16.3	17.9	16.4	17.5	24.8	25.7	23.6	23.6	28.8	24.9
Рівень ідеоло-гічн. Іденти-фікац	36.4	39.6	34.6	47.2	42.4	59.3	53.2	58.1	53.4	48.7	46.6	46.9	49.8	42.6	51.6

Джерело: [41]

Результати моніторингу дозволяють зробити такі висновки щодо ідеологічних уподобань українців. По-перше, структура ідеологічних уподобань українців упродовж 1992–2020 рр. суттєво змінилася: в 90-х рр. XX ст. найбільшою була частка комуністично ідентифікованих громадян, а починаючи з 2014 р. – націонал-демократичних.

По-друге, суттєві зміни в ідеологічній ідентифікації громадян пов'язані з Помаранчевою революцією та Революцією Гідності: суттєво зменшилася частка комуністично-ідентифікованих громадян (удвічі); суттєво зросла частка національно-демократичної ідентифікації (удвічі порівняно з 1999 р.). Після Революції Гідності відбулася маргіналізація групи комуністичної ідентифікації (частка якої в порівнянні з 1998 р. зменшилася в 5 разів), удвічі збільшилася частка національно-демократичної ідентифікації, ліберальної та соціал-демократичної ідеології, а також значна частина опитаних громадян не визначились або не підтримують жодну з вказаних течій упродовж 1992–2014 рр. Загалом рівень партійної ідентифікації за роками (сума підтримки зазначених течій) коливається в межах 36,4 % (1991 р.) до 42,6 % (2018 р.). Найвищим рівень ідентифікації спостерігався у 2006 р. – 58,1 % та 2015 р. – 61,1 %.

Рівень довіри до політичних партій за результатами опитування Центру Разумкова на початку вересня 2024 р. був таким: зовсім не довіряю – 34,2 %, скоріше не довіряю 39,3 %, скоріше довіряю – 14,9 %, довіряю – 1,4 %. Нижчий рівень довіри у населення тільки до судів, комерційних банків і російських ЗМІ [40] (*див. Таблиця 13*). У таблиці ми показали рівень довіри до українських політичних партій, за результатами опитувань Центру Разумкова за 2016–2024 рр. Рівень прямої довіри до політичних партій є досить низьким від 1,3 до 3,1 %.

Таблиця 13

**Рівень довіри до політичних партій за результатами опитування
Центру Разумкова (2016–2024), %**

Дата опитування	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Довіряю	Важко відповісти
Листопад 2016	44,5	32,8	10,9	1,6	10,1
Жовтень 2017	40,5	34,6	10,5	2,5	11,9
Липень 2018	46,6	33,4	9,0	1,3	9,8
Лютий 2019	41,1	35,7	10,0	2,3	10,9
Березень 2019	39,8	36,4	10,1	1,4	12,3
Лютий, 2020	31,5	38,4	14,7	2,0	13,4
Грудень, 2020	31,1	41,3	14,1	2,1	11,5
Липень, 2021	32,8	38,9	12,9	3,2	21,2
Грудень, 2022	65,8		17,1		17,1

Грудень, 2023	32,6	43,3	10,2	2,6	11,3
Січень, 2024	34,0	38,1	10,8	3,4	13,6
Вересень, 2024	34,2	39,3	11,8	2,9	11,9

Джерело: [40]

Рівень довіри до партій є хоча і низьким, але таким, який при наявності інших чинників формування політичних партій буде зростати і кардинальним чином не завадить процесу їх інституціалізації. В той же час зростання негативного відношення до політичних партій і загальний баланс довіри/недовіри свідчить про наростання кризових явищ у вітчизняному партієтворенні. Динаміку ж змін основних параметрів конфігурації та інституціалізації партійної системи України у 1998 – 2019 рр. подаємо у *таблиці 14*.

Таблиця 14

Динаміка змін основних параметрів інституціалізації партійної системи України (1998–2019)

Основні параметри партійної системи	1998	2002	2006	2007	2012	2014	2019
Частка мандатів, що розподіляються за партійними списками	50	50	100	100	50	50	50
Виборчий бар'єр	4	4	3	3	5	5	5
Кількість партій (виборчих блоків) внесених у бюлетень для голосування	30	33	45	21	22	29	22
Частка голосів, які здобули партії (блоків), що подолали виборчий бар'єр	65,8 %	75,7 %	77,4 %	86,6 %	94,1 %	77,5 %	78,31 %
Кількість партій (блоків), які здолали бар'єр	8	6	5	5	5	6	5
Кількість партій (блоків), які здолали бар'єр повторно	–	3	4	4	4	1	2
Частка голосів, які набрали партії, які посіли 1 і 2 місце	34,1 %	42,6 %	55,5 %	65,1 %	55,5 %	44,0 %	56,21 %

Частка голосів, які отримали партії (блоки), що не змогли бар'єр	25,9 %	18,0 %	18,3 %	7,0 %	5,8 %	22,4 %	21,57 %
Частка голосів, які отримали «старі» партії	41,5 %	39,1 %	51,7 %	80,5 %	81,7 %	30,8 %	31,5 %
Індекс волатильності	59	46	61	30	36	61	69
Індекс націоналізації	0,65	0,62	0,66	0,68	0,72	0,76	0,74
Індекс ефективного числа електоральних партій	9,0	6,9	5,2	3,8	4,9	7,5	4,4
Індекс ефективного числа парламентських партій	4,9	4,7	3,4	3,3	4,3	4,8	2,7
Індекс агрегації	3,0	4,0	5,3	7,9	6,0	3,0	10,4
Індекс демократизації Т.Ванханена	46,5	41,8	44,7	44,93	28,8	29,4	19,9
Кількість позапартійних депутатів	–	164	94	69	125	271	303

Джерело: [31, с. 195–196]

За результатами нашого дослідження ми побудували таблицю, в якій показано зміну індикаторів / параметрів інституціалізації партійної системи України у контексті нашої методології. До базових індикаторів відносимо: партійність депутатів, партійність уряду, рівномірність регіональної підтримки політичних партій, відсоток голосів, відданих за «старі» партії, усталеність електоральних уподобань виборців.

Наші розрахунки вказують на наступні тенденції в розвитку партійної системи України:

1) збільшення кількості позапартійних депутатів: 2012 – 125; 2014 – 271; 2019 – 303;

2) зменшення кількості голосів, відданих за «старі» партії: 2014 – 30,8 %; 2019 – 31,5 %;

3) зростання індексу волатильності: 2012 – 36; 2014 – 61; 2019 – 69.

Наявність вказаних тенденцій при порівняно невисокому індексі націоналізації партійної системи, засвідчують низький рівень її інституціалізації, це-по-перше. І, по-друге, констатують, що найкращими показниками інституціалізації партійної системи України були в 2006/2007 рр. (пропорційна виборча система + парламентсько-президентська форма правління) [31, с. 196–197].

З урахуванням результатів парламентських виборів та показників ефективної кількості парламентських партій можна стверджувати, що в Україні лишається стабільною тенденція до збереження ефективного числа парламентських партій у межах 3–5. Це дозволяє ідентифікувати партійну систему України як багатопартійну без домінуючої партії або двоблокову багатопартійну.

Дослідження індексу фракційності Д. Райє засвідчує різні рівні фрагментації ВР України. Для українського парламенту дане значення змінювалося відповідно до виборчої системи та рівня стабільності партійної системи. Коливання індексу в межах 0,68-0,8 – підтверджує наявність багатопартійної системи з різним рівнем фрагментації, який залежить від багатьох чинників.

Про низький рівень інституціалізації партійної системи України свідчать показники участі членів партій у роботі урядових структур. Для прикладу приведемо партійність Кабінету Міністрів України упродовж 2005–2020 рр. (див. Таблиця 15).

Таблиця 15

Партійність українських урядів 2005–2019 рр.

Уряди	Чисельність	Партійність
Перший уряд Ю.Тимошенко (2005 р.)	23	НСНУ -12, ПППУ-1, ПРП-3, УНП-1, СПУ-3, НРУ-1, безпартійні - 1
Уряд Ю.Сханурова (2005–2006)	25	НСНУ-13, УНП-1, СПУ-3, НРУ-1, ПРП-1, безпартійні - 6
Другий уряд В.Януковича (2006–2007)	28	ПР-9, УНП-1, СПУ-3, ПППУ-1, НДП-1, СДПУ (о)-1, КПУ-2, РПУ-1, безпартійні - 8
Другий уряд Ю.Тимошенко (2007–2010)	25	ВО «Батьківщина»-6, НСНУ-6, НРУ-1, ПРП-1, безпартійні - 11
Перший уряд М.Азарова (2010–2012)	30	ПР-25, Блок Литвина-3, ПП «Єдиний Центр»-1, ПП «Сильна Україна» - 1

Другий уряд М.Азарова (2012–2014)	22	Уряд у більшості сформований з членів Партії регіонів
Перший уряд А.Яценюка (2014 р.)	21	Безпартійні-12, ВО «Свобода»-4, ВО «Батьківщина»-5
Другий уряд А.Яценюка (2014–2016)	22	Безпартійні-13, ПП «Народний фронт»-4, БПП-3, РПЛ-1, ВО «Батьківщина»-1
Уряд В.Гройсмана (2016–2019)	27	БПП-18, ПП «Народний фронт»-6, безпартійні-3
Уряд О.Гончарука (2019 – 2020)	19	безпартійні
Уряд Д.Шмигала (2020 –	23	безпартійні

Джерело: [31].

Як бачимо уряди, які сформовані за результатами виборів 2019 р. є практично безпартійними, тобто після 2019 р. зменшується рівень суб'єктності партій у здійсненні державної політики.

Перспективи повоєнного партійного будівництва в Україні. Широкомасштабна збройна агресія Росії проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 р., кардинально змінила ситуацію в Україні та світі. Ці зміни стануть важливим чинником, що визначатиме подальший розвиток нашої держави в усіх сферах суспільного життя та свідомості громадян. Суттєві трансформації відбудуться і у сфері партійного будівництва та безпосередньо партійній системі України. Ці зміни будуть накладатися на основні тренди, якими характеризується нині партієтворення у Європейському Союзі та сучасному світі.

По-перше, не будуть мати електоральної підтримки політичні партії, які орієнтуватимуться на проросійські цінності. Зазначимо, що низка таких партій була заборонена рішенням Верховної Ради України 3 травня 2022 р.: «Опозиційної платформи – За життя», «Партії Шарія», «Наші», «Опозиційного блоку», «Лівої опозиції», «Союзу лівих сил», «Держави», «Прогресивної соціалістичної партії України», «Соціалістичної партії України», партії «Соціалісти» та партії «Блок Володимира Сальдо» [2].

По-друге, залишаться в минулому політичні партії, які уособлювали собою поділ України на два різних регіони: «схід» та «захід»

(відповідно до концепту «двох Україн»). «У повоєнний період, – вважає О. Розумний, – можна сподіватися на подолання соціокультурного поділу. Тенденція на послаблення його електорального впливу проявилася ще під час виборчих кампаній 2019 р., однак це принаймні частково можна пояснити «фактором В. Зеленського» і дискредитацією старих політичних еліт, що «окупували» обидва традиційні ідеологічні полюси. Тепер же йдеться про розмивання самого підґрунтя для існування полюсів – соціокультурних відмінностей між «заходом» та «сходом», зокрема в таких двох аспектах, як історична пам'ять і мовно-культурна ідентичність» [33, с. 120–122].

Про це також свідчить і опитування українських громадян проведене Центром Разумкова у вересні-жовтні 2022 р.: «обираючи між двома моделями суспільного розвитку європейською та російською, 70 % віддають перевагу європейській моделі, лише 0,5 % – російській (у 2017 р. ці показники становили відповідно 58 % і 4 %). Таким чином, зазначають експерти Центру, потужним чинником повоєнної консолідації громадян залишиться європейська та євроатлантична інтеграція про що свідчать результати опитувань, які показують, що інтеграція до ЄС і НАТО об'єднує українців не менше, ніж прагнення здобути цілковиту перемогу у війні» [32, с. 58–60].

Отже, успіхом у повоєнній Україні будуть користуватися загальноукраїнські партії націоналістичної проєвропейської орієнтації.

По-третє, зміниться акцент персоніфікованих партій, пов'язаних з іменами відомих особистостей. Якщо довоєнні партії такого типу були пов'язані з іменами відомих співаків (партія «Голос» С. Вакрчука), успішних мерів міст (партія «Об'єднання «Самопоміч» А. Садового), то персоналістські повоєнні партії, будуть пов'язані з іменами відомих військових, мерів-організаторів оборони свої міст, волонтерів. Таку практику український політикум уже проходив на парламентських виборах 2014 р., коли до партійних списків були залучені командири батальйонів, які воювали на Луганщині та Донеччині проти російських окупаційних військ. Слід зазначити, що персоніфікація політики, утворення іменних партій часто мають негативний вплив на функціонування партійної системи і політичний розвиток в цілому. Таким прикладом можуть слугувати низка партій у країнах Європейського Союзу: «Список Мар'яна Шареца» (Словенія), «Є такий народ» С. Тріфонова (Болгарія) та інші [27].

По-четверте, особливий кейс будуть утворювати регіональні партійні проекти створені для участі у місцевих виборах (в тому числі і партії національних меншин). Додаткові стимули їх утворення будуть пов'язані з розмежуванням у часі проведення парламентських та місцевих виборів (з 2010 р.), реформою децентралізації, а також небажанням з різних причин представників регіональних еліт балотуватися на місцевих виборах у списках загальнонаціональних рейтингових політичних партій (парламентських і непарламентських). Слід констатувати, що у зв'язку з відсутністю міцних регіональних осередків та достатнього кадрового потенціалу, більшість впливових партій під час виборів функціонуватимуть у якості «франшизи», надаючи окремим представникам місцевих еліт можливість балотуватися за партійними списками.

По-п'яте, формат / конфігурація партійної системи України залишиться незмінною – багатопартійною системою з переддомінуючою партією у яку можливо буде «переформатована» «Слуга народу», або буде утворена нова «партія військових». Поляризація в партійній системі, яка колись була пов'язана з «партіями сходу» і «партіями заходу» залишиться в минулому, а опонувати переддомінуючій партії будуть низка інших як «старих», так і «нових» політичних партій, насамперед, «Європейська солідарність».

По-шосте, поява мережевих / кіберпартій, які в своїй діяльності опираються на використання сучасних цифрових технологій. «Виникнення таких партій обумовлене тим, що на нинішньому етапі розвитку політичні партії змінюють організаційну структуру свого існування у зв'язку з глобальним процесом діджиталізації. І як наслідок вони неначе ховаються в соціальних мережах» [26, с. 177–178], матеріалізуючись лише для проведення виборчих кампаній та іншого роду акцій. Для них характерні такі риси: відсутність формального членства та організаційної структури, мінімізація чисельності і партійного апарату, безпосередня взаємодія з виборцями («Йоббік» в Угорщині, «Рух п'яти зірок» в Італії, «Партія свободи» в Нідерландах, «Слуга народу» в Україні та інші). Вказані принципи організаційної роботи мережевих партій будуть активно використовуватися й іншими акторами вітчизняної партійної системи.

По-сьоме, значимим залишиться вплив на функціонування політичних партій і партійної системи України в цілому гібридного політичного режиму. Такий режим змінює сутність політичних інс-

титутів, в тому числі і політичних партій [6; 18]. Йдеться про те, що партії в українському політикумі перестають виконувати притаманні для них у демократичному суспільстві функції, і в одних випадках перетворюються на оболонки, всередині яких функціонують неформальні практики на кшталт «патрон – клієнтела», а в інших – виникають інституційні гібриди, які захищають інтереси окремих особистостей чи фінансово-олігархічних угруповань.

Отже, партійну систему України у повоєнні роки чекає повне перезавантаження, яке пов'язане з негативним відношенням українців до політичних партій (за результатами опитування рівень довіри на рівні 1 – 2 %), і яке буде обумовлене вище вказаними особливостями її функціонування після завершення війни, в тому числі і оновленням нормативно-правової бази їх діяльності (фінансування, утворення, припинення діяльності). Таким чином, Україна отримає «третю» партійну систему («перша» існувала з 1991 до 2014 р., а «друга» з 2014 до початку російського вторгнення в Україну). Повоєнні політичні партії будуть характеризуватися децентралізованою організаційною структурою, низьким рівнем членства [34], домінуванням «мережевого» способу діяльності та відсутністю чітких ідеологічних маркерів.

Висновки. Узагальнюючи інформацію про розвиток і функціонування партійної системи України, можна констатувати про наявність таких негативних явищ у розбудові вітчизняної партійної системи, які на думку низки вітчизняних фахівців (Г. Зеленько, Ю. Остапець, А. Романюк), спричинили кризу вітчизняної партійності після парламентських та місцевих виборів 2019–2020 рр.: 1) відсутність у партій усталеної соціальної бази, стабільних зв'язків із певними соціальними групами, низький рівень членства; 2) розмитість, а часто взагалі відсутність програмно-ідеологічних засад діяльності; 3) регіональний характер підтримки основних політичних сил, відсутність міцних загальнонаціональних партій з розгалуженою структурою та інститутом членства, а натомість утворення великої кількості регіональних партій; 4) вагомий вплив фінансово-промислових груп та окремих представників великого бізнесу на партійну діяльність, високий рівень політичної корупції; 5) персоналізація партійної політики; 6) відсутність внутрішньопартійної демократії; 7) брак кваліфікованих партійних кадрів.

Основними типами партій, які утворюють на нинішній час партійну систему України, є такі: парламентські партії («Слуга народу», «Голос», «Європейська солідарність»); «старі» партійні бренди (ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», «Громадянська позиція»); популістські партійні структури (Радикальна партія Олега Ляшка); регіональні політичні партії («Рідне Закарпаття», «Рідне місто», «Довіряй ділам», «За конкретні справи», «Черкащани», «Команда Андрія Балоги»); партії національних меншин («КМКС»-Партія угорців України, Демократична партія угорців України, Партія поляків України, Циганська партія України); мілітаризовані партії («Партія захисників України», «Національний корпус», Українське об'єднання патріотів, «Правий сектор»); партії громадянських ініціатив («Громадянський контроль», «Об'єднання «Самопоміч»); іменні політичні партії різного гатунку («Громадсько-політичний рух Валентина Наливайченка», «Громадський рух Миколи Томенка «Рідна Україна», «Українська морська партія Сергія Ківалова», «Українська стратегія Гройсмана»).

Джерела:

1. Виборчий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення 01.10.2024).
2. ВР остаточно заборонила діяльність проросійських партій. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/3/7343743/> (дата звернення 03.04.2024).
3. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. К., 2009. 500 с.
4. Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-19#Text>. (дата звернення 12.09.2024).
5. Закон України «Про політичні партії в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text> (дата звернення 23.10.2024).
6. Зеленько Г. Траєкторія політичного режиму в Україні: демократія vs олігархічна клановість. Політичний процес у незалежній Україні: монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. С. 101–139.
7. Кармазіна М. Політичні партії в Україні. 2014–2017 рр. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 168 с.

8. Кармазіна М. Етапи розвитку багатопартійності в Україні (кінець 1988–2011рр.). *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 24–25 листопада 2011 р.)*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 75–106.
9. Кармазіна М. Тридцять років української багатопартійності (кінець 1990–початок 2020 рр.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 88 с.
10. Копинець Ю. Вплив сучасних тенденцій розвитку країн Європейського Союзу на еволюцію і функціонування партійної системи України: дис.... к. політ. наук 23.00.02 / Ужгородський національний університет. 2021. 269 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/11/dis_korupnets.pdf (дата звернення 17.01.2024).
11. Кложев О. Куди Україну занесла хвиля місцевих виборів? URL: https://www.oporaua.org/blog/vybory/mistsevi-vybory/mistsevi_2020/22731-kudi-ukrayinu-zanesla-khvilia-mistsevikh-viboriv (дата звернення 03.12.2024).
12. Колодій А. Багатопартійність і демократизація: висхідні та низхідні тренди в роки незалежності. *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24–25 листопада 2011 р.* К.: ІПіЕНД, 2012. С. 133–149.
13. Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-ii> (дата звернення 15.11.2024).
14. Лебедюк В. Фінансування політичних партій в Україні: механізм державного контролю. URL: http://www.investplan.com.ua/df/14_2011/26.pdf (12.09.2024).
15. Лешанич М. Особливості інституціоналізації політичних партій і партійної системи України в умовах демократичного транзиту. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидат політичних наук зі спеціальності 23.00.02 – політичні інститути і процеси*. Івано-Франківськ, 2019. 209 с.
16. Ляшенко О. Електоральна історія незалежної України. Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 368–421.
17. Максимчук М. На фінансування партій Рада виділила 210 мільйонів. URL: <https://epravda.com.ua/news/2024/01/30/709319/> (дата звернення 12.01.2025).
18. Мацієвський Ю. Від партій субститутів до справжніх партій: чи можливо це в Україні? *Політичні партії і вибори: збірник статей і тез за результатами четвертої міжнародної наукової конференції*

кафедри політології «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 9 листопада 2019 року / за ред. Анатолія Романюка і Віталія Литвина. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2020. С. 282–286.

19. Манайло-Приходько Р., Остапець Ю. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України: монографія. Ужгород: Вид-во «Рік-У», 2020. 338 с.
20. Міністерство юстиції України (офіційний сайт). URL: <https://minjust.gov.ua/> (дата звернення 18.09.2022).
21. Мелешевич А. Проблеми інституціоналізації та перспективи розвитку партійної системи України. *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 24–25 листопада 2011 р.). Київ: ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 46–64.
22. Моніторинг місцевих виборів 2020: підсумки. URL: http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/monitoring_mestnyh_vyborov_2020_itogi.html (дата звернення 04.02.2024).
23. Остапець Ю., Ільтьо Г. Вплив президентських і парламентських виборів 2019 року на акторний склад та конфігурацію партійної системи України. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*. 2019. Випуск 26. С. 159–170.
24. Остапець Ю., Шестак Н., Дудінська І. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних. Серія «Studia Regionalistica» / № 9; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Уж-город: ЗППО, 2016. 252 с.
25. Остапець Ю., Копинець Ю. Регіональні особливості електоральних практик в Україні у контексті місцевих виборів 2020 року. *Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами п'ятої міжнародної наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 28 листопада 2020 року / за ред. Анатолія Романюка і Віталія Литвина. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. Вип. 5. С.14–34.*
26. Остапець Ю. Мережеві (діджитал) партії в українському партогенезі: що далі чекає на українську партійну систему. *Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура: матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії Covid-19» / від-*

- повідальні за випуск: В. І. Гиря., М. М. Вегеш. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. С. 177–179.
27. Остапець Ю., Петрінко В. Трансформація партійної системи України у поствоєнний період. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2023. Випуск 47. С. 240–246.
 28. Офіційний сайт ЦВК. URL: <https://www.cvk.gov.ua/> (дата звернення 25.11.2020).
 29. Павленко І. Аналіз результатів виборчої кампанії до місцевих органів влади 25 жовтня 2020 р. Аналітична доповідь. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-12/analit-dopovid-2.pdf> (дата звернення 04.02.2024).
 30. Партійна система України після 2019 року: особливості та перспективи розвитку / Центр Разумкова. К., 2020. 140 с.
 31. Палінчак М., Остапець Ю., Лешанич М. Особливості процесу інституціалізації політичних партій і партійної системи України в умовах демократичного транзиту. Ужгород: Ліра, 2021. 240 с.
 32. Політичні цінності та політико-ідеологічні орієнтації громадян України в період російської агресії. *Національна безпека і оборона*. 2022. № 4. С. 50–67.
 33. Розумний О. Контури повоєнного суспільно-політичного ландшафту України. *Національна безпека і оборона*. 2022. № 4. С. 120–122.
 34. Романюк А. Особливості та тенденції трансформації членської бази в політичних партіях України. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2022. Випуск 43. С. 295–305.
 35. Романюк А. Внутрішньопартійна демократія як чинник розвитку та оцінки політичних партій України. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2018. Випуск 18. С. 354–362.
 36. Романюк А. Криза політичних партій України як результат і чинник суспільно-політичного розвитку. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2023. Випуск 49. С. 328–338.
 37. Ротар Н. Політичні партії vs електоральні «політичні машини» у виборчому процесі до органів місцевого самоврядування (на прикладі Чернівецької області). *Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами п'ятої міжнародної наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 28 листопада 2020 року / за ред. Анатолія Романюка і Віталія Литвина*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. Вип. 5. С.87–98.
 38. Стан політичних партій напередодні державного фінансування (Звіт комітету виборців України. URL: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:Звіт%20КВУ%3A%20%22Стан%20політичних%2>

- Опартій%20напередодні%20державного%20фінансування%22 (дата звернення 23.10.2024).
39. Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с.
 40. Український центр політичних та економічних досліджень ім. О.Разумкова. URL: <http://razumkov.org.ua/> (дата звернення 23.09.2024).
 41. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / Інститут соціології НАН України. 2020. № 7. С. 448–449.
 42. Шестак Н. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути і процеси*. Львів, 2015. 252 с.
 43. Янішевський С. Локальні політичні проекти: чинники виникнення та перспективи політичної діяльності (за підсумками місцевих виборів-2015). URL: <http://www.niss.gov.ua/catalogue/8> (дата звернення 12.07.2024).
 44. Шведа Ю. Партії та вибори: енциклопедичний словник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 750 с.

РОЗДІЛ 2

ЕЛЕКТОРАЛЬНА ТА ПОЗАЕЛЕКТОРАЛЬНА УЧАСТЬ В УКРАЇНІ: ЧИ МАЮТЬ ЗНАЧЕННЯ ІНТЕРЕС ДО ПОЛІТИКИ, СОЦІАЛЬНИЙ КЛАС ЧИ РЕЛІГІЙНІСТЬ?

Віталій ЛЕБЕДЮК

Вступ. Дослідження проблеми електоральної та позаелекторальної участі має вирішальне значення для розуміння динаміки громадянської активності та стійкості демократії. Участь у виборах, насамперед через голосування, є фундаментальним механізмом, за допомогою якого громадяни можуть висловлювати свої уподобання та впливати на владу. Однак тенденції свідчать про суттєве зниження участі у виборах [18], особливо серед молоді, як в Україні [1; 3; 6], так й у світі [22; 43], що викликає занепокоєння щодо репрезентативності демократичних процесів. Наслідки такого зниження електоральної участі впливають не лише на результати політики, але й підриває довіру громадськості до демократичних інститутів [18]. Важливо також враховувати вплив структурних бар'єрів, таких як дизайн виборчої системи та функціонування політичної системи. Ці бар'єри непропорційно впливають на різні групи громадян і можуть знижувати явку виборців, ще більше поглиблюючи нерівність у політичній участі [24]. Тому комплексні дослідження як електоральної, так і позаелекторальної участі є важливими для виявлення цих бар'єрів та адвокації відповідної політики щодо ширшого громадянського залучення.

Починаючи з 2015 року в Україні набули поширення невиборчі форми участі, такі як електронні петиції та бюджет участі, що свідчить про зміну способів взаємодії громадян зі своїми громадами [5]. Цей зсув може відображати зміну соціальних пріоритетів і наявність можливостей для інших форм участі, що може призвести до нерівномірного залучення різних демографічних груп [22]. Розуміння цих тенденцій є важливим для розробки стратегій сприяння інклюзивному громадянському залученню, що сприятиме подоланню

розриву у різних формах участі, особливо серед недостатньо представлених груп населення [42].

Важливість дослідження електоральної та позаелекторальної участі полягає в тому, що воно здатне виявити чинники, які впливають на громадянську активність у всіх сегментах суспільства. Тим не менш політична участь не зводиться лише до голосування на виборах [29; 40]. З цієї точки зору, моє ключове дослідницьке питання полягає в тому, чи люди, які активно голосують на виборчих дільницях, одночасно займаються іншими видами політичної участі? Чи замінили традиційну участь на виборах іншими формами політичної участі? Тобто чи можемо ми розглядати голосування на виборах та участь в інших видах політичної діяльності як взаємодоповнюючі форми політичної діяльності, чи ці політичні дії слабко корелюють між собою.

Метою дослідження є з'ясувати чинники, які впливають на електоральну участь та інші форми політичної участі в Україні. Для досягнення мети дослідження увага буде сфокусована на виконанні наступних завдань: 1) здійснити критичний огляд літератури щодо явки на виборах та інших форм політичної участі в Україні та інших країн Східної Європи; 2) виокремити низку чинників та протестувати їх на значущість за допомогою статистичних методів аналізу даних; 3) пояснити вплив виявлених чинників на різні форми політичної участі в Україні.

Таким чином у дослідженні я намагаюся розглянути явку на виборах більш комплексно і пов'язати цей основний спосіб громадянської активності з менш традиційними видами політичної діяльності в Україні.

Пояснення зниження явки на виборах. Огляд літератури дає підстави стверджувати, що існують групи чинників, які впливають на зниження явки на виборах. Перша група чинників, що призводить до зниження явки, пов'язана з соціально-політичними тенденціями. Більшість досліджень з даної проблематики були проведені на основі електоральних даних першої декади посткомуністичних виборів. Наприклад, Т. Костадінова підкреслює, що динаміка явки виборців у посткомуністичній Європі демонструє різке зниження, причому середній рівень явки знизився з приблизно 80% на початку 1990-х років до 50 – 66% після третього електорального циклу [26]. До цієї проблеми була привернута увага багатьох до-

слідників через занепокоєння щодо стану демократії в цих країнах, оскільки низька явка може призвести до недостатнього представництва певних демографічних груп і потенційного розриву зв'язку між виборцями та їхніми представниками [41]. Разом з тим Т. Костадінова і Т. Пауер стверджують, що перехід від авторитаризму до демократії часто призводить до початкового сплеску явки виборців під час перших виборів, за яким слідує різке зниження в наступних електоральних циклах, і ця тенденція спостерігається як у Східній Європі, так і в Латинській Америці [27]. Ця закономірність свідчить про те, що новизна демократичних виборів може спочатку мобілізувати виборців, але в міру того, як новизна зникає, настає розчарування, що призводить до зниження початкового рівня участі [16].

Разом із тим низка досліджень вказують на те, що розчарування політичним процесом, вкорінене в комуністичному минулому, призвело до зниження явки виборців у цих країнах [32]. Більше того, соціальна стратифікація посилює нерівність участі, припускаючи, що залученню громадян часто перешкоджає відсутність довіри до політичних інститутів і слабке громадянське суспільство [36]. Це збігається з висновками Г. Поп-Елехес і Дж. Такера, які вказують на дефіцит громадянської участі, пов'язаний з історичним контекстом посткомуністичних суспільств [33]. Їхній аналіз показує, що історичний контекст значною мірою формує сучасну політичну поведінку, коли громадяни демонструють нижчий рівень довіри та участі порівняно з їхніми колегами в більш усталених демократіях.

Друга група чинників, що призводить до зниження явки, пов'язана з інституційними правилами. Динаміка явки виборців значною мірою формується виборчим законодавством, яке створює стимули для участі у виборах [4; 26]. Запровадження змішаних виборчих систем, які поєднують пропорційне представництво з одномандатними округами, створило можливості для персоніфікації виборчої агітації, однак це не завжди призводило до підвищення явки [25]. Більше того, низка досліджень вказують на те, що перехід від комуністичних режимів до демократичних систем призвів до все більш нерівномірної явки, насамперед через складність виборчого процесу, що призводить до розгубленості та апатії виборців, особливо серед тих, хто менш політично заангажований або поінфор-

мований [30; 38]. Таким чином, складність інституційних правил може відштовхнути потенційних виборців, особливо з категорії громадян, які не вирізняються громадянською активністю, що призводить до зниження загальної явки. Наприклад, в Україні через тривале неврегулювання права голосу для внутрішньо-переміщених осіб, було позбавлено значної групи виборців можливості взяти участь у виборах [9]. Крім того, роль профспілок, які історично мобілізували виборців у західних демократіях, у Східній Європі зменшилася, що ще більше поглиблює нерівномірність явки [30].

Динаміка електоральної волатильності в посткомуністичних країнах теж розглядалася дослідниками як чинник зниження явки на виборах. Дослідження Е. Пауелла і Дж. Такера показує, що політичний ландшафт у посткомуністичних країнах характеризується значними коливаннями, зумовленими як появою нових партій, так і змінами у лояльності виборців [34]. Така мінливість створює виклики для політичної стабільності та врядування, оскільки партії повинні постійно адаптуватись до мінливих уподобань виборців та політичної кон'юнктури [7]. Отримані результати свідчать про те, що розуміння причин електоральної нестабільності є важливим для розуміння ширших моделей політичної участі в посткомуністичних країнах.

Третя група чинників, що призводить до зниження явки, пов'язана з легітимністю демократичних інститутів. Високий рівень явки виборців часто асоціюється з більшою довірою громадськості до виборчих процесів та політичних систем [11]. Наприклад, С. Бірч підкреслює, що сприйняття справедливості виборів суттєво впливає на явку виборців, припускаючи, що незадоволеність виборчим процесом може призвести до відмови від участі у виборах [14]. Цей взаємозв'язок підкреслює важливість забезпечення того, щоб вибори сприймалися як чесні та легітимні, оскільки таке сприйняття має вирішальне значення для зміцнення громадської довіри та участі у майбутніх виборах.

Поряд із цим, зниження явки часто пов'язують зі зростаючим почуттям розчарування політичним процесом, оскільки громадяни стають дедалі більш скептичними щодо ефективності своїх голосів (гіпотеза «виборчих ставок») і добросовісності політичних інститутів [13; 32]. Зміна поколінь у політичних поглядах також відіграє певну роль, оскільки молоді виборці можуть відчувати себе менш по-

в'язаними з традиційними політичними процесами, що сприяє зниженню рівня явки [21; 28].

Проблеми мобілізації молодих виборців є особливо актуальними, оскільки ця демографічна група історично демонструє нижчі показники явки порівняно зі старшими віковими групами. Дослідження підтверджує тенденцію до зниження явки на виборах серед молоді, пояснюючи це різними чинниками, включаючи освітню нерівність та недостатню залученість [15; 20]. Таким чином, освіта відіграє ключову роль у формуванні громадянських цінностей, що в свою чергу може підвищити ймовірність участі як у виборчих, так і у не-виборчих активностях.

Зв'язок між корупцією та явкою виборців має складну динаміку в посткомуністичних країнах. Дослідження вказує на те, що хоча перші корупційні скандали можуть мобілізувати виборців до змін, тривале перебування під впливом корупційних практик може призвести до розчарування і зниження явки [37]. В міру того, як громадяни стають дедалі більше обізнаними про поширеність корупції в політичних системах, їхня довіра до виборчого процесу зменшується, що призводить до зниження рівня явки виборців та не сприяє ширшій демократичній участі.

Участь у виборах слугує фундаментальним механізмом, за допомогою якого громадяни висловлюють свої уподобання та впливають на політичні результати. Розуміння динаміки участі у виборах може висвітлити не тільки бар'єри, які заважають громадянам брати участь у голосуванні, а й чинники, які впливають на явку та інші форми позавиборчої активності.

Явка на виборах в Україні та країнах Східної Європи у порівняльній перспективі. Численні дослідження показують, що політична участь в країнах Східної Європи є суттєво нижчою ніж в країнах Західної Європи [12; 17]. Якщо в першій декаді явка на виборах у посткомуністичних країнах була високою, то з кожними наступними виборами ми спостерігаємо постійне зниження явки на виборах (рис. 1).

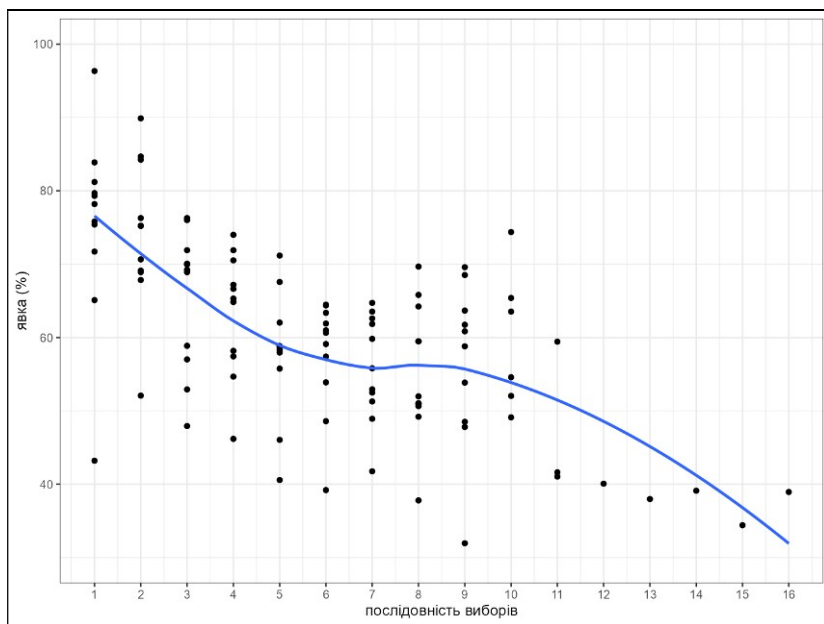

Рис. 1. Падіння явки на парламентських виборах у країнах Східної Європи (1990-2024)*.

**Кожна точка на графіку відображає явку на парламентських виборах у Болгарії, Чеській Республіці, Естонії, Угорщині, Латвії, Литви, Молдови, Польщі, Румунії, Словаччині та Україні.*

Джерело: побудовано автором на основі IDEA Voter Turnout Database [39].

Діаграма вказує на чітку тенденцію до зниження явки виборців на парламентських виборах у країнах Східної Європи з 1990 по 2024 рік (рис. 1). Варіабельність точок даних навколо кривої свідчить про те, що, хоча загальна тенденція знижується, швидкість і ступінь зниження варіюються залежно від країни та року виборів (додаток 1). Останні електоральні цикли в Угорщині, Польщі та Словаччині вказують на виняткову тенденцію до підвищення явки на парламентських виборах, що, можливо, пов'язано з періодами підвищеної політичної активності правих та популістичних партій, які мобілізували невдоволений електорат в цих країнах.

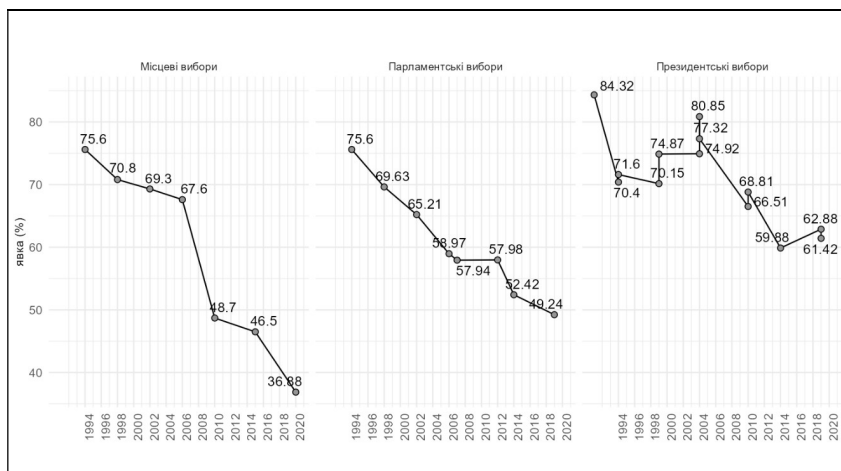

Рис. 2. Явка на виборах в Україні.

Джерело: побудовано автором на основі даних Центральної виборчої комісії [10].

На трьох графіках простежується загальна тенденція до поступового збільшення рівня абсентеїзму в Україні (рис. 2). Наприклад, в Україні явка від перших виборів до останніх виборів знизилася на 34% [2]. Найбільш критичне падіння явки на виборах ми спостерігаємо на місцевих виборах. Однак, тут варто зазначити, що до 2006 року парламентські та місцеві вибори проводилися паралельно, що створювало ефект «вирівнювання» загальної явки. Як наслідок, перші самостійні місцеві вибори, спричинили до девальвації явки виборців майже на 20%. Збереження такої тенденції може негативно позначитись на ефективності процесу децентралізації в Україні, оскільки послуги виборці отримують у своїй територіальній громаді, що в свою чергу повинно більше стимулювати громадян брати участь у різних формах політичної активності. Незважаючи на те, що явка на парламентських виборах теж поступово знижується, вона не має такого стрімко вираженого характеру як на місцевих виборах. Явка на президентських виборах має більш зигзагоподібну тенденцію ніж лінійну, що можна пояснити різним рівнем політичної мобілізації та персоніфікації виборчих кампаній. Наприклад, помітне зростання явки виборців на останніх президентських виборах пояснюється мобілізацією протестного електорату.

Дані та методи. Щоб дати відповідь на ключове дослідницьке питання щодо чинників, які впливають на електоральну участь та інші форми політичної участі в Україні, я використовую дані останньої хвилі World Values Survey (WVS) [23]. Опитування проводилось в Україні у 2020 році. На жаль я не можу порівняти дані з попередніми хвилями, оскільки не усі вибрані нами змінні враховані в попередніх хвилях дослідження. Водночас я зможу вирішити цю проблему як тільки стануть доступними дані з останньої хвилі European Social Survey по Україні за 2022 рік і порівняти їх з результатами опитування за 2012 рік [19].

Опитувальник WVS містить кілька важливих змінних, пов'язаних з формами політичної участі. Вісім змінних знаходяться в центрі моєї уваги: участь у виборах, підписання петицій, приєднання до бойкотів, відвідування законних/мирних демонстрацій, приєднання до неофіційних страйків, членство в профспілках, членство в політичних партіях та членство в професійних асоціаціях. Я усвідомлюю, що цей перелік політичної участі може показати лише часткове пояснення залученості громадян до політики, але в будь-якому випадку це розширить наше розуміння політичної поведінки в Україні.

У своєму дослідженні я використаю підхід запропонований для вивчення електоральної та не електоральної поведінки у країнах Вишеградської групи [31] та модифікую його до суспільно-політичної динаміки в Україні. До обраних восьми змінних, які описують політичну участь, я застосував факторний аналіз, який виокремив три виміри (*dimensions*). Перший вимір складається з підписання петицій, приєднання до бойкотів, відвідування законних / мирних демонстрацій, приєднання до неофіційних страйків. Другий вимір включає належність до профспілок, належність до політичних партій, належність до професійних асоціацій. Третій вимір включає участь у виборах. Таким чином за результатами факторного аналізу можна сконструювати дві нові змінні, які будуть називатися «*elite-directed forms*» та «*elite-challenging forms*» політичної участі. Обидві змінні є бінарними. Якщо респондент відзначив одну або більше з перелічених дій протягом останнього року то йому присвоювали 1, в іншому випадку 0. Після перекодування змінних я використав міру Кромбаха Альфа, яка показала надійний результат (0,73) та можливість застосування змінних у подальшому аналізі. Відповідно до

запропонованого підходу «*elite-challenging forms*» об'єднує ті показники які безпосередньо кидають виклик політикам. І навпаки у випадку «*elite-directed forms*» вподобання респондентів виражаються через приналежність до певних форм організацій [31].

Однак у своєму дослідженні окрім традиційних контрольних змінних (стать, вік, освіта, політичний інтерес, політична довіра) я додаю змінні, які в українській практиці можуть суттєво впливати на форми політичної участі. Я використав змінну соціальний клас (суб'єктивна оцінка респондента [8]) та частота відвідування релігійних служб, оскільки ці змінні добре розкривають вплив особистих ресурсів та мотивацію до політичної участі. У дослідженні я використовую бінарну логістичну регресію. Методологія дослідження має своє обмеження, яке пов'язане з тим, що ми використовуємо результати опитування громадської думки, де явка на виборах в опитуванні відрізняється від фактичного рівня явки.

Результати. На рисунку 3 можна простежити чітку закономірність, що люди похилого віку набагато активніші щодо участі на виборах, ніж молодь (рис.3). Наприклад, 37,6% людей у віці 18 – 29 років відвідали виборчі дільниці під час останніх національних виборів, порівняно з 70,6% явки людей, старших за 50 років. Розрив між молодими та літніми людьми складає 33%, що вказує на досить велику диспропорцію в участі на виборах різних вікових груп. Разом з тим, люди у віці 50+ були більш залучені до будь-якої діяльності керованою елітою у порівнянні з віковою групою 18 – 29 років (18,3% до 14,1%). З іншого боку, молодь більш схильна до дій, які кидають виклик еліті (участь у позавиборчих активностях), але ця різниця не є суттєвою у порівнянні з категорією людей похилого віку. Однак, якщо порівняти участь молоді в організації та підписанні петицій, то українська молодь досить слабо використовує цей інструмент позавиборчої активності (12,3%) у порівнянні з своїми однолітками у Польщі (41,8%) [35].

Аналіз зведених статистичних даних не дозволяє нам з'ясувати чи громадяни, які проявляють політичну активність у позавиборчих формах, одночасно голосують на виборах або задіяні до участі в різних організаціях. Тому, щоб виявити чи існує взаємозв'язок між різними формами політичної участі ми застосуємо бінарну логістичну регресію.

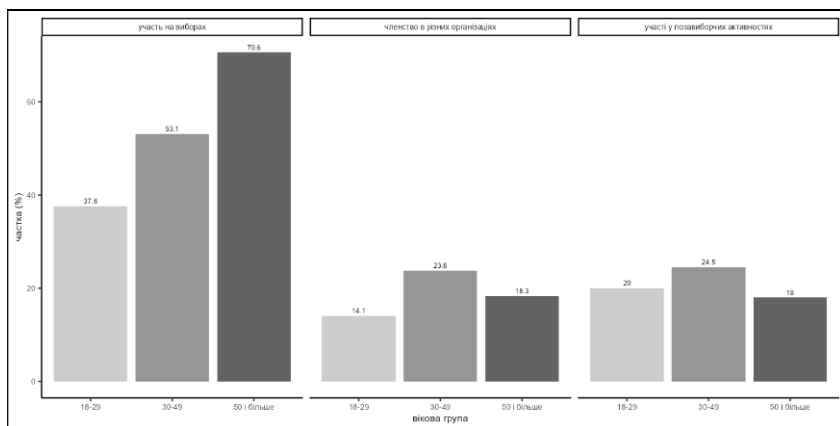

Рис. 3. Різниця в участі між молодими та старшими категоріями виборців в Україні.

Джерело: побудовано автором на основі даних WVS Wave 7 (Україна 2020) [WVS].

Результати регресійного аналізу виражені через відношення шансів, які є більш прийнятними для інтерпретації представлені у таблиці 1. Аналіз результатів вказує на те, що участь на останніх виборах не має статистично значущого впливу, тоді як політичні дії, спрямовані елітою (*elite-directed participation*) мають позитивний вплив на участь, що кидає виклик еліті (*elite-challenging activities*). Таким чином ми можемо стверджувати, що ті, хто практикує традиційні форми політичної участі теж практикують менш традиційні форми політичної участі.

Таблиця 1

Результати бінарної логістичної регресії

	Участь на виборах		Членство в організаціях		Позавиборча активність	
	Odds Ratios	CI	Odds Ratios	CI	Odds Ratios	CI
(Константа)	0.13 ***	0.04 – 0.40	0.01 ***	0.00 – 0.06	0.07 ***	0.01 – 0.31
Членство в організаціях	0.93	0.60 – 1.45			2.52 ***	1.61 – 3.93

⌘ ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ та ПРОЦЕСИ в Україні... ⌘

Позавиборча активність	0.78	0.50 – 1.19	2.53 ***	1.62 – 3.96		
Участь на виборах			0.89	0.57 – 1.40	0.78	0.50 – 1.20
Гендер [чоловік]	0.79	0.55 – 1.13	1.51 .	0.98 – 2.31	0.66 .	0.43 – 1.01
Вік	1.03 ***	1.02 – 1.04	1.01	0.99 – 1.03	0.99	0.98 – 1.01
Освіта [середня]	1.20	0.60 – 2.38	1.84	0.62 – 6.87	1.29	0.49 – 3.86
Освіта [вища]	1.22	0.64 – 2.29	2.70 .	1.00 – 9.48	1.65	0.69 – 4.63
Соціальний клас (суб.) [робітничий клас]	0.77	0.43 – 1.35	3.56 **	1.46 – 10.13	1.96	0.90 – 4.67
Соціальний клас (суб.) [середній клас]	0.82	0.46 – 1.42	4.70 **	1.99 – 13.12	2.57 *	1.22 – 5.99
Соціальний клас (суб.) [вищий клас]	0.19	0.01 – 1.75	19.73 *	1.81 – 483.45	2.17	0.21–22.97
Інколи відвідую релігійні служби	1.62 .	0.98 – 2.71	1.01	0.56 – 1.87	1.45	0.78 – 2.81
Часто відвідую Релігійні служби	2.27 **	1.32 – 3.95	0.67	0.34 – 1.30	0.95	0.48 – 1.95
Цікавлюся політикою	3.48 ***	2.35 – 5.23	1.66 *	1.06 – 2.61	2.87 ***	1.86 – 4.44
Важливість демократії	1.56	0.93 – 2.60	0.83	0.46 – 1.54	0.92	0.50 – 1.74

Політична довіра	0.62 *	0.42 – 0.91	2.26 ***	1.45 – 3.52	0.96	0.60 – 1.51
Спостережень	685		685		685	
R ² Tjur	0.162		0.145		0.122	
AIC	841.029		623.835		655.274	
‘ 0.1 *p<0.05 **p<0.01 ***p<0.001						

Джерело: розрахунки автора на основі даних WVS Wave 7 [23].

Однак тут варто звернути увагу на те, що вплив участі на виборах є непереконливим. Тобто ми не можемо стверджувати, що ті хто ходять на вибори практикують інші форми політичної участі. Таким чином ми не маємо емпіричних доказів щодо того, що участь на виборах є формою заміщення чи взаємодоповнення інших форм політичної участі. Незважаючи на це, існують емпіричні докази того, що взаємозв'язок між *elite-directed participation* та *elite-challenging activities* є взаємодоповнюючими формами політичної участі. Тоді як участь на виборах є окремою формою політичної участі. Більше того, часте відвідування релігійних служб, вік, політичний інтерес та низький рівень політичної довіри позитивно впливають на участь у виборах, а належність до середнього класу та інтерес до політики позитивно впливає на політичну активність, спрямовану на виклик еліті (*elite-challenging activities*). Вплив цих змінних вказує на існування чітких груп респондентів, яким більш притаманна одна форма політичної участі ніж іншим.

Розглянемо більш детально ефекти змінних, які є статистично значущі на допустимому рівні. Ймовірність взяти участь на парламентських виборах для виборців, які не цікавляться політикою, не мають політичної довіри та ніколи не відвідують релігійні служби складає 18% для виборця віком 18 років, 24% для виборця віком 29 років й 37% для виборця віком 50 років (рис. 4).

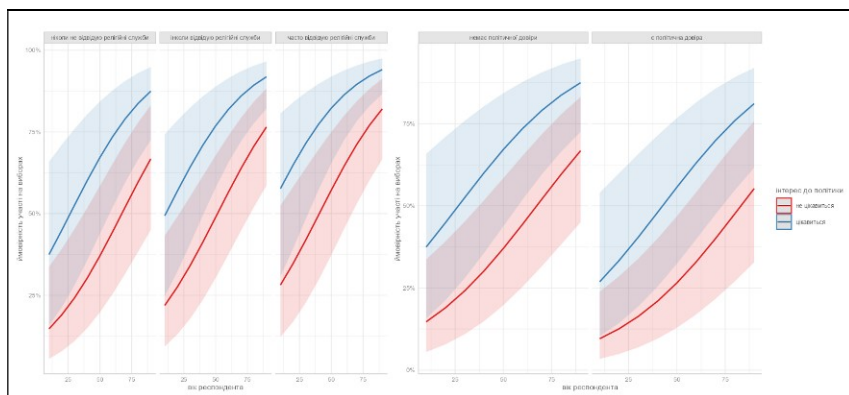

Рис. 4. Граничні ефекти¹ віку респондентів, інтересу до політики, політичної довіри та відвідування релігійних служб на участь у парламентських виборах в Україні.

Джерело: побудовано автором на основі даних WVS Wave 7 (Україна 2020) [23].

Тоді як для виборців, які не цікавляться політикою, але мають політичну довіру ймовірність участі на національних виборах суттєво знижується (для виборців 18 років – 12%, для 29 років – 16%, для 50 років – 27%). Зовсім інша ситуація щодо ймовірної участі у виборах простежується для виборців які цікавляться політикою і не мають політичної довіри (для виборців 18 років – 32%, для 29 років – 40%, а для 50 років – 56%).

Вплив змінної щодо відвідування релігійних служб посилює ефект участі у національних виборах. Для виборців які не цікавляться політикою та інколи відвідують релігійні служби, а також для виборців які не мають політичної довіри та інколи відвідують релігійні служби ймовірність участі у виборах ідентична і становить 27% для виборця віком 18 років, 34% для виборця віком 29 років й 49% для виборця віком 50 років. Разом з тим якщо виборець активно відвідує релігійні служби та не цікавиться політикою ймовірність участі у виборах зростає (для виборців 18 років – 34%, для 29 років –

¹ При обчисленні граничних ймовірностей ми враховуємо значення всіх інших незалежних змінних у моделі, які дорівнюють їхнім середнім значенням у всьому масиві даних.

41%, а для 50 років – 57%). Водночас для виборців які цікавляться політикою, але ніколи не відвідують релігійні служби ймовірність участі суттєво зростає у всіх вікових категоріях (для виборців 18 років – 44%, для 29 років – 52%, а для 50 років – 67%). Якщо зберігається цікавість до політики та зростає відвідуваність релігійних служб то ймовірність участі у національних виборах зростає у геометричній прогресії (для виборців, які інколи відвідують релігійні служби ймовірності складають: для 18 років – 56%, для 29 років – 64%, а для 50 років – 77%, а для тих, хто часто відвідує релігійні служби відповідно: для 18 років – 64%, для 29 років – 71%, а для 50 років – 82%).

Якщо відчуття політичної довіри не підкріплене відвідуванням релігійних служб, то ймовірність участі таких людей суттєво знижується. Наприклад, для тих хто не має політичної довіри та ніколи не відвідує релігійні служби ймовірність участі у виборах складає 12% для виборця віком 18 років, 16% для виборця віком 29 років й 27% для виборця віком 50 років, для тих хто інколи відвідує релігійні служби відповідно 18%, 24% та 37%. Натомість, якщо виборець не має політичної довіри та часто відвідує релігійні служби то ймовірність участі у виборах суттєво зростає і становить 34% для виборця віком 18 років, 41% для виборця віком 29 років й 57% для виборця віком 50 років. Таким чином, інтерес до політики та відвідуванням релігійних служб мають сильніший вплив порівняно з віком та політичною довірою, про що свідчать вираховані ймовірності й крутіші нахили відповідних графіків.

Ймовірність участі в різних організаціях (*elite-directed participation*) для виборців, які належать до робітничого класу, мають політичну довіру та цікавляться політикою, складає 18%, тоді як для тих хто не цікавиться політикою така ймовірність складає 12%, а хто не має політичної довіри – 11% (рис. 5). Для виборців, які належать до середнього класу, мають політичну довіру та цікавляться політикою, ймовірність участі складає 23%, тоді як для тих хто не цікавиться політикою така ймовірність складає 15%, а хто не має політичної довіри – 11%. Тут політична довіра відіграє ключову роль, оскільки вона детермінує готовність брати участь виборців в діяльності організацій, які керовані елітою. Якщо виборець належить до вищого класу, має політичну довіру та цікавиться політикою, то ймовірність участі у різних формах організацій складає 55%, а ті

виборці, які не мають політичної довіри, але цікавляться політикою, така ймовірність сягає 35%. Таким чином, інтерес до політики має найбільший ефект, який суттєво впливає на участь у різних формах організацій, тоді як політична довіра має найширші довірчі інтервали, що свідчить про меншу точність ймовірностей.

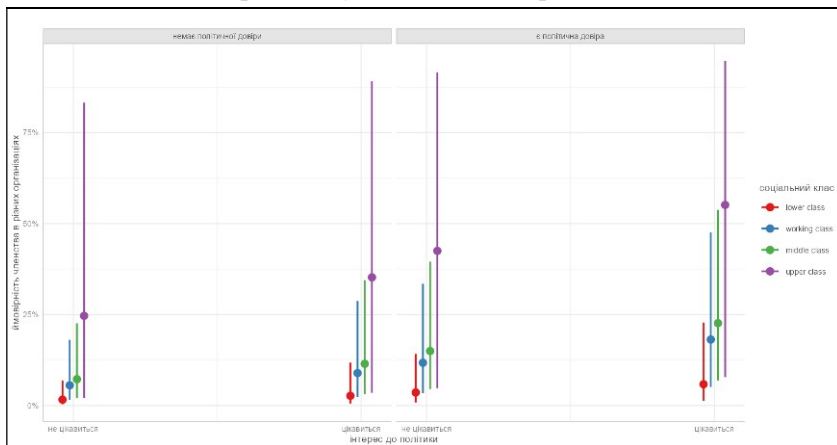

Рис. 5. Граничні ефекти соціального класу, інтересу до політики та політичної довіри на членство в різних організаціях в Україні.

Джерело: побудовано автором на основі даних WVS Wave 7 (Україна 2020) [23].

Ймовірність участі у позавиборчих активностях вища серед жінок, ніж серед чоловіків незалежно від суб'єктивної соціальної самоідентифікації та інтересу до політики (рис. 6). Наприклад, для жінок, які належать до нижчого класу і цікавляться політикою, ймовірність участі складає 13%, тоді як для чоловіків – 9%. Для жінок, які належать до робітничого класу і цікавляться політикою така ймовірність зростає до 23%, тоді як для чоловіків – 16%. Для жінок, які належать до середнього класу і цікавляться політикою така ймовірність зростає до 28%, тоді як для чоловіків – 20% (тобто кожен п'ятий). Цікаво, що жінки, які репрезентують вищий клас і водночас цікавляться політикою мають практично однакову ймовірність участі у позавиборчих активностях що й представниці робітничого класу (24%), тоді як серед чоловіків така ймовірність складає 18%. Таким чином респонденти, які самоідентифікують себе

із середнім класом та цікавляться політикою демонструють найбільш значущий позитивний ефект щодо участі у позавиборчих активностях. Незважаючи на те, що гендер має помітну різницю, довірчі інтервали значно перекриваються, що свідчить про меншу впевненість у цьому впливі порівняно з соціальним класом або зацікавленістю політикою.

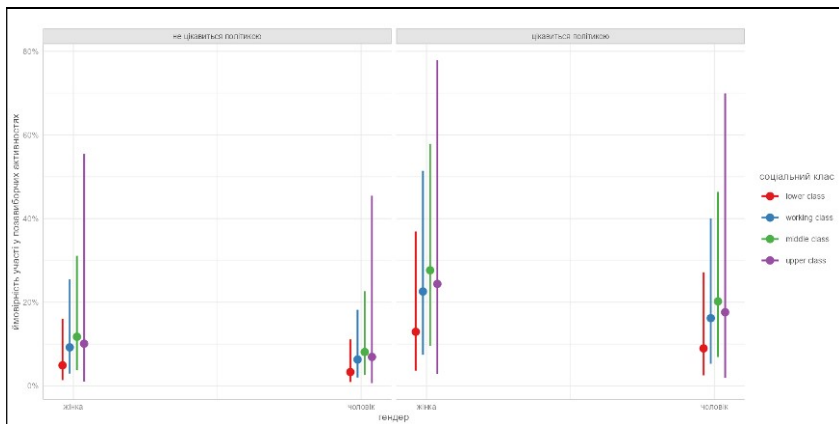

Рис. 6. Граничні ефекти соціального класу, інтересу до політики та статі на участь у позавиборчих активностях в Україні.

Джерело: побудовано автором на основі даних WVS Wave 7 (Україна 2020) [23].

Підсумовуючи, можна сказати, що результати, отримані на індивідуальному рівні, вказують на те, що явка на виборах залишається автономною формою політичної участі, тоді як *elite-directed participation* та *elite-challenging activities* доповнюють одна одну. Тобто ми не можемо стверджувати що, люди які активно голосують на виборчих дільницях одночасно займаються іншими видами політичної участі. Якщо порівняти наші результати дослідження з результатами отриманими на прикладі країн Вишеградської групи [31], то виявляється, що явка на виборах в Україні не взаємодоповнює і не заміщує інші форми політичної участі, на відмінну від країн Вишеградської групи, де різні форми політичної участі доповнюють одна одну. Це наштовхує нас на роздуми про те, що потрібно більше уваги приділити змінним, які вимірюють політичну

культуру громадян та прослідкувати чи не відбулося якихось змін в часі у формах політичної участі.

Висновки. Участь у виборах у посткомуністичних країнах є предметом широкого наукового дослідження, що зосереджується на різних чинниках, які впливають на явку виборців у цих перехідних демократіях. Вивчення електоральної та позавиборчої участі в посткомуністичних країнах виявляє складну взаємодію історичної спадщини, соціально-економічних чинників та політичної динаміки, що розвивається. Зниження явки виборців в Україні та інших країнах Східної Європи можна пояснити складною взаємодією історичних, інституційних та соціально-політичних факторів. Розуміння цих елементів має вирішальне значення для вирішення проблем демократичної участі в цьому регіоні. Таке зниження вимагає ретельного вивчення виборчих систем та їхнього впливу на участь, щоб визначити потенційні реформи, які могли б поживити залучення виборців.

У перші роки після падіння комуністичних режимів явка виборців у країнах Східної Європи була напрочуд високою, що відображало палке бажання громадян долучитися до демократичних процесів і відстоювати свої новознайдені свободи. Однак цей початковий ентузіазм не став довготривалим. З кожними наступними виборами спостерігається помітне і стійке зниження рівня участі у виборах. Ця тенденція піднімає важливі питання про чинники, що сприяють апатії та розчаруванню виборців у регіоні, а також про ширші наслідки для демократичного врядування та громадянської активності у східноєвропейських суспільствах.

У своєму дослідженні я намагався протестувати різні форми політичної участі в Україні і з'ясувати чи існує взаємодоповнення чи заміщення цих форм політичної участі. Вплив низки змінних на явку на виборах та менш традиційні форми політичної участі вказує на існування окремих груп людей, які не перетинаються в процесі реалізації обраної форми політичної участі. Це спонукає до наступних досліджень, оскільки теорії політичної участі вказують на те, що політично активні люди мають подібні причини та мотивацію до участі в політичному житті.

Підсумовуючи, можна сказати, що отримані результати не спростовують тезу про взаємодоповнення форм політичної участі, а тільки вказують на те, що явка на виборах є окремою формою

політичної активності громадян в Україні, яка слабо корелює з іншими формами політичної участі.

Додаток 1.

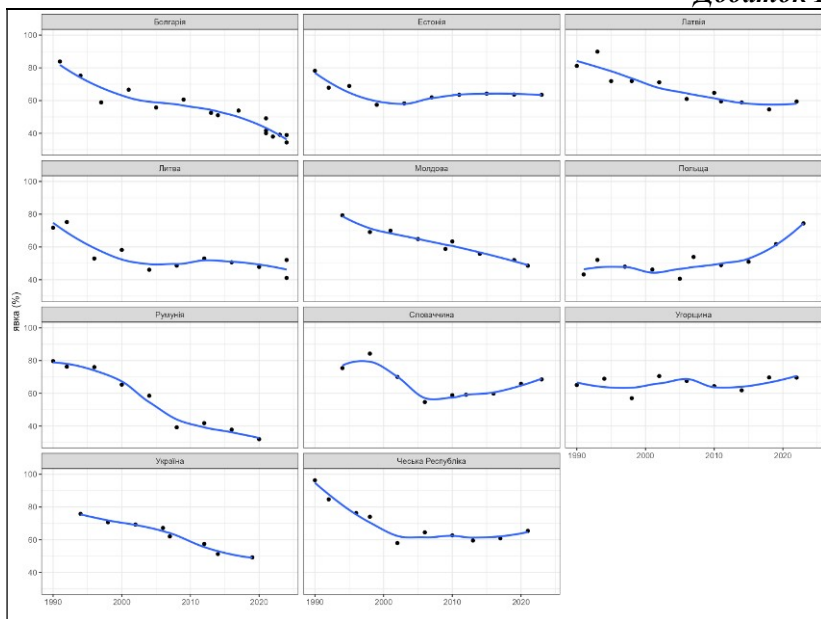

Рис. Падіння явки на парламентських виборах у країнах Східної Європи (1990-2024).

Джерело: побудовано автором на основі IDEA Voter Turnout Database.

Джерела:

1. Дані національного екзит-полу 2019. URL: <https://dif.org.ua/article/dani-natsionalnogo-ekzit-polu2019-shchodo-rezultativ-vivoriv-doverkhovnoi-radi-ukraini-stantom-na-2000> (дата звернення 21.11.2024).
2. Лебедюк В.М. Регіональні особливості динаміки розвитку політичних партій у Рівненській області. *Політичні партії і вибори : українські та світові практики*: зб. ст. і тез за результатами наук. конф. «Політичні партії і вибори : українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 21 жовтня 2017 року / відп. за випуск Анатолій Романюк, Віталій Литвин. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2018. Вип. 2. С. 38-59.

3. Місцеві вибори 2020: аналіз вікової структури виборців. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/mestnye_vybory_2020_analiz_vozrastnoy_struktury_izbirateley.html (дата звернення 21.11.2024).
4. Остапець Ю. Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональний та регіональний вимір : дис. ... докт. політ. наук : 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Ужгород, 2016. 550 с.
5. Перегуда Є., Корнієвський О., Дмитро Г. Громадянська освіта як фактор подолання абсентеїзму в Україні. *Політичні дослідження*. 2022. № 1 (3). С. 99–120.
6. Підсумки Національного екзит-полу 2014. URL: <https://dif.org.ua/article/parlamentski-vibori-2014-pidsumki-natsionalnogo-ekzit-polu-2014> (дата звернення 21.11.2024).
7. Романюк А., Литвин В. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 548 с.
8. Солодько Ю., Оксамитна С. Динаміка соціально-класової самоідентифікації в Україні: зміни в структурі та дискурсі. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*. 2021. Том 4. С. 3-17.
9. Татай Е. Динаміка розвитку формальної політичної участі в Україні в період 2014-2019 років. *Політичне життя*. 2021. № 1. С. 41-51.
10. Центральна виборча комісія України. URL: https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-narodnih-deputativ-ukraini.html (дата звернення 10.12.2024).
11. Шайгородський Ю. Електоральна активність як індикатор суспільної консолідації. *Політичне життя*. 2023. № 1. С. 45-52.
12. Bernhagen P., Marsh M. Voting and Protesting: Explaining Citizen Participation in Old and New European Democracies. *Democratization*. 2007. Volume 14. Issue 1. P. 44–72.
13. Bhatti Y., Dahlggaard J., Hansen J., Hansen K. Getting out the vote with evaluative thinking. *American Journal of Evaluation*, 2015. Volume 36. Issue 3. P. 389-400.
14. Birch S. Perceptions of electoral fairness and voter turnout. *Comparative Political Studies*. 2010. Volume 43. Issue 12. P. 1601-1622.
15. Blais A. The Motivation to Vote: Explaining Electoral Participation. Vancouver: University of British Columbia Press, 2020. 156 p.

16. Comşa M. Turnout decline in romanian national elections: is it that big?. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Sociologia*. 2015. Volume 6. Issue 2. P. 59-84.
17. Demetriou K. Democracy in Transition: Political Participation in the European Union. 2013. 289 p.
18. Ekman J., Amna E. Political participation and civic engagement: towards a new typology. *Human Affairs*, 2012. Volume 22. Issue 3. P. 283-300.
19. European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC) ESS round 6 – 2012. Personal wellbeing, Democracy. Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research. 2023.
20. Fernandez F. Turnout for what? do colleges prepare informed voters? *Educational Researcher*. 2021. Volume 50. Issue 9. P. 677-678.
21. Fieldhouse E., Cutts D., Bailey J. Who cares if you vote? partisan pressure and social norms of voting. *Political Behavior*. 2020. Volume 44. Issue 3. P. 1297-1316.
22. Gaby S. The civic engagement gap(s): youth participation and inequality from 1976 to 2009. *Youth & Society*. 2016. Volume 49. Issue 7. P. 923-946.
23. Haerpfer C., Inglehart R., Moreno A., Welzel C., Kizilova K., Diez-Medrano J., M. Lagos P. Norris, E. Ponarin, B. Puranen (eds.). 2022. World Values Survey: Round Seven – Country-Pooled Datafile version 5.0. Madrid, Spain, Vienna, Austria: JD Systems Institute & WVSA Secretariat.
24. Hajnal Z., Lajevardi N., Nielson L. Voter identification laws and the suppression of minority votes. *The Journal of Politics*. 2017. Volume 79. Issue 2. P. 363-379.
25. Karp J., Banducci S. Party mobilization and political participation in new and old democracies. *Party Politics*. 2007. Volume 13. Issue 2. P. 217-234.
26. Kostadinova T. Voter turnout dynamics in post-communist europe. *European Journal of Political Research*. 2003. Volume 42. Issue 6. P. 741-759.
27. Kostadinova T., Power T. Does democratization depress participation? voter turnout in the latin american and eastern european transitional democracies. *Political Research Quarterly*. 2007. Volume 60. Issue 3. P. 363-377.

28. Kostelka F., Blais A. The generational and institutional sources of the global decline in voter turnout. *World Politics*. 2021. Volume 73. Issue 4. P. 629-667.
29. Letki N. Socialization for Participation? Trust, Membership, and Democratization in East-Central Europe. *Political Research Quarterly*. 2004. Volume 57. Issue 4. P. 665-79.
30. Northmore-Ball K. Increasingly unequal turnout in eastern european new democracies: communist and transitional legacies versus new institutions. *Electoral Studies*. 2016. Volume 42. Issue 2. P. 188-200.
31. Nový M. Electoral and Non-Electoral Participation in the Visegrad Countries: Complements or Substitutes? *East European Politics and Societies and Cultures*. 2014. Volume 28. Issue 4. P. 863-886.
32. Pacek A., Pop-Eleches G., Tucker J. Disenchanted or discerning: voter turnout in post-communist countries. *The Journal of Politics*. 2009. Volume 71. Issue 2. P. 473-491.
33. Pop-Eleches G., Tucker J. Associated with the past?. *East European Politics and Societies and Cultures*. 2012. Volume 27. Issue 1. P. 45-68.
34. Powell E., Tucker J. Revisiting electoral volatility in post-communist countries: new data, new results and new approaches. *British Journal of Political Science*. 2013. Volume 44. Issue 1. P. 123-147
35. Shevchuk D., Lebediuk V., Matuskevych T. Youth civic education in times of post-truth: cultural values aspect, Inequality, Informational Warfare, Fakes and Self-Regulation in Education and Upbringing of Youth. *Youth Voice Journal*. 2023. Vol. III. P. 27-37.
36. Smith M. The inequality of participation: re-examining the role of social stratification and post-communism on political participation in Europe. *Czech Sociological Review*. 2009. Volume 45. Issue 3. P. 487-518.
37. Stockemer D., LaMontagne B., Scruggs L. (2013). Bribes and ballots: The impact of corruption on voter turnout in democracies. *International Political Science Review*. 2013. Volume 34. Issue 1. P. 74-90.
38. Tambe E. Who does not vote and why? implication for new democracies. *Elections - A Global Perspective*. 2019
39. Voter Turnout Database. IDEA. <https://www.idea.int/data-tools/data/voter-turnout-database>.
40. Wattenberg M. Where Have All the Voters Gone? Cambridge: Harvard University Press. 2002. 224 p.

41. White S., McAllister I. Turnout and representation bias in post-communist europe. *Political Studies*. 2007. Volume 55. Issue 3. P. 586-606.
42. Wicks R., Wicks J., Morimoto S., Maxwell A., Schulte S. Correlates of political and civic engagement among youth during the 2012 presidential campaign. *American Behavioral Scientist*. 2013. Volume 58. Issue 5. P. 622-644.
43. Wray-Lake L., Hart D. Growing social inequalities in youth civic engagement? evidence from the national election study. *Political Science and Politics*. 2012. Volume 45. Issue 3. P. 456-461.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКО-ПАРТІЙНОЇ СТРУКТУРИЗАЦІЇ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ПОЛІЕТНІЧНИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ (за результатами місцевих виборів 2020 року)

Михайло ЗАН

Вступ. За результатами перепису населення 2001 року майже половина (12 із 25-ти) регіонів України підпадають під критерій регіонів із поліетнічним складом населення, при цьому 10 із 12-ти представляють Східну та Південну Україну. Водночас, на наш погляд, окремо варто виділити Автономну Республіку Крим, Одеську, Чернівецьку та Закарпатську області, де поліетнічність є найбільш мозаїчною, в той час як у інших регіонах України вона зумовлена домінуванням представників російської етнічності на тлі незначної чисельності інших міноритарних етнічних громад. Як засвідчує досвід громадсько-політичного розвитку вказаних чотирьох мультикультурних регіонів України (Крим, Південна Бессарабія, Північна Буковина та Закарпаття), окрім загальнонаціональних тенденцій на їх теренах фіксуються специфічні локальні особливості, які, зокрема, відзеркалюються в електоральній площині.

Предметом нашої студії є політико-партійний контекст структурування органів місцевого самоврядування у територіальних громадах Одещини, Чернівецьчини та Закарпаття з компактним проживанням міноритарних етнічних груп за результатами місцевих виборів 25 жовтня 2020 року.

Зауважимо, що порушена проблематика не була предметом окремого наукового дослідження у рамках вітчизняного політологічного дискурсу. Відтак автор конструює свій аналіз та синтетичне узагальнення на підставі електоральної статистики місцевих виборів 2020 року, що була представлена на офіційному веб-порталі Центральної виборчої комісії України [10].

Одещина

Етнічна структура регіону

Чисельність населення Одеської області за результатами перепису населення 2001 року становила 2 368 107 чол. (5,69 % населення України). Переважну більшість або так зване «етнічне ядро» краю складало українське населення (1 542 341 чол. / 62,81 %), а найбільш репрезентованими меншинами в етнічній структурі були росіяни (508 537 чол. / 20,71 %), болгари (150 683 чол. / 6,14 %), молдовани (123 751 чол. / 5,04 %), гагаузи (27 617 чол. / 1,16 %) та євреї (13 386 чол. / 0,55 %) [4]. Перепис зафіксував компактність проживання етнічних громад болгар, молдован, росіян і гагаузів у межах дев'яти колишніх районів Одеської області: Болградському, Тарутинському, Арцизькому, Ізмаїльському, Ренійському, Кілійському, Саратському, Татарбунарському та Білгород-Дністровському. Варто зауважити, що етнічні росіяни більшою мірою проживали дисперсно, переважно у містах Одещини. Зокрема, найбільш чисельна російська етнічна громада проживала на час проведення перепису населення у м. Ізмаїл (37 166 чол. / 43,67 %) [4].

Найбільш чисельно репрезентований міноритарними етнічними громадами виступав Болградський район. Фактично меншиною у рамках району було українське населення, яке в 2001 році складало 7,56 % (5 667 чол.). Домінуючою етнічною групою виступали болгари (45 576 чол. / 60,8 %), які мали переважно рідномовну ідентичність (92,82 %). Етнічна громада гагаузів була представлена 14 008 чол. (18,7 %), а росіяни 6 020 чол. (8 %). Серед інших етнічних груп у Болградському районі представлені також албанці (1 593 чол.), молдовани (1 172 чол.), білоруси (190 чол.), роми (142 чол.), вірмени (108 чол.) та ін. [4].

Представники болгарської етнічної громади також представляли відносну більшість населення Тарутинського району (16 958 чол. / 37,54 %). Серед інших етнічних груп представлені: українці (11 055 чол. / 24,47 %), молдовани (7 456 чол. / 16,5 %), росіяни (6 295 чол. / 13,93 %), гагаузи (2 722 чол. / 6 %), роми (174 чол. / 0,38 %) та ін. Варто зауважити, що російську мову як рідну вказали 32,9 % жителів району; болгарську – 31,7 %; українську – 18,8 %; молдовську – 12,7 %; гагаузську – 3,3 %. Відтак у 19-ти з 52-х населених пунктів району переважало болгаромовне населення; в

14-ти – російськомовне; в 10-ти – україномовне; у 8-ми переважала молдовська мова [4; 14, с. 12].

Мультикультурною була етнонаціональна структура колишнього Арцизького району Одещини: болгари (20 161 чол. / 38,96 %), українці (14 156 чол. / 27,36 %), росіяни (11 508 чол. / 22,24 %), молдовани (3 276 чол. / 6,33 %), гагаузи (946 чол. / 1,83 %), греки (724 чол. / 1,4 %). Останні компактно зосереджені у межах Виноградівської та Веселекутської сільських рад і с. Новомирного [4; 14, с. 10].

В Ізмаїльському районі домінували три етнічні групи – українці (15 798 чол. / 28,89 %), молдовани (15 083 чол. / 27,58 %) та болгари (14 072 чол. / 25,73 %). Дещо менше представлені росіян (8 870 чол. / 16,22 %). Поряд із цим українську мову як рідну вказали 26,3 % жителів, молдовську – 26,2 %, болгарську – 24,9 %, російську – 21,6 %. З 24-х населених пунктів у 8-ми побутувала болгарська мова, 7-ми – російська, 5-ти – українська, в 4-х – молдовська [4; 14, с. 10].

На тлі мультикультурного складу району дещо відрізняються етнічні характеристики м. Ізмаїл, у якому найбільша частка населення представлена етнічними росіянами (37 166 чол. / 43,67 %), 98,85 % із яких визначили російську рідною мовою. Другими за чисельністю були українці (32 500 чол. / 38,2 %). Серед інших громад найбільш представленими в Ізмаїлі були болгари (8 609 чол. / 10,12 %), молдовани (3 670 чол. / 4,31 %) та гагаузи (788 чол. / 0,92 %). Серед них також значна частка російськомовних – 58 % (гагаузи); 56,1 % (молдовани); 53,56 % (болгари), що зумовлено багаторічною практикою співіснування етнічних громад, у рамках якої російська мова виступала в якості мови міжетнічного спілкування [4; 14, с. 10].

Молдовська етнічна громада чисельно домінувала в Ренійському районі Одещини – 19 938 чол. (49 %). Серед інших етнічних громад представлені українці (7 196 чол. / 17,7 %), росіяни (6 136 чол. / 15,1 %), болгари (3 439 чол. / 8,45 %), гагаузи (3 216 чол. / 7,9 %) та ін. Молдовське населення чисельно переважало в 5-ти з 8-ми населених пунктів району; болгари компактно проживали в с. Нагірне, а гагаузи – у с. Котловина [4; 14, с. 12].

У Кілійському районі частка українського населення складала відносно більшість – 44,6 % (26 659 чол.). Серед етнічних меншин чисельно домінували росіяни (17 977 чол. / 30 %), молдовани

(9 442 чол. / 15,78 %; домінували в 4-х селах), болгари (2 559 чол. / 4,27 %) та гагаузи (2 263 чол. / 3,78 %). Представники двох останніх етнічних громад мешкали в селах Новоселівка та Старі Трояни. Зауважимо, що переважна більшість (44,31 %) мешканців району назвали рідною російську мову; 36,1 % – українську; 12,8 % – молдовську; 3,7 % – гагаузьку; 2,5 % – болгарську мову [3; 14, с. 10, 12].

Як у Кілійському, так і в Саратському районі українці складали відносну більшість населення – 43,9 % / 21 918 чол. Вони проживали в 23-х із 38-ми населених пунктів району (лише в 9-ти з них із часткою більше 90 %). Болгари як відносно домінуюча етнічна меншина району складали 20 % / 9 988 чол. (переважно мешканці 3-х сіл району); молдовани – 18,9 % / 9 435 чол. (домінували в 6-ти селах); росіяни – 15,85 % / 7 915 чол. (також переважали в 6-ти селах); гагаузи – 0,34 % / 171 чол. Частка україномовних (41,3 %) виявилася меншою за чисельність етнічних українців, так само й носіїв молдовської мови (17,6 %). Відтак частка російськомовних (21,4 %) була більшою за чисельність етнічних росіян [4; 14, с. 12].

У Татарбунарському районі переважало українське населення – 29 727 чол. (71,27 %). Серед етнічних меншин вирізнялися болгари (4 788 чол. / 11,48 %), зокрема, мешканці сіл Делжилер та Нова Олексіївка; молдовани (3 916 чол. / 9,39 %), мешканці сіл Борисівка та Глибоке; росіяни (2 678 чол. / 6,42 %), які переважали у с. Спаське [4; 14, с. 12].

У Білгород-Дністровському районі українці становили переважну більшість – 81,87 % / 51 028 чол. Серед міноритарних груп вирізнялися російська (5 485 чол. / 8,8 %), молдовська (3 901 чол. / 6,26 %), болгарська (759 чол. / 1,22 %) та ромська (293 чол. / 0,47 %) етнічні громади району. Вони проживають дисперсно й переважали лише в селах Крутоярівка (92,71 % носіїв молдавської мови) та Руськоіванівка (88,28 % російськомовних і 2,91 % молдавськомовних жителів) [4; 14, с. 10]. Своєрідна етномовна ситуація була в м. Білгород-Дністровськ: серед жителів 62,7 % українців, водночас україномовних лише 41,7 %. Найбільш репрезентованою етнічною меншиною в місті була російська (15 938 чол. / 27,7 %), в той же час російськомовні складали 54,32 % жителів. Болгари (2 114 чол. / 3,67 %) й молдовани (1 599 чол. / 2,78 %) становили невелику частку населення [4; 14, с. 10].

Отже, болгарськомовне населення переважно компактно проживало в колишніх межах Болградського, Тарутинського та Арцизького районів. Представники молдовської етнічної громади чисельно домінували (після українців і росіян) у Ренійському та Кілійському районах Одеської області [7]. В Ізмаїльському, Саратському, Татарбунарському та Білгород-Дністровському районах етнічні громади болгар і молдован були представлені більш-менш паритетно. Крім цього варто зауважити, що в колишніх межах Котовського та Ананьївського районів Одеської області у 2001 році проживало відповідно 8 020 чол. (25,88 %) та 5 880 чол. (18 %), які репрезентували молдовську етнічність в Україні [4].

Міноритарна етнічність в новому адміністративно-територіальному устрої. У рамках новостворених ОТГ 26-ти районів Одеської області було трансформовано в 7 укрупнених районів: Одеський (22 ОТГ), Білгород-Дністровський (16 ОТГ), Болградський (10 ОТГ), Ізмаїльський (6 ОТГ), Роздільнянський (9 ОТГ), Березівський (16 ОТГ) та Подільський (12 ОТГ). Зауважимо, що болгарськомовне населення найбільшою мірою зосереджене у територіальних громадах Болградського району, який попередньо пропонували розмежувати між Ізмаїльським та Білгород-Дністровським районами [9, с. 122].

Значну роль у збереженні status quo «болгарськості» Болградського району (однак вже без колишніх більше 60 % етнічних болгар – М.З.) відіграли звернення депутатів районної ради до керівництва України та Республіки Болгарія, що спричинило й певний міжнародний резонанс [6, с. 7]. До цього також варто відзначити пролобистську громадську діяльність етнополітичного лідера болгар України Антона Кіссе.

Відтак етнічні болгари, мешканці населених пунктів у колишніх адміністративних межах Болградського, Арцизького й Тарутинського районів на цей час компактно зосереджені в ОТГ Болградського району. Крім них у етнонаціональній структурі новостворених ОТГ представлені етнічні громади росіян, молдован та гагузів.

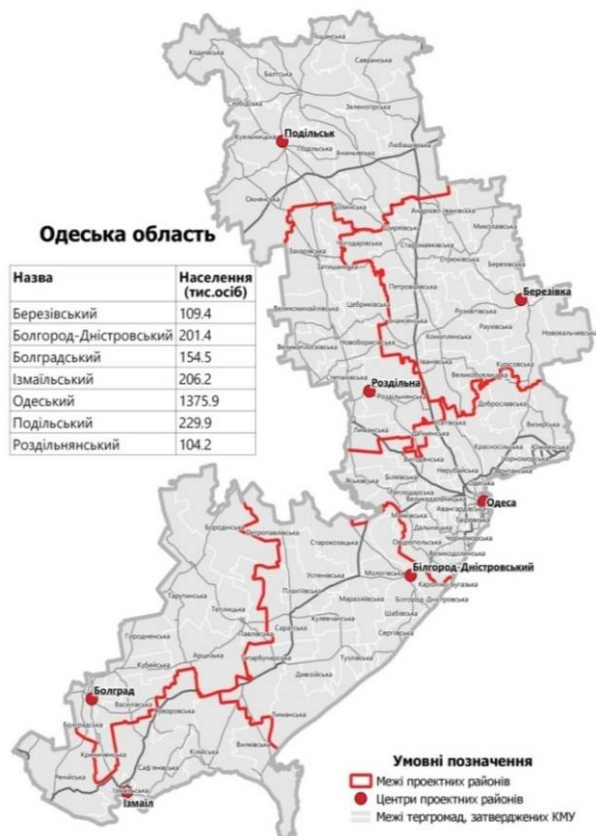

Рис. 1. Райони Одеської області [13].

Ураховуючи компатність проживання міноритарних етнічних груп (переважно росіян, болгар, молдован і гагаузів) та зміни після адміністративно-територіальної реформи *об'єктом нашої студії* виступають ОТГ із переважанням репрезентантів:

1) *болгарської, молдовської, російської та гагаузької етнічних груп* (10 ОТГ Болградського району; 6 ОТГ Ізмаїльського району; 7 із 16-ти ОТГ Білгород-Дністровського району (Білгород-Дністровська

й Татарбунарська міські ОТГ, Саратська селищна ОТГ, Кароліно-Бугазька, Кулевчанська, Петропавлівська та Шабівська сільські ОТГ);

2) *російської етнічності* (13 із 22 ОТГ Одеського району (Одеська, Теплодарська, Чорноморська та Южненська міські ОТГ; Авангардівська, Великодолинська, Таїровська та Чорноморська селищні ОТГ; Вигоднянська, Красносільська, Усатівська, Фонтанська та Ясківська сільські ОТГ);

3) *молдовської та російської етнічних спільнот* (3 із 16-ти ОТГ Березівського району (Іванівська селищна, Великобуялицька та Старомаяківська сільські ОТГ); 2 із 9-ти ОТГ Роздільнянського району (Лиманська селищна та Великоплосківська сільська ОТГ); 1 (Окнянська селищна ОТГ) із 12-ти ОТГ Подільського району.

Результати виборів та політико-партійна репрезентація етнічних меншин.

Таблиця 1

Суб'єкти висування обраних депутатів до органів місцевого самоврядування Болградського району Одеської області на місцевих виборах 25 жовтня 2020 року [10].

Назва органу місцевого самоврядування / Суб'єкт висування кандидатів у депутати	Самовисування	«За майбутнє»	«Опозиційна платформа – За життя»	«Наш край»	«Слуга народу»	«Довірйй ділам»	ВО «Батьківщина»	«Європейська солідарність»	Партія Пенсіонерів України
Арцизька міська рада	-	12 (46,15%)	5 (19,23%)	2 (7,69%)	3 (11,54%)	2 (7,69%)	-	2 (7,69%)	-
Болградська міська рада	-	5 (19,23%)	12 (46,15%)	4 (15,38%)	3 (11,54%)	-	-	-	2 (7,69%)

☒ ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ та ПРОЦЕСИ в Україні... ☒

Бородінська селищна рада	-	6 (23,08%)	5 (19,23%)	5 (19,23%)	3 (11,54%)	4 (15,38%)	3 (11,54%)	-	-
Тарутинська селищна рада	-	4 (15,38%)	9 (34,62%)	3 (11,54%)	2 (7,69%)	6 (23,08%)	-	-	2 (7,69%)
Василівська сільська рада	4 (19,05%)	11 (52,38%)	1 (4,76%)	1 (4,76%)	1 (4,76%)	1 (4,76%)	2 (9,52%)	-	-
Городненська сільська рада	-	5 (19,23%)	11 (42,31%)	5 (19,23%)	2 (7,69%)	3 (11,54%)	-	-	-
Криничинська сільська рада	20 (90,91%)	-	-	1 (4,55%)	-	1 (4,55%)	-	-	-
Кубейська сільська рада	8 (36,36%)	8 (36,36%)	4 (18,18%)	1 (4,55%)	-	1 (4,55%)	-	-	-
Павлівська сільська рада	9 (50%)	3 (16,67%)	1 (5,56%)	-	2 (11,11%)	-	-	3 (16,67%)	-
Теплишка сільська рада	1 (5,26%)	8 (42,11%)	5 (26,32%)	1 (5,26%)	4 (21,05%)	-	-	-	-

Необхідно відзначити, що результати місцевих виборів 25 жовтня 2020 року в переважній більшості ОТГ Болградського району проілюстрували виражені опозиційні політичні настрої виборців.

Зведені результати голосування Центральної виборчої комісії засвідчують, що трійку лідерів виборчої кампанії у регіоні представили політичні партії «За майбутнє», «Опозиційна платформа – За життя» та «Наш край». На цьому тлі незначними стали електоральні успіхи партії влади «Слуга народу» й досить слабка підтримка виборцями політичних сил ВО «Батьківщина» та «Європейська солідарність». Дві останні партії випередила регіональна політична сила Одещини «Довіряй ділам», лідером якої став міський голова обласного центру Геннадій Труханов. Депутати-самовисуванці домінували у Криничненській сільській раді (90,91 % / 20 чол.); половина депутатів-самовисуванців (9 чол.) представлена у Павлівській сільській раді; більше 1/3 (8 чол.) – у Кубейській сільській раді (див. Табл. 1).

Таблиця 2

Суб'єкти висування обраних депутатів до органів місцевого самоврядування Ізмайльського району Одеської області на місцевих виборах 25 жовтня 2020 року [10].

Назва органу місцевого самоврядування / Суб'єкт висування кандидатів у депутати	Самовисування	«Слуга народу»	«Опозиційна платформа – За життя»	«За майбутнє»	«Наш край»	«Довіряй ділам»	«Європейська солідарність»	ВО «Батьківщина»
Вилківська міська рада	-	7 (26,92%)	5 (19,23%)	4 (15,38%)	4 (15,38%)	-	2 (7,69%)	4 (15,38%)
Ізмайльська міська рада	-	29 (76,32%)	9 (23,68%)	-	-	-	-	-

Кілійська міська рада	-	4 (15,38%)	4 (15,38%)	-	3 (11,54%)	4 (15,38%)	7 (26,92%)	4 (15,38%)
Ренійська міська рада	-	2 (7,69%)	7 (26,92%)	10 (38,46%)	5 (19,23%)	2 (7,69%)	-	-
Суворовська селищна рада	4 (19,05%)	3 (14,29%)	1 (4,76%)	7 (33,33%)	3 (14,29%)	3 (14,29%)	-	-
Саф'янівська сільська рада	-	7 (20,59%)	10 (29,41%)	11 (32,35%)	-	3 (8,82%)	3 (8,82%)	-

На відміну від Болградського, в Ізмаїльському районі партія влади «Слуга народу» здобула деякі політичні преференції виборців. У першу чергу йдеться про політико-партійне структурування Ізмаїльської міської ради, де переважна більшість (76,32 % / 29 депутатів) стали висуванцями від цієї політичної сили. Поряд із цим партії «Опозиційна платформа – За життя», «За майбутнє» та «Наш край» загалом отримали істотну перевагу в Ренійській міській раді (близько 85 % / 22 депутати) та Суворовській селищній раді (понад 52 % / 11 депутатів); половину депутатських мандатів (13 чол.) у Вилківській міській раді. У Саф'янівській сільській раді «Опозиційна платформа – За життя» та «За майбутнє» делегували більшість народних обранців (біля 62 % / 21 депутат). Із усіх 6-ти ОТГ Ізмаїльського району винятком стала Кілійська міська рада, де голоси виборців «розпорошилися» між 6-ма політичними силами, а «Європейська солідарність» отримала відносну більшість депутатських мандатів (див. Табл. 2).

Таблиця 3

Суб'єкти висування обраних депутатів до окремих органів місцевого самоврядування Білгород-Дністровського району Одеської області на місцевих виборах 25 жовтня 2020 року [10].

Назва органу місцевого самоврядування / Суб'єкт висування кандидатів у депутати	Самовисування	«За майбутнє»	«Слуга народу»	«Опозиційна плат-форма – За життя»	«Довір'яй дідам»	«Наші край»	«Європейська солідарність»	Аграрна партія України	ВО «Батьківщина»
Білгород-Дністровська міська рада	-	6 (17,65%)	7 (20,59%)	12 (35,29%)	5 (14,71%)	4 (11,76%)	-	-	-
Татарбунарська міська рада	-	6 (23,08%)	3 (11,54%)	4 (15,38%)	4 (15,38%)	2 (7,69%)	3 (11,54%)	4 (15,38%)	-
Саратська селищна рада	-	3 (11,54%)	4 (15,38%)	4 (15,38%)	2 (7,69%)	9 (34,62%)	4 (15,38%)	-	-
Кароліно-Бугазька сільська рада	15 (68,18%)	5 (22,73%)	2 (9,09%)	-	-	-	-	-	-
Кулевчанська сільська рада	10 (45,45%)	7 (31,82%)	4 (18,18%)	-	1 (4,55%)	-	-	-	-
Петропавлівська сільська рада	8 (42,11%)	4 (21,05%)	6 (31,58%)	-	-	-	-	-	1 (5,26%)
Шаблівська сільська рада	-	8 (30,77%)	4 (15,38%)	9 (34,62%)	5 (19,23%)	-	-	-	-

Загалом на рівні обраних представників до місцевих органів самоврядування Білгород-Дністровського району доволі значні електоральні успіхи показала політична партія «За майбутнє» (див. Табл. 3). «Опозиційна платформа – За життя» здобула відносну більшість у районному центрі (35,29 % / 12 депутатів).

Свої позиції у всіх семи органах місцевої влади району зафіксувала партія влади «Слуга народу». За винятком Кароліно-Бугазької та Петропавлівської сільськи рад, подібний електоральний успіх виявила також регіональна політична сила «Довіряй ділам». Обрані депутати-самовисуванці презентують абсолютну більшість у Кароліно-Бугазькій сільській раді (68,18 % / 15 депутатів) та відносну перевагу – в Кулевчанській (45,45 % / 10 депутатів) та Петропавлівській (42,11 % / 8 депутатів) сільських радах [10].

Таблиця 4

Суб'єкти висування обраних депутатів до окремих органів місцевого самоврядування Одеського району Одеської області на місцевих виборах 25 жовтня 2020 року [10].

Назва органу місцевого самоврядування / Суб'єкт висування кандидатів у депутати	Самовисування	«Опозиційна платформа – За життя»	«Довіряй ділам»	«Слуга народу»	«За майбутнє»	«Європейська солідарність»	ВО «Батьківщина»	Інші політичні партії
Одеська міська рада	-	18 (28,13%)	20 (31,25%)	10 (15,63%)	-	10 (15,63%)	-	6 (9,38%) / «Партія Шарія»
Теплодарська міська рада	11 (50%)	4 (18,18%)	2 (9,09%)	1 (4,55%)	-	-	-	4 (18,18%) / «Сила і Честь»
Чорноморська міська рада	-	11 (28,95%)	5 (13,16%)	4 (10,53%)	9 (23,68%)	3 (7,89%)	-	3 (7,89%) / «Партія Шарія»; 3 (7,89%) / «Розумна сила»
Южненська міська рада	-	6 (23,08%)	3 (11,54%)	5 (19,23%)	-	3 (11,54%)	3 (11,54%)	3 (11,54%) / «Наші»; 3 (11,54%) / «Сила людей»

II ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ та ПРОЦЕСИ в Україні... II

Авангардівська селищна рада	-	5 (19,23%)	2 (7,69%)	6 (23,08%)	3 (11,54%)	3 (11,54%)	3 (11,54%)	2 (7,69%) / «Наш край»; 2 (7,69%) / «Перемога Пальчевського»
Великодольська селищна рада	-	5 (19,23%)	2 (7,69%)	4 (15,38%)	11 (42,31%)	2 (7,69%)	2 (7,69%)	-
Тайрівська селищна рада	-	6 (23,08%)	-	5 (19,23%)	3 (11,54%)	3 (11,54%)	6 (23,08%)	3 (11,54%) / «Перемога Пальчевського»
Чорноморська селищна рада	6 (30%)	1 (5%)	12 (60%)	-	1 (5%)	-	-	-
Вигодянська сільська рада	10 (47,62%)	2 (9,52%)	3 (14,29%)	5 (28,57%)	-	-	-	-
Краснольська сільська рада	-	7 (26,92%)	3 (11,54%)	6 (23,08%)	4 (15,38%)	3 (11,54%)	3 (11,54%)	-
Усаївська сільська рада	-	5 (19,23%)	6 (23,08%)	8 (30,77%)	3 (11,54%)	2 (7,69%)	2 (7,69%)	-
Фонтанська сільська рада	-	7 (26,92%)	2 (7,69%)	7 (26,92%)	-	3 (11,54%)	2 (7,69%)	3 (11,54%) / «Наш край»; 2 (7,69%) / «Перемога Пальчевського»
Ясківська сільська рада	6 (27,27%)	8 (36,36%)	2 (9,09%)	-	2 (9,09%)	-	3 (13,64%)	1 (4,55%) / «Наш край»

У нашій вибірці 13-ти з 22-х ОТГ новоствореного Одеського району, де серед міноритарних груп переважає російськомовна спільнота, привертає увагу суцільна репрезентативність в органах місцевої влади депутатів від партії «Опозиційна платформа – За життя» (див. Табл. 4). За винятком Таїровської селищної ради подібний результат отримала й регіональна партія Одещини «Довіряй ділам». Найбільше її представників зосередилося у Чорноморській селищній (60 % / 12 депутатів) та Одеській міській (31,25 % / 20 депутатів) радах. У другому турі виборів логічним стало обрання (із травня 2014 року втретє поспіль – М.З.) міським головою Одеси очільника партії «Довіряй ділам» Геннадія Труханова, який випередив представника «Опозиційної платформи – За життя» Миколу Скорика [10].

Представники партії влади «Слуга народу» спромоглися увійти до переважної більшості з 13-ти органів місцевого самоврядування Одеського району, за винятком Чорноморської селищної та Ясківської сільської рад. Певну підтримку отримали також кандидати від партій «Європейська солідарність» (у 9-ти радах), «За майбутнє» та ВО «Батьківщина» (у 8-ми радах). В окремих ОТГ Одеського району виборці спричинилися до репрезентації в органах місцевого самоврядування депутатів від політичних сил «Наш край» (Авангардівська селищна рада; Фонтанська та Ясківська сільські ради), «Перемога Пальчевського» (Авангардівська та Таїровська селищні ради; Фонтанська сільська рада), «Партія Шарія» (Одеська та Чорноморська міські ради), «Сила і Честь» (Теплодарська міська рада), «Розумна сила» (Чорноморська міська рада), «Наші» та «Сила людей» (Южненська міська рада) [10].

У окремих ОТГ Березівського району Одеської області загалом спостерігаємо перевагу ВО «Батьківщина». Натомість в Роздільнянському районі на рівні Лиманської селищної ради домінують представники від партії «Опозиційна платформа – За життя», а в Великопосківській сільській раді переважають депутати-самовисуванці. Водночас виборці Окнянської селищної ОТГ в Подільському районі «розпорошили» власні політико-партійні симпатії та спричинилися до репрезентації на рівні місцевої ради 6-ти політичних сил із відносною перемогою партії «За майбутнє» (див. Табл. 5).

Таблиця 5

Суб'єкти висування обраних депутатів до окремих органів місцевого самоврядування Березівського, Роздільненського та Подільського районів Одеської області на місцевих виборах 25 жовтня 2020 року [10].

Назва органу місцевого самоврядування / Суб'єкт висування кандидатів у депутати	Самовисування	ВО «Батьківщина»	«Опозиційна платформа – За життя»	«Слуга народу»	«За майбутнє»	«Європейська солідарність»	«Довір'яй ділам»	«Наші край»
Іванівська селищна рада	1 (4,55%)	21 (95,45%)	-	-	-	-	-	-
Великобузька сільська рада	2 (9,09%)	7 (31,82%)	5 (22,73%)	7 (31,82%)	-	-	-	1 (4,55%)
Старомаяківська сільська рада	4 (19,05%)	5 (23,81%)	3 (14,29%)	3 (14,29%)	6 (28,57%)	-	-	-
Лиманська селищна рада	-	2 (7,69%)	11 (42,31%)	3 (11,54%)	2 (7,69%)	3 (11,54%)	3 (11,54%)	2 (7,69%)
Великопольківська сільська рада	11 (52,38%)	1 (4,76%)	-	2 (9,52%)	2 (9,52%)	2 (9,52%)	1 (4,76%)	2 (9,52%)
Окнянська селищна рада	-	5 (19,23%)	3 (11,54%)	4 (15,38%)	7 (26,92%)	5 (19,23%)	2 (7,69%)	-

Чернівецьчина

Етнічна структура регіону

Чернівецька область є найменшою за площею та чисельністю населення в Україні. За результатами перепису населення 2001 року тут проживало 919 028 чол. (1,99 % населення України), серед яких домінували українці (689 056 чол. / 75 %). Найбільш репрезентованими етнічними меншинами в етнонаціональній структурі Чернівецької області були румуни (114 555 чол. / 12,5 %), молдовани (67 225 чол. / 7,3 %), росіяни (37 881 чол. / 4,1 %), поляки (3 367 чол. / 0,4 %) та євреї (1 443 чол. / 0,2 %) [4]. Відтак Чернівецьку область можна віднести до типу прикордонних регіонів України з поліетнічним складом населення, де вирізняється румуномовний (румунуни й молдовани) етнокультурний маркер.

Перепис населення 2001 року зафіксував компактність проживання етнічних румунів та молдован у чотирьох колишніх районах Чернівецької області: Герцаївському, Глибоцькому, Сторожинецькому та Новоселицькому. Етнонаціональну основу цих суміжних районів склали представники трьох етнічних спільнот – українці (42,4 %), румуни (36 %) та молдовани (19,4 %). Меншою мірою представлені росіяни (1,3 %) та поляки (0,6 %) [14, с. 13].

У Герцаївському районі (32 316 чол.) румунами ідентифікувалися 29 554 чол. (91,45 %), з яких 29 435 чол. (99,6 %) рідною визначили мову своєї національності. Чисельність молдован склала 756 чол. (2,34 %), з яких 511 чол. (67,6 %) рідною визнали молдовську, а 237 чол. (31,35 %) – румунську мову. Серед етнічних меншин у районі також представлені росіяни (299 чол.), угорці (15 чол.) та білоруси (10 чол.) [4]. Частка українців у Герцаївському районі складала всього 1 616 чол. (5 %). Лише в одному с. Маморниця українці представляли більшість населення [14, с. 14].

У Глибоцькому районі (72 676 чол.) чисельність румунів складала 32 923 чол. (45,3 %), з яких 28 890 чол. (87,75 %) вказали рідною румунську мову. Поряд із цим 3 682 чол. (11,18 %) назвали рідною українську, 333 чол. (1 %) молдовську й 18 чол. (0,05 %) російську мови. Румуни (понад 90 %) домінували в 6-ти сільських радах (Багринівській, Волоківській, Йорданештській, Карапчівській, Купській та Синьовецькій). Специфічна ситуація у рамках Опришенської сільради (8,63 % румунів) – в с. Опришени перепис зафіксував 94,93 % румунів, а в с. Слобідка – всього 6,26 % румунів [17]. Кількість молдован склала 4 425 чол. (6,09 %), з яких 3 882 чол.

(87,73 %) вказали рідною молдовську мову, 481 чол. (10,87 %) українську, 56 чол. (1,26 %) румунську мову. Серед етнічних меншин Глибоцького району представлені також етнічні групи росіян (877 чол.), поляків (233 чол.), білорусів (58 чол.), латишів (22 чол.), німців (21 чол.), болгарів (19 чол.), євреїв (14 чол.) [4]. Поряд із цим етнічні українці в районі склали відносну більшість населення – 34 025 чол. (46,8 %). Вони переважали в 17-ти з 38-ми населених пунктів; відповідно – в 18-ти домінували румуни; в 2-х – молдовани; в с. Біла Криниця (76,9 %) – росіяни-старообрядці [14, с. 14].

У Сторожинецькому районі (95 295 чол.) румуни склали 35 095 (36,83 %), з яких 33 312 чол. (94,92 %) визнали рідною румунську мову; 1 649 чол. (4,7 %) – українську та 113 чол. (0,32 %) – російську мову. Вони презентували домінуюче населення селища Красноільськ та 6-ти сільських рад (Верхньопетрівецької, Їжівської, Чудейської, Нижньопетрівецької, Ропчанської та Черешської). Нечисельною була молдовська етнічна громада (307 чол. / 0,32 % району). В районі представлені також поляки (1 461 чол. домінують у с. Стара Красношора), росіяни (1 367 чол.), білоруси (61 чол.), німці (50 чол.), латиші (25 чол.), болгары й вірмени (по 17 чол.), євреї та грузини (по 14 осіб) [4]. Етнічні українці (56 786 чол.; 59,6 %) – домінуюча етнічна група в 29-ти з 40 населених пунктів Сторожинецького району [14, с. 14].

Етнонаціональною специфікою Новоселицького району (87 461 чол.) є співіснування молдовської (50 329 чол.; 57,54 %) та української (29 703 чол. / 33,96 %) етнічних громад. Молдовани переважали в 26-ти із 43 населених пунктів, а українці – у 15-ти поселеннях [14, с. 14]. Більшість молдован (47 585 чол. / 94,55 %) визнали рідною мову своєї національності, певна частка (2 264 чол. / 4,5 %) – румунську мову; українську (305 чол. / 0,6 %) й російську (175 чол. / 0,35 %) мови. Серед румунів (5 904 чол.; 11,73 % населення району) більшість (5 812 чол. / 98,44 %) мали рідномовну ідентичність. Невелика частка (57 чол. / 0,96 %) визнала рідною молдовську та українську (29 чол. / 0,49 %) мови. Румуни переважали у селах Бояни та Остриця (Магальська сільська рада). В Новоселицькому районі станом на 2001 рік проживали також етнічні громади росіян (1 235 чол.), поляків (85 чол.), білорусів (45 чол.), болгар (31 чол.), євреїв (28 чол.), німців (16 чол.) і вірмен (13 чол.) [4].

Порівнюючи співвідношення громадянської та етнічної ідентичностей в Герцаївському, Глибоцькому, Сторожинецькому та Новоселицькому районах Чернівецької області вчена-політологиня Наталія Ротар принагідно зауважила, що «найбільш небезпечними для збереження державної цілісності України є суперечності між даними видами ідентичностей в Герцаївському районі, оскільки його населення не комунікує на рівні сільських громад з українськими за етнічним складом громадами. Така ситуація «консервує» етнічну структуру населення району та орієнтує на розвиток усього комплексу соціально-економічних (насамперед, торговельні контакти), побутових (шлюбів), культурних зв'язків (фестивалі, навчання, інформаційний простір) більшою мірою з громадами Румунії» [17].

Міноритарна етнічність в новому адміністративно-територіальному устрої. Варто зауважити, що в процесі адміністративно-територіального реформування та створення об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ) в Чернівецькій області на зміну 11-ти сформовано 3 укрупнені райони: Чернівецький (33 ОТГ), Дністровський (10 ОТГ) та Вижицький (9 ОТГ).

Рис. 2. Райони Чернівецької області [13].

Таким чином, на сьогодні переважна більшість румуномовного населення Чернівецьчини в результаті адміністративно-територіального реформування включено до складу 12-ти ОТГ новоствореного *Чернівецького району (всього 33 ОТГ)*: 1) *Герцаївська міська ОТГ* (м. Герца та 11 сіл: Байраки, Великосілля, Дяківці, Куликівка, Лунка, Могилівка, Молниця, Петрашівка, Підвальне, Тернавка, Хряцька); 2) *Боянська сільська ОТГ* (4 села: Бояни, Боянівка, Гай, Припруття); 3) *Острицька сільська ОТГ* (10 сіл: Банчени, Велика Буда, Мала Буда, Годинівка, Горбова, Луковиця, Маморниця, Маморниця Вама, Остриця, Цурень); 4) *Глибоцька селищна ОТГ* (сmt. Глибока й 8 сіл: Димка, Михайлівка, Новий Вовчинець, Опришени, Слобідка, Стерче, Червона Діброва, Черепківці); 5) *Тарашанська сільська ОТГ* (5 сіл: Поляна, Привороки, Станівці, Тарашани, Турятка); 6) *Тереблеченська сільська ОТГ* (5 сіл: Буківка, Верхні Синівці, Нижні Синівці, Горбівці, Тереблече); 7) *Волоківська сільська ОТГ* (4 села: Волока, Грушівка, Круп'янське, Валя Кузьмина (половина села – українці, половина – румуни й частково молдовани)); 8) *Сучевенська сільська ОТГ* (6 сіл: Корчівці, Купка, Петричанка, Просикураїни, Просіка, Сучевени); 9) *Карапчівська сільська ОТГ* (2 села: Йорданешти, Карапчів); 10) *Петровецька сільська ОТГ* (3 села: Аршиця, Верхні Петрівці, Нижні Петрівці); 11) *Чудейська сільська ОТГ* (5 сіл: Буденець, Їжівці, Нова Красношора, Череш, Чудей); 12) *Красноільська селищна ОТГ* (сmt. Красноільськ (домінують румуни) і с. Стара Красношора (проживають поляки й незначна частина українців)).

Окремо можна вирізнити поліетнічну *Сторожинецьку міську ОТГ* (м. Сторожинець та 16 сіл: Банилів-Підгірний, Бобівці, Давидівка, Дібрівка, Заболоття, Зруб-Комарівський, Комарівці, Косованка, Костинці, Нова Жадова, Нові Бросківці, Панка, Ропча, Слобода-Комарівці, Стара Жадова, Ясени). В громаді переважають етнічні українці, поряд із якими у ряді населених пунктів також проживають румуни (домінують у с. Ропча) й поляки, а в селах Зруб-Комарівський та Давидівка компактно мешкають представники ромської етнічної меншини [16].

У результаті адміністративно-територіальної реформи представники *молдовської етнічної спільноти* компактно зосереджені у складі 4-х територіальних громад Чернівецького району: 1) *Новоселицькій міській ОТГ* (м. Новоселиця та 13 сіл: Берестя, Динівці, Довжок, Зелений Гай, Котелеве, Малинівка, Маршинці, Ревківці, Рингач, Рокитне, Слобода, Строїнці, Шишківці); 2) *Ванчикувецькій*

сільській ОТГ (10 сіл: Ванчиківці, Ванчинець, Думени, Жилівка, Костичани, Новоіванківці, Тарасівці, Форосна, Черленівка, Щербинці); 3) *Магальській сільській ОТГ* (5 сіл: Магала, Буда, Прут (переважають молдовани), Остриця (домінують румуни), Рідківці (україномовне село); 4) *Чагорській сільській ОТГ* (4 села: Молодія (домінують молдовани), Кут, Луковиця, Чагор).

Також молдовани проживають у *Мамалигівській сільській ОТГ* (8 сіл: Балківці, Драниця, Кошуляни, Мамалига, Негринці, Несвоя, Подвірне, Стальнівці) у адміністративних межах *Дністровського району Чернівецької області*.

Результати виборів та політико-партійна репрезентація етнічних меншин. Аналізуючи результати місцевих виборів 2020 року насамперед звернемо увагу на міські та селищні ОТГ румуномовного ареалу Чернівеччини. Зокрема, вибори у *Герцаївській міській територіальній громаді* призвели до формування доволі гетерогенної політико-партійної структури місцевої ради. Зокрема, по 5 депутатів / 19,23 % представляють партії «Опозиційна платформа – За життя», «Слуга народу» та ВО «Батьківщина»; 3 депутати (11,54 %) – політичну партію «Пропозиція»; по 2 депутати / 7,69 % – «Європейську солідарність», «Громадський рух «Народний контроль», «За майбутнє» та «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка» [10].

У *Глибоцькій селищній ОТГ* зафіксовано високий показник електорального успіху регіональної політичної партії Чернівеччини «Єдина Альтернатива» (13 депутатів; 50 %). Представник цієї ж політичної сили Григорій Ванзуряк став головою Глибоцької селищної ради. Політична сила «Слуга народу» отримала 7 мандатів (26,92 %); ВО «Батьківщина» та «Європейська солідарність» – по 3 мандати / 11,54 % [10]. Натомість в *Красноільській селищній раді* більшість депутатів є самовисуванцями (15 чол.; 68,18 %). ВО «Батьківщина» отримала 4 мандати (18,18 %), «За майбутнє» представлено 2 депутатами (9,09 %), «Перемога Пальчевського» 1 депутатом (4,55 %) [10].

За результатами місцевих виборів 2020 року *дев'ять сільських рад, що презентують новостворені ОТГ Чернівецького району, де компактно проживає румуномовне населення, можна розподілити на три групи:*

1) територіальні громади, де більшість обраних депутатів є самовисуванцями, а партія влади «Слуга народу» (3 ради) та ВО «Батьківщина» (1 рада) здобула більшу кількість мандатів, ніж інші політичні сили;

2) ОТГ, де здобули перемогу репрезентанти опозиційних політичних сил (4 ради);

3) ОТГ, де переконливо перемогли представники провладної партії «Слуга народу» (1 рада).

До першої групи відносимо насамперед Боянську сільську ОТГ, де 17 (77,27 %) із 22 депутатів місцевої ради є совисуванцями, а 3 мандати (13,64 %) отримала партія «Слуга народу». В Тереблеченській сільській раді 50 % (11 депутатів) є самовисуванцями, а «Слуга народу» представлена 9-ма депутатами (40,91 %). У Тарашанській сільській раді 10 депутатів (45,45 %) – самовисуванці; «Слуга народу» має 9 мандатів (40,91 %). Винятком у цій когорті є Петровецька сільська рада, де 15 депутатів (71,43 %) є самовисуванцями, а інші 6 депутатів (28,57 %) – представники не партії влади, а ВО «Батьківщина» (див. Табл. 6).

Таблиця 6

Суб'єкти висування кандидатів у депутати до окремих органів місцевого самоврядування Чернівецького району Чернівецької області на місцевих виборах 25 жовтня 2020 року [10].

Назва органу місцевого самоврядування / Суб'єкт висування кандидатів у депутати	Боянська сільська рада	Тереблеченська сільська рада	Тарашанська сільська рада	Петровецька сільська рада
<i>Самовисування</i>	17 (77,27 %)	11 (50 %)	10 (45,45 %)	15 (71,43 %)
«Слуга народу»	3 (13,64 %)	9 (40,91 %)	9 (40,91 %)	-
ВО «Батьківщина»	-	2 (9,09 %)	-	6 (28,57)
«Перемога Пальчевського»	-	-	3 (13,64 %)	-
«Пропозиція»	1 (4,55 %)	-	-	-
«Європейська солідарність»	1 (4,55 %)	-	-	-

Друга група (репрезентанти опозиційних політичних сил) здобули перемогу в 3-х сільських ОТГ. У Острицькій сільській раді «Опозиційна платформа – За життя» отримала однакову кількість депутатських мандатів із владною партією «Слуга народу» (по 6 пред-

ставників / 23,08 %). Водночас «Європейська солідарність», «Громадський рух «Народний контроль», «Пропозиція» та ВО «Батьківщина» делегували по 3 депутатів / 11,54 %; а політична партія «За майбутнє» представлена 2 депутатами (7,69 %) [10]. Подібна ситуація в Карпачівській сільській раді, де однакову кількість депутатів делегували партії «Слуга народу» та «Перемога Пальчевського» (по 8 депутатів / 36,36 %). ВО «Батьківщина» представлена 3 депутатами (13,64 %), «За майбутнє» – 2-ма депутатами (9,09 %); 1 самовисуванець (4,55 %) [10].

У Чудейській сільській раді перше місце зайняла ВО «Батьківщина» (7 депутатів; 26,92 %). «Громадський рух «Народний контроль» делегував 6 депутатів (23,08 %), Аграрна партія України – 4 депутати (15,38 %), «Європейська солідарність» – 2 депутати (7,69 %). У Волоківській сільській раді перемогу здобула політична партія «За майбутнє» (8 депутатів / 36,36 %). Партія «Слуга народу» зуміла делегувати 6 депутатів (27,27 %); ВО «Батьківщина» – 4 депутати (18,18 %); «Перемога Пальчевського» та «Громадський рух «Народний контроль» – по 1 депутату / 4,55 %; самовисуванцями стали 2 депутати (9,09 %) [10].

Третю групу представляє єдина територіальна громада, де зафіксована переконлива перемога партії «Слуга народу» – Сучевенська сільська рада. Партія влади має тут 12 представників (54,55 %). ВО «Батьківщина» та «За майбутнє» делегували по 3 депутати / 13,64 %; «Перемога Пальчевського» – 2 депутати (9,09 %); також 2 депутатів (9,09 %) є самовисуванцями [10].

Варто відзначити, що етнопонаціональна мозаїка соціуму Сторожинецької міської територіальної громади певним чином «спроєктувала» й різномірні результати місцевих виборів. Зокрема, серед 34-х обраних депутатів є представники 9-ти політичних партій: «Слуга народу», «За майбутнє», «Радикальна Партія Олега Ляшка», Аграрна партія України, «Громадський рух «Народний контроль», «Єдина Альтернатива», ВО «Батьківщина» (по 4 депутати / 11,76 %), «Європейська солідарність» та «Опозиційна платформа – За життя» (по 3 депутати / 8,82 %) [10].

Зауважимо, що *результати місцевих виборів у Новоселицькій міській ОТГ Чернівецького району засвідчили про значний плюралізм політико-партійних симпатій виборців*. Серед 26-ти обраних депутатів – представники партій «Слуга народу» і «Єдина Альтернатива» (по 5 чол. / 19,23 %), «За майбутнє» (4 чол. / 15,38 %), «Опозиційна

платформа – За життя», «Європейська солідарність», ВО «Батьківщина» та «Громадський рух «Народний контроль» (по 3 чол. / 11,54 %) [10]. Подібна ситуація за результатами голосування виявилася у Ванчиковецькій сільській ОТГ: «Слуга народу» (7 чол.; 26,92 %), «За майбутнє» (5 чол. / 19,23 %), ВО «Батьківщина» (4 чол. / 15,38 %), «Опозиційна платформа – За життя» та «Рідне місто» (по 3 чол. / 11,54 %), «Європейська солідарність» та «Перемога Пальчевського» (по 2 чол. / 7,69 %) [10].

Таблиця 7

Суб'єкти висування кандидатів у депутати до окремих органів місцевого самоврядування Чернівецького та Дністровського районів Чернівецької області на місцевих виборах 25 жовтня 2020 року [10].

Назва органу місцевого самоврядування / Суб'єкт висування кандидатів у депутати	Магальська сільська рада (Чернівецький район)	Чагорська сільська рада (Чернівецький район)	Мамалигівська сільська рада (Дністровський район)
Самовисування	16 (76,19 %)	12 (54,55 %)	12 (54,55 %)
«За майбутнє»	2 (9,52 %)	-	6 (27,27 %)
«Слуга народу»	2 (9,52 %)	4 (18,18 %)	-
«Громадянський рух «Народний контроль»	-	-	3 (13,64 %)
«Перемога Пальчевського»	-	2 (9,09 %)	-
ВО «Батьківщина»	-	2 (9,09 %)	-
Аграрна партія України	-	1 (4,55 %)	-
«Європейська солідарність»	-	1 (4,55 %)	1 (4,55 %)
ВО «Свобода»	1 (4,76 %)	-	-

Із іншого боку, досить однотипним виявився електоральний *modus vivendi* у Магальській, Чагорській та Мамалигівській сільських ОТГ. Зокрема, більшість кандидатів, серед яких етнічні молдовани, кандидували тут як самовисуванці. У Магальській сільській раді 16 депутатів (76,19 %) є самовисуванцями; в Чагорській та Мамалигівській сільських радах – по 12 депутатів (54,55 %). Найвищий після самовисуванців показник партії «За майбутнє» – у Мамалигівській сільській раді (6 депутатів / 27,27 %). В Чагорській сільській раді переможну позицію

зайняла партія влади «Слуга народу» (4 депутати / 18,18 %) [10]. У Магальській сільській раді по 2 депутати / 9,52 % делегували обидві політичні сили – «За майбутнє» та «Слуга народу» (див. Табл. 7).

Закарпаття

Етнічна структура регіону

Закарпатська область, поряд із Одещиною та Чернівецькою, є типовим прикордонним регіоном України з поліетнічним складом населення. За результатами перепису населення 2001 року з 1 254 614 чол. українцями були 1 010 127 чол. (80,51 %; з них – 10 090 чол. записали себе русинами, 83 чол. – гуцулами, 25 чол. – бойками, 3 чол. – лемками); угорцями – 151 516 чол. (12,08 %); румунами – 32 152 чол. (2,56 %); росіянами – 31 993 чол. (2,47 %); ромами – 14 004 чол. (1,12 %); словаками – 5 695 чол. (0,45 %); німцями – 3 582 чол. (0,29 %); білорусами – 1 540 чол. (0,12 %); євреями – 565 чол. (0,05 %) [4].

У сукупності представники найбільших етнічних громад краю (українці, угорці та румуни) становлять 95,1 % населення області, а дев'ять названих вище етнічних груп представляли 99,6 % постійного населення Закарпатської області на 2001 рік. Головним чином у містах (Ужгород та Мукачево) проживають етнічні громади поляків (518 чол.), вірменів (490 чол.), чехів (320 чол.), болгар (279 чол.), татар (252 чол.), азербайджанців (231 чол.) та грузинів (190 чол.), які впродовж останнього часу мали тенденцію до чисельного зростання та об'єднання в рамках національно-культурних товариств.

Варто відзначити, що угорці є представниками найбільшої за чисельністю етнічної меншини Закарпатської області. Вони – автохтонні жителі низинної території Закарпаття вздовж кордону з Угорщиною й найбільш чисельно представлені у колишніх адміністративних межах Берегівського (76,15 %), Ужгородського (33,36 %), Виноградівського (26,17 %) та Мукачівського (12,69 %) районів [4]. Станом на 2001 рік етнічні угорці чисельно домінували в 32-х із 42-х населених пунктів Берегівщини (в 19-ти з них частка угорців перевищувала 90 %). В Ужгородському районі угорська спільнота формувала більшість населення 23-х населених пунктів із 67-ми. На Виноградівщині угорці представляли більшість у 20-ти з 50-ти населених пунктів. У Мукачівському районі вони переважали в 6-ти селах із 89-ти населених пунктів [14, с. 6, 8].

Крім угорців, чисельною автохтонною громадою Закарпаття є румуни. На час проведення перепису населення 2001 року вони проживали переважно в сільській місцевості Тячівського (12,4 %) та Рахівського (11,6 %) районів. Зокрема, на Тячівщині румуни становили переважну більшість у 6-ти селах із 62-х населених пунктів. У Рахівському районі – в 4-х селах із 32-х населених пунктів [14, с. 8].

Відтак компактне зосередження угорської та румунської етнічності об'єктивно детермінувало процес формування ОТГ у переважно сільській місцевості прикордонної зони Закарпаття.

Міноритарна етнічність в новому адміністративно-територіальному устрої. Унаслідок децентралізаційних процесів та адміністративно-територіального реформування в Закарпатській області замість колишніх 13-ти створено 6 районів (Ужгородський, Мукачівський, Берегівський, Хустський, Тячівський і Рахівський). Вони включають 64 новостворені об'єднані територіальні громади. Зокрема, в Ужгородському районі налічується 14 ОТГ, Мукачівському та Хустському – по 13 ОТГ, Берегівському та Тячівському – по 10 ОТГ, Рахівському районі – 4 ОТГ.

Рис. 3. Райони Закарпатської області [13].

У результаті процесів децентралізації влади й адміністративно-територіального реформування угорська етнічна громада на сьогодні репрезентує насамперед ОТГ новостворених Берегівського та Ужгородського районів. Зокрема, угорськомовне населення переважно (водночас не у всіх населених пунктах становить більшість – М.З.) проживає у 7-ми з 10-ти ОТГ Берегівського району: 1) *Берегівська міська ОТГ* (м. Берегове та 17 сіл: Бадалово, Балажер, Бене, Боржава, Вари, Велика Бакта, Галабор, Гать, Геча, Затишне, Кідьош, Мужієво, Оросієво, Четфалва, Чикош-Горонда, Чома та Яноші); 2) *Вилоцька селищна ОТГ* (сmt. Вилочок і 10 сіл: Вербове, Вербовець, Карачин, Матійово, Нове Село, Перехрестя, Пушкіно, Руська Долина, Чорний Потік і Шаланки); 3) *Пийтерфолвівська сілька ОТГ* (16 сіл: Ботар, Велика Паладь, Гетиня, Дюла, Затисівка, Неветленфолу, Нове Клиново, Оклі, Оклі Гедь, Пийтерфолво, Тисобикень, Фертешполмаш, Форголань, Холмовець, Чепа та Чорнотисів); 4) *Батівська селищна ОТГ* (сmt. Батьово та 8 сіл: Бадів, Бакош, Баркасово, Батрадь, Горонглаб, Данилівка, Свобода та Серне); 5) *Косоньська сільська ОТГ* (8 сіл: Гетен, Запсонь, Каштаново, Косонь, Мале Попово, Попово, Рафайново та Шом); 6) *Великобийганська сільська ОТГ* (7 сіл: Астей, Велика Бийгань, Гуняді, Гут, Дийда, Мала Бийгань та Мочола); 7) *Великоберезька сільська ОТГ* (5 сіл: Берегуйфалу, Великі Береги, Верхні Ремети, Квасово та Нижні Ремети).

Певна частка угорськомовного населення проживає також у *Виноградівській міській ОТГ* (зокрема, у колишньому районному центрі м. Виноградів (13,54 % угорськомовних) і *Королівській селищній ОТГ* (зокрема, в селах Гудя (47,97 %), Теково (26,65 %), Королево (5,15 %), що також входять до тепер до Берегівського району. Практично немає етнічних угорців лише в одній *Кам'янській сільській ОТГ* сучасного Берегівського району, яка утворена з 8-х українськомовних сіл колишнього Іршавського району.

У новосформатованому Ужгородському районі угорськомовне населення домінує в *Сюртівській сільській ОТГ* (12 сіл: Батфа, Великі Геївці, Галоч, Малі Геївці, Малі Селменці, Паладь-Комарівці, Палло, Ратівці, Руські Геївці, Сюрте, Тийглаш і Часлівці). Подібною до Сюртівської, майже моноетнічною, угорськомовною є *Великодобронська сільська ОТГ*, що об'єднує 5 сіл: Велика Добронь, Демечі, Мала Добронь, Тисаагтелек і Чомонин.

Частково угорськомовною в Ужгородському районі є *Чопська міська ОТГ* (м. Чоп і 7 сіл: Есень, Петрівка, Соловка, Соломоново, Тисашвань, Тисауйфалу та Червоне) та *Холмківська сільська ОТГ* (10 сіл: Ботфалва, Кінчеш, Концово, Коритняни, Минай, Розівка, Сторожниця, Тарнівці, Холмок і Шишлівці).

Угорськомовна громада проживає також у *містах Тячів* (23 % угорськомовних) і *Мукачєво* (9,64 %), *селищах Вишково* (45,4 %) та *Солотвино* (24,3 %).

У складі *Великолучківської сільської ОТГ* (села Ракошино (45,58 % угорськомовних), Кайданово (12,91 %), Вінкове (9,21 %), Драгиня (1,45 %), Домбоки (1,22 %), Бенедиківці (1,1 %) та *Горондівської сільської ОТГ* (у с. Жнятино 63,4 % угорськомовного населення) Мукачівського району також компактно проживає угорськомовне населення.

Після проведення адміністративно-територіальної реформи переважна більшість представників румунської етнічної громади Закарпаття компактно зосереджена в межах *Солотвинської селищної ОТГ* у Тячівському районі з населенням понад 35 тис. чол. Територіальна громада включає смт. Солотвино (56,97 % румуномовних жителів) та 8 сіл: Нижня Апша (97,69 %), Подішор (97,29 %), Топчино (99,1 %), Пещера (100 %), Глибокий Потік (98,59 %; включно з присілками Великий Боуц, Малий Боуц, Карбунешть та Бєскеу), Біла Церква (96,99 %), Середнє Водяне (98,58 %) та Добрік (98,28 %) [19]. Останні три села до кінця 2020 року адміністративно входили до Рахівського району. Румунська етнічна громада компактно проживає також у с. Плауць (78,23 % румуномовних жителів), що наразі входить до Великобичківської селищної територіальної громади в межах Рахівського району.

Результати виборів та політико-партійна репрезентація етнічних меншин. Починаючи з місцевих виборів 2006 року угорська громада Закарпаття значною мірою орієнтована на голосування за етнополітичних лідерів, які репрезентують «КМКС» Партію угорців України (далі – «КМКС» ПУУ) та Демократичну партію угорців України (далі – ДПУУ). Вони представлені на всіх рівнях місцевої влади регіону: Закарпатська обласна Рада, ряд районних, міських, селищних і сільських рад.

Зауважимо, що вже напередодні електоральної кампанії, 27 серпня 2020 року, на рівні керівництва «КМКС» ПУУ було прий-

нято рішення відійти від формування спільного списку кандидатів із представників обидвох фактично регіональних партій угорської громади, як це було під час виборів 2015 року. З метою «здобуття якомога більшої кількості депутатських місць там, де обидві угорські партії мають шанс пройти, вони повинні йти на вибори паралельно, щоб збільшити кількість голосів, відтак співпрацювати мають майбутні депутатські фракції» [5]. Водночас керівництво «КМКС» ПУУ також констатувало, що в тих територіальних громадах, «де частка угорців невелика, слід створити спільний список, щоб мати можливість досягнути 5-відсоткового порога» [5]. Втім у перспективі цього так і не було зроблено.

У відповідь ДПУУ в особі її очільника Ласло Зубанича прикро відреагувала на подібну перспективу, згадуючи про результати успішної співпраці під час попередніх місцевих виборів [23]. На засіданні керівництва ДПУУ 29 серпня було вирішено сформувані партійні списки лише до Берегівської та Ужгородської районних рад, кандидатів від партії до Ужгородської, Чопської, Берегівської, Тячівської, Вилоцької та Пийтерфолвівської територіальних громад. Ласло Зубанич зауважив, зокрема, й про пропозиції співпраці від 3 політичних партій, що надійшли до ДПУУ. Згодом відповідний меморандум про співпрацю ДПУУ уклала саме з партією влади «Слуга народу», що ще більше поглибило ідейні розбіжності з «КМКС» ПУУ. Також вирішено не формувати список партії до Закарпатської обласної Ради, оскільки більші шанси має «КМКС» ПУУ, натомість зосередитися на роботі в районах і об'єднаних територіальних громадах регіону [23].

«КМКС» ПУУ сформувала власні списки кандидатів у депутати до Закарпатської обласної ради; Ужгородської, Берегівської, Мукачівської та Хустської районних рад; Ужгородської, Берегівської, Мукачівської, Хустської, Чопської, Виноградівської та Тячівської міських рад; Батівської, Вилоцької, Королівської, Вишківської та Солотвинської селищних рад; Холмківської, Баранинської, Сюртівської, Великодобронської, Косонської, Великоберезької, Великолучківської та Пийтерфолвівської сільських рад; кандидатів від партії на посади голів об'єднаних територіальних громад, де компактно представлено угорськомовне населення.

Серед кандидатів у депутати місцевих рад від «КМКС» ПУУ велику частку склали працівники закладів освіти та культури, під-

приємці, представники влади в органах місцевого самоврядування, журналісти тощо. Соціальна база кандидатів у депутати місцевих рад від ДПУУ дещо подібна за винятком представників місцевої влади. В основному – це також освітяни, науковці, працівники освіти та культури, спорту, приватні підприємці, юристи [18].

Варто відзначити, що серед кандидатів від обидвох партій були присутні репрезентанти угорської етнічності, в основному українці. Цим самим коло електоральних симпатиків «КМКС» ПУУ та ДПУУ дещо розширилося. До прикладу, до Ужгородської районної та міської рад були висунуті кандидатури 3 представників українського видання «Карпатський об'єктив»: головного редактора Олега Сембера, випускового редактора Руслана Фатули та розповсюджувачку видання Вікторію Мавроматі. До списків кандидатів у депутати до Ужгородської міської ради у територіальному виборчому окрузі № 4 був також включений журналіст цього видання, старший викладач факультету історії та міжнародних відносин УжНУ Юрій Копинець [20]. Водночас прохідні місця у списках були фактично «запатентовані» за партійними функціонерами з досвідом, які, зрештою, й пройшли до місцевих рад за результатами голосування.

Необхідно також зазначити, що передвиборча кампанія в провакаційному форматі для «КМКС» ПУУ фактично розпочалася вже навесні, коли ряд регіональних інтернет-видань розповсюдили інформацію про фінансові махінації Василя Брензовича з коштами угорських благодійних фондів. Поширювалися чутки про втрату ним довіри серед угорської громадськості Закарпаття та можливе обрання нового голови політичної партії.

Серед кандидатів називалися прізвища заступника голови Закарпатської обласної ради Йосипа Борто та керівника молодіжної структури громадської організації «Товариство угорської культури Закарпаття – КМКС» Іштвана Добші [12]. Незважаючи на це, 19 вересня в м. Берегово Василя Брензовича знову було обрано головою політичної сили на наступні 3 роки. На цьому ж зібранні лідер «КМКС» ПУУ заявив про підтримку діючого Берегівського міського голови Золтана Баб'яка і депутатів Закарпатської обласної ради Чабу Пейтера та Карла Резеша [2].

Таблиця 8

Депутати Закарпатської обласної ради від «КМКС» ПУУ [10].

Прізвище, ім'я, по батькові, дата народження депутата	Відомості про обраного депутата	Кількість голосів	% від квоти	Виборчий округ
<i>Брензович Василь Іванович (25.04.1964)</i>	Освіта вища. Член «КМКС» ПУУ. Науково-дослідний Інститут ім. Тиводара Легоцького Закарпатського угорського Інституту ім. Ференца Ракоці II, доцент, старший науковий співробітник. Місце проживання: с. Запсонь, Берегівський р-н, Закарпатська обл.			ЄБВО
<i>Пейтер Чаба Алайошович (03.07.1966)</i>	Освіта вища. Безпартійний. «Пейтер Чаба», приватний підприємець. Місце проживання: м. Берегово, Закарпатська обл.	1 675	28,92	ЄБВО
<i>Петей Юдіта Оттовна (31.03.1963)</i>	Освіта вища. Безпартійна. ТзОВ «Карпат-Паку», директор. Місце проживання: с. Фанчиково, Берегівський р-н, Закарпатська обл.	1 777	30,69	1
<i>Орос Ільдико Імріївна (19.03.1960)</i>	Освіта вища. Безпартійна. Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II, президент. Місце проживання: м. Берегово, Закарпатська обл.	2 562	44,24	1
<i>Борто Йосип Йосипович (26.01.1958)</i>	Освіта вища. Член «КМКС» ПУУ. Закарпатська обласна рада, перший заступник голови. Місце проживання: с. Шаланки, Берегівський р-н, Закарпатська обл.	3 126	53,98	1
<i>Біров Єлизавета Іванівна (02.09.1959)</i>	Освіта вища. Безпартійна. Комунальне некомерційне підприємство «Обласна дитяча лікарня», заступник директора. Місце проживання: с. Дерцен, Мукачівський р-н, Закарпатська обл.	206	3,55	ЄБВО

<i>Гулачі Гейза Людвигович (24.02.1957)</i>	Освіта вища. Член «КМКС» ПУУ. Благодійний фонд «КМКС», директор. Місце проживання: м. Мукачево, Закарпатська обл.	564	9,74	ЄВВО
<i>Балог Лівія Іванівна (01.01.1978)</i>	Освіта вища. Член «КМКС» ПУУ. Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці ІІ, викладач. Місце проживання: м. Чоп, Ужгородський р-н, Закарпатська обл.	1 429	24,68	5

Закарпатська обласна рада. За наслідками голосування на місцевих виборах 25 жовтня «КМКС» ПУУ здобула здобула 39 049 голосів виборців, отримавши 8 депутатських мандатів у Закарпатській обласній раді (*див. Табл. 8*). Керівництво політичної сили висловило власне задоволення від подібного результату, адже «КМКС» ПУУ посіла четверту сходинку після політичних партій «Слуга народу» (59 845 голосів; 12 депутатів), «Рідне Закарпаття» (58 783 голоси; 11 депутатів) та ВО «Батьківщина» (42 432 голоси; 8 депутатів) [10].

Політичні сили, які на відміну від «КМКС» ПУУ проводили досить активну виборчу кампанію, виявилися менш успішними. Зокрема, «Команда Андрія Балоги» отримала 36 583 голоси (7 депутатів). По 6 депутатів делегували «Європейська солідарність» (30 407 голосів), «За майбутнє» (30 214 голосів) та «Опозиційна платформа – За життя» (26 980 голосів) [10].

Таблиця 9

Партійна структуризація Берегівської районної ради [10].

№	Назва політичної партії, місцева організація якої висунула кандидатів у депутати	Кількість голосів, поданих за місцеву організацію політичної партії	Кількість отриманих депутатських мандатів	% від загального складу ради
1.	«КМКС» ПУУ	18 926	15	35,71
2.	«Рідне Закарпаття»	12 248	10	23,81
3.	«Слуга народу»	7 301	7	16,67
4.	«Команда Андрія Балоги»	3 361	4	9,52

5.	<i>ДПУУ</i>	2 886	3	7,14
6.	«За майбутнє»	2 786	3	7,14
7.	«Європейська солідарність»	2 587	0	
8.	ВО «Батьківщина»	1 968	0	
9.	«Опозиційна платформа – За життя»	1 951	0	

Районні ради. Як і очікувалося, у новоствореному в результаті адміністративної реформи форматі Берегівського району обидві політичні сили угорців України здобули високий мандат довіри з боку виборців (див. Табл. 9).

Отримавши 18 926 голосів «КМКС» ПУУ стала лідером виборчих перегонів у районі та делегувала до Берегівської районної ради 15 представників, серед яких 4 є членами політичної партії. ДПУУ здобула електоральні симпатії від 2 886 виборців (3 депутатські мандати; з них – 1 член партії). Відтак дві політичні партії угорців репрезентують 42,85 % від усього депутатського складу районної ради (42 депутати). Відтак закономірним стало обрання головою представника «КМКС» ПУУ Карла Резеша на Першій сесії Берегівської районної ради 8 грудня. За нього віддали свій голос 31 депутат, а Віталій Любка (перший кандидат до ради від партії «Рідне Закарпаття») отримав лише 8 голосів із числа присутніх депутатів [15].

В Ужгородську районну раду «КМКС» ПУУ делегувала 6 депутатів (з них лише 1 є членом партії). Подібно до результатів голосування до Закарпатської обласної ради, партія зайняла 4 сходинку після політичних партій «Слуга народу», «Рідне Закарпаття» та ВО «Батьківщина». Водночас ДПУУ отримала 1 943 голоси й посіла останню сходинку серед 10-ти політичних сил, не пройшовши до ради (див. Табл. 10). Таким чином, «КМКС» ПУУ в Ужгородській районній раді репрезентує близько 15 % депутатського складу [10].

Таблиця 10

Партійна структуризація Ужгородської районної ради [10].

№	Назва політичної партії, місцева організація якої висунула кандидатів у депутати	Кількість голосів, поданих за місцеву організацію політичної партії	Кількість отриманих депутатських мандатів	% від загального складу ради
1.	«Слуга народу»	15 960	8	19,05
2.	«Рідне Закарпаття»	12 593	7	16,67
3.	ВО «Батьківщина»	11 745	6	14,29
4.	«КМКС» ПУУ	11 196	6	14,29
5.	«Європейська солідарність»	8 469	5	11,90
6.	«За майбутнє»	7 920	4	9,52
7.	«Опозиційна платформа – За життя»	5 488	3	7,14
8.	«Команда Андрія Балоги»	4 592	3	7,14
9.	«Разом сила»	2 742		
10.	ДПУУ	1 943		

До Мукачівської та Хустської районних рад «КМКС» ПУУ не пройшла, отримавши відповідно 3 460 та 2 025 голосів виборців у цих районах [10]. Через найменшу репрезентацію угорців у етнонаціональній структурі Тячівщини та Рахівщини, списки до Тячівської та Рахівської районних рад взагалі не формувалися.

Міські ради. Попри значну чисельність угорців та симпатиків регіональних партій угорської громади в м. Ужгород, «КМКС» ПУУ зайняла лише 9 позицію серед 25 політичних сил у рейтингу виборчих преференцій жителів м. Ужгород (1 430 голосів). ДПУУ опинилася на 20 місці (362 голосів виборців) [10].

Таблиця 11

Політико-партійна структуризація Берегівської міської ради [10].

№	Назва політичної партії, місцева організація якої висунула кандидатів у депутати	Кількість голосів, поданих за місцеву організацію політичної партії	% від загального складу ради	Кількість отриманих депутатських мандатів
1.	<i>«КМКС» – Партія угорців України</i>	5 134	38,24	13
2.	<i>Демократична партія угорців України</i>	2 799	23,53	8
3.	«Слуга народу»	1 177	11,76	4
4.	«Європейська солідарність»	1 037	8,82	3
5.	«Команда Андрія Балоги»	787	8,82	3
6.	«Рідне Закарпаття»	753	8,82	3
7.	ВО «Батьківщина»	322	-	-
8.	«Опозиційна платформа – За життя»	224	-	-
9.	«За майбутнє»	224	-	-
10.	«Радикальна партія Олега Ляшка»	129	-	-

На невдалому тлі обласного центру реальним успіхом угорськомовних політиків стали результати голосування у м. Чоп на Ужгородщині. «КМКС» ПУУ тут зайняла 1 місце, отримавши 1 182 голоси виборців (6 мандатів). ДПУУ посіла 3 місце й здобула 443 голоси (3 мандати) мешканців Чопа. Відтак обидві партії репрезентують біля 35 % складу Чопської міської ради. Прикметно, що найбільшу кількість голосів отримала тут відома угорськомовна громадська діячка, колишня голова фракції «КМКС» ПУУ в Ужгородській районній раді Лівія Балог (115 голосів / 47,71 % від квоти), яка також пройшла до Закарпатської обласної ради [10].

Обидві угорськомовні політичні сили прогнозовано стали лідерами виборчих перегонів до Берегівської міської ради. «КМКС» ПУУ здобула 5 134 голоси виборців (13 мандатів), а ДПУУ – 2 799 голосів (8 мандатів). Разом вони репрезентують 61,77 % депутатського копусу м. Берегова (див. Табл. 11).

Таблиця 12

**Представництво «КМКС» ПУУ у міських радах
Закарпатської області [10].**

№	Назва міської ради	Кількість голосів, поданих за місцеву організацію політичної партії	Кількість отриманих депутатських мандатів	% від загального складу ради
Берегівський район				
1.	Берегівська	5 134	13	38,24
2.	Виноградівська	1 197	3	8,82
Ужгородський район				
3.	Чопська	1 182	6	23,08
Мукачівський район				
4.	Мукачівська	1 719	3	7,89
Тячівський район				
5.	Тячівська	256	2	7,69

Прикметним стало включення до списків ДПУУ й представника від ромської етнічної громади, підприємця Рудольфа Папа (№ 34 в єдиному списку), який є головою громадської організації «Майбутнє ромів м. Берегово». Він балотувався по 2-му територіальному виборчому округу (№ 8) й здобув 204 голоси виборців (48,92 % від квоти) [10].

Третю позицію після політичних партій «Рідне Закарпаття» та «Слуга народу» зайняла «КМКС» ПУУ за результатами голосування до Виноградівської міської ради. Партія здобула 1 197 голосів виноградівців й делегувала 3 представників (8,82 %) до депутатського корпусу колишнього районного центру [10].

«КМКС» ПУУ посіла останню, восьму позицію політичних сил, які пройшли до Мукачівської міської ради. 1 719 голосів мукачівців гарантували представництво 3 угорськомовним представникам серед 38-членного депутатського корпусу м. Мукачеве (7,89 %). За результатами голосування до Тячівської міської ради «КМКС» ПУУ здобула 256 голосів виборців. Це також остання, шоста позиція у списку партій, які пройшли до місцевої ради. Відтак серед 26 депутатів 2 (7,69 %) представлені цією політичною силою (див. Табл. 12). Незважаючи на партійні амбіції щодо представництва у Хустській міській раді, «КМКС» ПУУ не змогла до неї потрапити (444 голосів виборців) [10].

Таблиця 13

Суб'єкти висування кандидатів у депутати до окремих органів місцевого самоврядування Берегівського району на місцевих виборах 25 жовтня 2020 року [10].

Назва органу місцевого самоврядування / Суб'єкт висування кандидатів у депутати	Батівська селищна рада	Великобerezька сільська рада	Косоньська сільська рада	Великобийганська сільська рада
Самовисування	12 (54,55 %)	15 (71,43 %)	16 (72,73 %)	21 (95,45 %)
«КМКС» – Партія угорців України	2 (9,09 %)	2 (9,52 %)	2 (9,09 %)	-
Демократична партія угорців України	-	1 (4,76 %)	1 (4,55 %)	-
«Слуга народу»	-	1 (4,76 %)	3 (13,64 %)	1 (4,55 %)
«Рідне Закарпаття»	3 (13,64 %)	2 (9,52 %)	-	-
«Команда Андрія Балоги»	5 (22,73 %)	-	-	-

Селищні ради. Принагідно зауважимо, що представництво угорської етнічної громади загалом варто відмежувати від політико-партійного представництва «КМКС» ПУУ та ДПУУ. Це чітко відображено у результатах голосування по селищним і сільським радам, де частка угорськомовного представництва домінує, в той час як політико-партійна репрезентація, зокрема «КМКС» ПУУ, є незначною (див. Табл. 13). До прикладу, серед 22 обраних депутатів Батівської селищної ради лише 2 (9,09 %) – жителі с. Баркасово Єва Бімба (членкиня «КМКС» ПУУ) та Аттіла Сані (безпартійний) – представляють «КМКС» ПУУ. Водночас угорськомовні депутати домінують насамперед серед самовисуванців (12 депутатів; 54,55 %). Прикметно, що менша кількість угорськомовних депутатів представлені політичними партіями «Команда Андрія Балоги» (5 чол.; 22,73 %) та «Рідне Закарпаття» (3 чол.; 13,64 %) [10].

У розрізі політико-партійного представництва на рівні селищних рад найбільши успіхом «КМКС» ПУУ є результати виборів до Вилоцької селищної ради (див. Табл. 14). Тут її представляють 12 депутатів (46,15 %). У свою чергу ДПУУ у цій громаді також репрезентована 3 депутатами (11,54 %) [10].

Таблиця 14

Політико-партійна структуризація Вилоцької селищної ради [10].

Назва політичної партії, місцева організація якої висунула кандидатів у депутати	Кількість голосів, поданих за місцеву організацію політичної партії	% від загального складу ради	Кількість отриманих депутатських мандатів
<i>«КМКС» – Партія угорців України</i>	1 757	46,15	12
«Рідне Закарпаття»	1 015	26,92	7
«Слуга народу»	428	15,38	4
<i>Демократична партія угорців України</i>	274	11,54	3
«Команда Андрія Балоги»	162	-	-
«За майбутнє»	153	-	-
«Опозиційна платформа – За життя»	147	-	-
ВО «Батьківщина»	76	-	-

Третю сходинку після партій «Рідне Закарпаття» та ВО «Батьківщина» зайняла «КМКС» ПУУ у партійній структурі Вишківської селищної ради (4 депутати; 15,38 %) на Хустщині (див. Табл. 15). Результати голосування до Вишківської селищної ради є прикметними тим, що журналістка Еніка Вароді (телеканал «Tv 21 Ungvár» і газета «Karpatalja»), набрала лише 1 голос (0,52 % від квоти) і стала депутаткою (! – М.З.) [10].

Таблиця 15

Представництво «КМКС» ПУУ у селищних радах Закарпатської області [10].

№	Назва селищної ради	Кількість голосів, поданих за місцеву організацію політичної партії	Кількість отриманих депутатських мандатів	% від загального складу ради
Берегівський район				
1.	Вилоцька	1 757	12	46,15
2.	Королівська	371	3	11,54
3.	Батівська	198	2	9,09
Хустський район				
4.	Вишківська	671	4	15,38
Тячівський район				
5.	Солотвинська	275	2	7,69

На цьому тлі представництво «КМКС» ПУУ в Королівській селищній раді на Виноградівщині є незначним (3 депутати; 11,54 %). Останнє місце «КМКС» ПУУ посіла також у Солотвинській селищній раді – 2 депутатів (7,69 %) [10].

Сільські ради. Закономірним і очікуваним за результатами голосування 25 жовтня стала доволі чисельна репрезентація «КМКС» ПУУ в угорськомовних селах новоутвореного Берегівського району. Зокрема, найбільш представницькою стала Пийтерфолвівська сільська рада, де серед 26 депутатів 17 (65,38 %) є висуваннями «КМКС» ПУУ. Поряд із цим 3 депутати (11,54 %) репрезентують ДПУУ (див. Табл. 16). Решта 6 депутатів (23,08 %) – угорськомовні жителі сіл Велика Паладь, Пийтерфолво, Неветленфолу, Чепа та Чорнотисів – висуванці політичної партії «Рідне Закарпаття» [10].

Таблиця 16

Політико-партійна структуризація Пийтерфолвівської сільської ради [10].

Назва політичної партії, місцева організація якої висунула кандидатів у депутати	Кількість голосів, поданих за місцеву організацію політичної партії	% від загального складу ради	Кількість отриманих депутатських мандатів
<i>«КМКС» – Партія угорців України</i>	3 695	65,38	17
«Рідне Закарпаття»	1 038	23,08	6
<i>Демократична партія угорців України</i>	527	11,54	3
«Слуга народу»	184	-	-
«Опозиційна платформа – За життя»	128	-	-
«Команда Андрія Балоги»	122	-	-
«За майбутнє»	98	-	-
ВО «Батьківщина»	83	-	-

Унікальним фактом є відсутність жодної політико-партійної репрезентації 21 із 22 депутатів (! – М.З.) Великобийганської сільської ради (див. Табл. 13). Винятком стала лише бухгалтерка із с. Астей Віта Фозекош від партії «Слуга народу». Водночас переважна більшість депутатів цієї сільської ради – угорськомовні жителі різних соціально-професійних груп сіл Велика Бийгань, Мала Бийгань, Астей, Дийда, Гут і Мочола. Подібне стосується також і депутатів-самовисуванців

Косоньської сільської ради, серед яких представлені угорськомовні жителі сіл Косонь, Запсонь, Рафайново, Шом, Попово та Гетен [10].

Таблиця 17

**Представництво «КМКС» ПУУ у сільських радах
Закарпатської області [10].**

№	Назва сільської ради	Кількість голосів, поданих за місцеву організацію політичної партії	Кількість отриманих депутатських мандатів	% від загального складу ради
Берегівський район				
1.	Пийтерфолвівська	3 695	17	65,38
2.	Косоньська	-	2	9,09
3.	Великоберезька	-	2	9,52
Ужгородський район				
4.	Сюртівська	-	12	54,55
5.	Великодобронська	-	7	36,84
6.	Холмківська	580	3	11,54
Мукачівський район				
7.	Великолучківська	466	3	11,54
8.	Горондівська	-	3	13,64

Лідером виборчих змагань до Сюртівської сільської ради на Ужгородщині стала «КМКС» ПУУ, яка отримала більшість (54,55 %) голосів виборців й представлена 12-ма із 22-х депутатів (*див. Табл. 17*). Друге місце після самовисуванців в Ужгородському районі посіла «КМКС» ПУУ в депутатському складі Великодобронської сільської ради (36,84 %; 7 депутатів). Крім цього 1 депутатом (безпартійна психологиня Єва Раті) репрезентована ДПУУ [10]. Як і в інших селах самовисуванці є зазвичай угорськомовними мешканцями сіл Велика Добронь, Мала Добронь та Тисаагтелек. Найменшою кількістю депутатів, представників від «КМКС» ПУУ виступають Косоньська та Великоберезька сільські громади, ДПУУ у яких також репрезентована по 1 депутатові [22].

До Холмківської сільської ради «КМКС» ПУУ делегувала 3 представників (членкиня «КМКС» ПУУ, вчителька Шишлівської ЗОШ I-III ступенів Андрея Медве, безпартійний підприємець Віктор Копач із с. Шишлівці та безпартійна завідувачка амбулаторії загальної практики – сімейної медицини с. Тарнівці Єлизавета Буйдошов). ДПУУ набрала

всього 72 голоси й не пройшла до сільської ради Холмківської громади [10].

У новоутвореному Мукачівському районі 3 депутатів (11,54 %) від «КМКС» ПУУ представлені у Великолучківській сільській раді. Всі вони є мешканцями с. Ракошино, 2 педагоги (членкиня «КМКС» ПУУ Маргарита Товт і безпартійний Бейла Молнар) та безпартійний підприємець Олександр Молнар. Так само 3 представників від «КМКС» ПУУ стали депутатами Горондівської сільської ради. Безпартійні Петро Вереш, Сергій Шпеник та Янош Орос є мешканцями угорсько-молдовного (понад 63 % жителів) с. Жнятино [10].

Голови місцевих рад. Прогнозованим переможцем виборчої кампанії на посаду міського голови Берегова став самовисуванець Золтан Баб'як, якого підтримала «КМКС» ПУУ. Він здобув 76,44 % (10 088 голосів). Інші кандидати на посади очільників міських громад від «КМКС» ПУУ або ті, які ними підтримувались, стали аутсайдерами виборчої кампанії. Зокрема, висуванець від «КМКС» ПУУ Іван Кайла зайняв 2 місце (10,7 %; 509 голосів) серед 3 кандидатів на посаду голови Тячівської міської громади. В обласному центрі самовисуванець Іштван Цап, також підтримуваний «КМКС» ПУУ, зайняв 8 місце в рейтингу (3,48 %; 1 258 голосів) серед 22-х кандидатів. Колишній заступник голови Закарпатської обласної державної адміністрації Віктор Мікулін, підтримуваний «КМКС» ПУУ, на виборах міського голови Чопа посів останнє 5 місце, здобувши 225 голосів виборців (4,36 %) [10].

Якщо серед 18-ти голів селищних громад формально представників, які офіційно висунуті «КМКС» ПУУ, то серед 35-ти голів сільських громад Закарпатської області вирізняється переможець виборчої кампанії на посаду голови Пийтерфолвівської сільської громади на Виноградівщині Йосипа Ороса [10]. Втім, як відзначалося вище стосовно депутатів місцевих громад у цілому, цей показник є скоріш формальним індикатором представництва угорської етнічної спільноти Закарпаття. Об'єктивним фактом виступають локальні корпоративні інтереси переважної більшості жителів окремих громад, які мають власне угорську ідентичність. Хоч статистика не охоплює цього індикатора, втім на рівні простого емпіричного спостереження й усного опитування, можна чітко ідентифікувати етнічних угорців, які стали публічними лідерами місцевих громад. Це, зокрема, стосується самовисуванців Степана Ковача (голова Вилоцької селищної громади).

ди), Арпада Пушкара (голова Сюртівської сільської громади), Федора Надя (голова Великодобронської сільської громади), Ганни Нодь (голова Великобийганської сільської громади; членкиня «КМКС» ПУУ), Олександра Товта (голова Косоньської сільської громади; висуванець від партії «Слуга народу»). Для порівняння, обраний головою Солотвинської селищної громади самовисуванець Василь Йовдій (член партії «Команда Андрія Балоги») є репрезентантом румунської етнічності с. Нижня Апша Тячівського району (про це йтиме мова нижче – М.З.) [10].

Варто наголосити, що вперше з часів партійної структуризації угорськомовний сегмент закарпатського політикуму «не вписався» у формат коаліції в Закарпатській обласній раді. До цього призвели як дії окремих публічних осіб, так і відверті провокації, які в черговий раз підвищили рівень етнополітичної конфліктності в регіоні. Зокрема, під час візиту на Закарпаття 8–9 жовтня державний секретар Угорщини з питань національної політики Янош Арпад Потапі агітував за «КМКС» ПУУ. В день голосування через соціальну мережу «Facebook» була поширена інформація міністра закордонних справ Угорщини Петера Сіярто, який констатував, що «було б погано, якби угорці залишилися без представництва на рівні області» і вказував на єдину угорську партію, яка балотувалася до Закарпатської обласної ради. Також йшлося про підтримку кандидата на міського голову Золтана Баб'яка. Ці твердження МЗС України трактувало як «пряме втручання у внутрішні справи України» [8]. Відтак вже 26 жовтня Міністерство заборонило в'їзд до України Яношу Арпаду Потапі та уповноваженому міністра, відповідальному за розвиток співпраці Саболч-Сатмар-Березької області та Закарпатської області, а також координацію програми розвитку дитячих навчальних закладів Карпатського регіону Іштвану Грежі, який також відзначився агітаційними меседжами за «КМКС» ПУУ.

Вже через місяць розпочалася серія провакацій проти угорців Закарпаття. Зокрема, 29 листопада на «You Tube» з'явилося відео, в якому чоловік із закритим обличчям маскою біля вказівного знаку м. Берегова закликав угорців відмовитися від автономних прагнень та погрожував етнічними чистками. Вже наступного дня зранку СБУ провела обшуки в будинку Василя Брензовича, офісах громадської організації «Товариство угорської культури Закарпаття – КМКС» та Благодійного фонду Закарпатського центру економічного розвитку ім. Егана Еде, будівлі Закарпатського угорського інституту ім. Ференца

Ракоці П. Прикметно, що ці акції «співпали» з попередніми консультаціями щодо обрання керівництва Закарпатської обласної ради, які ініціювали місцеві лідери партії «Слуга народу». Цей негатив доповнило поширення в мережі Інтернет відео, де депутати Сюртівської сільської ради виконували угорський гімн ще 21 листопада. СБУ також розпочала слідство щодо цієї справи.

У подібних умовах «формування громадської думки» щодо угорського соціуму та політикуму краю на Першому засіданні Закарпатської обласної ради 7 грудня 2020 року представники «КМКС» ПУУ, за винятком Василя Брензовича, який виїхав до Угорщини, демонстративно залишили обласну раду. В багатьох ЗМІ цей вчинок депутатів-угорців на знак протесту проти дій правоохоронців факт дефінітивно окреслили «демаршем» фракції «КМКС» ПУУ. При цьому заступник голови «Товариства угорської культури Закарпаття – КМКС» Йосип Борто застеріг про те, що це одноразова акція і надалі фракція займе конструктивну позицію, представляючи інтереси своїх виборців [21]. Водночас серія провокативних акцій проти угорців Закарпаття отримала своє продовження в ніч із 13 на 14 грудня, коли на стіні Пийтерфолвівської сільської ради було зафіксовано надписи зі словами: «Закарпаття – це Україна. Ми за вами прийдемо. Правий сектор».

Варто зауважити, що за результатами місцевих виборів 2020 року в Солотвинській селищній ОТГ змінений багаторічний (з 2006 року) очільник селища Юрій Ухаль. На цих виборах він був висунутий політичною партією «Рідне Закарпаття», яка стала переможцем на виборах місцевої селищної ради (1 398 голосів; 30,77 %). Незважаючи на те, що в місцевих ЗМІ заявляли про Юрія Ухалю як «лідера перегонів» [3], кандидатура досвіченого керівника Солотвина здобула лише третій результат (1 565 голосів; 29,06 %). Фактично голоси виявилися «розпорошеними» між трьома реальними кандидатами на посаду селищного голови. Друге місце зайняв приватний підприємець Василь Мігалко (1 654 голоси; 30,71 %), який балотувався від провладної партії «Слуга народу». Переможець виборів, член політичної партії «Команда Андрія Балоги», директор ТОВ «Сімекс Плюс УА» Василь Йовдій з с. Нижня Апша випередив Василя Мігалка всього на 209 голосів (1 863 голоси; 34,60 %) [11, с. 2]. Водночас політична сила «Команда Андрія Балоги», яку репрезентував Василь Йовдій, не пройшла до Солотвинської селищної ради (*див. Табл. 18*).

Таблиця 18

Політико-партійна структуризація Солотвинської селищної ради [10].

Назва політичної партії, місцева організація якої висунула кандидатів у депутати	Кількість голосів, поданих за місцеву організацію політичної партії	% від загального складу ради	Кількість отриманих депутатських мандатів
«Рідне Закарпаття»	1 398	30,77	8
«Опозиційна платформа – За життя»	1 102	23,08	6
«Слуга народу»	584	15,38	4
«За майбутнє»	425	11,54	3
ВО «Батьківщина»	372	11,54	3
«КМКС» – Партія угорців України	275	7,69	2
«Європейська солідарність»	225	-	-
«Команда Андрія Балоги»	154	-	-
«Патріот»	70	-	-

Показовим є успішний результат політичної партії «Опозиційна платформа – За життя» (1 102 голоси), яка зайняла друге місце й делегувала 6 депутатів (23,08 %) до місцевої ради. Голосування представників румунської етнічної громади за команду колишньої Партії регіонів є досить характерним виявом симпатій місцевого електорату впродовж усіх виборчих кампаній. Цю специфіку політичний аналітик Віктор Пащенко пояснював схожістю Тячівщини до Сходу України. Електоральні вподобання закарпатських румунів, багато з яких працювали в Російській Федерації, на той час були більш схильні до «синього», а не «помаранчевого» вектору політичного розвитку України [1].

Висновки. Підводячи підсумки, необхідно констатувати, що всі три проаналізовані нами case studies політико-партійної структуризації представницьких органів місцевого самоврядування за результатами виборів 2020 року є специфічними. Кожний прикордонний регіон із поліетнічним складом населення по суті презентує власну етнополітичну модель репрезентації міноритарної етнічності в контексті формування місцевої влади. Зокрема, на Одещині в політичному житті серед етнічних меншин домінують росіяни, болгары та молдовани, на Чернівецьчині – румуни й молдовани, на Закарпатті – угорці та румуни. Відтак нижче представимо наші узагальнення по кожному регіону окремо.

Одещина. *По-перше.* В переважній більшості територіальних громад Одеської області, де компактно проживають представники болгарської, молдовської, російської та гагаузької етнічних груп, до органів місцевого самоврядування пройшли кандидати від опозиційних політичних партій. Зокрема, в Болградському районі значними виявилися електоральні успіхи політичних партій «За майбутнє», «Опозиційна платформа – За життя» та «Наш край». Ці ж політичні сили отримали перевагу в Ізмаїльському районі, зокрема в Ренійській міській раді (близько 85 % / 22 депутати), Суворовській селищній раді (понад 52 % / 11 депутатів) і Вилківській міській раді (50 % / 13 депутатів). У Саф'янівській сільській раді «Опозиційна платформа – За життя» та «За майбутнє» делегували більшість народних обранців (близько 62 % / 21 депутат). Політична партія «Опозиційна платформа – За життя» здобула відносну більшість у районному центрі Білгород-Дністровського району (35,29 % / 12 депутатів). Загалом у цьому районі у всіх ОТГ доволі значні електоральні позиції зафіксувала політична сила «За майбутнє».

По-друге. Необхідно констатувати про загалом успішний результат регіональної політичної сили на Одещині «Довіряй ділам», лідером якої є Геннадій Труханов, котрий утретє став міський головою обласного центру. До Одеської міської ради партія делегувала 20 представників (31,25 %), а в Чорноморській селищній раді їх переважна більшість (60 % / 12 депутатів). Депутати від політичної сили «Довіряй ділам» представлені у переважній більшості ОТГ усіх аналізованих нами районів, за винятком Березівського. Її представники на рівні місцевої влади чисельно переважають депутатів від партій ВО «Батьківщина» та «Європейська солідарність».

По-третє. Політичне представництво партії влади «Слуга народу» на рівні ОТГ із компактним проживанням етнічних меншин Одещини загалом є досить слабким. Винятком можна вважати місцеву владу в ОТГ Ізмаїльського району. Зокрема, в Ізмаїльській міській раді переважна більшість (76,32 % / 29 депутатів) стали висуванцями від партії «Слуга народу». В ОТГ Білгород-Дністровського району партія влади також здобула певну прихильність виборців.

По-четверте. Нормативно-правова специфіка проведення місцевих виборів 2020 року сприяла тому, що в більшості органів місцевого самоврядування, де компактно проживають представники меншарних етнічних груп, голоси виборців «розпорошилися» як правило між 5-6 політичними партіями. Переможцями виборчої кампанії загалом стали

народні обранці від політичних партій «За майбутнє», «Опозиційна платформа – За життя», «Наш край», «Довіряй ділам», «Слуга народу», ВО «Батьківщина» та «Європейська солідарність». Незначні результати також показали партії «Перемога Пальчевського», «Партія Шарія», «Сила і Честь», «Розумна сила», «Наші», «Сила людей», Аграрна партія України та Партія Пенсіонерів України. На окресленому політико-партійному тлі виняток представляють депутати-самовисуванці у переважно сільських територіальних громадах: Криничненській (90,91 % / 20 депутатів) та Павлівській (50 % / 9 депутатів) сільських радах Болградського району; Кароліно-Бугазькій (68,18 % / 15 депутатів), Кулевчанській (45,45 % / 10 депутатів) та Петропавлівській (42,11 % / 8 депутатів) сільських радах Білгород-Дністровського району; Теплодарській міській (50 % / 11 депутатів) та Вигоднянській сільській (47,62 % / 10 депутатів) радах Одеського району; Великопосківській сільській раді (52,38 % / 11 депутатів) Роздільнянського району.

Чернівецьчина. *По-перше.* За результатами місцевих виборів 2020 року досить показовим є успішний результат регіональної політичної сили Чернівецької області «Альтернатива» (13 депутатів / 50 %) у Глибочській селищній раді, яку очолив її представник Григорій Ванзуряк.

По-друге. Окремі румуномовні територіальні громади Чернівецьчини можна поділити на три групи: 1) з домінуванням депутатів-самовисуванців, а партія влади «Слуга народу» (3 ради) та ВО «Батьківщина» (1 рада) здобула більшу кількість мандатів, ніж інші політичні сили (Красноільська селищна рада; Боянська, Тереблеченська, Тарашанська та Петровецька сільські ради); 2) ОТГ, де перемогли репрезентанти опозиційних політичних сил (Острицька, Карапчівська, Чудейська та Волоківська сільські ради); 3) ОТГ, де більшість здобули представники партії «Слуга народу» (Сучевенська сільська рада).

По-третьє. Сегментованою є політико-партійна структура Герцаївської міської ради (по 5 депутатів / 19,23 % делегували «Опозиційна платформа – За життя», «Слуга народу» та ВО «Батьківщина»; 3 депутатами / 11,54 % – політична партія «Пропозиція»; по 2 депутати / 7,69 % – «Європейська солідарність», «Громадський рух «Народний контроль», «За майбутнє» та «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка»). Поліетнічна Сторожинецька міська територіальна громада в Чернівецькому районі показала такі ж різновекторні результати у розрізі політико-партійних симпатій виборців. Серед 34-х обраних депутатів у місцевій раді є представники 9-ти

політичних партій: «Слуга народу», «За майбутнє», «Радикальна Партія Олега Ляшка», Аграрна партія України, «Громадський рух «Народний контроль», «Єдина Альтернатива», ВО «Батьківщина» (4 депутати / 11,76 % від кожної партії), «Європейська солідарність» та «Опозиційна платформа – За життя» (по 3 депутати / 8,82 %).

По-четверте. Подібний до румунської громади Чернівецьчини плюралізм електоральних пріоритетів за результатами місцевих виборів 2020 року спостерігаємо в ОТГ, де проживають представники молдовської етнічності. Зокрема, найбільш сегментованими у політико-партійному плані є Новоселицька міська та Ванчиковецька сільська ради (депутати є представниками від 7-ми партій). Самовисуванці переважали в Магальській (19 депутатів / 76,19 %) та Чагорській (12 депутатів / 54,55 %) сільських радах у Чернівецькому районі та Мамалигівській сільській раді Дністровського району (12 депутатів / 54,55 %). Відносну перевагу в останній також здобула партія «За майбутнє» (6 депутатів / 27,27 %).

Закарпаття. По-перше. Варто відзначити, що в цілому за результатами виборів до органів місцевого самоврядування «КМКС» ПУУ делегувала 130 своїх представників, відповідно ДПУУ – 23 депутатів. Отож, остання в порівнянні з попередньою виборчою кампанією значно послабила свій вплив на рівні місцевої влади. Це пов'язано з її лояльнішою риторикою щодо української влади та сталою підтримкою з боку офіційного Будапешта «КМКС» ПУУ. Водночас варто зазначити, що представництво угорської етнічної громади (етнічне представництво) загалом необхідно відмежувати від політико-партійного представництва («КМКС» ПУУ та ДПУУ). В першу чергу йдеться про рівень селищних і сільських рад, де значна кількість угорськомовних обранців балотувалися як самовисуванці.

По-друге. До Закарпатської обласної ради за список «КМКС» ПУУ проголосували 39 049 виборців, що в порівнянні з 2015 роком є меншим на майже 2,5 тис. (41 517 чол.). Водночас у відсотковому відношенні цей показник збільшився із 9,5 % до 11,5 %. В той же час представництво 8 депутатів у обласній раді (12,5 %) залишилося стабільним і чітко відзеркалює репрезентацію угорців у етнонаціональній структурі Закарпатської області за даними перепису 2001 року. Електоральні успіхи «КМКС» ПУУ на тлі депопуляції, масової трудової еміграції та невисокої явки виборців, очевидно, слід пов'язувати з політикою «м'якої сили» з боку Угорщини (інфраструктурні та гумані-

тарні проекти), розширенням політичної реклами в україномовному інформаційному просторі Закарпаття тощо.

По-третьє. В результаті адміністративної реформи, що призвела до укрупнення районів, де компактно проживає угорська етнічна громада, представники угорського політикуму мають у процентному відношенні значно урізане представництво, ніж за результатами виборів 2015 року. Якщо в рамках колишньої каденції Берегівської районної ради «КМКС» ПУУ та ДПУУ мали 55,88 %, то зараз – 42,85 %. Відповідно в Ужгородській районній раді «КМКС» ПУУ мала 22,22 %, наразі – 14,29 %. В Мукачівській районній раді за результатами виборів 2015 року партія мала 10,26 %, а зараз взагалі немає своїх представників. У Виноградівській районній раді обидві партії мали 30,55 %. На даному етапі як району, так і відповідної ради не існує.

По-четверте. Певною втратою для угорського політикуму є відсутність політико-партійного представництва у міських радах Ужгорода та Хуста, де за результатами виборів 2015 року були відповідно 2 і 3 представники від «КМКС» ПУУ. На рівні селищних рад найбільш успішним є результат у Вилоцькій територіальній громаді, де обидві партії угорців представляють більшість (57,69 %). Водночас у інших селищних радах політико-партійне представництво угорців (в першу чергу «КМКС» ПУУ) є незначним: Вишківська (4 депутати), Королівська (3 депутати), Батівська та Солотвинська (по 2 депутатів). Утім відсутність виключно політико-партійної репрезентації компенсується представництвом депутатів-етнофорів угорської ідентичності, яке на рівні громади зазвичай узгоджується із корпоративними інтересами. Відтак місцевий партикуляризм, на наше переконання, має більші перспективи ототожнюватися з «КМКС» ПУУ, особливо, у форматі планомірного континуїтету політики «м'якої сили» з боку Угорщини.

По-п'яте. В результаті адміністративної реформи та утворення об'єднаних територіальних громад відносно меншим є представництво угорських політичних сил на рівні сільських рад. Політико-партійна більшість «КМКС» ПУУ представлена в Пийтерфолвівській (65,38 %) і Сюртівській (54,55 %) сільських радах, які й стали об'єктом антиугорської інформаційної кампанії в листопаді та грудні 2020 року. Попри відсутність партійного висування кандидатів, за винятком 1 представниці від «Слуги народу», свого роду унікальним є домінування угорського етнічного представництва у складі Великобийганської сільської ради. Значним є представництво «КМКС» ПУУ в нинішній ка-

денції Великодобронської сільської ради (36,84 %). Нечисельним є представництво «КМКС» ПУУ в Косоньській (9,09 %) та Великоберезькій (9,52 %) сільських радах. ДПУУ тут також репрезентована по 1 депутатові. Втім, як вказувалось, вище це компенсується фактором етнічного представництва, адже тут угорці є домінуючою етнічною групою. На відміну від майже моноетнічних угорськомовних громад Березівщини та Виноградівщини, варто зважати на фактично біетнічний (українсько-угорський) склад об'єднаних територіальних громад Мукачівщини та Ужгородщини. Відтак вважаємо за оптимальним представництво «КМКС» ПУУ на рівні Горондівської (13,64 %), Великолучківської (11,54 %) та Холмківської (11,54 %) сільських радах.

По-шосте. Негатив у міждержавних відносинах через несприйняття з боку угорської етнічної громади Закарпаття та Угорщини нормативно-правових трансформацій у сфері мовної політики України відобразився на виборчій кампанії 2020 року. Дії правоохоронних органів, провокації в інформаційному середовищі спричили номінальний, але не реальний формат представництва угорської громади на рівні Закарпатської обласної ради.

По-сьоме. За результатами місцевих виборів 2020 року новим головою об'єднаної Солотвинської селищної територіальної громади з компактим проживанням румунської етнічної громади став представник «Команди Андрія Балогі», житель с. Нижня Апша Василь Йовдій. Політико-партійна репрезентація селищної ради є різнорідною. Попри домінування політичної сили «Рідне Закарпаття» та відсутністю в селищній раді депутатів від партії «Команда Андрія Балогі», всі політичні сили органічно включені в порядок денний організації публічної політики та адміністрування на локальному рівні. Специфікою голосування у Солотвинській селищній ОТГ є значний електоральний успіх партії «Опозиційна платформа – За життя», що пояснюється сталістю толерантних міжетнічних контактів, прагматичних ціннісних орієнтацій місцевого населення, тривалою практикою заробітчанства в Російській Федерації.

Джерела:

1. Буткевич Б. Лояльні прагматики. Чим Закарпаття схоже на Донбас. *Український тиждень*. Дата оновлення: 18.04.2013. URL: <https://tyzhden.ua/Society/77112> (дата звернення: 16.07.2021).

2. Василь Брензович очолюватиме ТУКЗ–КМКС і надалі. *Карпатський об'єктив*. 2020. № 38 (371) від 24 вересня. С. 2.
3. Вибори голови Солотвинської ОТГ: лідер перегонів Юрій Ухаль розповів про плани розвитку громади. *Tyachiv.com.ua*. Дата оновлення: 19.10.2020. URL: https://www.tyachiv.com.ua/NewsOpen/id_news_526086 (дата звернення: 05.06.2021).
4. Всеукраїнський перепис населення 2001. Національний склад населення, мовні ознаки, громадянство. URL: http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/ (дата звернення: 19.07.2021).
5. Заява ТУКЗ–КМКС щодо місцевих виборів 2020 року. Ужгород, 11 серпня 2020 р. *Карпатський об'єктив*. 2020. № 32 (365) від 13 серпня. С. 2.
6. Калашнікова О.Є. Реформа місцевого самоврядування на Півдні України: основні тенденції та проблеми (наприкладі Одеської та Миколаївської областей). Аналітична записка. *Серія «Регіональний розвиток»*. 2019. № 1. 17 с. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-07/ANALIT%20KALASHNIKOVA%20REGIONAL%20DEVELOPMENT%201%202019%20CHECKED.pdf> (дата звернення: 23.07.2021).
7. Кияк М.Т. Сучасний стан забезпечення національно-культурних потреб представників молдовського етносу в Україні. Аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/1254/> (дата звернення: 21.07.2021).
8. Копинець Ю. І знову «політичні граблі» або Чому Україна звинувачує Угорщину у втручанні в місцеві вибори? *Карпатський об'єктив*. 2020. № 43 (376) від 29 жовтня. С. 2.
9. Коч С.В., Узун Ю.В. Південно-Західне прикордоння України в процесі державної децентралізації. *Міжнародні та політичні дослідження*. Одеса, 2020. Вип. 33. С. 106–142.
10. Місцеві вибори 2020. *Офіційний веб-портал Центральної виборчої комісії*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/wm001.html> (дата звернення: 22.07.2021).
11. Місцеві вибори 25 жовтня 2020 року. Протокол Солотвинської селищної територіальної виборчої комісії Тячівського району Закарпатської області. Про результати голосування з виборів голови Солотвинської селищної ради в єдиному одномандатному виборчому окрузі. На 3 стор. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/showppt001f01=695pid102=64704pt004f01=0pid494=3pasatt=1.pdf> (дата звернення: 05.06.2021).
12. Незважаючи на епідемію, передвиборчі провокації на Закарпатті вже розпочалися. *Карпатський об'єктив*. 2020. № 14 (347) від 9 квітня. С. 4.

13. Нові райони: карти + склад. *Децентралізація*. Дата оновлення: 17.07.2020. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12639> (дата звернення: 11.02.2022).
14. Об'єднання громад в етноконтактних регіонах: особливості та перспективи / Асоціація сприяння самоорганізації населення. 47 с. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/505/1.pdf> (дата звернення: 24.01.2020).
15. Перша сесія Берегівської районної ради. Головою обрано Резеша Карла Карловича. *Берегівська районна державна адміністрація*. Дата оновлення: 08.12.2020. URL: <https://bereg-rda.gov.ua/2020/12/persha-sesiya-beregivskoi-rayonnoi-ra/> (дата звернення: 13.02.2021).
16. Прокоп Т. Політична карта Чернівецької області. *Громадянська мережа ОПОРА*. Дата оновлення: 30.01.2020. URL: https://www.oporaua.org/en/article/vybory/parlamentski-vybory/political_map19/19655-politichna-karta-chernivetskoji-oblasti (дата звернення: 21.07.2021).
17. Ротар Н. Виклики етнополітичній стабільності в Чернівецькій області: у пошуках ефективного інструментарію управління регіональними етнополітичними процесами. *Чернівецький регіональний центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій*. URL: <http://cppk.cv.ua/315.php> (дата звернення: 19.07.2021).
18. Семенюк А. «Угорські» партії на місцевих виборах: кандидати, кроки, прогнози. *Zaholovok.com.ua. Закарпаття про головне*. Дата оновлення: 23.10.2020. URL: <https://zaholovok.com.ua/ugorski-partii-na-miscevikh-viborakh-kandidati-kroki-prognozi> (дата звернення: 11.02.2021).
19. Солотвинська територіальна громада. *Децентралізація*. URL: <https://decentralization.gov.ua/newgromada/3885/composition#> (дата звернення: 04.06.2021).
20. Територіальні виборчі списки кандидатів у депутати від «КМКС» Партії угорців України до Ужгородської районної ради. *Карпатський об'єктив. Спецвипуск*. 2020. 6 жовтня. С. 4–5, 10–11.
21. Фатула Р. Йосип Борто про обшуки у Василя Брензовича, погрози та інші провокації проти угорців Закарпаття. *Карпатський об'єктив*. 2020. № 52 (385) від 31 грудня. С. 4.
22. A «KMKSZ» – UMP szereplése a 2020-as ukrajnai helyhatósági választásokon. *Kárpátalja*. 2020. November 19. O. 4.
23. Zubánics L. Sajnas nem együtt... *Kárpáti Igaz Szó*. 2020. Szeptember 10. O. 6.

РОЗДІЛ 4

ЦИФРОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Наталія РОТАР

Вступ. В умовах цифрових трансформацій публічної сфери особливого значення набуває необхідність прогнозування наслідків датафікації та цифрової алгоритмізації політичного для організації й перебігу політичного процесу та публічного політичного дискурсу, що є конститутивним для демократії. Процес деліберативної легітимації, на якому базується сучасна європейська демократія, в умовах суттєвого зниження сили інститутів-медiatorів та артикулюючої функціональності політичних партій, неминуче актуалізує питання потенціалу цифрової легітимації влади, унормування цифрових інструментів демократії та визначення меж їх інтеграції в поле політичного. Цифрові трансформації змінюють демократію на інституційному та функціональному рівнях, принципово впливаючи на моделі і форми політичної участі, співвідношення стратегій діяльності політичних акторів у просторі публічної політики, способи здійснення влади та обґрунтування її легітимності. Ці виміри цифрових трансформацій політики мають фундаментальний характер, відтак потребують теоретичного осмислення та аналізу окремих кейсів.

Цифрові трансформації політики є процесом, складність якого визначається прямим і опосередкованим зв'язком з усіма сферами функціонування сучасних суспільств та глобальним характером просторового поширення цифрових інновацій. Їх емпірична фіксація є настільки виразною, що стимулює появу альтернативних концептів в теоретичному осмисленні політичної влади та нових форматів політичних відносин. Зокрема, в американській лібертаріанській течії політичної науки була концептуалізована ідея про те, що в довгостроковій перспективі цифровізація політичних комунікацій стане чинником руйнування класичних політичних інститутів та тих механізмів здійснення влади, що опираються на ієрархічні форми

політичної взаємодії [52]. На противагу такій теоретичній позиції, відбулася артикуляція аргументів, за допомогою яких доводилася функціональна неспроможність цифрових інструментів політики докорінно змінити існуючі національні моделі ліберальної демократії. Ця неспроможність пов'язувалася дослідниками з небезпеками цифрового розриву, обмеженнями доступу до можливостей цифрової політики та потенціалом зловживань в умовах недостатньої цифрової компетентності громадян [55; 90; 100]. Окрема увага приверталася до проблеми одночасності згладжування та конфронтаційності цифрових політичних комунікацій [95], відтак позитивний вплив цифрових трансформацій на якість демократії пов'язувався не з технічними змінами та їх можливостями в сфері політики, а з чутливістю політичних інститутів до цифрових інновацій.

Принциповим для вироблення методологічних рамок дослідження цифрових трансформацій у сфері політики є диференціація понять *цифровізація* та *цифрові трансформації*, оскільки вони подекуди використовуються як синоніми. Попри активне використання поняття *цифрові трансформації* в політичному дискурсі більшості сучасних демократій та публічних дискусіях, він не має загально прийнятого визначення, насамперед, через неминучу прив'язку до контексту – політичного, економічного, соціального, культурного, управлінського. Цифрові трансформації, як перетворення, зміни та реструктуризація існуючої системи, відповідають концепту К. Полані [96] про фундаментальні політичні, соціальні, економічні та технологічні зміни «як радикальні, структурні та парадигматичні перетворення», що відображають зміст процесу трансформування. Опертя на поняття *цифрові трансформації* у вивченні політичних процесів актуалізувало пошук відповіді на питання про спрямованість та джерела змін. У даному контексті набуло виразності розмежування понять *цифрові трансформації* та *цифровізація* застосовано до поля політики: поняття *цифровізація* використовується для опису неконтрольованих (інерційних) перетворень на рівні політичної системи під впливом цифрових технологій [74], тоді як поняття *цифрові трансформації* використовується з метою дослідження складності усвідомленого й цілеспрямованого процесу змін, який виходить далеко за рамки використання цифрових технологій в сфері політики та який, через свої суспільно значимі наслідки, потребує політичного стратегування.

Отже, охоплюючи широкий діапазон значень, цифрові трансформації позиціонуються як зміни, що супроводжують цифровізацію – процес, який вказує на технічні інновації, наслідком яких є суттєві чи фундаментальні зміни на рівні об'єкту впровадження інновацій [75]. Тобто, цифрові трансформації вказують на зміни в політичній, економічній, соціальній, культурній сферах, що відбулися під впливом цифрових інновацій технологічного ряду: «Термін цифрова трансформація стосується суттєвих інтенсивних змін ... під впливом використання цифрових технологій і технік та відповідних ефектів» [97], він відображає «поступову консолідацію нових соціально-технічних процесів через соціальне присвоєння цифрових технічних структур і пов'язану з ними реконфігурацію моделей соціального порядку» [103]. Отже, цифрові трансформації є фундаментальним процесом змін з наслідками, що найбільш увиразненні в політичній, економічній та соціальній сферах функціонування сучасного суспільства.

Для дослідження цифрових трансформацій в сфері політики важливим є опертя на методологічний принцип диференціації векторів цифрових трансформацій політики: (1) змістовий (policy) – визначення концепту цифрової політики, на який опирається уряд в процесі вироблення та реалізації політики; (2) процесуальний (politics) – інтеграція цифрових технологій в процеси прийняття політичних рішень; (3) інституціональний (polity) – цифрова модернізація діяльності політичних інститутів та системи публічного управління [73; 105].

Принциповим є те, що концептуалізація всіх трьох векторів цифрових трансформацій політики здійснюється: по-перше, через класичне розуміння цифрової політики як сфери публічної політики [73] та визначення її структури за допомогою дослідницьких інструментів дискурс-аналізу та теорії поля [56; 99]; по-друге, через позиціонування політичного управління цифровими трансформаціями як простору конкуренції інтересів власників Інтернет-платформ, автоматизованих систем консолідації та обробки даних, медіахолдінгів, інститутів громадянського суспільства в контексті проблеми політичної відповідальності та легітимності [67; 69; 78; 79]; по-третє, через визначення меж цифрової політики та її предмету в умовах авторитарних та демократичних політичних режимів [46; 58; 66; 88; 104; 107]; по-четверте, через глобалізацію проблеми цифро-

вого порядку та політичну суб'єктність національних держав та ЄС в цьому процесі [106].

Цифрова політика відносно молода галузь політики, формування якої пов'язане з посиленням соціально-політичної проблематизації явищ цифровізації в політичному дискурсі національних держав та Європейського Союзу, що потребувало визначення цілей і завдань політичного впорядкування сфери цифрових трансформацій. Термін цифрова політика, подібно до цифрових трансформацій та цифровізації, має широкий спектр означень. Водночас, більшість дослідників, які покладаються на нього з метою вивчення цифрової політики тієї чи іншої держави, спільні в тому, що термін цифрова політика виник в технологічній політичній традиції з метою пояснити «здатність конкуруючих політичних акторів формулювати та втілювати політичні цілі за допомогою технологічних (цифрових – прим Авт.) процесів» [68, р. 3]. Отже, цифрова політика постає поряд з мережевою політикою (яка, свого часу постала поряд з технологічною), а згодом поступово перебирає пріоритетність на себе, реагуючи на необхідність політичних відповідей щодо функціональності big data та простору штучного інтелекту [101, р. 46].

Дж. Г'юз пропонує використовувати цифрові інновації на основі їх прогнозованої ролі в політиці, тобто акцентує увагу на процесі їх проєктування та наголошенні на політичних наслідках [76]. П. Едвардс та Дж. Гехт стверджують, що «матеріальна ефективність технологій може впливати на їхню політичну ефективність» [63, р. 624]. Д. Келлнер розуміє цифрову політику як стратегічний спосіб розширення прав і можливостей громадян, наголошуючи, що мережа Інтернет та ІКТ є важливими інструментами для модернізації демократичного політичного процесу, оскільки вони відкривають «нові терени політичної конкуренції за голоси виборців та привертають увагу до соціальних груп, виключених з мейнстримних медіа, збільшуючи, таким чином, потенціал опору та присутності опозиційних груп» [80, р. 23] на рівні вирішення проблем політичного порядку денного. Д. Келлнер розглядає цифрові інструменти політики як автономні, але такі, що можуть бути привласнені для досягнення стратегічних політичних цілей конкуруючими політичними акторами [80]. Тобто цифрова політика не є самоціллю, вона, на думку Д. Келлнера, швидше є інструментом поглиблення демократичних перетворень.

За Т. Расмуссеном, з появою Інтернету неможливо відокремлювати цифрові технології та політику, оскільки для багатьох політичних кампаній цифрові технології виявляються більш ефективними, ніж норми закону. Це пояснюється децентралізованим характером мережі Інтернету та відкритістю процесів, що формують нові форми політичного само позиціонування та мотивації. Водночас, держава як політичний інститут набуває суб'єктності на рівні цифрового поля, для якого характерна «тривала напруга – фактично майже відкрита суперечка – між закритим і відкритим» [98, р. 2] проявом політичного процесу. Відтак, проблема регулювання цифрових інструментів політики має стати частиною цифрової політики, надаючи відповідь на питання про соціально-політичний вимір мережі Інтернет та адекватність інструментів регулювання розгортання політичної суб'єктності політичних акторів засобами цифрових технологій.

Початком формування основ нормативно-правового регулювання цифрової політики в Україні можна вважати ухвалення Закону України «Про електронний цифровий підпис» [35] у 2003 р. І хоча в цьому законодавчому акті не йшлося власне про цифрову політику, ним був визначений правовий статус електронного цифрового підпису, його призначення, особливості процедури застосування та встановлювався зв'язок з електронним документообігом. На нашу думку, системне вироблення та реалізація цифрової політики пов'язана з формуванням інституційної матриці, відповідних завданням такої політики, суб'єктів.

Вироблення політики цифрових трансформацій пов'язане з діяльністю Комітету Верховної Ради України з питань цифрової трансформації, створеного 29 серпня 2019 р. відповідною постановою Верховної Ради України [37]. Предметом його відання були визначені: «законодавчі засади цифровізації та цифрового суспільства в Україні; Національна та державні програми інформатизації; програми ЄС «Єдиний цифровий ринок» (Digital Single Market, EU4Digital) та інші програми цифрового співробітництва; інновації у сфері цифрового підприємництва, розвиток екосистеми стартапів; дослідницькі центри у сфері цифрових технологій; цифрова індустрія та телекомунікації; електронне урядування та публічні електронні послуги; електронна демократія; електронні довірчі послуги та цифрова ідентифікація; державні інформаційно-аналітичні системи,

електронний документообіг; державні інформаційні ресурси, електронні реєстри та бази даних; електронна комерція (електронна торгівля, електронний бізнес); віртуальні активи, блокчейн та токенизація; смарт-інфраструктура (міста, громади тощо); розвиток сфери «відкритих даних»; радіочастотний ресурс; розвиток орбітальної економіки; законодавчі засади адміністрування, функціонування та використання мережі Інтернет в Україні; кіберзахист та кібербезпека державних інформаційних ресурсів; розвиток цифрових компетентностей, цифрові права» [31].

Реалізація політики цифрових трансформацій до 4 червня 2014 р. в частині питання управління електронними та цифровими ресурсами розвитку українського суспільства перебували в сфері компетенції Державного агентства з питань науки, інновацій та інформації України. Але з розгортанням процесів е-демократії та е-урядування було створено Державне агентство з питань електронного урядування України, яке мало статус центрального органу виконавчої влади, відповідального за впровадження політики КМУ з е-урядування, інформатизації, розвитку інформаційного суспільства, впорядкування національних електронних інформаційних ресурсів, цифровізації діяльності органів державної влади [10]. Державне агентство з питань електронного урядування України виконувало свої функції до вересня 2019 р., коли, відповідно до Постанови КМУ було створене Міністерство цифрової трансформації України [26].

Міністерство цифрової трансформації України (далі – Мінцифри) до сьогодні є головним органом у системі ЦОВВ, що забезпечує формування та реалізацію державної цифрової політики, предметом якої є цифровізація, цифровий розвиток, цифрова економіка, цифрові інновації та технології, робототехніка та роботизація, е-урядування та е-демократія, розвиток інформаційного суспільства, інформатизація, впровадження електронного документообігу, розвиток цифрових навичок та цифрових прав громадян, відкриті данні, публічні е-реєстри, розвиток національних електронних інформаційних ресурсів, інтероперабельності, електронних комунікацій та радіочастотного спектра, розвиток інфраструктури ширококуткового доступу до Інтернету, е-комерції та бізнесу, надання електронних та адміністративних послуг, е-ідентифікації та е-довірчих послуг, розвиток ІТ-індустрії, правовий режим Дія Сіті, хмарні послуги. Роз-

ширення предмету політики центрального органу виконавчої влади спричинило кількісне зростання державних службовців до 250 (на 175, порівняно з кількістю державних службовців в Державному агентстві з питань електронного урядування) [26].

Одразу після створення Мінцифри визначило амбітні цілі своєї діяльності на період до 2024 р.: 100 % доступність публічних послуг для громадян та бізнесу онлайн; 95 % транспортної інфраструктури та соціальних об'єктів населених пунктів України мають мати неперервний доступ до високошвидкісного Інтернету; до програм розвитку цифрових навичок має бути залучено 6 млн громадян України; частка ІТ-продукту у ВВП має становити не менше 10 % (рис. 1).

Рис. 1. Цифрові цілі України та ЄС.

Дані, наведені на *рисунку 1*, вказують, що цілі Мінцифри та цілі Європейської стратегії цифрового розвитку є співвідносними, окрім означення поля цифрової інфраструктури. Структура інформації, оприлюдненої до початку масштабної російської агресії, на сайті Мінцифри засвідчує, що діяльність міністерства здійснювалася відповідно до означених цілей: 20 % публікацій стосувалися реалізації цифрової політики в сфері е-урядування, 18,7 % публікацій – в сфері цифрових навичок, 10,4 % публікацій – в сфері цифрових інновацій, ІКТ та стартапів. Змістовно вона відображала політику популяризації порталу державних послуг і мобільного застосунку

«Дія», навчальної онлайн-платформи «Дія. Цифрова освіта» та ініціативи «Smart City» [29].

Інституційна спроможність Міністерства цифрової трансформації України забезпечується створеною в липні 2020 р. Міжгалузевою радою з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації, що є тимчасовим консультативно-дорадчим органом КМУ, утвореним «для вивчення проблемних питань з реалізації державної політики у сферах цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації» [42]. Коло основних завдань Міжгалузевої ради визначається як підготовка пропозицій з формування і реалізації державної політики щодо цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації шляхом розроблення відповідних проєктів концепцій та програм, координації дій органів виконавчої влади під час виконання таких програм, сприяння впровадженню принципів державної політики цифрового розвитку на рівні органів виконавчої влади, підготовка пропозицій та рекомендацій щодо фінансового забезпечення процесів цифрових трансформацій. Склад Міжгалузевої ради формується з перших осіб системи ЦОВВ України.

Дієвість означеної матриці розгортання політики цифрових трансформацій в Україні відображена в такому важливому кроці з реалізації цифрової політики як ухвалення урядового рішення про «Концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018 – 2020 роки» [19], відповідно до якої «розвиток цифрової економіки України полягає у створенні ринкових стимулів, мотивацій, попиту та формуванні потреб щодо використання цифрових технологій, продуктів та послуг серед українських секторів промисловості, сфер життєдіяльності, бізнесу та суспільства для їх ефективності, конкурентоздатності та національного розвитку, зростання обсягів виробництва високотехнологічної продукції та благополуччя населення» [19]. Привертає увагу, що, по-перше, цифрова економіка позиціонувалася як діяльність, в якій основними засобами виробництва є цифрові електронні та віртуальні, тобто цифрові, дані в числовому та текстовому форматах; по-друге, цифровізація означалася як «насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично уможливило інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, тобто створює кіберфізичний

простір» [19] та визнаний механізм економічного зростання через здатності технологій позитивно впливати на ефекти, результати, вартість та якість економічної, особистої та громадської діяльності; по-третє, наголошувалося на важливості системного державного підходу до цифрових технологій, що забезпечить стимулювання розвитку відкритого інформаційного суспільства як одного з факторів підвищення якості життя громадян України та стабільно функціонуючої демократії.

Становлення цифрової економіки та цифрового суспільства в Україні планувалися в форматі *прискореного сценарію* як «найбільш релевантного для України з точки зору викликів, потреб та можливостей» [19]. Такий сценарій передбачав усунення законодавчих, інституційних та фіскальних перешкод в розвитку цифрової економіки, впровадження системи стимулів для бізнесу, розвиток цифрових інфраструктур, цифрового підприємництва та поглиблення цифрових компетенцій громадян. Були визначені й відповідні *прискореному сценарію* цифровізації принципи, визначальні для створення та користування перевагами від застосування цифрових технологій. Тобто цифровізація має: (1) забезпечити кожному громадянину рівний доступ до послуг, інформації, знань, основою яких є інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій шляхом створення цифрових інфраструктур; (2) спрямовуватися на створення переваг у всіх сферах повсякденного життя людини; (3) здійснюватися через механізм економічного зростання, що опирається на інструменти цифрових технологій та передбачає досягнення цифрової трансформації економіки; (4) сприяти розвитку інформаційного суспільства та ЗМІ, створенню українського контенту, відповідно до національних та регіональних потреб; (5) орієнтуватися на інтеграцію України до ЄС та виходу на європейський і світовий ринок; (6) здійснюватися на основі стандартизації доступних в Україні цифрових систем, платформ та інфраструктур (окрім сфери національної безпеки та оборони); (7) супроводжуватися високим рівнем довіри і безпеки; (8) бути предметом фокусної та комплексної державної політики.

Відповідно до Концепції вимірюваними цілями цифрового розвитку України було визначено просування догори в рейтингах Networked Readiness Index, Global Innovation Index, ICT Development Index, Global Competitiveness Index (Таблиця 1).

Таблиця 1

Місце України в рейтингах, відповідно до цілей Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки

Рейтинг	Місце в рейтингу					
	2016	2020		2021	2022	2023
		мета	результат			
Networked Readiness Index	64	30	64	53	50	43
Global Innovation Index	56	40	45	49	57	55
ICT Development Index	79	50	78	Вимірювання не здійснювалися		69
Global Competitiveness Index	85	60	85	Зміна методології		

Джерело: Складено за: [71; 72; 77; 89].

Дані, наведені в *таблиці 1*, вказують на те, що у 2020 р. не була досягнута мета політики цифрових трансформацій за жодним, визначеним у Концепції індексом. Водночас за кожним індексом зафіксована позитивна динаміка просування України догори в рейтингових таблицях. Найбільш помітною така динаміка за рейтингом, що вибудовується на основі Networked Readiness Index. На тлі виразного політичного дискурсу реалізації політики цифрових трансформацій, зафіксована повільна позитивна динаміка може вказувати на недостатність ресурсів та невідповідність планування реалізації політики цифрових трансформацій ідеології Концепції. Джерелом цієї проблеми, на нашу думку є відсутність чіткої нормативно-правової диференціації змісту понять *цифровізація*, *цифрова політика*, *цифровий розвиток* та *цифрова трансформація*. Зауважимо, що відповідно до «Плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку цифрової економіки й суспільства України на 2018–2020 рр.» [28], за прискореним сценарієм було розпочато приведення норм чинного зако-

нодавства України у відповідність до європейських норм за напрямками: інтероперабельність та електронні сервіси; відкриті дані та електронна ідентифікація, але поза контекстом чіткого означення правового змісту процесів цифровізації, цифрової політики та цифрової трансформації.

Відповідно до завдань Концепції була прийнята Постанова КМУ від 30 січня 2019 р. «Деякі питання цифрового розвитку» [13], якою затверджувалися «Засади реалізації органами виконавчої влади принципів державної політики цифрового розвитку» та вносилися зміни до постанов Кабінету Міністрів України, якими регулювалися принципи реалізації політики цифрових трансформацій в Україні. Відтак, було зафіксовано, що реалізація державної політики цифрового розвитку України ґрунтується на принципах: відкритості, прозорості, багаторазовості використання інформації (відкритий міжвідомчий обмін рішеннями), технологічної нейтральності і портативності даних, орієнтованості на громадян, інклюзивності та доступності, безпечності та конфіденційності, багатомовності, підтримки прийняття рішень, адміністративного спрощення, збереження інформації, оцінювання ефективності та результативності як порівняння не менш як двох альтернативних рішень у процесі реалізації владних повноважень. Додаткові інструменти дотримання цих принципів доповнювали низку вже існуючих, зокрема:

- Цифрова експертиза проєктів актів КМУ Державним агентством із питань електронного урядування з метою виявлення у ньому положень, що не узгоджуються із засадами реалізації політики цифрового розвитку, а в разі їх виявлення проводить консультації з заінтересованими органами для внесення відповідних змін.

- Розробники проєктів постанов та розпоряджень на рівні центральних органів виконавчої влади визначають рівень відповідності проєкту засадам реалізації органами виконавчої влади України принципів державної політики цифрового розвитку та забезпечують їх врахування у проєкті акта.

- Створення на рівні регіональних органів виконавчої влади самостійних структурних підрозділів із питань цифрового розвитку (департамент, управління, відділ, сектор) для виконання завдань, пов'язаних із цифровим розвитком органу влади, координацією, розробленням і виконанням регіональних програм цифрового розвитку.

В квітні 2019 р. Наказом Державного агентства з питань електронного урядування України були затверджені «Методичні рекомендації з дотримання засад реалізації органами виконавчої влади принципів державної політики цифрового розвитку» [20]. Для нашого дослідження важливим є визначення змісту двох понять, за допомогою яких здійснюється політика цифрового розвитку України: по-перше, це поняття *цифрова екосистема*, що визначалася як «розподілена, адаптивна, відкрита соціально-технічна система з властивостями самоорганізації, масштабованості та стійкості, подібна до природних екосистем, особливо в аспектах, пов'язаних з конкуренцією та співпрацею між різними сутностями» [20]; по-друге, це поняття *цифрова трансформація* як «діяльність, що має на меті використання цифрових технологій для вирішення традиційних проблем інноваційними способами» [20]. Позитивно прикметним, на нашу думку, є й та частина Методичних рекомендацій, в якій повною мірою та чітко конкретизувалися принципи реалізації політики цифрового розвитку у вимірі ефективності та результативності діяльності органів виконавчої влади центрального та регіонального рівнів.

Не менш важливим кроком було схвалення розпорядженням Кабінету Міністрів України «Концепції розвитку цифрових компетентностей» [18] в березні 2021 р. з відповідним планом заходів щодо її реалізації. Опираючись на європейську «Рамкову програму оновлених ключових компетентностей для навчання впродовж життя (2018/С 189/01)» [60] від 22 травня 2018 р., відповідно до якої цифрова компетентність є однією з восьми ключових компетентностей, необхідних для життя та діяльності громадян ЄС, КМУ поставив завдання до 2025 р. реалізувати системні заходи з: правового регулювання питань розвитку цифрових компетентностей громадян України; формування системи та опису цифрової компетентності та вимог до рівнів володіння цифровими компетентностями для різних категорій працівників; включення цифрових компетентностей у професійні стандарти та освітні програми; вироблення системи індикаторів моніторингу розвитку цифрових компетентностей; координації дій інститутів публічного управління в процесі реалізації державної політики розвитку компетентностей; створення системи сертифікації рівня цифрових компетентностей. Очікувалося, що реалізація політики формування цифрових компетенцій забезпечить прискорення процесів цифрової трансформації

в Україні. Незабаром, в березні 2021 р. був оприлюднений «Опис рамки цифрової компетентності для громадян України», що концептуально опирався та відповідав європейській рамці «DigComp 2.1: The Digital Competence Framework for Citizens» [61] й складався з 4 вимірів, 6 сфер, 30 компетентностей, 6 рівнів володіння цифровими навичками [22].

3 березня 2021 р. Постановою Кабінету Міністрів України була затверджена «Національна економічна стратегія на період до 2030 року» [23], у якій обґрунтована необхідність розвитку цифрової ефективної сервісної держави та цифрової економіки як одного з драйверів економічного зростання України. Згодом, 15 липня 2021 р. Президент України підписав Закон України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [40], який визначив організаційні, правові, фінансові рамки та принципи функціонування правового режиму Дія Сіті, який має на меті стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні за допомогою створення сприятливих умов для розбудови цифрової інфраструктури, ведення інноваційного бізнесу, залучення інвестицій та фахівців. Відповідно, правовий режим Дія Сіті визначений в Законі як «сукупність правових норм, якими визначаються права та обов'язки особи, що виникають, змінюються та припиняються у зв'язку із зверненням про набуття, набуттям та втратою статусу резидента Дія Сіті, а також особливості регулювання відносин за участю резидента Дія Сіті і щодо участі у його статутному капіталі» [40]. Дія Сіті позиціонувався як екосистема, що стимулюватиме розвиток цифрової економіки в Україні, забезпечуватиме розробки передових технологій, що мають високу додану вартість та сприятиме формуванню економіки знань. Створення середовища Дія Сіті як альтернативи поточним умовам ведення бізнесу та його сталого функціонування в цифровому форматі потребувало консолідації політичних і бізнес зусиль на добровільних і партнерських засадах, результатом якої має стати зростання частки високотехнологічних продуктів та послуг в структурі ВВП України до 10 %. Очікувалося, що вже у 2021 р. завдяки стимулюючим заходам буде створено близько 80 тис. нових робочих місць, а до 2025 р. – зростання ринку креативної індустрії до 11,8 млрд дол. (в 2019 р. ринок креативної індустрії становив 6,2 млрд дол.) [2].

Водночас, привертає увагу відсутність в Законі України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [40] визна-

чення поняття *цифрова економіка* як сфери суспільних відносин та суб'єктів цифрової економіки, що мають забезпечувати ведення цифрового бізнесу, здійснювати залучення інвестицій, розбудувати цифрову інфраструктуру. Позиціонуючи Дію Сіті як правовий режим, не деталізовано особливий порядок правового регулювання, його способи, методи і типи. Тому залишається відкритим питання про форму цифрової екосистеми Дія Сіті: це туалне бізнес-середовище, цифрова вільна економічна зона зі спрощеними правилами ведення бізнесу чи глобальний цифровий хаб?

В умовах російсько-української війни вироблення та реалізація політики цифрових трансформацій України потребували фокусування уваги на проблемах цифрової безпеки [11], впорядкування цифровізації процесів, пов'язаних із виконанням посадових обов'язків, та обміну інформацією на рівні органів державної влади [12], організації цифрової трансформації малого та середнього підприємництва в Україні [41], впорядкування відносин щодо цифрового контенту та цифрових послуг [43], інтеграції України до глобальної системи цифрової економіки [32] та цифрової торгівлі [39; 48]. Про важливість політики цифрових трансформацій свідчить і те, що цифрова сфера як предмет політичних рішень була інтегрована до плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, розробленого Національною радою з відновлення України від наслідків війни [15; 24].

Попри масштабну російську агресію проти України, у 2022 р. відбулося зростання обсягів фінансового забезпечення політики цифрових трансформацій України до 2,98 млрд грн. Ці кошти державного бюджету спрямовувалися на цифровізацію процесів в системах охорони здоров'я, соціального захисту та освіти, надання адміністративних послуг, е-послуг через цифровий портал «Дія». Пріоритетними для державного фінансування були: Національна програма з інформатизації (718 млн грн); мережі доступу до Інтернету в сільській місцевості (500 млн грн); проєкти в сфері ІТ-технологій (600 млн грн) та ІТ-освіти (212 млн грн); підготовка до Всеукраїнського перепису населення (400 млн грн); формування спроможності єдиного державного веб-порталу е-послуг «Дія» (318 млн грн); розвиток адміністративних послуг та розширення мережі ЦНАП (232 млн грн) [25]. Структура обсягів фінансування цифрової політики в Україні у 2022 р. наведена на рисунку 2.

Рис. 2. Структура обсягів фінансування реалізації цифрової політики в Україні з державного бюджету, 2022.

З метою визначення ефективності реалізації політики цифрових трансформацій в Україні, Мінцифри розробило та використало для оцінювання в 2023 р. Індекс цифрової трансформації регіонів України, який утворений з 8 субіндексів, 28 індикаторів та 88 показників (Таблиця 2).

Таблиця 2

Індекс цифрової трансформації регіонів України, 2023

Область (регіон) України	Структура Індексу цифрової трансформації							
	Інституційна спроможність	Розвиток Інтернету	Розвиток ЦНАП	Впровадження режиму без паперів	Цифрова освіта	Візитівка області	Проникнення базових е-послуг	Галузева ЦТ
Вінницька	0.900	0.784	0.712	0.868	0.920	0.600	0.551	0.848
Волинська	0.880	0.870	0.808	0.865	0.624	0.900	0.947	0.747

Дніпропетровська	1.000	0.902	0.908	0.923	0.968	1.000	0.901	0.826
Донецька	0.320	0.118	0.369	0.605	0.546	0.600	0.569	0.272
Житомирська	0.380	0.769	0.515	0.743	0.552	0.100	0.566	0.511
Закарпатська	0.800	0.602	0.683	0.813	0.820	1.000	0.847	0.688
Запорізька	0.598	0.185	0.432	0.141	0.658	0.050	0.428	0.06
Івано-Франківська	0.900	0.769	0.643	0.599	0.240	0.600	0.610	0.690
Київська	0.685	0.689	0.744	0.718	0.542	1.000	0.728	0.534
Кіровоградська	0.320	0.619	0.589	0.622	0.524	0.500	0.528	0.454
Львівська	0.880	0.914	0.905	0.951	0.840	0.600	0.885	0.918
Миколаївська	0.167	0.609	0.510	0.487	0.656	0.900	0.534	0.105
Одеська	1.000	0.849	0.706	0.819	0.620	1.000	0.904	0.601
Полтавська	0.800	0.917	0.709	0.902	0.936	1.000	0.738	0.836
Рівненська	0.960	0.609	0.653	0.853	0.472	1.000	0.733	0.732
Сумська	0.300	0.173	0.066	0.182	0.398	0.000	0.416	0.104
Тернопільська	1.000	0.916	0.747	0.856	0.732	1.000	0.672	0.773
Харківська	0.728	0.926	0.696	0.809	0.968	0.500	0.809	0.773
Херсонська	0.286	0.179	0.383	0.612	0.834	0.500	0.286	0.092
Хмельницька	0.800	0.756	0.504	0.667	0.458	0.100	0.664	0.637
Черкаська	0.656	0.595	0.711	0.731	0.686	0.500	0.687	0.719
Чернівецька	0.500	0.374	0.733	0.740	0.546	0.500	0.589	0.447
Чернігівська	0.612	0.404	0.630	0.536	0.546	0.600	0.720	0.509

Джерело: [21].

Дані *Таблиці 2* вказують на те, що за індикаторами та показниками Індексу цифрової трансформації регіонів України лідерами цифрового розвитку є Дніпропетровська (0,908), Львівська

(0,891), Полтавська (0,833), Волинська (0,831) та Тернопільська (0,827) області, а середній показник цифрової трансформації по Україні загалом становить 0,632. Інституційне забезпечення реалізації національних та регіональних програм цифрових трансформацій має найвищий рівень в Дніпропетровській, Тернопільській та Одеській областях. Але, загалом по Україні штат структурних відповідних підрозділів в ОДА становить 82 % від штатного розпису, тільки в 14 ОВ(Д)А офіційно призначені заступники голів з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації, тільки в 16 регіонах затверджені обласні програми реалізації політики цифровізації в регіонах.

Зауважимо, що фінансування процесу реалізації політики цифрових трансформацій в Україні здійснювалося і шляхом залучення європейських фінансових інвестицій. У 2016 – 2020 рр. ЄС в рамках програми «U-LEAD з Європою» профінансував проєкт EGOV4-UKRAINE [109], спрямований на розроблення та впровадження двох нових систем е-послуг, які покращили обмін цифровими даними між органами державної влади України. Наприкінці завершення терміну дії програми «U-LEAD з Європою», 22 травня 2019 р. ЄС офіційно розпочав реалізацію програми «EU4Digital: підтримка цифрової економіки та суспільства у Східному партнерстві», спрямованої на поширення переваг Єдиного цифрового ринку ЄС в Україні та інших державах ініціативи Східне партнерство, що асоціюються зі стимулюванням економічного зростання, створення нових цифрових робочих місць, покращення життя людей та допомоги всім типам бізнесу. Підтримка цифрових трансформацій в Україні була віднесена до числа довгострокових цілей політичної ініціативи ЄС Східне партнерство, опублікованих 18 березня 2020 р. [64].

Проєкт EU4DigitalUKRAINE підтримав розвиток цифрової економіки і цифрового суспільства в Україні, сприяючи становленню екосистеми цифрових ринків, інтегрованих онлайн послуг, державного адміністрування та приватного підприємництва через шість мереж EU4Digital, що вказують на основні напрямки цифрових трансформацій України на шляху до Єдиного цифрового ринку ЄС: правила телекомунікацій; довіра і безпека; е-торгівля; ІКТ-інновації; система е-охорони здоров'я; е-навички. У синергетичному вимірі до 2024 р. в частині реалізації політики цифрових трансформацій Україна мала завершити формування інтеперабельності (здатність

різних систем, організацій та країн здійснювати обмін цифровою інфраструктурою та осмислено її використовувати) та цифрової урядової інфраструктури, забезпечити інституційне зміцнення цифрової інфраструктури та розвиток цифрового потенціалу, забезпечити належну комунікацію та по інформованість громадськості щодо цифрового розвитку, розвинути належну систему е-послуг, забезпечити ефективність систем кібербезпеки та захисту цифрових даних. З метою реалізації проекту EU4DigitalUKRAINE між Міністерством цифрової трансформації України та Європейською Комісією була підписана угода «Підтримка ЄС для електронного урядування та цифрової економіки в Україні» [27], згідно з якою Україні було виділено фінансування в розмірі 25 млн євро.

Згодом була укладена «Угода між Україною та Європейським Союзом про участь України у програмі Європейського Союзу «Цифрова Європа» (2021–2027)» [49], ратифікована Законом України 23 лютого 2023 р. [38]. Україна, як сторона Угоди, підписала її в статусі держави з асоційованим членством в ЄС, тому набувала суб'єктності в досягненні цілей програми «Цифрова Європа», визначених статтею 3(2) (a) (b) (d) (e) Регламенту (ЄС) 2021/694 в його останній редакції. Зокрема, йдеться про спільні політики України та ЄС в: розгортанні процесів цифрової трансформації економіки та суспільства; забезпеченні справедливого та людиноцентричного цифрового переходу; посиленні ролі цифрової інфраструктури у сферах комп'ютерингу, штучного інтелекту, хмарних обчислень, масивів даних та кібербезпеки; формуванні актуальних цифрових навичок для оптимального використання цифрового потенціалу населення; управлінні цифровими трансформаціями бізнесу та державних інститутів; розгортанні надійних і безпечних цифрових можливостей ЄС, формуючи його цифрове лідерство; дотриманні високого рівня захисту даних, основоположних та цифрових прав, етичних стандартів, досягненні спільних цілей, та формуванні стабільних зв'язки у сфері цифрових технологій через опертя на спільні цінності; забезпеченні функціональності Мережі європейських центрів цифрових інновацій, що консолідують зусилля промисловості, бізнесу та держави в розгортанні політики цифрових трансформацій.

Важливим кроком з боку європейських партнерів України стала та частина програми фінансової допомоги Україні з боку ЄС

«Ukraine Facility», відповідно до якої в період 2024 – 2027 рр. ЄС виділить на фінансування держбюджету, стимулювання інвестицій та надання технічної підтримки в реалізації програми 50 млрд євро. На рівні Ukraine Facility було визнано, що Україна вже досягла помітних та суттєвих результатів у цифровій трансформації, що «відіграє центральну роль у прагненні України до зеленої, цифрової та інклюзивної економіки» [108]. Водночас зазначалося, що цифрові трансформації є потужним інструментом побудови більш прозорої держави, а інтеграція цифрових рішень у секторах, відповідних стандартам ЄС в питаннях цифрової стійкості, прискорюватиме сталий розвиток України, стимулюватиме економічне зростання, сприятиме інклюзивності й забезпеченню рівного доступу до цифрових можливостей. Тому основним завданням України визначалися реформи з формування безпечної та ефективної цифрової інфраструктури й цифровізації публічних послуг.

Звернення до євроінтеграційного контексту розгортання політики цифрових трансформацій в Україні потребує привернення уваги до такого її виміру як етичність, принципи, організація та структура політичної влади. Європейський Союз, реалізуючи цифровий порядок денний з 2010 р., опирається на модель цифрової політики, яка передбачає визначення балансу між децентралізаційними («переміщення окремих форм прийняття рішень у нове та більш периферійне місце» [57, р. 460]) та централізаційними («нове відчуття централізації влади та контролю» [57, р. 460], внаслідок моніторингу інформації та комунікацій) можливостями цифрових технологій. Тобто, з одного боку, під впливом цифрових технологій відбувається трансформація вже існуючих політичних інститутів влади у межах централізованого розуміння, з іншого – створення нових форм влади шляхом перетворення цифрових технологій на інструменти децентралізованого розуміння організації політичного процесу, коли відбувається, по-перше, посилення ролі індивіда як суб'єкта політики у його найбільш екстремальній формі – хакера; по-друге, через цифрові мережі формується нова логіка колективної політичної дії, що опирається на «гібридні ідентичності» [91]. Нова логіка політичної дії опирається на можливість індивідуальної мотивації засобами цифрових інструментів політики: «політична участь стає самомотивуючою, оскільки особистий контент споживається іншими та розпізнається ними... ці інші, у свою чергу, повторюють такі дії

обміну» [53, р. 752], відтак в умовах збереження ролі інституціоналізованих політичних акторів, громадянин отримує більше влади, що призводить до чіткого розуміння колективних дій під час організації з іншими індивідами.

Такий дискурс взаємозалежності між політикою цифрових трансформацій та трансформацією сутності політичного під впливом цифрових технологій актуалізував особливу увагу до ролі політичних інститутів демократії в урегулюванні низки проблем.

По-перше, привласнення цифрових технологій, адже одна й та сама цифрова технологія може бути привласнена державами в різний спосіб, відповідно до специфіки політичних мотивів привласнення, що актуалізує дискусію про законне / незаконне використання однієї й тієї ж цифрової технології в умовах різних політичних режимів. Тобто в який спосіб і для чого політична влада впливає на цифровий розвиток.

По-друге, цифровий порядок організації політичної влади, коли цифрова політика генерує ідею про примат цифрових змін в організації політичної влади та припущення про непередбачуваність об'єктивної реальності як предмету політичного управління для традиційних інститутів політичної влади.

Розгортання європейського дискурсу цифрових трансформацій політичного процесу в означеному проблемному полі, з одного боку уможливило формування «широких коаліцій, сформованих ad hoc з мінімальними партійними суперечками та неакцентованим посиленням на будь-яку конкретну програму, окрім конституційної цілісності» [82], з іншого – спричинило цифрове удосконалення традиційних способів ведення політики зі збереженням основних політичних інститутів демократії через формування згоди між політичними акторами та громадянами щодо принципів політичної діяльності: прозорість, підзвітність, політична участь, деліберация політичних рішень [102].

Таким чином, політика цифрових трансформацій передбачає не тільки розгортання цифрових технологій в соціально-економічній сфері, зокрема і засобами надання цифрових адміністративних послуг, але й моделювання цифрових змін в організації діяльності політичних інститутів. Проаналізуємо цей процес на прикладі Верховної Ради України.

Організаційно-функціональна складність парламенту визначається необхідністю синергетичного поєднання п'яти різних за природою та спрямуванням елементів: політичний процес у внутрішньому й зовнішньому вимірі, люди (депутати, апарат, виборці), політична та організаційна культура, організаційна та політична внутрішня структура, інформаційна (цифрова) система [94]. З розгортання процесів е-демократії в два останні десятиліття, відчутним стає еволюційне використання інноваційних технологій в організації діяльності парламентів більшості держав світу. Але фокус уваги і політиків, і науковців спрямовувався на визначення політичного потенціалу електронних технологій щодо залучення громадян до процесів прийняття рішень та розгортання політичного дискурсу.

Попри активне впровадження цифрових змін в діяльність національних парламентів, обговорення матриці таких трансформацій та їх результатів залишається відкритим для сучасної політичної науки. До більш вагомих результатів обговорення цифрових трансформацій політичних інститутів можна віднести висновки дослідників щодо наслідків опертя на цифрові та інформаційні технології в розгортанні політичного процесу: гібридизація ресурсів людини та технологій [51]; формування більш складного політичного середовища, функціонально прив'язаного до цифрових консультантів та штучного інтелекту [84]; виникнення нових форм соціотехнічних систем як сукупності цифрових функцій та людської мотивації і намірів [83].

Наразі найбільш обґрунтованою є наукова позиція, відповідно до якої цифрові трансформації діяльності сучасних парламентів означаються в парадигмі підвищення її ефективності, а не з позицій внутрішніх потреб даного політичного інституту до організаційних інновацій, що опираються на цифрові технології [86]. Відтак, здійснюючи цифрові трансформації парламенту як політичного інституту: по-перше, варто опиратися на логіку державної політики цифрових трансформацій, що концептуально спрямована на забезпечення динамічного балансу між ефективністю та іноваційністю; по-друге, моделювання парламенту як хабу цифрової демократії для якого характерний баланс між ефективністю та іноваційністю системи парламентських комунікації, взаємодії громадян та парламентарів.

К. Метт, Т. Гесс та А. Бенліан обґрунтували п'ять ознак дієвого процесу цифрових трансформацій, що можуть бути застосовні до політичних інститутів: стратегія, операції, функції, технології та трансформація [85]. Розгортаючи цю ідею, Г. Джімпел із групою науковців визначили шість площин, в яких розгортається процес цифровізації: користувач, дані, цінність, організація, операції та трансформація [70]. Відтак, процес цифрових трансформацій політичних інститутів передбачає орієнтацію на їх розгортання в умовах формування сталого балансу: (1) між організаційними питаннями функціонування політичного інституту та поведінковими аспектами використання та прийняття цифрових технологій. При цьому основними параметрами, які слід брати до уваги в процесі розробки моделі цифрової трансформації, є: стратегія цифрової трансформації, бачення цифрової трансформації та місія цифрової трансформації [92].

Верховна Рада України, як і всі інші парламенти держав-членів ЄС, виконує чотири основні функції: легітимації, представницьку, законодавчу, контролюючу та легітимаційну [93]. Відповідно, якщо метою цифрових трансформацій парламентської діяльності є посилення інституційної спроможності парламенту та його функціональної стійкості, то вони мають спрямовуватися на забезпечення максимізації виконання ним означених чотирьох функцій (*рисунк 3*). Саме цифрові трансформації парламентської діяльності є основою для подолання обмежень, спричинених факторами невизначеності та ризиків.

Системно працюючим інструментом цифрової трансформації діяльності Верховної ради України є Портал відкритих даних Верховної Ради України, створення та функціонування якого опирається на Закон України «Про доступ до публічної інформації» [34]. Згідно з ним, публічною інформацією у формі відкритих даних є «публічна інформація у форматі, що дозволяє її автоматизоване оброблення електронними засобами, вільний та безоплатний доступ до неї, а також її подальше використання» [34].

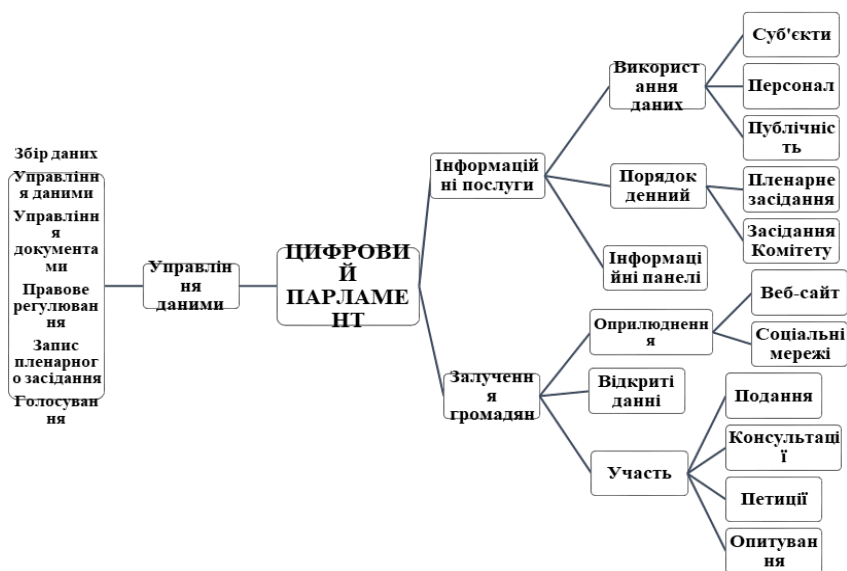

Рис. 3. Модель цифрового парламенту

Відповідно до європейського законодавства відкриті дані (OpenData), це концептуалізована та закріплена в праві ідея про те, що дані мають бути доступними без жодних обмежень і контролю для машинного оброблення й подальшого використання і розповсюдження, зокрема і комерційного використання. Метою цифрових трансформацій діяльності Верховної Ради України є досягнення такого рівня відкритих даних, коли всі набори відкритих даних є: по-перше, пов'язаними між собою, тобто мають спільні довідники, ідентифікатори, класифікатори, посилання між документами; по-друге, семантичною мережею, яка, відповідно запитів, постійно оновлюється й змінюється.

Портал відкритих даних Верховної Ради України використовує такі формати відкритих даних, як: (1) CSV, коли текстові дані, розділяються комами чи іншими розділовими символами, (2) JSON, орієнтований на обробку складних структурованих даних за допо-

могою javascript та XML, що є універсальним текстовим форматом розмітки.

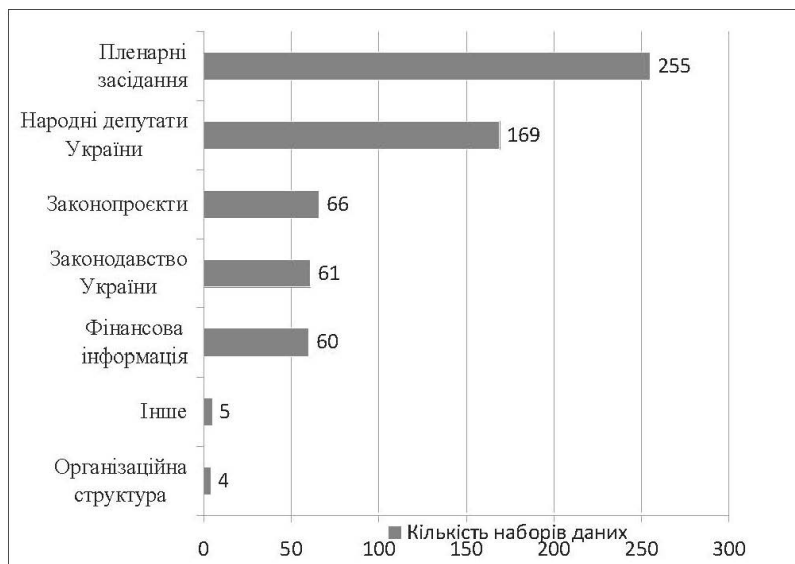

Рис. 4. Набори відкритих даних, розміщені на Порталі відкритих даних Верховної Ради України

Дані рисунку 4 вказують на те, що в структурі відкритих даних, що відображають функціонування українського парламенту домінують набори даних про пленарні засідання (41,1 %) та народних депутатів України (27,3 %), далі, це набори даних про законопроекти (10,6 %), законодавство України (9,8 %), фінансова інформація (9,7 %) та організаційна структура парламенту (0,6 %) [6]. Найбільшим запитом користуються набори даних, що стосуються нормативно-правової бази України [7].

Цифрові принципи організації діяльності Верховної Ради України в умовах воєнного стану активно дискутувалася і в контексті реалізації можливості нормативно-правового закріплення ведення пленарних засідань в дистанційному режимі та, відповідно, онлайн-голосування народних депутатів за допомогою цифрових технологій. Зауважимо, що перша ініціатива запровадження такої можливості

була зроблена під час першої хвилі пандемії COVID-19 навесні 2020 р. народними депутатами Р. Стефанчуком (тоді – заступник голови Верховної Ради) та М. Стефанчуком. У зареєстрованому законопроекті [45] був покроково деталізований процес організації пленарного засідання Верховної Ради України та засідання парламентського комітету в режимі відео конференції із застереженням, що такий формат «може проводитися виключно з метою розгляду законопроектів, проектів інших актів, які мають особливу важливість і пов’язані з запобіганням виникненню і поширенню, локалізацією і ліквідацією спалахів, епідемій та пандемій коронавірусної хвороби (COVID-19), забезпеченням національної безпеки та оборони, економічного добробуту та прав людини» [45].

Проте у висновку Головного науково-експертного управління парламенту, зазначалося, що попри ситуативну невідповідність чинного законодавство новим викликам та швидким змінам ситуації, законопроект містить «проблематичні моменти»: (1) запропонований режим відеоконференції не відповідає нормам ч. 2 ст. 84 Конституції України, відповідно до яких рішення Верховної Ради України приймаються виключно на її пленарних засіданнях, організація та проведення яких закріплені регламентними нормами; (2) запропонований режим відеоконференції містить ризики щодо забезпечення гарантій захисту народного депутата України від стороннього тиску та вільного волевиявлення під час його голосування, що передбачено конституційним та регламентним порядком реалізації повноважень народного депутата України; (3) положення законопроекту повною мірою не визначають особливості роботи парламентського комітету Верховної Ради України в режимі відеоконференції [1]. Відтак, 1 вересня 2020 р. законопроект був знятий із розгляду, але в парламентській практиці режим відеоконференції був інтегрований в режим засідань комітетів Верховної Ради, що активізувало їх роботу в умовах підвищених ризиків, спричинених COVID-19.

Друга спроба запровадження механізму віддаленої (дистанційної) участі народних депутатів у пленарних засіданнях Верховної Ради України в режимі відеоконференції була здійснена Головою українського парламенту Р. Стефанчуком в березні 2022 р., тобто під час дії воєнного стану. Цього разу суб’єкти законодавчої ініціативи винесли на розгляд парламенту не окремий законопроект, а запропонували внести зміни до Регламенту діяльності Верховної Ради

України, якими легалізувати проведення дистанційних пленарних засідань парламенту [44]. З огляду на повномасштабну агресію росії, Верховна Рада, як законодавчий орган, потребувала вироблення особливих механізмів забезпечення ефективної та стабільної діяльності. Співавторами законодавчої ініціативи Р. Стефанчука стали 241 народний депутат, серед яких 196 представляли парламентську фракцію політичної партії «СЛУГА НАРОДУ». Прикметно, що серед співавторів значилися прізвища народних депутатів О. Волошина та І. Васильковського, які, як депутати-втікачі, не були присутніми на засіданнях парламенту від лютого 2022 р.

Цілями організаційної інновації автори законопроекту визначили «забезпечення роботи законодавчого органу у разі неможливості присутності народних депутатів України в будинку Верховної Ради України» [44]. Умовами застосування норм законопроекту чітко були названі умови воєнного стану, за яких пленарні засідання можуть проводитися в дистанційному форматі – віддалено в режимі відеоконференції, за обов'язкової відеофіксації народних депутатів України, які он лайн приєдналися до участі в такому засіданні. Відкритість і гласність дистанційного засідання, відтак публічний характер діяльності українського парламенту, якщо не проводиться закрите засідання, мають забезпечуватися шляхом його прямої трансляції засобами телебачення, радіомовлення та офіційного вебсайту Верховної Ради України. Законопроектом був запропонований відповідний дистанційному формату механізм проведення голосування: «шляхом підняття руки із зазначенням народним депутатом України позиції «за», «проти» або «утримався». Після кожного голосування народного депутата України визначений Лічильною комісією представник з її складу повідомляє про те, що волевиявлення народного депутата України зафіксовано. Після завершення голосування всіма народними депутатами України, які беруть участь у дистанційному засіданні Верховної Ради України в режимі відеоконференції, Голова Лічильної комісії або визначений Лічильною комісією представник з її складу доповідає про результати голосування за законопроект, проект іншого акта, після чого головуючий оголошує рішення, прийняте Верховною Радою України» [30]. Відповідно до законопроекту, до порядку денного дистанційного засідання Верховної Ради не можуть бути включені питання про: (1) внесення

змін до Конституції України; (2) дострокове припинення повноважень Президента України; (3) питання укладення миру та пов'язаних питань; (4) проекти актів українського парламенту, необхідність ухвалення яких пов'язана з укладанням мирних угод. Прикінцевими положеннями проектувалося, що для забезпечення організації діяльності Верховної Ради України замість системи віддаленого підключення у режимі відеоконференції може бути використана спеціальна електронна система віддаленої роботи з можливістю проведення голосування та визначення його результатів.

Але Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України [9] та Комітет з питань Регламенту, депутатської етики та організації роботи Верховної Ради України [16] висловили занепокоєння та низку застережень, які вказують на невідповідність законороекту нормам Конституції України та національної системи права:

По-перше, запропонований порядок проведення засідань Верховної Ради України та голосування в режимі відеоконференції містить ризики, пов'язані із забезпеченням вільного волевиявлення народного депутата під час голосування в режимі відеоконференції (подібні застереження висловлювалися Головним науково-експертним управлінням і в 2020 р.), що порушує Ст. 84 Конституції України, відповідно до якої порядок реалізації повноважень народного депутата під час пленарного засідання у сесійній залі парламенту дозволяє забезпечити вільне волевиявлення та відсутність безпосереднього тиску на нього. Зауважимо, що в практиках організації діяльності Верховної Ради України, зокрема засідання парламентського Комітету з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування в режимі відеоконференції в листопаді 2020 р., були зафіксовані приклади недоброчесного голосування. Замість народного депутата України В. Іванова (Фракція політичної партії «СЛУГА НАРОДУ»), обраного в мажоритарному виборчому окрузі, 6 разів голосувала інша людина, при чому 2 голосування стосувалися законопроекту про всеукраїнський референдум, ініціатором якого був Президент України В. Зеленський [50].

По-друге, запропоновані проектом зміни не визначають, що в умовах дії воєнного стану за рішенням Голови Верховної Ради

України може бути змінено місце проведення пленарного засідання, тобто не визначається місце перебування народного депутата. Зауважимо, що на тлі означених застережень, варто згадати про рішення Конституційний суд України, прийняте у 2002 р., відповідно до якого основна форма діяльності Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади під час її сесій є пленарні засідання – «регулярні зібрання народних депутатів України у визначений час і у визначеному місці (прим. – Авт.), що проводяться за встановленою процедурою. На них розглядаються питання, віднесені Конституцією України до повноважень Верховної Ради України, і приймаються відповідні рішення з цих питань шляхом голосування народних депутатів України» [17].

По-третє, відповідно до Ст. 4 Регламенту Верховної Ради України, під час проведення закритих засідань Верховної Ради всім особам, які беруть участь у них, заборонено використовувати фото-, кіно-, відеотехніку, будь-які засоби зв'язку, звукозапису чи обробки інформації. Оскільки неможливо забезпечити дистанційну участь народного депутата в роботі закритого засідання Верховної Ради без використання засобів зв'язку, то режим закритих засідань не може передбачати такого формату організації діяльності українського парламенту.

По-четверте, поза увагою авторів законодавчої ініціативи залишилося питання про те, хто і в якому режимі здійснює підготовку дистанційного засідання Верховної Ради України, зокрема прийняття порядку денного.

По-п'яте, запропонований текст щодо переліку регламентних норм, що не можуть застосовуватися під час проведення дистанційного пленарного засідання, не дає можливості точно зрозуміти зміст змін щодо обсягів обмежень.

По-шосте, запропонована процедура кожного голосування може бути реалізована впродовж близько 2 годин, що накладає обмеження на кількість голосувань на дистанційних засіданнях та розгляд законопроектів у другому читанні, якщо є пропозиції і поправки за процедурою, що передбаченою Ст. 119-1 Регламенту Верховної Ради України.

По-сьоме, право Голови Верховної Ради видавати розпорядження про проведення дистанційних пленарних засідань не відображено в

Регламенті Верховної Ради яка визначає повноваження Голови Верховної Ради України.

По-восьме, в законопроекті не вирішується проблема надійності технічного захисту дистанційних засідань українського парламенту в режимі відеоконференції від несанкціонованих сторонніх втручань, особливо в умовах воєнного стану та широкомасштабної збройної агресії росії, першим етапом якої була гібридна війна.

По-дев'яте, потребує уніфікації термінологія проекту і в усіх випадках, насамперед для означення проведення засідання Верховної Ради у дистанційному режимі, краще використовувати термін «дистанційне пленарне засідання».

Попри готовий проєкт постанови, «Проект Закону про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України щодо проведення дистанційних засідань Верховної Ради України» [44] не був внесений до порядку денного роботи парламенту, оскільки за таке рішення проголосували тільки 178 народних депутатів. Але ідея нормативно-правового врегулювання організації дистанційної роботи Верховної Ради в режимі пленарних засідань досить активно циркулює в дискурсивному просторі та медійному середовищі. Власне, основним ньюсмейкером в цій царині є Голова Верховної Ради Р. Стефанчук, який з певною періодичністю артикулює дану проблему. Зокрема, ще в травні 2020 р. народний депутат, наголошуючи, що дискусію щодо організації дистанційного режиму пленарних засідань необхідно продовжувати, запропонував парламентській опозиції підготувати свій законопроект («... є депутати з опозиції, які переживають, що цей законопроект може бути використаний не на благо. Я запропонував їм: подавайте альтернативні законопроекти і пропишіть там усі запобіжники до тих проблем, яких ви боїтеся. Якщо дійдемо згоди, ми приймемо ваш документ. Тому що це закон не про узурпацію, це закон про можливості» [47]); в липні 2022 р. Р. Стефанчук, на своїй сторінці в соціальній мережі написав, що це питання не знято з порядку денного. Зараз ми маємо більш нагальні проблеми ... Проте із часом обов'язково повернемося до обговорення питання щодо дистанційного голосування. Ми всі розуміємо, що в умовах повномасштабного вторгнення росії нам треба мати запобіжники, які забезпечать повноцінну роботу єдиного законодавчого органу в державі» [65]; в листопаді 2022 р. Голова Верховної Ради зауважив, що парламент вимушений буде повернутися до розгляду питання про

можливість проведення пленарних засідань парламенту в дистанційному режимі, але серед народних депутатів відсутній консенсус, який дозволить винести сформульовані у вигляді законодавчої ініціативи пропозиції на голосування: «Але я залишаюся при своїй думці, тому що потрібно йти і рухатися вперед, а не дивитися назад і голосувати свічками, бюлетенями або ще чимось» [14].

На тлі відсутності міжнародного досвіду застосування такої організаційної форми діяльності національного парламенту як дистанційні пленарні засідання, Україна може бути першою державою, в якій законодавчий орган влади запровадить дану інновацію. Наразі, розроблений законопроект містить низку неточностей, що закладають ризики для законотворчої діяльності та дієвості системи представництва інтересів громадян України за допомогою цифрових технологій, зокрема, і в умовах воєнного стану.

Важливим виміром цифрових трансформацій діяльності Верховної Ради України є організація її комунікативної взаємодії з громадськістю, що підтверджує непорушність принципів демократії. В умовах обмежень воєнного стану особливої ваги набуває така форма цифрової взаємодії як електронні петиції (далі – е-петиції), що суттєво спрощують процес обміну позиціями між громадянами за органом законодавчої влади. Ця частина діяльності українського парламенту регулюється низкою нормативно-правових актів, поміж яких основні норми та принципи комунікативної взаємодії з громадськістю закріплені в Законі України «Про звернення громадян» [36] та Розпорядженні Голови Верховної Ради України «Про деякі питання забезпечення документообігу у Верховній Раді України в електронній та паперовій формах» [33].

Закон України «Про звернення громадян» визначає е-петиції «особливою формою колективного звернення громадян до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування» [36], порядок розгляду яких прописано в Ст. 23¹. Важливо, що в умовах воєнного стану всі вимоги внормованого порядку розгляду е-петицій залишилися незмінними: (1) громадяни можуть звернутися до Верховної Ради України з е-петиціями через її офіційний вебсайт; (2) в е-петиції має бути викладена суть звернення, зазначена прізвище, ім'я та по батькові ініціатора е-петиції та адресу е-пошти; (3) на вебсайті, що здійснює збір підписів, обов'язково зазна-

чаються дати початку та завершення збору підписів. інформація про загальну кількість та перелік осіб, які підписали е-петицію; (4) е-петиція не може містити закликів до повалення конституційного ладу та дій, що порушують Конституцію та Закони України; (5) відповідальність за зміст е-петиції несе її ініціатор; (6) е-петиція оприлюднюється на офіційному вебсайті Верховної Ради України, а дата оприлюднення є датою початку збору підписів на її підтримку; (7) якщо е-петиція не відповідає встановленим вимогам, то вона не оприлюднюється, а її ініціатор отримує про це повідомлення, відповідно до визначених законом строків; (8) під час збору підписів на підтримку е-петиції Верховна Рада має забезпечити: безоплатність доступу та користування інформаційно-комунікаційною системою збору підписів; е-реєстрацію громадян для підписання е-петиції; недопущення автоматичного введення інформації та підписання е-петиції без участі громадянина; фіксацію дати і часу оприлюднення е-петиції та її підписання громадянином.

Е-петиція, адресована Верховній Раді України, розглядається за умови збору на її підтримку не менш як 25 тис. підписів громадян упродовж трьох місяців з дня оприлюднення. Її розгляд здійснюється невідкладно, але не пізніше 10 робочих днів з дня оприлюднення інформації про початок розгляду, а в разі потреби її розгляд може здійснюватися на парламентських слуханнях. Якщо е-петиція в установленний строк не набрала необхідної кількості голосів, то після завершення строку збору підписів вона розглядається як звернення громадян відповідно до Закону України «Про звернення громадян». У разі визнання за доцільне, Верховна Рада України може реалізовувати викладені в е-петиції пропозиції шляхом прийняття відповідного рішення та розробляти і вносити в установленому порядку на розгляд парламенту законопроект, спрямований на вирішення порушених у петиції питань [36].

Відповідно до Розпорядження Голови Верховної Ради України «Про деякі питання забезпечення документообігу у Верховній Раді України в електронній та паперовій формах. Розпорядження Голови Верховної рад України» (2021), е-петиція, надіслана на адресу парламенту, централізовано приймається «структурним підрозділом з питань звернень громадян шляхом заповнення громадянином електронної форми на вебпорталі Електронний кабінет громадянина

офіційного вебсайту Верховної Ради України» [33], при цьому не вимагається застосування кваліфікованого е-підпису, оскільки е-звернення без такого підпису надсилається як сканований / фотографований письмовий документ з підписом заявника та зазначенням дати. Письмова відповідь Верховної Ради ініціатору е-петиції готується секретаріатом комітету, що був визначений головним з підготовки та попереднього розгляду е-петиції, відповідно до предмета відання. Якщо е-петиція не була підтримана необхідною кількістю голосів, то по завершенні строку збору підписів визначається парламентський комітет, який розглядатиме її як е-звернення [33].

Впродовж першого року широкомасштабної збройної агресії росії в Україні на офіційному парламентському вебсайті в системі «Електронні петиції» було ініційовано 795 е-петицій, з яких 24 % після перевірки виявилися такими, що не відповідають нормативно-правовим вимогам. Зауважимо, що впродовж 2022 р. для подання е-петицій та голосування в системі «Електронні петиції» зареєструвалися 61034 громадян України, що вказує на збереження інтересу до даної форми політичної участі, відповідної механізмам партиципаторної та інструментам цифрової демократії. Дані *Таблиці 3* вказують на те, що предмети зареєстрованих е-петицій охоплюють всі тематичні категорії, передбачені логікою її систематизації.

Таблиця 3
**Тематичні категорії е-петицій, поданих до Верховної Ради України,
1 січня 2022 – 22 лютого 2023 рр.***

Перелік тематичних категорій**	Кількість е-петицій	Кількість голосів підтримки	
		Мінімальна	Максимальна
Аграрна політика і земельні відносини	4	2	229
Державне будівництво, адміністративно-територіальний устрій	8	1	64
Діяльність Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України	51	1	1623
Діяльність місцевих органів виконавчої влади	10	2	28

⌘ ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ та ПРОЦЕСИ в Україні... ⌘

Діяльність об'єднань громадян, релігія та міжконфесійні відносини	7	3	161
Діяльність органів місцевого самоврядування	7	2	58
Діяльність центральних органів виконавчої влади	12	1	1178
Екологія та природні ресурси	6	3	28
Економічна, цінова, інвестиційна, зовнішньоекономічна, регіональна політика та будівництво, підприємництво	16	4	229
Житлова політика	4	0	36
Забезпечення дотримання законності та охорони правопорядку, реалізація прав і свобод громадян	44	1	811
Інформаційна політика, діяльність засобів масової інформації	4	2	57
Комунальне господарство	10	1	54
Культура та культурна спадщина, туризм	7	4	371
Обороздатність, суверенітет, міждержавні і міжнаціональні відносини	44	2	1729
Освіта, наукова, науково-технічна, інноваційна діяльність та інтелектуальна власність	8	2	22
Охорона здоров'я	15	2	183
Праця і заробітна плата	23	3	1797
Промислова політика	1	22	22
Сім'я, діти, молодь, гендерна рівність, фізична культура і спорт	20	2	200
Соціальний захист	46	3	1623
Транспорт і зв'язок	15	1	88
Фінансова, Податкова, Митна Політика	35	3	1896

Джерело: складено за: Верховна Рада України. Електронні петиції. Закінчився термін. https://itd.rada.gov.ua/services/Petitions?page=11&sort=desc&order=date_responce&is_sname=False&aname=elappeal

* Систематизовані петиції за датою оприлюднення відповіді.

**Примітка: сумарна кількість е-петицій, розподілених за переліком тематичних категорій більша, ніж кількість поданих е-петицій, що пояснюється віднесенням однієї петиції одночасно до двох, а в поодиноких випадках до трьох тематичних категорій.

По-перше, наголосимо, що до *Таблиці 3* занесена інформація про е-петиції, які не набрали необхідної кількості голосів підтримки (25000), оскільки у 2022 р., тільки одна е-петиція отримала необхідну кількість підписів (у 2021 р. – жодна е-петиція не набрала 25000). Е-петиція, що стосувалася підтримки зміни до законодавства України, яким регулюється виїзд за кордон українських моряків під час воєнного стану на підставі наявності в них діючих паспорта моряка та кваліфікаційного свідоцтва отримала 25058 підписів [3] та для забезпечення її розгляду відповідно до порядку була направлена Голові Верховної Ради України.

По-друге, аналіз даних, наведений в *Таблиці 2* вказує на те, що в 2022 р. в е-петиціях до Верховної Ради України їх ініціаторами було порушено 278 питань, серед яких найбільша увага була сфокусована на проблемі необхідності забезпечення дотримання законності й охорони правопорядку, прав і свобод громадян та запобігання дискримінації (18,3 % від загальної кількості е-питань). В цих е-петиціях громадяни України пропонували законодавчому органу внести зміни до цілої низки Законів України, якими регулюється: встановлення та покарання за адміністративні та кримінальні правопорушення, організація та принципи судочинства, надання безоплатної правової допомоги, діяльність поліції, надання та позбавлення громадянства України, прискорення ухвалення нових норм та ратифікації низки міжнародних документів. В 12,9 % е-петицій пропонувалися механізми посилення обороноздатності та суверенітету України, ремодування міждержавних і міжнаціональних відносин. Насамперед, у фокусі ініціаторів е-петицій перебували законодавчі норми мобілізаційної підготовки та мобілізації (відстрочка від призову під час мобілізації на військову службу для окремих категорій громадян та перегляд строків мобілізації військовослужбовців під час дії воєнного стану), порядку виїзду з України та в'їзду в Україну громадян України, соціального і правового статусу військовослужбовців та членів їх сімей. 12,6 % е-петицій спрямовувалися, на думку їх ініціаторів, на вдосконалення фінансової, податкової та митної політики шляхом внесення змін до Законів України, якими регулюється система оподаткування, система соціальних виплат за програмою е-Підтримка, надання пільг при розмитненні автомобілів, спрощення процедури ввезення гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану. 11,5 % е-петицій стосувалися соціальної політики та політики со-

ціального захисту населення України, 9,4 % порушували питання державного будівництва та адміністративно-територіального устрою; 5,4 % – діяльності інститутів влади в Україні; 4,7 % – охорони здоров'я; 4,3 % – комунального господарства; 3,6 % – екології та природних ресурсів; 2,9 % – праці і заробітної плати; 2,2 % – освіти, наукової, науково-технічної інноваційної діяльності та інтелектуальної власності. В регіональному вимірі найбільше е-звернень було ініційовано мешканцями м. Києва (38), Дніпропетровської (20), Київської (18), Харківської (17), Львівської (13) та Одеської (12) областей [8]. Станом на 22 лютого 2023 р. 18 е-петицій перебували на етапі збору підписів та мали від 1 до 829 підписів на їх підтримку [5].

По-третє, особливістю поданих е-петицій в умовах воєнного стану є те, що серед тих петицій, щодо яких наведена статистика в Таблиці 2, найбільшу кількість підписів на підтримку (але не 25 тис. голосів) набрали петиції, в яких відображено ставлення ініціаторів до дій політиків національного рівня, зокрема, петиції з вимогами негайного відсторонення від займаних посад Голови парламентського Комітету з питань фінансів, податкової та митної політики Д. Гетманцева (1623 підписи), оскільки ініційовані ним реформи «є провальними та отримують негативний ефект для економіки країни» [4] і Голови парламентського Комітету з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів Г. Третякової (1729 підписів), оскільки її законодавчі ініціативи суперечать «нормам Конституції, що проголошують Україну соціальною державою та забороняють звуження обсягу прав і свобод» в сфері регулювання регулювання трудових відносин [4].

У контексті нашого дослідження важливими є результати, отримані групою науковців з метою визначення співвідношення користувацького рівня цифровізації та організаційної трансформації національних парламентів 25 країн світу в 2021 р. [81]. За результатами експертного опитування експертів, що працюють у різних парламентських структурах (парламентські комітети, дослідницькі служби, сектори організації діяльності та міжнародних відносин), було встановлено, що:

- 46,9 % експертів оцінюють рівень цифровізації парламенту як високий або дуже високий (37,5 % – як помірний);
- цифровізація трансформувала парламентські процеси (78,1 %), дані (75 %), діяльність людей (65,6 %) та функціонування систем

(62,5 %), що вказує на здатність цифрових технологій змінювати парламент комплексно (організаційно, функціонально, ціннісно);

– процес організаційних цифрових трансформацій стримується факторами бюрократичної культури (65,6 %) та опором змінам (62,5 %), що актуалізує необхідність належного стимулювання;

– тільки 50 % парламентів мають цифрові стратегії, пояснюючи це острахом негативного впливу цифрових інновацій на внутрішню інституційну рівновагу парламенту;

– процес організаційної трансформації, спричинений цифровізацією, пов'язаний з очікуваними вигодами для основних стейкхолдерів (66,6 %);

– відкритість, прозорість, підзвітність та доступність даних нормативно-правового сегменту є важливою складовою цифрового парламенту (87,5 %):

– пріоритетами цифрового розвитку парламенту зазвичай визначені: архітектура цифрової парламентської системи (65 %); ідентифікація людини у вимірі представництва, відкритості, інклюзивності, доступності, підзвітності, комунікації та взаємодії з громадянами (84,3 %); організаційна цифровізація у вимірі використання цифрових інструментів, послуг та продуктів в парламентській діяльності (87,5 %);

– цифрове мовлення та потокове відео поступово витіснить традиційні моделі парламентського мовлення (78,1 %);

– цифрові компетенції громадян є потужним джерелом активізації політичної участі громадян на етапі вироблення політики (68,7 %);

– найбільш перспективними цифровими технологіями для парламенту є технологія відкритих даних та технологія законодавчої діяльності (59,3 %), аналітика соціальних медіа та віртуальний парламент (по 53,1 %);

– ефективність та корисність цифрових технологій пов'язують з доданою вартістю професійної парламентської діяльності (96,9 %), допомогою в зміцненні демократії (78,1 %) та розширенням прав і можливостей громадян в політичному процесі (71,9 %);

– для розвитку цифрових парламентів важливе значення мають міжпарламентські взаємодії, реалізація державної політики цифрових технологій, цифрова підготовка та цифрові навички.

Здійснений вище аналіз маркерів цифрової політики Української держави та цифрових інструментів діяльності Верховної Ради України вказує на те, що, по-перше, політичні інститути України використовують цифрові інструменти з метою вдосконалення сформованих та відтворюваних традиційних політичних практик, оминаючи увагою процеси, що відбуваються на рівні політичної суб'єктності громадян: створення та коментінг політичного контенту, що оновлює/викривлює зміст політичного порядку денного або винесення конфіденційної інформації в публічний простір з метою підтримки/заперечення інтересів держави. По-друге, результати здійсненого аналізу вказують на недостатню увагу українського політикуму до такого аспекту цифрових трансформацій як посилення асинхронності діяльності політичних інститутів та політичної участі громадян, відтак неперервного генерування потенціалу протесту засобами політичної активності. Л. Беннетт та А. Сегерберг привернули увагу до того, що протестна мобілізація громадян все меншою мірою залежить від політичних інститутів, а є результатом об'єднання політичних дій, що координується соціальними мережами, а не політичними акторами, які артикулювали протестні ідеї [54]. Відтак, політична влада в цифровому суспільстві може формуватися й функціонувати не тільки засобами політичних інститутів, а й за через ініціативи громадян, які розгортаються через засоби цифрових політичних комунікацій, що можуть бути політизовані у будь-який момент.

Таким чином, цифрові трансформації політики актуалізують не тільки проблему доступу до інформації як джерела політичної участі (це питання було досить успішно розв'язане засобами е-демократії), а й проблему одночасного використання громадянами інформації та цифрових технологій, що сукупно продукують специфічні форми політичної участі, характерні тільки для цифрової демократії (наприклад, маркування хештегом [62] або хакерство [87; 59]). Відповідно, на тлі успіхів політичних кроків в реалізації політики цифрових трансформацій, перед Україною стоїть низка завдань, вирішення яких забезпечуватиме синхронізацію з логікою стратегічних цілей цифрових трансформацій ЄС: (1) розробка та реалізація інтегрованої стратегії цифрових трансформацій з чітким визначенням бачення та цілей цифрової політики та цифрових інструментів політичних інститутів, насамперед цифрового парламенту; (2) формування про-

зорої та деформалізованої логіки цифрової діяльності політичних акторів; (3) адаптація до новітніх цифрових технологій політичного процесу всіх політичних акторів і громадян з оперттям на європейські принципи та етику застосування цифрових технологій; (4) формування суспільного прийняття політики цифрових трансформацій як системної узгодженої політики; (5) узгодження термінологічного інструментарію маркування процесу цифрових трансформацій з метою впорядкування медійного та політичного дискурсів й розмежування політичного та адміністративного вимірів цифрових інновацій.

Реалізація цифрової політики за одночасності цифрових трансформацій політичного процесу спричиняє гібридизацію та симбіоз цифрових систем, політичних інститутів і політичних практик й продукування нових форм політичної влади та оновленого розуміння статусу політичного актора. Важливим є й те, що процес гібридизації цифрових технологій та сфери політики відбувається на ґрунті наративів політичної ідентичності національної держави, що робить його надто динамічним, відтак, обмежено прогнозованим. До того ж, поєднання цифрових технології з політикою, в будь-якому соціокультурному середовищі та за будь-якого політичного режиму, завжди передбачає формування розмаїття позицій про політичні цілі цифрової політики. Адже, цифрові інструменти політики можуть розширювати можливості одних політичних акторів, звужуючи можливості інших аж до згортання його політичної суб'єктності. Саме тому, мотивація політичного актора у виробленні та реалізації цифрової політики має принципове значення, оскільки цифрові інструменти набувають статусу політичних тоді, коли вони використовуються для досягнення політичних цілей.

Джерела:

1. Апарат Верховної Ради України. Головне науково-експертне управління. Висновок на проект Закону України «Про підстави та порядок проведення пленарних засідань Верховної Ради України та засідань комітетів Верховної Ради України в режимі відеоконференції на період здійснення заходів, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)». До реєстр. № 3250 від 20.03.2020 Народні депутати України Р. Стефанчук, М. Стефанчук. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/60251>

2. Апарат Верховної Ради України. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» № 26д9/1-2020/198037 від 30.10.2020. URL: [blob:https://itd.rada.gov.ua/be9e22f6-1f79-40b4-80ab-1701d1a358c2](https://itd.rada.gov.ua/be9e22f6-1f79-40b4-80ab-1701d1a358c2)
3. Верховна Рада України. Електронні петиції. Інформація про петицію. Прошу підтримати зміни до Закону про виїзд за кордон під час військового стану українським морякам, на підставі наявності в них морських (діючих) документів: паспорт моряка та кваліфікаційного свідоцтва, згідно з положенням про «Про затвердження Порядку видачі кваліфікаційних документів особам командного складу суден та суднової команди морських суден» так як вони є спеціалістами критичної інфраструктури. URL: <https://itd.rada.gov.ua/services/Petition/Index/10257?aname=responses>
4. Верховна Рада України. Електронні петиції. Інформація щодо електронного звернення. Звільнення некваліфікованого працівника. URL: <https://itd.rada.gov.ua/services/Petition/Index/10080?aname=elappeal>
5. Верховна Рада України. Електронні петиції. Триває збір підписів. URL: <https://itd.rada.gov.ua/services/Petitions?aname=published>
6. Верховна Рада України. Портал відкритих даних. Категорії відкритих даних. URL: <https://data.rada.gov.ua/open/main/categories>
7. Верховна Рада України. Портал відкритих даних. Статистика за наборами відкритих даних. URL: <https://data.rada.gov.ua/open/main/topo>
8. Верховна Рада України. Управління з питань звернень громадян Апарату Верховної ради України. Довідка про роботу Управління з питань звернень громадян Апарату Верховної Ради України у 2022 році з електронними петиціями. URL: https://vzvernen.rada.gov.ua/documents/ast_v/Dov_petic/
9. Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України щодо проведення дистанційних засідань Верховної Ради України». До № 7129 від 08.03.2022 Н. д. Р. Стефанчук та інші. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1245206>
10. Деякі питання діяльності центральних органів виконавчої влади. Постанова Кабінету Міністрів України від 4 червня 2014 р. № 255. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/255-2014-%D0%BF#Text>
11. Деякі питання підвищення рівня цифровізації сил безпеки та сил оборони України у період воєнного стану. Постанова Кабінету

- міністрів України від 4 лютого 2023 р. № 139. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/139-2023-%D0%BF#Text>
12. Деякі питання цифровізації діяльності державних органів. Постанова Кабінету міністрів України від 1 грудня 2023 р. № 1317. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1317-2023-%D0%BF#Text>
 13. Деякі питання цифрового розвитку. Постанова Кабінету Міністрів України від 30 січня 2019 р. № 56. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56-2019-%D0%BF#Text>
 14. Інтерфакс-Україна. Стефанчук про дистанційні засідання Ради: поки що не бачу консенсусу для голосування за цей законопроект. 27.11.1022. URL: <https://interfax.com.ua/news/political/874934.html>
 15. Кабінет Міністрів України. Проект Плану відновлення України Матеріали робочої групи «Діджиталізація». Липень 2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/digitization.pdf>
 16. Комітет з питань Регламенту, депутатської етики та організації роботи Верховної Ради України. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України щодо проведення дистанційних засідань Верховної Ради України» (реєстр. №7129 від 08.03.2022), внесений народним депутатом України Стефанчуком Р.О. та іншими народними депутатами України (всього 241 підпис). № 04-28/03-2022/56264 від 21.03.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1247378>
 17. Конституційний Суд України. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статей 75, 82, 84, 91, 104 Конституції України (щодо повноважності Верховної Ради України) м. Київ, 17 жовтня 2002 року Справа N 1-6/2002 № 17-рп/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-02#Text>
 18. Концепція розвитку цифрових компетентностей. Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 167-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-%D1%80#Text>
 19. Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки. Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#n13>
 20. Методичні рекомендації з дотримання засад реалізації органами виконавчої влади принципів державної політики цифрового розвитку. Затверджені Наказом Державного агентства з питань

- електронного урядування України від 09 квітня 2019 р. № 24. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0024883-19#Text>
21. Міністерство цифрової трансформації України. Індекс цифрової трансформації регіонів України. Підсумки 2023 року. URL: <https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/reports/%D0%86%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81-%D1%86%D0%B8%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97-%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%96%D0%BE%D0%BD%D1%96%D0%B2-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8-2023.pdf>
 22. Міністерство цифрової трансформації України. Опис рамки цифрової компетентності для громадян України. URL: https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/news_post/2021/3/mintsi-fra-opriilyudnyue-ramku-tsifrovoyi-kompetentnosti-dlya-gromadyan/%D0%9E%D0%A0%20%D0%A6%D0%9A.pdf
 23. Національна економічна стратегія на період до 2030 року. Постанова Кабінету Міністрів України від 03 березня 2021 р. № 179. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179>.
 24. Національна програма. Основи відновлення: Цифрова держава. URL: <https://recovery.gov.ua/project/program/digital-government>
 25. Огляд заходів щодо цифрової трансформації та відновлення економічного розвитку України в умовах війни. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ohlyad-zakhodiv-shchodo-tsyfrovoiytransformatsiyi-ta-vidnovlennya>
 26. Питання Міністерства цифрової трансформації. Постанова Кабінету міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text>
 27. Підтримка ЄС для електронного урядування та цифрової економіки в Україні. Угода від 11.02.2020 про фінансування заходу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-20#Text
 28. План заходів щодо реалізації Концепції розвитку цифрової економіки й суспільства України на 2018–2020 рр. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text>
 29. Поліський фонд міжнародних та регіональних досліджень. Цифрові трансформації в Україні: чи відповідають вітчизняні інституційні умови зовнішнім викликам та європейському

- порядку денному? 2020. URL: http://eap-csf.org.ua/wp-content/uploads/2021/04/Research_DT_PF_WG2_ua-1.pdf
30. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України щодо проведення дистанційних засідань Верховної Ради України». № 2д9/1-2022/54482 від 05.03.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1243887>
 31. Предмети відання комітетів Верховної Ради України дев'ятого скликання. Додаток до Постанови Верховної Ради України від 29 серпня 2019 року № 19-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/19-IX#Text>
 32. Про делегацію України для участі у переговорах про приєднання України до Угоди про партнерство у сфері цифрової економіки. Розпорядження Президента України від 16 вересня 2024 року № 98/2024-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/98/2024-%D1%80%D0%BF#Text>
 33. Про деякі питання забезпечення документообігу у Верховній Раді України в електронній та паперовій формах. Розпорядження Голови Верховної Ради України № 19 від 08 лютого 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/19/21-%D1%80%D0%B3#Text>
 34. Про доступ до публічної інформації. Закон України від 13 січня 2011 р. № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-VI#Text>
 35. Про електронний цифровий підпис. Закон України від 22 травня 2003 року № 852-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/852-15#Text>
 36. Про звернення громадян. Закон України від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>
 37. Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України дев'ятого скликання. Постанова Верховної Ради України від 29 серпня 2019 року № 19-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/19-IX#Text>
 38. Про ратифікацію «Угоди між Україною та Європейським Союзом про участь України у програмі Європейського Союзу «Цифрова Європа» (2021–2027)». Закон України від 23 лютого 2023 року № 2926-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2926-20#Text>
 39. Про ратифікацію Угоди про цифрову торгівлю між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії. Закон України від 24 квітня 2024 року № 3653-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3653-20#Text>

40. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні. Закон України від 15 липня 2021 року URL: № 1667-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text>
41. Про схвалення Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2027 роках. Розпорядження Кабінету міністрів України від 30 серпня 2024 р. № 821-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/821-2024-%D1%80#n343>
42. Про утворення Міжгалузевої ради з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації. Постанова Кабінету міністрів України від 8 липня 2020 р. № 595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2020-%D0%BF#Text>
43. Про цифровий контент та цифрові послуги. Закон України від 10 серпня 2023 року № 3321-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text>
44. Проект Закону про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України щодо проведення дистанційних засідань Верховної Ради України № 7129 від 08.03.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39176>
45. Проект Закону про підстави та порядок проведення пленарних засідань Верховної Ради України та засідань комітетів Верховної Ради України в режимі відеоконференції на період здійснення заходів, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19). № 3250 від 20.03.2020. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/1681>
46. Ротар Н. Особливості концептуалізації ідеї цифрового суверенітету в сучасній політичній науці. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2023. № 3 (17). С. 229–244.
47. Слуга народу. Руслан Стефанчук про онлайн-голосування в Раді: я не планую відступати в цьому питанні. URL: <https://sluga-narodu.com/galina-tretyakova-inklyuzivne-suspilstvo-abo-rivni-mozhливosti-dlya-vsikh/>
48. Угода між Міністерством цифрової трансформації України Та Міністерством досліджень, інновацій та цифровізації Румунії щодо розвитку електронних комунікацій та співпраці у сфері цифровізації та кіберзахисту. Дата вчинення: 29.12.2023. Дата набрання чинності для України: 29.12.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/642_002-23#Text

49. Угода між Україною та Європейським Союзом про участь України у програмі Європейського Союзу «Цифрова Європа» (2021–2027). Ратифікована Законом України від 23 лютого 2023 року № 2926-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-22#n2
50. Черетун Д. Як «слуга народу» на засіданні комітету змінив голос і стаття (ВІДЕО). 20 листопада 2020 р. URL: <https://www.chesno.org/post/4368/>
51. Baptista J., Stein M.-K., Klein S., Watson-Manheim M. B., Lee J. Digital work and organisational transformation: Emergent Digital / Human work configurations in modern organisations. *J. The Journal of Strategic Information Systems*. 2020. DOI:10.1016/j.jsis.2020.101618
52. Barbrook R., Cameron A. The Californian ideology. *Science as Culture*. 1996. Vol. 6(1). P. 44–72.
53. Benkler Y. *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom*. Yale University Press, New Haven, 2006.
54. Bennett L. W., Segerberg A. *The Logic of Connective Action: Digital Media and the Personalization of Contentious Politics*. Cambridge, 2013.
55. Berg S., Rakowski N., Thiel T. Die digitale Konstellation. Eine Positionsbestimmung. *Z Politikwiss.* 2020. Vol. 30. P. 171–191.
56. Bergemann B., Hofmann J., Hösl M., Irgmaier F.; Kniep R., Pohle J. (Hg.). Entstehung von Politikfeldern. Vergleichende Perspektiven und Theoretisierung. Ergebnisse des Workshops am 25. *WZB Discussion Paper*. November 2015. URL: <https://bibliothek.wzb.eu/pdf/2016/iv16-401.pdf>
57. Bloomfield B., Coombs R. Information Technology, Control and Power: the Centralization and Decentralization Debate Revisited. *Journal of Management Studies*. 1992. Vol. 29 (4). P. 459–484.
58. Busch A. Netzzensur in liberalen Demokratien. *Demokratie, Diktatur, Gerechtigkeit. Festschrift für Wolfgang Merkel. Unter Mitarbeit von Wolfgang Merkel*. Croissant A., Kniep S., Petring A. (Hg.). Wiesbaden: Springer VS, 2017. S. 331–352.
59. Coleman G. *The Public Interest Hack*. 2017. URL: <https://escholarship.org/uc/item/81p004n4>
60. Council Recommendation of 22 May 2018 on key competences for lifelong learning (Text with EEA relevance) (2018/C 189/01). URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&rid=7](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&rid=7)

61. DQ Global Standards Report. Common Framework for Digital Literacy, Skills and Readiness. DQ Institute. 2019. URL: <https://www.dqinstitute.org/wp-content/uploads/2019/03/DQGlobalStandardsReport2019.pdf>
62. Earl J., Kimport K. Digitally Enabled Social Change. Activism in the Internet Age. Boston, MA, 2011.
63. Edwards P. N., Hecht G. History and the Technopolitics of Identity: The Case of Apartheid South Africa. *Journal of Southern African Studies*. 2010. Vol. 36 (3). P. 619–639.
64. European Union. Joint Communication: Eastern Partnership policy beyond 2020: Reinforcing Resilience – an Eastern Partnership that delivers for all. URL: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/76166/jointcommunication-eastern-partnership-policy-beyond-2020-reinforcing-resilience-%E2%80%93-eastern_en
65. Facebook. Ruslan Stefanchuk. Профіль. 19 липня 2022. URL: <https://www.facebook.com/stefanchuk.official/posts/pfbid0uqkaj4hpq65mx4xsc1ufyizkkm89equhzpqqsp1tb6ky2dwufpfdjyqevw21ep2l>
66. Farrell H., Newman A, L. The Janus Face of the Liberal International Information Order: When Global Institutions Are Self-Undermining. *International Organization*. 2021. Vol. 75 (2). P. 333–358.
67. Flew T., Martin F., Suzor N. Internet Regulation as Media Policy: Rethinking the Question of Digital Communication Platform Governance. *Journal of digital media & policy*. 2019. Vol. 10 (1). P. 33–50.
68. Gagliardone I. A Country in Order’: Technopolitics, Nation Building, and the Development of ICT in Ethiopia. *Information Technologies & International Development*, 2014. Vol. 10(1). P. 3–19.
69. Gillespie T. Custodians of the Internet. Platforms, Content Moderation, and the Hidden Decisions that Shape Social Media. New Haven: Yale University Press, 2018.
70. Gimpel H., Hosseini S., Huber R. X. R., Probst L., Röglinger M., Faisst U. Structuring Digital Transformation: A Framework of Action Fields and Its Application at ZEISS. *Journal Information Technology Theory*. 2018. Vol. 19(3). URL: https://www.researchgate.net/publication/324538788_Structuring_Digital_Transformation_-_A_Framework_of_Action_Fields_and_its_Application_at_ZEISS
71. Global Competitiveness Index. URL: <https://www.worldbank.org/en/search?q=Global+Competitiveness+Index+>
72. Global Innovation Index. URL: <https://www.wipo.int/web/global-innovation-index>

73. Greef S. Digitalpolitik. *Handbuch Digitalisierung in Staat und Verwaltung*. Klenk T., Nullmeier F., Wewer G. (Hg.). Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden, 2020. S. 463–474.
74. Grin J. et al. *Transitions to Sustainable Development: New Directions in the Study of Long Term Transformative Change*. Routledge, 2010.
75. Hess T. Digitalisierung. *Enzyklopädie der Wirtschaftsinformatik*. Online-Lexikon, 2019. URL: <https://wi-lex.de/index.php/lexikon/technologische-und-methodische-grundlagen/informatik-grundlagen/digitalisierung/>
76. Hughes J. J. Human Enhancement and the emergent technopolitics of the 21st century. *Managing Nano-Bio-Info-Cogno Innovations: Converging Technologies in Society*. W. S. Bainbridge and M. C. Roco (eds.). Springer, 2006, P. 285–307.
77. ICT Development Index. URL: <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/IDI/default.aspx>
78. Katzenbach C. *Die Regeln digitaler Kommunikation. Governance zwischen Norm, Diskurs und Technik*. Wiesbaden: Springer VS, 2018.
79. Katzenbach C., Ulbricht L. Algorithmic Governance. *Internet Policy Review*. 2019. Vol. 8(4). DOI: 10.14763/2019.4.1424
80. Kellner D. Globalisation, Technopolitics and Revolution. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*. 2001. Vol. 48 (98). P.14–34.
81. Koryzis D., Dalas A., Spiliotopoulos D., Fitsilis F. ParITech: Transformation Framework for the Digital Parliament. *Big Data Cogn. Comput.* 2021. Vol. 5(15). URL: <https://doi.org/10.3390/bdcc5010015>
82. Lebkowsky J. TechnoPolitics. *21C*. 1997. URL: <https://weblogsky.com/technopolitics.htm>
83. Lyytinen K., Nickerson J. V., King J. L. Metahuman systems = humans + machines that learn. *Journal Information Technology*. 2020. P. 427–445.
84. Maedche A., Legner C., Benlian A., Berger B., Gimpel H., Hess T., Hinz O., Morana S., Söllner M. AI-Based Digital Assistants: Opportunities, Threats, and Research Perspectives. *Business & Information Systems Engineering*. 2019, Vol. 61. P. 535–544.
85. Matt C., Hess T., Benlian A. Digital Transformation Strategies. *Business & Information Systems Engineering*. 2015. Vol. 57. P. 339–343.
86. Mergel I., Edelmann N., Haug N. Defining digital transformation: Results from expert interviews. *Government Information Quarterly*. 2019. Vol. 36. P. 167–178.
87. Milan S. Hacktivism as a Radical Media Practice. *Routledge Companion to Alternative and Community Media*. Atton C. (Hrsg.). London, 2015, P. 550–560.

88. Möllers N. Making Digital Territory: Cybersecurity, Technonationalism, and the Moral Boundaries of the State. *Science, Technology, & Human Values*. 2021. Vol. 46(1), S. 112–138.
89. Networked Readiness Index. URL: <https://networkreadinessindex.org/countries/#ranking-wrapper>
90. Newell B. C. Technopolicing, Surveillance, and Citizen Oversight: A Neorepublican Theory of Liberty and Information Control. *Government Information Quarterly*. 2014. Vol. 31(3). P. 421–431.
91. Nunes R. The Organisation of the Organisationless. Collective Action After Networks. Berlin: Mute Books, 2014.
92. Nwaiwu F. Review and Comparison of Conceptual Frameworks on Digital Business Transformation. *Journal of Competitiveness*. 2018. Vol. 10. P. 86–100.
93. Parliaments and Governments in Western Europe. Norton P. (ed.). London: Frank Cass, 1998.
94. Pedersen K. E-government transformations: Challenges and strategies. *Transforming Government: People, Process and Policy*. 2018. Vol. 12. P. 84–109.
95. Pohle J., Hüsl M., Kniep R. Analysing Internet Policy as a Field of Struggle. *Internet Policy Review* 2016. Vol. 5(3). URL: <https://policyreview.info/articles/analysis/analysing-internet-policy-field-struggle>
96. Polanyi K. The Great Transformation: Politische und ökonomische Ursprünge von Gesellschaften und Wirtschaftssystemen. Suhrkamp Verlag, 1973.
97. Pousttchi K. Digitale Transformation. *Enzyklopädie der Wirtschaftsinformatik. Online-Lexikon*, 2020. URL: <https://wilex.de/index.php/lexikon/technologische-und-methodische-grundlagen/informatik-grundlagen/digitalisierung/digitale-transformation/>
98. Rasmussen T. Techno-politics, Internet Governance and some challenges facing the Internet. *Oxford Internet Institute. Research Report. 2007. 15*, October. URL: <https://doi.org/10.2139/ssrn.1326428>
99. Reiberg A. Netzpolitik. Dissertation. Nomos Verlagsgesellschaft, 2018.
100. Rendueles C. Soziophobie. Politischer Wandel im Zeitalter der digitalen Utopie, Berlin, 2015.
101. Ritzl C., Zierold A. Souveränität unter den Bedingungen der Digitalisierung. *Internet und Staat. Perspektiven auf eine komplizierte Beziehung*. I. Borucki, W. J. Schünemann (Hg.). Baden-Baden: Nomos, 2019. S. 37–59.
102. Rodotà S. *Tecnopolitica. La democrazia e le nuove tecnologie della comunicazione*. Rome: Laterza, 1997.

103. Schrape J.-F. Digitale Transformation. Verlag, 2021.
104. Schönemann W. J. Aufwärtskompatibel? Zur Bedeutung struktureller und doktrinärer Nationalismen für die digitale Konstellation. *Z Politikwiss.* 2022. Vol. 32. S. 293–311.
105. Schönemann W. J., Kneuer M. (Hg.). E-Government und Netzpolitik im europäischen Vergleich. 2. Aufl. Baden-Baden: Nomos-Verlag, 2019.
106. Schönemann W. J., Windwehr J. Towards a ‘Gold Standard for the World’? The Euro-pean General Data Protection Regulation between Supranational and National Norm Entrepreneurship. *Journal of European Integration*, 2020, Vol. 43(7) P. 859–874.
107. Stier S. Internet und Regimetyp. Netzpolitik und politische Online-Kommunikation in Autokratien und Demokratien. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden (Vergleichende Politikwissenschaft), 2017.
108. Ukraine Plan 2024 – 2027. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/ukraine-facility-plan.pdf>
109. U-LEAD support project EGOV4UKRAINE. Ukraine. Governance and Engagement. URL: https://ega.ee/project/u_lead/
110. Van Dijck J., Poell T., De Waal M. The Platform Society. Public Values in a Connective World. New York: Oxford University, 2018.

РОЗДІЛ 5

ПАСТКИ СПРОМОЖНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ В РОЗРІЗІ НОРМАТИВНОЇ ЛЕГІТИМНОСТІ

Наталія КОНОНЕНКО

Вступ. Інституційна спроможність уряду (складовим чинником якої є його легітимність як електоральна, так і нормативна) – це один з ключових факторів, що визначає ефективність державного управління, стабільність політичної системи та здатність країни адаптуватися до викликів внутрішнього та зовнішнього середовища. В межах даного дослідження авторки зосереджуються на аналізі сучасного наукового та імперичного матеріалу, який присвячений проблематиці урядової спроможності, формулюють власне визначення уряду, як ефективного та спроможного інституту, розглядають методи вимірювання спроможності та визначають її пастки, існування яких лишають українські уряди інституційної суб’єктності, обумовлюють диспропорції розподілу влади на користь інституту президента, формують ерозію інститутів публічної влади та ставлять під питання перспективи подальшого розвитку української політичної системи в межах демократичного тренду.

Тема інституційної спроможності урядів ґрунтовно розроблена у світовій науковій літературі. Класичні фундаментальні наукові праці Д. Родріка [28], Д. Аджемоглу, Д. Робінсона [45], А. Пшеворського [26], Б. Ротштайна [31] присвячені аналізу демократії як мета-інституту для розвитку якісних інституцій (і урядів також). Д. Копштейн, М. Лічбач, С. Хансон детально зупиняються на детермінації якості врядування та інституцій концепціями інтересів і ідентичностей [20]. Серед чисельних робіт, присвячених кризі демократії, виділимо дослідження С. Левитського та Д. Зіблата, які вивчають вплив на інституції (і на уряди) ефекту «накопичення влади», акумуляції непритаманних їм функцій [22]. Про відродження патримоніальних практик в якості політичних реакцій на пандемію COVID-19 в урядовій діяльності навіть у розвинутих демократіях пишуть С. Хенсон та С. Копштейн [19]. У фокусі ґрунтовної праці

М. Кон феномен сучасної виконавчої влади в демократичному світі (передусім – в США), від якої очікують як сильного керування життям суспільства, так і добровільного підкорення законодавству, прийнятому парламентом. Дослідниця робить акцент на тому, що напруга між домінуванням і підпорядкуванням у виконавчій владі, що певним чином девальвує спроможність її інституцій, підтримується існуванням різних форм конституційної нечіткості (нормативної легітимації), під якими *маскується відсутність звичайного обмеження влади* [4]. Роботи С. Роуз-Аккерман присвячені аналізу спроможності урядів в сучасних розвинутих демократіях (США, Велика Британія, Німеччина та Франція). Науковиця приходить до висновку, що в умовах зростання турбулентності особливої ваги набувають такі риси урядів, як їхня резильєнтність (під час подолання кризи COVID-19) та здатність до інклюдії (феномен використання інструментів дорадчої демократії в питанні розробки та імплементації урядом Франції екологічної політики) [30]. Дослідницький проєкт Ф. Безеса (виконується в Sciences Po) пропонує безпрецедентний ретроспективний моніторинг змін у морфології та структурах центральних урядових адміністрацій (зміни назв, поділів, злиття, складні реорганізації, ліквідація тощо) Франції, Німеччини, Нідерландів та Великої Британії з 1980 по 2014 рік [2]. Трансформації французьких урядів та стилів врядування, взаємини урядів та бізнесу досліджує Л. Рубан (автор концепту «ліберального авторитаризму») через історичність та соціально-політичні уподобання акторів (їхні цінності, ідеології) [31].

С. Фалк, А. Ромеле, М. Сільверман ґрунтовно аналізують феномен «цифрового уряду» та найкращі практики впровадження цифрових стратегій управління (які роблять уряд більш прозорим та зрозумілим) на прикладі США, Мексики, Бразилії, Індії та Німеччини [17]. М. Гріндл детально розкриває специфіку діяльності державних інституцій (і урядів) в країнах «третього світу» [12]. Т. Борзель та Т. Райз вивчають феномен врядування у сферах обмеженої державності (Латинська Америка, Близький Схід, Африка на південь від Сахари та Азія), де складно забезпечити діяльність справедливих та прозорих інституцій, легітимних політиків і державних службовців, які мають соціальну довіру громадян. Науковці наголошують, що в таких випадках ефективно врядування забезпечують не лише міжнародні організації, іноземні гуманітарні ор-

ганізації та неурядові організації, а й транснаціональні компанії, повстанські групи, «традиційні» та релігійні лідери та громадські організації [3].

Серед неукраїнських досліджень інституційної спроможності українських урядів виділимо монографію Г. Хейла (2015 р.) [19], в якій автор наполягає на патримоніальній природі українського політичного режиму, що обмежує інституційну спроможність офіційних (легальних) інституцій (і уряду). Корисним є менш відомі широкому загалу дослідження Т. Беккера, Х. Швайгера, І. Лівшиця, Т. Милованова [1], в якому аналізується інституційна якість урядів (2014-2018рр.) та реформ, які цими урядами імплементувалися. Ефективність модернізаційних зусиль «урядів Зеленського» (керованих О. Гончаруком та Д. Шмигалем) в період 2019-2021 рр. в центрі цікавого інструментального дослідження М. Ріхтера [28]. Спроба наукового визначення (Д. Аджемоглу, С. Джонсон, Ж. Ролан, Г. Люстіг, С. Гурієв, Н. Юхтман, Т. Беккер, Я. Свейнар, Г. Джеймс) урядових завдань під час війни та по її завершенню, вимоги до інституцій, які будуть спроможні підтримувати реформаторську швидкість, здійснена в збірці статей за редакцією Ю. Городніченка та В. Рашкована [11].

Специфіка ж вітчизняних досліджень інституційної спроможності уряду полягає у дефіциті фундаментальних праць на цю тему. Наукова школа неоінституційного аналізу політичних систем та політичних процесів формується в Інституті політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Формальні та неформальні практики функціонування інституцій, пояснення причин їхньої несучасності, адаптаційні практики українських інституцій під час повномасштабної війни РФ проти України – в центрі досліджень Р. Балабана, С. Брехарі, Г. Зеленько, Н. Кононенко, Т. Ляшенко, О. Майбороди, І. Овчар, В. Перевезія, С. Ситник [38], [77], [79], [64]. Інституційні пастки у контексті легітимації влади та її інститутів суспільством перебувають у фокусі уваги науковців Інституту соціології НАН України Є. Головахи, С. Дембіцького, В. Резніка, М. Шульги [94], [93]. Дослідники Львівського національного університету імені І. Франка В. Литвин [67], [68], А. Романюк [88], [24] здійснюють інноваційні дослідження урядів та центральних органів виконавчої влади в контексті політологічної компаративістики.

На тлі браку комплексних досліджень існує велика кількість «факторних» праць, сконцентрованих навколо вивчення одного з чинників, що детермінує – в комплексі з іншими – інституційну спроможність об'єкта дослідження. Серед науковців, які аналізували нормативно-правову легітимацію урядів та ЦОВВ, специфіку політичного розподілу влади в Україні в контексті уряду, виділимо політологічні, правничі та роботи з державного управління В. Авер'янова [37], Д. Бараненка [39], В. Єрмоліна [58], Д. Журавльова [50], Р. Мартинюка [59], С. Осауленко [73], Р. Павленка [74], Т. Саламахи [89], В. Шаповала [97]. Проблеми якості, професійності, результативності, функціональної складової діяльності уряду та ЦОВВ, їхнього зв'язку із зрілістю публічного управління перебували у фокусі досліджень З. Гбура, Л. Галушкіної, О. Акімова [43], О. Дем'янчука [49], Є. Левенець [66], О. Окіса [32], С. Телешуна, С. Ситник, І. Рейтєровича [78], [82], [83] та інших науковців. Інклюзивні інструменти та якість їх імплементації, як ознаки інституційної спроможності КМУ та ЦОВВ, проаналізовано А. Серенком [90], О. Сищуком [91], Є. Глущенко [44].

Стратегіям комплексного реформування центральних органів виконавчої влади присвячені роботи Н. Шангіної [98], М. Кушнір [65], І. Коліушко [60].

Варті уваги напрацювання українських аналітичних центрів (Центр політико-правових реформ, Центр економічних стратегій, VOX Ukraine), які розглядають тему урядової спроможності в контексті його здатності розробляти та втілювати релевантні потребам країни політики як в період повномасштабної війни РФ проти України [41], [45], [95], [84], так і до 2022 р. [40], [57], [76], [85], [86], [87], коли бойові дії мали локалізований характер, що залишало більше можливостей для реформування.

Проаналізовані роботи дозволяють науковицям стверджувати, що інституційна спроможність уряду – це його здатність тримати стабільне, ефективне та легітимне існування влади (режиму) шляхом результативного забезпечення захисту прав громадян та функціонування правової держави. Серед ознак інституційно спроможного уряду в демократичних режимах виділимо наступні: легітимність (нормативна, електоральна та емпірична), що базується на відповідності дій уряду Конституції та законам, підтримці громадян, що надається на виборах та підтримується між електоральними

циклами; *здатність забезпечувати дотримання законності*, ефективно контролювати дії виконавчої влади та вживати заходів у випадку виявлення порушень або недоліків; *ефективність* через якісне виконання функцій та надання послуг населенню; *компетентність*, наявність кваліфікованого персоналу; *відкритість та прозорість*, які забезпечать зрозумілість дій уряду для громадян; *інклюзивність*, залученість громадськості у процеси прийняття рішень урядом; *здатність забезпечувати інституційну стабільність держави, резильєнтність* (здатність адаптуватися до змін та криз). Специфіка підходу до аналізу спроможності українських інститутів полягає в тому, що маємо аналізувати спроможність, в нашому випадку, уряду в контексті умовно замороженого воєнного конфлікту на сході країни (2014 – 2021) та повномасштабної війни (з 2022 р. по т.ч.), що певним чином ускладнює рамку аналізу, контури якої визначаються необхідністю одночасного (1) збереження державності та демократичного вектору її розвитку; (2) відновлення зруйнованої росіянами соціально-економічної інфраструктури; (3) здійснення активної євроінтеграційної політики після набуття Україною статусу кандидата на членство до ЄС, імплементацією *acquis*. За таких умов інституційна спроможність уряду набуває додаткових маркерів, а саме вимірюється здатністю забезпечити ефективність військового управління та координації дій військових сил, розвідки, безпеки та інших військових структур; мобілізувати ресурси, домогтися стабільності економіки, збалансувати бюджет та розподілити фінансові та матеріальні ресурси для підтримки зусиль у війні; сформувати систему соціальної підтримки для військовослужбовців та їхніх сімей, медичної допомоги та реабілітації, евакуації цивільного населення; створити міжнародну дипломатичну підтримку; розробити та запровадити стратегію інформаційної війни; підтримувати громадську безпеку, боротьбу з тероризмом, контролювати дотриманням законності та прав людини навіть у воєнний період; поєднувати повномасштабну війну із інтеграцією в ЄС та євроатлантичні структури, проведенням подальших реформ.

Вимірювання інституційної спроможності уряду: світові практики, Україна. В Україні відсутня методика вимірювання інституційної спроможності будь-яких публічних органів влади (у уряду також). Це прогнозовано, оскільки тема інституційної спроможності держави от тільки зараз починає входити в лексикон

українського політичного керівництва та експертного середовища, що свідчить про початкову стадію усвідомлення ними важливості цієї теми для подальшого розвитку країни.

Безумовно, важливим джерелом оцінки інституційної спроможності уряду (в розрізі ефективності, компетентності та стабільності) є дані міністерства фінансів, міністерства економіки, міністерства соціальної політики, міністерства охорони здоров'я, які характеризують якість реалізацією урядом програми, ухвалених політик, стратегій та послуг, що надаються урядом громадянам.

Для аналізу такої характеристики спроможності, як легітимність (в контексті довіри, як форми легітимації влади та її інститутів в процесі електоральних циклів) варто аналізувати якісні та кількісні дослідження Інституту соціології НАН України, Фонду «Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва», Разумков Центру, соціологічної групи «Рейтинг», Київського міжнародного інституту соціології, дослідницької компанії «Gradus», які містять показники рівня довіри українців до соціальних та політичних інститутів.

Ще одним джерелом, яке може тимчасово компенсувати відсутність локального інструменту, що вимірює спроможність уряду та решти інститутів публічної влади, можна вважати міжнародні індекси та рейтинги, які аналізують Україну у глобальному контексті і надають власну інтерпретацію діяльності наших інститутів в розрізі певного напрямку. Мова про: опитування ООН щодо електронного урядування (E-Participation Index) [9], Індекс верховенства права, (WJP Open Government Index rankings) [34], Дослідження урядової ефективності (Government Effectiveness, WGI) [36], Індекс демократії від The Economist [7], Звіт про ступінь готовності відкритих даних (Open Data Mat.urity Report) [33], Індекс сприйняття корупції (Corruption perceptions index, CPI) [6], Індекс процвітання (Legatum Prosperity Index) [22], Рейтинг світового законодавства про доступ до інформації (Global Right to Information Rating) [13], Барометр відкритих даних (Open Data Barometer) [26], Індекс оборонних підприємств [56], Індекс готовності до мережевого розвитку (Networked Readiness Index, Portulans Institute, США) [25], Глобальний індекс інновацій (Global Innovation Index, WIPO, INSEAD, Cornell University) [14], Глобальний індекс стійкості (FM Global Resilience Index) [10] тощо.

У межах даного розділу дослідниці зробить акцент виключно на тих міжнародних рейтингах, методика яких є якісно верифікованою, легітимізованою авторством впливових міжнародних інституцій та максимально наближеною до комплексної оцінки спроможності уряду. Почнемо з Індикаторів глобального управління (Worldwide Governance Indicators, WGI), ініційованих Світовим Банком. WGI об'єднує дані більш ніж 30 найвпливовіших глобальних аналітичних центрів. Напрямки, за якими WGI вимірює якість управління (як один з базових показників спроможності урядів): ефективність державного управління; якість регуляторних процедур; дотримання принципів верховенства права; рівень контролюваності корупції; залученість громадян до формування політик; дотримання свобод [36]. Методика WGI враховує як статистичні показники, так і результати емпіричних досліджень десятків тисяч респондентів та експертів. Індекси та рейтинги WGI, отримані на основі цих даних, можна розглядати як один з інструментів, що дозволяє наблизитися до комплексного розуміння результатів діяльності формальних інституцій публічної влади, включаючи уряд, а також неформальних практик, які ці інституції впроваджують. Дані WGI демонструють, що загальний прогрес якості управління в Україні протягом всього періоду поновлення державності був недостатнім для забезпечення успішного розвитку консолідованої демократії та стабільного економічного зростання. Для розуміння масштабу проблем зафіксуємо значення індексів WGI за 2021 р. для України та Болгарії (найменш розвиненої країни ЄС) за напрямками: «контроль корупції» – відповідно, 24% та 48% (де 100% – максимальне значення індексу), «верховенство права» – відповідно, 25% та 52%, «якість регулювання» – відповідно, 42% та 66%, «ефективність державного управління» – відповідно, 35% та 45% [36].

Наступний продукт, на який ми б радили звернути увагу, *це Європейський індекс якості державного управління (EQI)* (ініціатор – Європейська комісія), що демонструє сприйняття пересічними європейцями корупції та досвід користування трьома базовими урядовими послугами (охорона здоров'я, освіта та побутова безпека) [5]. Зрозуміло, що EQI не містить даних по Україні, яка тільки починає переговорний процес про вступ до ЄС, але *дає чітке розуміння, як буде вимірюватися якість врядування після приєднання нашої країни до ЄС*. Четверта хвиля EQI (2021 р.) мала опитування

129 000 респондентів у 208 регіонах усіх 27 країн-членів ЄС. EQI за 2021 р. враховує дані трьох попередніх раундів, оприлюднених у 2010, 2013 та 2017 рр. Оскільки методологія EQI розділяє кожну країну на декілька регіонів (Німеччину, наприклад, на 38, Францію – на 27, Швецію – на 8), то результати дослідження дозволяють відчувати різницю в якості імплементації урядового управління на території одної країни, що є доволі відчутною в Італії, Іспанії, Бельгії, Ірландії, Польщі, Франції і Словенії.

Ще одним важливим інструментом діагностики інституційної спроможності українських урядів є оцінка якості державного управління, яка здійснюється в межах моніторингу програми SIGMA (спільного проекту Європейської комісії та Організації економічного співробітництва та розвитку, ОРЕС). Моніторинг базується на оцінці дотримання урядом принципів державного управління для країн-кандидатів на вступ до ЄС та потенційних кандидатів, розроблених SIGMA[80]. Україна вже мала моніторингові хвилі у 2006, 2018, 2021 (без звіту) та 2023 рр. [81]. Методологія моніторингу в період 2018-2023 рр. є комбінованою і передбачає синергію кількісних та якісних методів, а саме: кабінетного аналізу законодавства, нормативно-правових актів, звітів, зразків урядової документації; глибинних інтерв'ю з понад 100 респондентами; спостережень за урядовими практиками; аналізу офіційних даних з державних реєстрів та національної статистики; опитувань населення та бізнесу. Дані акумулювалися за допомогою інструменту збору, аналізу та перевірки даних PAR.IS. Якість державного управління оцінюється за допомогою індикаторів в розрізі шести тематичних сфер: стратегічні засади реформування державного управління; формування і координація політики; державна служба і управління людськими ресурсами; підзвітність; надання послуг; управління державними фінансами. Загалом наявні 52 індикатори з 340 субіндикаторами. Останній звіт SIGMA (2023 р.) фіксує прогрес у наданні урядом послуг, цифровізації, більш глибокій розробці стратегії реформи державного управління та підзвітності саме під час «великої війни». Без прогресу (порівняно із моніторингом 2018 р.) – ефективність у формуванні та координації політик. Регрес у сфері управління людськими ресурсами, залученими до врядування (див. рис. 1).

	2018	2021	2023
Стратегічні засади РДУ	1,5	1,5	3
Формування і координація політики	2,5	2,6	2,6
Державна служба та управління людськими ресурсами	2,8	2,4	2,1
Підзвітність	2,8	3,4	3,2
Надання послуг	1,5	4,3	4,5
Управління державними фінансами	Дані відсутні	2,9	2,8
Управління бюджетом та внутрішній аудит і контроль	Дані відсутні	2,9	2,8
Публічні закупівлі	Дані відсутні	3,2	3,0
Зовнішній аудит	Дані відсутні	2,5	2,5

Примітка: На малюнку показані середні значення за кожною сферою. Середнє арифметичне субіндикаторів використовується для розрахунку середнього значення сфери.

Рис. 1. Загальні середні значення індикаторів ефективності уряду по сферах у 2018, 2021 та 2023 роках.

Джерело: Державне управління в Україні: оцінювання на відповідність Принципам державного управління. грудень 2023 року. SIGMA. EU. OECD.

У цілому, підходи SIGMA до корекції інституційної спроможності мають переважно інструментальний характер і спрямовані на виправлення управлінських недоліків шляхом налаштування функцій уряду в рамках існуючого конституційного дизайну. Така концепція виявляється однозначно ефективною за умови, що юридична база уряду забезпечує його (уряду) захищеність, автономність та підзвітність у системі розподілу влади, створюючи сприятливі умови для потенційно ефективного управління. У випадку ж з Україною проблеми урядової неефективності є наслідком не лише інструментальних недоліків, а й загальної системи організації влади в країні, що гальмує формування сильних, спроможних, суб'єктних інституцій.

Пастки спроможності урядів в Україні (аспект нормативної легітимності). За 33 роки поновленої державності український політичний режим жодного разу, за класифікацією V-DEM[8], не набував консолідованої форми ані демократії, ані автократії, коливаючись між електоральною автократією (1991 р., 1998 – 2004 рр., 2014 – 2018 рр., 2022 – 2023 рр.) та електоральною демократією (2005 – 2009 рр). 12 років нашої новітньої державності (або 30% часу) ми витратили на перебуванні в своєрідному «болоті» (гібридний політичний режим, який балансував між електоральною демократією та електоральною автократією) (див. рис. 2). Головними ознаками ук-

раїнських неконсолідованих політичних режимів є політична нестабільність, повільний економічний розвиток та слабкі інституції. Щодо останніх, то одним з базових чинників, що детермінує їхню слабкість в демократіях, є пастки спроможності (діючі правові норми призводять до недостатньої ефективності тих чи інших органів влади).

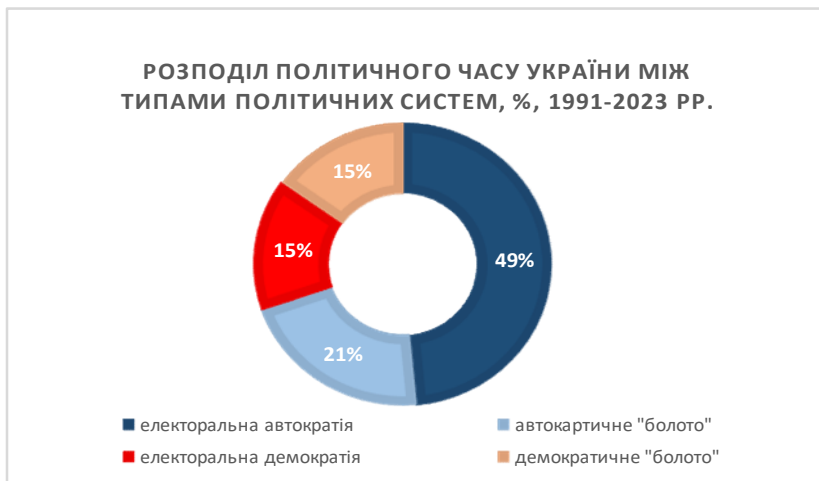

Рис. 2. Розподіл політичного часу України між типами політичних систем, 1991-2023, %

Джерело: укладено авторками на основі даних DEMOCRACY REPORT 2024. Democracy Winning and Losing at the Ballot. Produced by the V-Dem Institute at the University of Gothenburg

Із точки зору функціонального наповнення, наданого законодавством українському уряду, ми мали б мати справу із впливовим політичним суб'єктом. Так, прем'єр-міністр, очільник КМУ, керує роботою уряду; спрямовує його діяльність на здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання програми діяльності КМУ, схваленої ВРУ; формує проект порядку денного засідання уряду; скликає засідання КМУ та головує на них; підписує акти КМУ; представляє КМУ у відносинах з іншими органами, підприємствами, установами та організаціями в Україні та за її межами; вступає у відносини з урядами іноземних держав, веде пере-

говори і підписує міжнародні договори відповідно до закону та актів Президента України тощо. Для нашого розуміння: Прем'єр-міністр має конституційне право *без погодження з Президентом* надавати ВРУ подання про: 1) призначення повного посадового складу уряду (крім міністра оборони та міністра закордонних справ); 2) власну відставку або звільнення міністра; 3) призначення голів АМКУ, ДКТРУ та ФДМУ. Президент має погоджувати з Прем'єр-міністром подання до ВРУ про відставку міністра закордонних справ і міністра оборони й участь членів КМУ, ЦОВВ у роботі консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб, що ним утворюються для здійснення своїх повноважень.

Базові виконавчі повноваження КМУ (такі, що спрямовані на здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, забезпечення державного суверенітету і економічної самостійності України, виконання Конституції і законів України, актів Президента України): здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби із злочинністю, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій; організація і забезпечення провадження зовнішньоекономічної діяльності, митної справи; забезпечення розвитку і державної підтримки науково-технічного та інноваційного потенціалу держави та ін.

Законодавчі повноваження КМУ: право законодавчої ініціативи; право розробки і внесення у парламент та надання президенту проекту закону про Державний бюджет. *Базові установчі повноваження уряду* щодо інших органів виконавчої влади: подання кандидатур на призначення голів місцевих державних адміністрацій (обласних та районних); погодження кандидатур на заступників голів обласних державних адміністрацій; затвердження граничної чисельності працівників міністерств та інших ЦОВВ в межах коштів, передбачених державним бюджетом; утворення, реорганізація та ліквідація державних господарських об'єднань, підприємств, установ та організацій; утворення тимчасових консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів тощо.

Контрольні повноваження уряду: голови місцевих державних адміністрацій відповідальні перед урядом, місцеві державні адміністрації та їх голови підконтрольні та підзвітні уряд у межах його повноважень; подання президенту пропозицій щодо скасування актів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та

законам із одночасним зупиненням їх дії; скасування актів міністерств та інших ЦОВВ повністю чи в окремій частин тощо. Уряд *без згоди президента* може щонайменше призначати перших заступників і заступників міністрів; держслужбовців групи «А» (державного секретаря КМУ, його заступників, державних секретарів міністерств, керівників ЦОВВ, які не входять до уряду) та керівників особливо важливих для економіки державних підприємств за результатами конкурсів (наголосимо, що з запровадженням воєнного стану конкурси не проводяться), залучати радників для підготовки до приватизації та продажу об'єктів.

Питання у тому, чи може уряд користатися наче існуючою у нього суб'єктністю в межах діючого в Україні конституційного дизайну політичної системи? За оцінками дослідниць, ні, не може, оскільки Конституція України та закони містять низку нормативних пасток, що серйозно девальвують вагу і вплив уряду на формування та реалізації політик в Україні. *Перша проблема, яка применшує інституційну спроможність уряду, – це дуальне керівництво виконавчою владою як Президентом, так і Прем'єр-міністром.* За формальними (нормативними) ознаками, у відповідності до діючої Конституції (навіть в межах правового режиму воєнного стану) сучасна Україна начебто лишається парламентсько-президентською республікою, де Уряд (Кабінет-Міністрів України, далі – КМУ) підконтрольний, підзвітний парламенту (Верховній Раді, далі – ВРУ) та перед ним же відповідальний. У той же час, Основний закон прямо фіксує відповідальність українського КМУ і перед Президентом, якого у той же час виводить за межі виконавчої влади. Сутність такої «відповідальності» чітко не розкрита, але на рівні інструментів Президенту надано право одноосібно порушувати питання про відставку Уряду перед Парламентом, зупиняти дію актів КМУ з мотивів невідповідності Основному закону та отримувати бездебатну, обов'язкову контрасигнацію свого Указу чи Розпорядження головою уряду та профільним міністром.

Такий розподіл повноважень щодо уряду між Президентом і Прем'єр-міністром робить українську управлінську модель еkleктичною і не дозволяє проводити коректні паралелі між принципами організації влади в Україні та, скажімо, в Польщі та Франції, де вплив голови держави на діяльність уряду теж є дуже помітним, але більш збалансованим. Наприклад, розповсюдженою є теза, що серед

країн-членів ЄС максимально наближеною до української формули відповідальності уряду перед президентом-арбітром є Франція з напівпрезидентською формою правління. На нашу думку, це хибний стереотип, оскільки повноваження українського президента щодо уряду набагато ширші, ніж у його французького колеги. Так, президент Франції має право призначати прем'єр-міністра (уряд якого обов'язково погоджує свою програму із парламентом) і схвалює відставку прем'єр-міністра (яка може бути результатом рішення як Національних Зборів, так самого прем'єр-міністра). Більше того, французькі президенти безпосередньо вбудовані в роботу уряду, вони головуєть в Раді Міністрів та приймають активну участь у формуванні урядових політик [61]. І, на відміну від українських, президенти Франції позбавлені права ініціювати відставку уряду, а уряд, відповідно, несе політичну відповідальність виключно перед парламентом (Національними Зборами).

Якщо на рівні керівництва урядом прем'єр-міністр має хоч би виписану «на папері» (нормативну) конфігурацію відносної незалежності, то його *суб'єктність щодо місцевих органів державної влади (так звану «виконавчу вертикаль», МДА) нівелюється вже більш розподіленим впливом на них на користь глави держави*. Так, МДА відповідальні перед Президентом, але підзвітні та підконтрольні Кабінету Міністрів України. Ініціатива звільнення голів місцевих державних адміністрацій (МДА) може походити як від президента, так і від прем'єр-міністра. Президент призначає голів МДА, підібраних та рекомендованих урядом. Водночас, глава держави має право відхилити подання уряду та запропонувати іншого кандидата. З 2017 р., за ініціативи президента Петра Порошенка, голів МДА та їхніх заступників виведено з категорії «державних службовців» та позбавлено необхідності брати участь у конкурсному відборі Комісії з питань вищого корпусу державної служби, запровадженому у 2015 р. [52]. Фактично, це знову (як у часи президентства Віктора Януковича) зробило керівників місцевих державних адміністрацій повністю залежними від Президента. Тобто за такого принципу відбору очільники МДА мають демонструвати не стільки професіоналізм, скільки лояльність до глави держави. Крім цього, такий механізм призначення керівників МДА створює підґрунтя для конфлікту між Президентом та керівником уряду за вплив на регіональну вертикаль. Спроба виправити цю ситуацію через

повернення голів МДА (префектів) до державної служби, посади в якій у мирний час обіймаються виключно через конкурси, розпочата у 2020 р., залишилася незавершеною (на рівні ухвалення законодавства) через запровадження режиму воєнного стану у лютому 2022 р.

Таке підпорядкування виконавчої вертикалі є рідкісною для інституційної архітектури країн-членів Європейського Союзу, де представники виконавчої влади в регіонах, як правило, підзвітні та підпорядковані виключно уряду. У парламентсько-президентській Польщі, де президент зберігає серйозний вплив на уряд, після адміністративної реформи, проведеної Є. Бузеком у 1999 р. з метою адаптації територіально-адміністративного устрою країни до вступу в ЄС, призначення воєвод здійснюється виключно урядом та прем'єр-міністром. Так, у напівпрезидентській Франції префекти дійсно призначаються та звільняються президентом за рекомендацією міністра внутрішніх справ. Однак, як ми вже наголошували вище, французькі президенти мають, порівняно з українськими, значно більший рівень залученості до роботи урядів. Тому такий вплив голови держави на локальну виконавчу владу у Франції є, до певної міри, виправданим. Щодо України, то запровадження правового режиму воєнного стану ще більше «відділило» уряд від здійснення виконавчої влади на місцях через створення підпорядкованих виключно президенту тимчасових військових адміністрацій, функціонально домінуючих над МДА [53].

Ще один фактор, який традиційно применшує суб'єктність українських прем'єрів, – це відсутність формалізованого впливу Кабінету Міністрів України та його очільника (на відміну від Президента) на кадрові рішення у «секторі безпеки та оборони» (Рада національної безпеки та оборони, Збройні сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки тощо), Конституційному суді, судових органах, прокуратурі та НБУ. З позиції дотримання принципу «розподілу влади» в напівпрезидентських політичних системах, такий підхід є виправданим, оскільки дає змогу президенту виконувати арбітражні функції щодо виконавчої, законодавчої та судової гілок влади. З погляду політичних практик, поширених у слабких демократіях, таких як українська, значне делегування главі держави кадрових повноважень (поза межами вико-

навчої гілки влади) визначає великий обсяг його функцій, де і координації діяльності виконавчої влади, і контроль за зовнішньо-політичною та безпековими сферами, і патронаж силовиків створює серйозні небезпеки відсутності ефективного контролю над інституцією президента та поступової деградації уряду.

Певним результатом імплементації описаної в загальних рисах нормативної бази, що створює підстави для конкуренції за вплив на уряд та виконавчу вертикаль між президентом та прем'єр-міністром, можна вважати індекси WGI, згідно з якими якість державних послуг, державної служби, формування та реалізації політик, довіра до уряду в Україні перебувають майже на одному рівні протягом 2012 – 2022 рр. (відповідно, 32,7 та 33,2 бали). Більше того, український сумарний показник ефективності уряду (на 2022 р.) склав 34% від значення аналогічного показника для Фінляндії, 41% – Литви, 62% – Румунії [36]. Зазначимо, що сам факт існування президента, який обирається на загальнонаціональних виборах і має певні компетенції щодо виконавчої гілки влади, не заважає спроможності урядів не лише у згаданих вище країнах, а й в інших європейських електоральних (Австрія, Болгарія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія) та консолідованих (Ірландія, Франція, Фінляндія, Чехія) демократіях передусім через коректно унормовані та працюючі у відповідності із законом практики здійснення парламентського контролю щодо уряду та впливу на нього президента.

Безумовно, за умов «розтяжки» впливу на виконавчу владу між «невідповідальним» Президентом (згідно з Конституцією, практично не вбудований в роботу КМУ та ЦОВВ) та «відповідальним» Прем'єр-міністром (який безпосередньо керує КМУ) та можливостями президентів тиснути на уряд через вплив на органи прокуратури, суди та «силовиків», дуже помічною для збереження суб'єктності уряду була б підтримка з боку ВРУ, що є зворотною стороною «парламентської відповідальності» КМУ. Теоретично, правове поле такі можливості надає, а саме:

- ініціатором подання кандидатури на посаду керівника уряду є парламентська більшість, а точніше – коаліція. Конституція та закони *не дають* Президенту можливості не підтримати погодженого парламентом претендента на посаду керівника КМУ;

- на консультаціях вже призначений прем'єр-міністр має погоджувати персональний склад уряду. В Конституції та законах не сказано, з ким саме мають відбуватися консультації, але логічно припустити, що, якщо КМУ потрібна підтримка парламенту, то і консультації щодо складу Кабінету доцільно проводити передусім з ним;

- саме парламенту уряд представляє програму власної діяльності через місяць після затвердження персонального складу. Програма уряду має базуватися на узгоджених політичних позиціях та програмних завданнях коаліції депутатських фракцій у парламенті. Ухвалення програми унеможлиблює відставку уряду протягом року. Звітуння про виконання програми уряду має відбуватися щорічно;

✓ парламент може ініціювати винесення вотуму недовіри уряду;

Втім, низький рівень розкриття у відповідних законах перерахованих вище унормованих Конституцією інструментів реалізації урядом парламентської підзвітності є наступною пасткою спроможності в діяльності КМУ. Чому так відбувається? По-перше, через *відсутність правової норми, що робить незворотною відставку уряду у разі не ухвалення ВРУ його програми*. Зазначимо, що для країн ЄС робота уряду із незатвердженою парламентом програмою є *аномалією*. Навіть у напівпрезидентській Франції КМ має обов'язково отримати схвалення урядової програми Національними Зборами (у разі відсутності вотуму довіри – відставка) [61].

Теоретично, існування дивного формату «напівакцептованого уряду» в Україні (затверджений уряд + незатверджена програма), який *не надає КМУ* недоторканості протягом року з моменту ухвалення урядової програми або звіту про виконання урядової програми, можна було б гіпотетично виправдати інтересами держави та суспільства. Оскільки такий концепт теоретично дозволяє сформувати технократичний уряд президенту-реформатору, обраному на загальнонаціональних виборах, але позбавленому стійкої більшості у парламенті. Так би мовити: фігура прем'єра ще може бути предметом компромісу між президентом та парламентом, а його «програма реформ» – вже ні.

Втім, маємо визнати, що дана гіпотеза є дуже слабкою: будь-які реформи – це, передусім, ухвалення нових законів. Для розуміння: під час I сесії ВРУ IX (серпень 2019 – січень 2020 рр.), яка за-

пам'яталася нормотворчою активністю парламентарів, було ухвалено 158 законів (105 з них ініціювали депутати, 28 – уряд, 25 – президент). За аналогічний період роботи парламенту попереднього VIII скликання Верховною Радою було ухвалено 171 закон [75]. Зрозуміло, що забезпечити такий законодавчий темп прем'єру-реформатору без фактичної підтримки парламенту неможливо.

Драматичні результати соціально-економічного та політичного розвитку України за останні 33 роки схиляють авторок до думки, що більш реалістичним поясненням існування конституційного формату «напівакцептованого українського уряду» є просто легітимація зручної технології безвідповідальних, за великим рахунком, урядів, парламентів, шляхом уникнення фундаментального принципу організації влади в демократичних системах – її розподілу. Породжена кульгавим розподілом політичної відповідальності інституційна нестабільність КМУ (оскільки він у будь-який момент може бути відправленим у відставку за ініціативи парламенту і президента) блокує його яскраве лідерство у сфері формування політик і підштовхує до сумнівної якості неpubлічних компромісів із бенефіціарами парламентських партій, так і груп впливу в оточенні президента.

Про елементарну зручність такої форми політичного існування українських урядів для політичного класу свідчать наступні цифри: без затвердженої ВРУ програми працювали уряди В. Пустовойтенка (07.1997-12.1999: парламент не підтримав), А. Кінаха (05.2001-11.2002: парламент не розглядав), Ю. Єханурова (09.2005-08.2006: не подавав програму до парламенту), В. Януковича (08.2006-12.2007: не подавав програму до парламенту), Ю. Тимошенко (12.2007-03.2010: парламент не розглядав програми), М. Азарова (03.2010-02.2014: не подавав програми до парламенту), Д. Шмигала (березень 2020 р. – по т. ч.: парламент не підтримав). Безумовно, «рекордсменом» серед урядів, що функціонують без акцептованої ВРУ програми, є діючий уряд Д. Шмигала, який працює в такому правовому режимі вже 4 роки і пережив мінімум 4 великі публічні кампанії щодо ймовірної відставки (осінь 2020 р., осінь 2022 р., осінь 2023 р., весна-літо 2024 р.). Узагальнюючи: з червня 1996 р. (ухвалення діючої Конституції) до березня 2024 р. уряди працювали без акцептованої парламентом програми 59,2% зазначеного часу, 199 місяців, 16,5 року. А відсутність програми діяльності уряду унеможливило

можливість дати формальну оцінку його діяльності, де програма є відправною точкою.

По-друге, важливим інструментом занепаду інституційної спроможності уряду є *неврегульоване у вітчизняному законодавстві питання парламентської коаліції та відсутність вимог щодо членства урядовців в партіях, які складають проурядову коаліцію в парламенті*. Зазначимо: майже всі країни ЄС не містять конституційної норми про обов'язковість для кандидата на посаду голови уряду членства в партії, що формує уряд. Втім, сталість демократичних традицій («стара Європа») та бажання слідувати нормам демократії («посткомуністична Європа») *роблять таку практику політичною аксіомою*. Останнім прецедентом в Україні, коли лідер партії, що перемогла на парламентських виборах, отримав посаду керівника уряду, було прем'єрство А. Яценюка (2014 – 2016 рр.). Цей прем'єр, втративши підтримку коаліційної більшості у ВРУ, пішов у відставку за власною ініціативою, програвши президенту П. Порошенку вплив на уряд. Наступник Яценюка на посаді В. Гройсман долучився до «Блоку П. Порошенка «Солідарність» у 2014 р., був лише 4 номером у виборчому списку партії) і завжди, до створення власного партійного проєкту у 2019 р., наголошував на тому, що будував безпартійну кар'єру. Обидва прем'єри Володимира Зеленського (О. Гончарук, Д. Шмигаль) не були членами партії «Слуга народу», що вважається політичним партійним проєктом Президента. О. Гончарук відверто називав свій уряд «технократичним».

Уряд В. Гройсмана, що нібито мав би бути політичним продуктом коаліції політичних сил «Народний фронт» та «Блоку П. Порошенка», отримав під час голосування у ВРУ лише 197 голосів від коаліції (замість необхідних 226). У 2016 р. дефіцит коаліційної підтримки В. Гройсмана було подолано за рахунок депутатських груп «Відродження» та «Воля народу», афілійованих із колишніми членами сепаратистської «Партії регіонів» (В. Хомутинніком, Г. Кернесом, В. Богуслаєвим тощо). Безумовно, такої якості парламентська «легітимація» уряду В. Гройсмана на старті його діяльності і подальша відсутність постійної, прозорої та зрозумілої підтримки з боку парламентської коаліції не підсилювали прем'єра, змушувала його заради досягнення політичних рішень до кулуарного діалогу із олігархатом, що традиційно розглядав парла-

ментські фракції як власні політичні активи. Такі патримоніальні політичні практики не сприяли зростанню якості урядових політик, не збільшували ефективність КМУ та підпорядкованих йому ЦОВВ у питаннях модернізації економіки, імплементації більш справедливої соціально-економічної політики, не сприяли активному неформальному формуванню інклюзивних та демократичних практик врядування. А у 2019 р. законність процедури формування «коаліційного» уряду Гройсмана без підтримки коаліції була піддана сумніву і стала приводом для відповідного розслідування ДБР [47].

Формування урядів В. Зеленського, очолюваних О. Гончаруком та Д. Шмигалем, не супроводжувалося проблемами із підтримкою парламентської коаліції. Втім їм також не вдалося уникнути серйозних дефектів. Так, відповідно до діючої Конституції, центром обговорення як кандидатури прем'єра, так і складу КМУ, має бути парламент, оскільки саме коаліція подає Президенту кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра. А вже затверджений на посаді керівник уряду погоджує із ВРУ склад КМУ. Відповідно до інсайтів щодо формування уряду Гончарука, що містилися в ЗМІ, як вибір на користь Гончарука в якості прем'єр-міністра, так і міністрів в цей уряд відбувався в Офісі Президента. «На засіданні фракції «Слуг народу» 29 серпня 2019 р. президент Зеленський просто зачитав з аркуша склад Кабміну, а ввечері без зайвого обговорення фракція голосувала за призначення уряду, попри те, що більшість з озвучених прізвищ депутатам ні про що не говорили. Всі знали, що кандидатури в уряд затверджувалися в Офісі президента», – пише «Українська правда»¹. Д. Шмигаль також пригадує, що його призначенню на посаду керівника уряду передувала розмова саме із президентом, і через брак часу він (Шмигаль – *прим.ред.*) запросив в уряд лише одного «свого» міністра – О. Немцінова, міністра КМУ [71].

Навіть у напівпрезидентській Франції, де президентам для призначення голови уряду не потрібне парламентське подання (але важливим є затвердження парламентом урядової програми), пре-

¹ С. Мусаєва. «Олексій Гончарук: Для уряду Зеленський є таким камертоном – клієнтом та замовником». *Українська правда*. 10.02.2024. URL: <https://www.ppravda.com.ua/articles/2020/02/10/7239948/>

м'єрами за межами «періодів співіснування» (період, коли президент не має більшості у Національних Зборах) стають політики, які або безпосередньо представляють партію президента (яка має більшість або контрольний пакет в Національних зборах), або державні службовці, тісно інкорпоровані в партійні структури, що формують більшість в парламенті. В «період співіснування» французькі президенти просто змушені призначати на посади керівників урядів лідерів партій, що отримали в парламенті більшість (президент-соціаліст Ф. Міттеран співіснував із голлістом-прем'єром Ж. Шираком, президент-голліст Ж. Ширак – з прем'єром-лідером лівої опозиції Л. Жоспенем). Єдиний випадок за часів новітньої історії V Республіки, коли президент, контролюючи абсолютну більшість в Національних Зборах, призначив головою уряду політика, що не представляв політичну силу більшості, пов'язаний із початком президентства Е. Макрона (партія «Вперед, Республіко», створена у 2016 р. Макроном, 308 мандатів в Національних Зборах). Тоді, у 2017 р., Е. Макрон обрав Е. Філіпа на посаду прем'єр-міністра Франції з метою створення широкої політичної коаліції, демонстрації сталості політик та забезпечення підтримки від традиційних партій його програми реформ.

Не менше занепокоєння з погляду функціонування механізмів представницької демократії в Україні викликає партійний склад національних урядів. Так, в уряді Д. Шмигала (працює з березня 2020 р.), наче сформованому за підтримки парламентської монокоаліції фракції «Слуга народу», з 24 членів лише 4 представники партії «Слуга народу» та 1 представник «Голосу» (20% від складу уряду – партійні, по ситуації на квітень 2024 р). В уряді О. Гончарука (серпень 2019-березень 2020 рр.), також сформованому парламентською монокоаліцією «Слуги народу», з 19 міністрів було 2 представники партії «Слуга народу» і 1 представник партії «Народний фронт» (15% членів уряду – партійні). Формально в «коаліційному» уряді В. Гройсмана (2016 – 2019 рр.) було 44% партійних міністрів (саме членів партій «Народний фронт» та «Блок П. Порошенка «Солідарність»). Для порівняння: фінський коаліційний уряд П. Орпо (працює з 20.06.2023) складається на 100% із членів партій коаліції. У литовському уряді І. Шимоніте (працює з 12.2020 р.) 83% партійних міністрів. У польських урядах М. Мораєцького (11.2017-

11.2019) – 83% партійних міністрів, М. Моравецького (11.2019-12.2023) – 77% партійних міністрів, Д. Туска (з грудня 2023) – 97% партійних міністрів. В чеському уряді П. Фіали (з грудня 2021) – 83% партійних міністрів.

Серед очевидних пояснень нестабільності українських урядів – *правова неврегульованість діяльності парламентських коаліцій*. Хоча згадка про коаліції міститься в Конституції, відсутність деталізації у базовому законі «Про Регламент Верховної Ради України», який визначає порядок функціонування законодавчого органу країни, призводить до правової колізії та унеможлиблює чітке розуміння засад формування, функціонування та розпуску таких коаліцій [42]. *Це дозволяє політичним акторам в Україні в реальному житті використовувати цей інструмент для реалізації власних інтересів, що стає одною з причин інституційної деградації як уряду, так і ВРУ*. Отже, припустимо, що «непартійність урядів» (враховуючи дефіцит правового фундаменту діяльності коаліцій у ВРУ та традиційно слабку легітимність навіть парламентських партій в Україні, високий рівень їхньої залежності від олігархії) можна було б розглядати в якості інструменту формування технократичних, професійних кабінетів, для комплектації яких у партій просто не існує достатнього кадрового потенціалу. Теоретично, «непартійні уряди», як дуже короткострокові інструменти в межах демократичних політичних систем, дійсно надають можливість ухвалювати неполітизовані рішення, збільшувати репрезентативність та сприяти більшій стабільності парламентських коаліцій. Для прикладу пошлемося на технократичні уряди, сформовані в результаті політичних домовленостей парламентської коаліції, М. Монті (Італія, 2011 – 2013 рр., провів реформи, спрямовані на покращення конкурентоспроможності країни та боротьбу з корупцією), Л. Пападемаса (Греція, 2011 – 2012 рр., здійснив реформи щодо стабілізацію економіки та фінансової дисципліни) та М. Вальса (Франція, 2014 – 2016 рр., реалізував реформи у сфері праці та податків, спрямовані на підвищення конкурентоспроможності економіки країни).

Але в умовах України «непартійні уряди» (сформовані не з членів партій-учасниць коаліції, працюючи без акцептованої парламентом програми діяльності) стали не виключенням з правил, а унормо-

ваною політичною практикою моделлю безвідповідального урядового функціонування. Відсутність в Україні обов'язкової – для європейських демократій – «партійної прив'язки» уряду до парламентської більшості робить публічний зв'язок між партіями (з яких обирається парламент), парламентом (який мав би призначати та контролювати КМУ) і урядом (який мав би звітувати парламенту про виконання затвердженої ним програми) майже не працюючим, що обумовлює інституційну ерозію не лише уряду та парламенту, а й всієї влади, що сукупно втрачає здатність виробляти ефективні політики і імплементувати практики, спрямовані на формування конкурентоспроможності держави та зростання рівня життя переважної більшості українців.

Третьою пасткою спроможності, що значно девальвує ефективність українських урядів, на нашу думку, є відсутність чіткого механізму подолання урядових криз, що виштовхує суб'єктів політичного процесу до переважно утаємничених (кулуарних) politics. Приводом для відставки уряду (див. рис. 13) може бути і бажання Прем'єра, і рішення ВРУ (прийняття за ініціативи 1/3 народних депутатів України резолюції недовіри КМУ), і ініціатива Президента (він звертається до Верховної Ради з проханням висловити довіру або недовіру урядові). Зробимо акцент на тому, що Конституція надає главі держави право ініціювати відставку КМУ і, одночасно, не формує можливості публічно внести на розгляд ВРУ «свого» кандидата на посаду Прем'єр-Міністра і, відповідно, взяти принаймні публічну відповідальність за результат роботи такого уряду. У разі відставки уряду (хто б не був її ініціатором) діє вже описаний вище алгоритм: парламентська коаліція пропонує Президенту погодженого кандидата на посаду керівника уряду, Президент робить подання до парламенту, після консультацій – голосування за прем'єра. Потім – за його уряд. Внесення програми діяльності КМУ на розгляд ВРУ є обов'язковим кроком, ухвалення – опціональним. Урядова криза може тривати 60 діб (!). Далі – якщо уряд не признаний – Президент розпускає ВРУ.

Вважається, що після Революції гідності в Україні створюються передумови відновлення парламентсько-президентської моделі організації державної влади. Нагадаємо, що класичною формою конструктивного вотуму недовіри в якості інструменту подолання

урядової кризи в парламентсько-парламентських республіках вважається процес відставки уряду у ФРН. В Конституції цієї країни зафіксовано, що федеральний канцлер може бути усунутий зі своєї посади тільки через утворення нової урядової більшості в Бундестазі і обрання нового канцлера. Непідтверджений вотум довіри канцлеру означає, що діюча урядова коаліція не є дієздатною, що надає підстави канцлеру просити федерального президента достроково припинити повноваження Бундестагу і призначити нові вибори [16]. Безумовно, розв'язання у такий спосіб урядових криз а) уповільнюють занурення в них; б) структурують через політичну відповідальність парламенту та уряду за вихід з неї; в) підсилюють політичний вплив парламентів і урядів, як інституцій.

Цікавим є інструментарій подолання урядових криз у парламентсько-президентській Польщі, де глава держави має відчутні важелі впливу і на уряд, і на парламент. В Польщі «конструктивний вотум недовіри» не передбачено. Але алгоритм формування урядів має декілька етапів, кожен з яких передбачає чітку публічну відповідальність за роботу сформованого уряду. Перший (консенсусний, відповідальність розділена між Парламентом та Президентом) – Президент проводить консультації із коаліцією в Сеймі, висуває погоджену із парламентською коаліцією кандидатуру Прем'єра, який пропонує склад уряду, Сейм має акцептувати програму уряду. Другий етап (ініціатива і відповідальність на боці парламенту) – Сейм протягом 14 днів з моменту відхилення кандидата на посаду керівника уряду від Президента обирає Прем'єр-міністра Польщі, який пропонує склад уряду, Сейм має акцептувати програму «власного» прем'єра; третій етап (ініціатива і відповідальність на боці голови держави) – Президент протягом 14 днів призначає Голову Ради Міністрів і за його поданням інших членів уряду, приймає їх присягу. Якщо Сейм протягом 14 днів не акцептує програму уряду (публічні домовленості не відбулися), Президент розпускає Сейм.

Якщо повернутися до українських практик подолання криз, то зацентруємо увагу на двох моментах. По-перше, відставка прем'єра (а, відповідно, КМУ) в Україні жодного разу, починаючи з 1991 р., не відбулася за ініціативи парламенту. Це, на жаль, не є свідченням структурованості та стабільності українського політикуму, а демон-

струє другорядність, відсутність справжньої політичної суб'єктності парламентів і урядів в ієрархії вищих органів публічної влади. Тричі за період дії Конституції прямими ініціаторами відставки уряду були президенти: у 1997 р. Л. Кучма ініціює відставку П. Лазаренка, 2002 р. – Л. Кучма відправляє у відставку уряд А. Кінаха, у 2005 р. – В. Ющенко відправляє у відставку Ю. Тимошенко. У решті випадків складання урядами своїх повноважень обумовлено або обранням нових парламентів і, як наслідок, формуванням нових урядів (що не кризою, а класифікується як планова політична діяльність). Або відставкою прем'єр-міністра за власним бажанням (як було із урядами А. Яценюка у 2016 р., відставка якого з посади за власним бажанням стала результатом тривалої боротьби між прем'єром та президентом за вплив на КМУ; та О. Гончарука у 2020 р., який був змушений піти у відставку після втрати довіри президента).

По-друге, швидкість формування нових урядів. Так, висунення кандидатури нового прем'єра більшістю у ВРУ, внесення цієї кандидатури президентом до ВРУ та голосування ВРУ за кандидатуру прем'єра, призначення парламентом складу всього уряду одночасно із Прем'єр-міністром відбувається в один день із відставкою попередника. Так, відставка А. Яценюка та призначення В. Гройсмана (разом із складом уряду) відбулися 14 квітня 2016 р, відставка О. Гончарука та призначення Д. Шмигала (разом із складом уряду) – 4 березня 2020 р. За останні 10 років єдиним прем'єром, який хоча б формально витримав процес погодження з ВРУ складу уряду після свого призначення на посаду, як окрему процедурну опцію, був другий уряд А. Яценюка (2014 – 2016 рр.). Така імітація конструктивного вотуму недовіри порушує діюче в Україні законодавство, що чітко фіксує необхідність багатоетапного публічного процесу формування уряду (навіть в умовах криз), і свідчить про домінування кулуарних домовленостей над відкритими політичними практиками.

Висновки. Навіть проведений лаконічний аналіз правових механізмів, що детермінують функціонування уряду, дозволяє стверджувати, що фундаментом діючих в Україні непрозорих політичних практик є еkleктичність конституційних норм. Така нормотворча розбалансованість детермінує концентрацію влади навколо інституції президента, розмитий зв'язок між парламентом та урядом,

деструктивну конкуренцію за вплив на КМУ між Президентом та Прем'єр-міністром. Окреслені вище, далеко не всі з існуючих, нормативні пастки, що роками формували слабкі та несуб'єктні (практично, мало спроможні) уряди і парламенти, уповільнювали політичну, економічну та соціальну трансформацію України, набувають максимальної небезпеки в умовах політичного режиму воєнного часу.

Під час повномасштабної війни максимальна концентрація влади у Президента, як у Верховного Головнокомандувача, та тимчасова зупинка політичного процесу є об'єктивними умовами збереження держави. У той же час, як справедливо підкреслює одна з авторок, Г. Зеленько, вони живлять спокусу окремих політичних акторів інституціоналізувати та зберегти централізовану «воєнну модель» правління, що чудово монтується в діючий конституційний гібрид, у повоєнний час [51]. Загалом президенталізм, який фактично сформований в Україні після 24.02.2022 р., на думку О. Майбороди, «може бути ефективною формою правління не тільки у воєнний і відбудовний, а й у мирний періоди». Але запобіжником його перетворенню на авторитаризм або на диктатуру має бути глибока і усталена демократична традиція, якій населення віддане більше, ніж владі, сформованість якої в Україні викликає певні сумніви [70].

Джерела:

1. Becker T., Schweiger H., Livshits I., Bakker B., Mylovanov T. The future of CIS and CEE countries. *Economics of Transition* August 2018. 26(1). DOI: 10.1111/ecot.12166
2. Bezes P. *Réinventer l'État. Les réformes de l'administration française (1962-2008)*, PUF, coll. «le lien social», 2009, 519 p.; G. Hammerschmid, S. Van de Walle, P. Bezes. *FrancePublic Administration Reforms in Europe*. 2016. 304 p.
3. Börzel T., Risse T.. *Effective Governance Under Anarchy. Institutions, Legitimacy, and Social Trust in Areas of Limited Statehood*. Cambridge University Press. 2021
4. Cohn M.. *A Theory of the Executive Branch: Tension and Legality* Get access Arrow. Oxford University Press. 2021. 368 p.
5. Charron, Nicholas, Victor Lapuente, Monika Bauhr & Paola Annoni. 2022. *Change and Continuity in Quality of Government: Trends in subnational quality of government in EU member states*.

- Investigaciones Regionales-Journal of Regional Research, 2022(53), 5-23. URL: <https://investigacionesregionales.org/en/article/change-and-continuity-in-quality-of-government-trends-in-subnational-quality-of-government-in-eu-member-states/>
6. Corruption perceptions index (CPI). <https://www.transparency.org/en/cpi/2022>
 7. Democracy Index. https://www.eiu.com/n/?s=+Democracy+Index&eiu_initial_search=1&nsi=4d84764c0f
 8. DEMOCRACY REPORT 2024. Democracy Winning and Losing at the Ballot. Produced by the V-Dem Institute at the University of Gothenburg. https://v-dem.net/documents/43/v-dem_dr2024_lowres.pdf
 9. E-Participation Index. URL: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data-Center>
 10. FM Global Resilience Index. <https://www.fmglobal.com/research-and-resources/tools-and-resources/resilienceindex>
 11. Gorodnichenko Y., Rashkovan V. Supporting Ukraine: More critical than ever. 2023. CEPR Press, London & Paris <https://cepr.org/publications/books-and-reports/supporting-ukraine-more-critical-ever>
 12. Grindle M. Politics and policy implementation in the third world. 1980. Princeton University Press. 326 p.
 13. Global Right to Information Rating <https://www.rti-rating.org/>
 14. Global Innovation Index, WIPO, INSEAD, Cornell University. https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/
 15. Government Effectiveness, WGI. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/GE.EST?view=chart>
 16. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/index.html>
 17. Falk S., Römmele A., Silverman M. Digital Government. Leveraging Innovation to Improve Public Sector Performance and Outcomes for Citizens. Springer, 2017. DOI <https://doi.org/10.1007/978-3-319-38795-6>
 18. FM Global Resilience Index. <https://www.fmglobal.com/research-and-resources/tools-and-resources/resilienceindex>
 19. Hale H. Patronal politics: Eurasian regime dynamics in comparative perspective. Cambridge University Press. 2014.
 20. Hanson S., Kopstein J. Understanding the Global Patrimonial Wave. July 2021. Perspectives on Politics 20(1):1-13. DOI: 10.1017/S1537592721001195

21. Kopstein J., Lichbach M., Hanson S. Comparative politics: interests, identities, and institutions in a changing global order. Cambridge University Press. 2014.
22. Legatum Prosperity Index, <https://www.prosperity.com/>
23. Levitsky S., Ziblatt D. How Democracies Die. Crown. 2018, 320 p.
24. Lytvyn V., Romanyuk A., Osadchuk I. Attributes, Logics and Reasons for the Choice of Semi-Prsidentialism: A Verification and Systematization on the Example of European Countries // Romanian Political Science Reviv. *Studia Politica*. 2020. Vol. XX. N4. P. 469–498.
25. Networked Readiness Index. <https://networkreadinessindex.org/>
26. Open Data Barometer. https://opendatabarometer.org/?_year=2017&indicator=ODB
27. Przeworski A., Alvarez M., Cheibub J., Limongi F.. Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World, 1950-1990. Cambridge University Press. 2000
28. Richter M. The Diversity of Actors in Reform Backsliding and Its Containment in the Ukrainian Hybrid Regime. *Politics and Governance*. 2023, Volume 11, Issue 1, Pages 5–15. DOI : <https://doi.org/10.17645/pag.v11i1.5862>
29. Rodrik D. Institutions for high-quality growth: What they are and how to acquire them. *St Comp Int Dev* 35, 3–31 (2000). <https://doi.org/10.1007/BF02699764>
30. Rose-Ackerman S. Democracy and Executive Power: Administrative Policymaking in Comparative Perspective. *Revista de Derecho Público Teoría y método*. November 2022. P.155-182 DOI: 10.37417/RPD/vol_6_2022_978; S. Rose-Ackerman. Democracy and Executive Power: Policymaking Accountability in the US, theUK, Germany, and France. October 2021. DOI: 10.12987/9780300262476
31. Rouban L.. Reforming the civil service: treating the effects without removing the causes. Sciences Po Centre for Political Research (Sciences Po, CNRS). 2023.
32. Rothstein B. The Quality of Government: Corruption, Social Trust, and Inequality in International Perspective. Chicago: University of Chicago Press, 2011. 304 pp.
33. Open Data Maturity Report <https://data.europa.eu/en/news-events/news/open-data-maturity-report-2022-out>
34. The WJP Open Government Index rankings. URL: <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/>

35. The Global Sustainable Competitiveness Index. URL: <https://solability.com/the-global-sustainable-competitiveness-index/the-index>
36. Worldwide Governance Indicators, WGI. URL: <https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators>
37. Авер'янов В. Б. Вибрані наукові праці / упоряд. : О. Ф. Андрійко (кер. кол.); за заг. ред. О. С. Шемшученка, О. Ф. Андрійко. Київ, 2011.
38. Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни : монографія / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 672 с. URL: <https://ipend.gov.ua/publication/adaptyvni-zminy-politychnoho-polia-ukrainy-v-umovakh-vijny/>
39. Бараненко Д. В. Адміністративно-правові засади оптимізації системи та діяльності центральних органів виконавчої влади: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Бараненко Дмитро Володимирович. Ун-т мит. справи та фінансів. Дніпро, 2021. 29 с.
40. Барікова А., Давиденко К., Журба Я., Кириченко Ю., Коліушко І., Куйбіда Р. Оновлення Конституції як завершення революції. 2015. ЦПП. URL: <https://pravo.org.ua/books/onovlennya-konstytutsiyi-yak-zavershennya-revolutsiyi/>
41. Бачення України – 2030. Якими мають бути органи виконавчої влади. 2023. ЦППР. URL: <https://pravo.org.ua/vision-ukraine/bachennya-ukrayiny-2030-yako-yu-maye-but-y-vykonavcha-vlada/>
42. Войтенко Ю.. Інститут парламентської коаліції в Україні: політико-правовий аналіз. Політикус. Випуск 6. 2021. С. 13-18. DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-6.2>
43. Гбур З. В., Галушкіна Л. В., Акімов О. О. Кабінет Міністрів України: функції, повноваження та відповідальність. Державне управління: удосконалення та розвиток. № 5. 2022. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/5_2022/5.pdf
44. Глуценко К.С. Імідж центральних органів виконавчої влади в системі комунікації з громадянським суспільством: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Глуценко Катерина Станіславівна. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Міжрегіон. акад. упр. персоналом. Київ. 2018. 20 с.
45. Горюнов Д. Перепис українських олігархів. Аналіз бізнесу, впливу та державної політики. ЦЕС. 2022. URL: <https://ces.org.ua/oligarchic-ukrainian-capital-research/>

46. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. Олександр Дем'янчук. К.: Наш Формат, 2016. 440 с.
47. ДБР розслідує законність призначення Гройсмана на посаду прем'єра. Еспресо. 26 жовтня, 2019. URL: https://espresso.tv/news/2019/10/26/dbr_pochalo_rozsliduvannya_zakonnosti_pryznachennya_groysmana_na_posadu_premyera
48. Дзюба І. І. Адміністративно-правові засади діяльності Міністерства внутрішніх справ як центрального органу виконавчої влади України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Дзюба Ігор Ігорович ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2010.
49. Дем'янчук О.П. Політологічні аспекти державної політики і державного управління : автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф.Кураса. К. 2009. 32 с.
50. Журавльов Д. В. Організаційно-правове забезпечення функціонування центральних органів виконавчої влади України: теоретико-правовий аспект. Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. Дніпропетровськ : Ліра, 2013. 311 с.
51. Зеленько Г. Трансформація політичного режиму в Україні під час повномасштабної російської збройної агресії // Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни : монографія / за ред.О. О. Рафальського, Майбороди О. М.. Київ : ППЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С.11. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2021/01/Adaptyvni-zminy_monohraf_2023.pdf
52. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо окремих питань проходження державної служби», 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2190-viii#Text>
53. Закон України «Про правовий режим воєнного стану». 2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
54. Індекс глобального управління. URL:<https://solability.com/the-global-sustainable-competitiveness-index/the-index/governance-capital>
55. Індекс реформ. VOX Ukraine. 2015-2024. URL: <https://voxukraine.org/ru/category/index-ru>
56. Індекс оборонних підприємств. <https://ti-defence.org/dci/>
57. Емерсон М., Мовчан В.. Поглиблення відносин між ЄС та Україною. Що, чому і як? СЕПС-ІЕД. 2018. URL: <https://3dcftas.eu/ua/publications/deepening-eu-ukrainian-relations-what-why-and-how-2>

58. Єрмолін В.П. Конституційні засади виконавчої влади в Україні (проблеми теорії і практики) : Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / В.П. Єрмолін. НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К. 2003. 17 с.
59. Мартинюк Р.С. Реалізація принципу поділу функцій влади в сучасній Україні: політико-правовий аналіз : Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Р.С. Мартинюк. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів. 2005. 20 с.
60. Коліушко І. Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні / моногр. К. : Факт, 2002. 260 с.
61. Конституція Французької республіки. (з передмовою Володимира Шаповала). К. 2018. 56 с. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1525439702fr_const_new_a5-web.pdf
62. Корнієць П.Ю. Адміністративно-правові засади запобігання і протидії корупції в Національному антикорупційному бюро України : автореферат дис. ... д.філософ : 081 / П. Ю. Корнієць ; Харківський національний університет внутрішніх справ. 2024
63. Кравець Р., Романюк Р. Шмигаль і "його" команда. Як працює другий уряд Зеленського. Українська правда. 25.05.2020. URL:<https://www.pravda.com.ua/articles/2020/05/25/7252984/><https://www.pravda.com.ua/articles/2020/05/25/7252984/>
64. Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання : монографія / авт. кол.: Г. І. Зеленько (керівник, наук. ред.), Р. В. Балабан, С. Г. Брехаря, Л. Л. Кияниця, О. Ю. Кондраченко, Н. В. Кононенко, Т. М. Ляшенко. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 352 с. URL: <https://ipien.gov.ua/publication/kryzy-politychnoho-rozvytku-v-ukraini-prychyny-zmist-i-sposoby-nivelivannia-2/>
65. Кушнір М. О. Формування та розвиток організаційно-правової культури в діяльності центральних органів виконавчої влади в Україні: методологічний аспект: дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / Національна академія держ. управління при Президентові України. К., 2006. 271 с.
66. Левенець Є. Функціональна складова діяльності центральних органів виконавчої влади в сучасній Україні. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2011. Вип. 5. С. 102–116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2011_5_9

67. Литвин В. Порівняльний аналіз стабільності урядів країн Центральної Європи та України. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2010. 301 с.
68. Литвин В. Інституційно-процесуальні та політично-поведінкові атрибути і різновиди напівпрезидентської системи правління: порівняльний аналіз на прикладі країн Європи. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 815 с.
69. Любченко О. О. Конституційно-правові засади ухвалення рішень вищими колегіальними органами державної влади України.: автореф. дис.... к. ю. н.: 12.00.02 – Конституційне право; муніципальне право / О. О. Любченко; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. 2021
70. Майборода О. Форма державного правління: семіпрезиденталізм в українському варіанті // Політична система України: конституційна модель та політичні практики : монографія / кол. авт.: Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 50. URL: https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/10/Politychna_systema_Ukrainy.pdf
71. Мусаєва С. «Олексій Гончарук: Для уряду Зеленський є таким камертоном – клієнтом та замовником». Українська правда. 10.02.2024. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/02/10/7239948/>
72. Окіс О. Я. Професійний розвиток державних службовців центральних органів виконавчої влади як фактор стабілізації державної служби України: дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.03 / Ін-т законодавства Верховної Ради України. К. 2009. 237 с.
73. Осауленко С. В. Адміністративно-правовий статус Кабінету Міністрів України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / С. В. Осауленко. Одес. нац. юрид. акад. О.2010. 19 с.
74. Павленко Р.М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід : Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Р.М. Павленко. НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К. 2001. 16 с.
75. Півроку Раді ІХ скликання: як працювали українські парламентарі. ЧЕСНО. Київ. 27.02.2020. URL: <https://rada.oporua.org/analitika/zviti/23604-piv-roku-radi-ix-sklykannia-ia-k-pratsiuvaly-ukrainski-parlamentari>
76. План для України. ЦЕС. 2016. URL: <https://ces.org.ua/plan-diy-dlya-ukrayiny/>

77. Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення : аналітична записка. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 64 с. URL: <https://ipend.gov.ua/publication/politychna-bezpeka-ukrainy-problemy-politychnoho-i-derzhavnoho-pravlinnia-prohnozna-otsinka-mekhanizmu-zabezpechennia/>
78. Політична аналітика в державному управлінні : навч. посіб. / С. О. Телешун, Ю. Г. Кальниш, І. В. Рейтерович, О. Р. Титаренко. К.: НАДУ, 2012. 228 с.
79. Політична система України: конституційна модель та політичні практики: монографія / кол. авт.: Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 536 с. URL: <https://ipend.gov.ua/publication/politychna-systema-ukrainy-konstytutsijna-model-ta-politychni-praktyky/>
80. Принципи державного управління. SIGMA. EU. OECD. URL: <https://www.sigmapweb.org/publications/Principles-of-Public-Administration-2023-edition-UKR.pdf>
81. Програма SIGMA. URL: <https://www.center.gov.ua/en/component/k2/item/3399-D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0-sigma>
82. Публічна політика в процесах реформування системи державного управління України / С. О. Телешун, С. В. Ситник, І.В. Рейтерович, О. Г. Пухкал. НАДУ, 2016. 192 с.
83. Публічна політика та суспільні зміни в Україні в контексті євроінтеграції: монографія / авт. кол.: С. О. Телешун, С. В. Ситник, І. В. Рейтерович, О. Г. Пухкал та ін.; за заг. ред. С. О. Телешуна, д-ра політ. наук, проф. Київ: НАДУ, 2017. 248 с.
84. Репко М. Потреби України та джерела їх фінансування: бюджетний . Огляд сектору загальнодержавного управління-2023. ЦЕС. 2024. URL: https://ces.org.ua/budget_2023_report/
85. Репко М. Аналіз проекту бюджету 2020: майже реалістично, але без проривів (II читання). ЦЕС. 2019. URL: <https://ces.org.ua/budget-analysis-3/>
86. Репко М., Гайдай Ю.. Аналіз проекту бюджету 2022: (I читання). ЦЕС. 2021. URL: Огляд проекту Держбюджету 2022 (I читання) – Центр економічної стратегії (ces.org.ua)

87. Репко М., Телетьон А. 10 років вгору та вниз: бюджетний шлях України. ЦЕС. 2020. URL: <https://ces.org.ua/10-years-budget-way-ukraine/>
88. Романюк А., Литвин В. Порівняльний аналіз політичних інститутів і систем країн Західної Європи. Т. 1. Особливості міжінституційних відносин у трикутнику «глава держави–парламент–уряд» та їхні наслідки для політичного процесу: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 456 с.
89. Саламаха Т.В. Парламентський контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України: організаційно-правові засади : автореферат дис. ... д.філософ : 281 / Т. В. Саламаха ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2023
90. Серенко А. О. Механізми взаємодії органів влади з громадянами в системі електронного уряду : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / А. О. Серенко. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Харк. регіон. ін-т держ. упр. Х. 2011. 20 с.
91. Сищук О.А. Комунікаційна діяльність центральних органів виконавчої влади України : автореф. дис. канд. наук із соц. Комунікацій : 27.00.06 / Сищук Олексій Андрійович. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 17 с.
92. Слаблюк Н.С. Адміністративно-правовий статус та особливості трансформації діяльності Державної податкової служби України. : автореферат дис. ... д.філософ : 081 / Н. С. Слаблюк ; Одеський державний університет внутрішніх справ. 2023.
93. Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір. За наук. ред. М. О. Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2017. 198 с. <https://isnasu.org.ua/publish/book.php?id=stan-suchasnogo-ukrainskogo-suspilstva>
94. Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеева. Київ: Інститут соціології НАН України, 2023. 343 с. https://isnasu.org.ua/assets/files/books/2023/Maket_Ukr_suspilstvo_2023.pdf
95. Хавронюк М. І., Піскунова О. Б., Серебряков М. М. Біла книга антиолігархічної реформи. 2023.ЦППР. URL: <https://pravo.org.ua/books/bila-knyga-antyyoligarhichnoyi-reformy/>
96. Чубенко А. Г. Фінансування центральних органів виконавчої влади із використанням програмно-цільового методу (на матеріалах

- Міністерства внутрішніх справ та Міністерства надзвичайних ситуацій України). К. Три К. 2011. 196 с.
97. Шаповал В. Виконавча влада: теоретичний та конституційний аспект. К. 2016. 82 с. URL: <https://pravo.org.ua/books/vykonavcha-vlada-teoretychnyj-i-konstytutsijnyj-aspekty/>
98. Шангіна Н. Г. Організаційно-економічний механізм реформування центральних органів виконавчої влади в Україні: автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.03 / Науково-дослід. екон. ін-т. К., 2010. 19 с.

РОЗДІЛ 6

РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ДИНАМІКА, СУЧАСНИЙ СТАН, ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ

Кристина ЧЕРВЕНЯК

Вступ. Держава разом із етнонаціональними спільнотами (вживаємо це поняття у значенні збірного для позначення усієї сукупності таких груп, що проживають на її території), їх етнічними елітами і громадськими організаціями, повинна бути основним регулятором усіх етнополітичних процесів, які відбуваються на її території. Адже від цього залежить і гармонія в етнонаціональних відносинах, і подальший розвиток такої держави як окремого політичного інституту, забезпечення її політичної стабільності.

Україна ж до певного часу залишалася чи не єдиною колишньою республікою СРСР, де не простежувалося значних міжетнічних конфліктів, а ситуація в етнополітичній сфері залишалася відносно стабільною. Це пов'язано, насамперед, з тим, що процес набуття незалежності в Україні пройшов мирним, «оксамитовим» шляхом і не супроводжувався загостренням етнополітичної ситуації та збройними конфліктами на етнічному ґрунті [11, с. 89]. Окрім того, основні принципи співіснування різних етнонаціональних спільнот розроблялися паралельно з процесом державного будівництва, а впровадження етнонаціональної стратегії відбувалося за принципом надання переваги громадянській, а не етнічній ідентичності, індивідуальним правам особи, а не колективним правам спільноти [53, с. 113].

Однак Україна – це все-таки держава з поліетнічним складом населення, яка завжди перебувала в зоні ризику прояву деструктивних впливів етнонаціонального фактора на суспільно-політичні процеси (тобто активного потенціалу етнонаціональної спільноти, що має конструктивний або деструктивний вплив на життя всього суспільства і держави залежно від задоволення або не задоволення основних інтересів цієї спільноти). Основною ознакою такої держави

є наявність і кількісна перевага домінантної етнічної спільноти в сумі над усіма представниками етнічних меншин і загалом, і в переважній більшості адміністративно-територіальних одиниць [15]. Проте не можна не враховувати також і те, що у більшості національних меншин, які проживають на території України, наявні високий рівень етнічної консолідації, тісний зв'язок з етнічними батьківщинами і значна кількість місць компактного проживання у різних регіонах. При такому стані справ тільки ефективне управління етнополітичними процесами може забезпечити уникнення «негативних сценаріїв» розвитку подій – реалізації загроз національній безпеці та політичній стабільності з боку етнонаціонального фактора, небезпечній поляризації суспільно-політичних процесів на регіональному рівні, а також проявам етнічного радикалізму.

Проте політична еліта країни довгий період часу ігнорувала цю аксіому. Адже саме недостатня увага держави до власної етнонаціональної ситуації та відсутність проактивної політики у цій сфері стала визначальною внутрішньою причиною деструктивності і подальшої дестабілізації у Криму і на Донбасі у 2014 р. Так, український дослідник С. Асланов стверджує, що визначальною з-поміж внутрішніх причин ескалації етнополітичного конфлікту на території Криму стала неувага держави до етнополітичних та етнонаціональних проблем півострова [2, с. 324]. Слушність початкової тези підтверджують і міркування дослідниці В. Явір. Вона вказує, що українська політична еліта довгий час не розв'язувала етнонаціональні питання взагалі або, ще гірше, розв'язувала їх на користь тільки однієї частини «етнокультурно розколотого» суспільства, викликаючи тим самим невдоволення в іншій. Натомість, у поліетнічному суспільстві, яким є українське, держава має виступати у ролі неупередженого медіатора, що представляє інтереси усіх без винятку частин такого неоднорідного суспільства [57, с. 394].

Фактично, розвиток державної етнонаціональної політики до 2014 р. можна охарактеризувати як неперіоритетний, несистемний і непослідовний. У її основі були застаріла нормативно-правова база, відсутність загальної стратегії політики у цій сфері, а також відсутність сформованих тактичних механізмів її реалізації на рівні спеціалізованих інститутів.

Натомість, з 2014 р. можна простежити певні зміни «на краще», що були викликані двома факторами. По-перше, здійснений факт

зовнішньої збройної агресії з боку сусідньої держави, що підживлювався наявним етнополітичним конфліктом, який переріс у відкритий сепаратизм. По-друге, остаточне визначення Україною свого євроінтеграційного, зовнішньополітичного шляху розвитку. Перший чинник стимулював державні інститути «пріоретизувати» етнонаціональну політику і стати на шлях подолання кризи у цій сфері, видозмінивши підходи до управління етнополітичними процесами. Другий чинник визначив напрямок для руху, його основну мету і завдання [55, с. 106-107].

Мета даного розділу – проаналізувати динаміку розвитку державної етнонаціональної політики в незалежній Україні та її сучасний стан, а також сформулювати перспективні шляхи удосконалення досліджуваної сфери у повоєнний період.

Варто почати з короткого тлумачення основного поняття – «державна етнонаціональна політика». На думку українського дослідника О. Майбороди, етнополітика – це сфера суспільного буття багатонаціональної держави, у центрі якої політичні взаємовідносини державотворчої нації з етнічними групами (меншинами), а також етнічних груп (меншин) між собою [24, с. 488]. Український науковець Ю. Куц вважає, що термін «етнополітика» тотожний поняттю «етнонаціональна політика». Тому етнонаціональну політику він розуміє як «діяльність суб'єктів (держави й етнонаціональних спільнот), спрямовану на досягнення стабільності поліетнічного суспільства через урахування, узгодження та розв'язання їхніх інтересів і вимог» [20, с. 68]. Можна погодитися також із О. Майбородою, що етнонаціональна політика держави існує у двох вимірах – це система планових заходів і кроків державних органів, які здійснюються з метою гармонізації міжетнічного співжиття; і це процес розподілу влади, у якому беруть участь мобілізовані етнічні спільноти з метою захисту власних етнічних інтересів [23, с. 77]. Від себе зауважимо, що у першому випадку ідеться про етнонаціональну політику загалом, суб'єктами якої є держава, етнонаціональні спільноти, а також утворені останніми групи, рухи, об'єднання тощо; а у другому – саме про державну етнонаціональну політику, суб'єктом якої є виключно держава у вигляді окремого політичного інституту. Відповідно, українські науковці В. Котигоренко та М. Панчук визначають державну етнонаціональну політику (чи державну етнополітику) як «систему ідей, цілей, завдань, принципів, правових

регуляторів, рішень і дій держави у сфері етнонаціональних відносин» [16, с. 15]. Тобто державна етнонаціональна політика – це, фактично, система кроків і заходів, що здійснюються органами державної влади з метою гармонізації взаємовідносин і підтримки балансу між різними етнонаціональними спільнотами поліетнічної держави [50, с. 113-114]. Розглянемо детальніше нормативно-правові та інституційні засади її формування у незалежній Україні.

Український політикум загалом розумів вагомість *законодавчого врегулювання* сфери міжетнічних відносин від перших днів незалежності. Саме тому вже у 1990-х рр. були прийняті основні документи у цій сфері, значною частиною з яких досі послуговується українська етнонаціональна політика. Закладаючи підґрунтя правової бази етнонаціональної політики, українські законодавці також дотримувалися принципів, що містяться в міжнародних документах і стосуються повністю або частково захисту прав націй та національних меншин. Це Загальна декларація прав людини (ООН, 1948 р.), Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (ООН, 1965 р.), Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (Рада Європи, 1992 р.), Рамкова конвенція про захист національних меншин (Рада Європи, 1995 р.) тощо [21, с. 109]. Усі ці й багато інших міжнародних документів були підписані та ратифіковані УРСР або Україною і становлять сьогодні частину чинного національного законодавства. Зазначені угоди вимагають від країн, що їх ратифікували, сприяти збереженню ідентичності меншин, розвитку їхніх мов і культур, не допускати з допомогою правових засобів будь-які прояви національної ненависті, запобігати виникненню ситуацій, що можуть провокувати міжетнічні або етнополітичні конфлікти [21, с. 109]. Була також укладена низка двосторонніх угод з етнічними батьківщинами національних меншини (спільнот) України.

Повертаючись до українських законодавчих ініціатив етнонаціонального змісту, звернемо увагу лише на основну роль цих документів, а детальніше розглянемо сучасні напрацювання законодавця.

Декларація про державний суверенітет України (1990 р.) визначила: «громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України» [8], а також вказала, що «Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та

національної приналежності, статі, освіти, мови... та інших обставин» [8]. І далі стосовно сфери культурного розвитку підкреслила: «Українська РСР... гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку» [8].

Декларація прав національностей України (1991 р.) проголосила рівність політичних, економічних, соціальних та культурних прав усіх народів, національних груп, громадян і заборону дискримінації за національною ознакою. Вона гарантувала право на використання рідної мови, сповідання своєї релігії, збереження пам'яток історії та культури, можливість утворення культурних товариств і об'єднань з правом вільних контактів зі своєю історичною батьківщиною [7]. Незважаючи на тотальну термінологічну неузгодженість в основному через неусталеність концептуальних основ етнопонаціональної політики України, усі принципи Декларації прав національностей знайшли своє відображення у розроблених в подальшому Конституції України та законах України.

Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.) вперше дав тлумачення в українському законодавстві поняття «національна меншина» і в такий спосіб визнав їхнє існування на території України. Згідно з ним, Україна гарантувала реалізацію соціальних, економічних, культурних і політичних прав національних меншин, а також сприяла їх національно-культурному розвитку [18].

Хоча, попри всю прогресивність на час прийняття, Закон не був позбавлений суттєвих недоліків. Так, трактування поняття «національні меншини», на нашу думку, неповне і досить нечітке. Статті Закону занадто лаконічні, що не дає змогу охопити всі можливі нюанси взаємин держави з національними меншинами. Ще один момент, який заслуговує на увагу, – виклад ст. 19, де першість надається положенням міжнародних договорів на протигагу національному законодавству [38]. Хоча це не завжди виправдано, враховуючи особливості українських етнополітичних процесів. Можна навести приклад процесу імплементації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, невдалий переклад і неправильне тлумачення положень якої зумовили проблеми спочатку з прийняттям відповідного Закону «Про засади державної мовної політики» у 2012 р. на її основі, а згодом – його скасуванням рішенням Конституційного Суду у 2018 р.

Конституція України (1996 р.) затвердила перевагу прав людини та громадянина незалежно від їхнього етнічного походження. У ній також були використані позначення для колективних етнічних суб'єктів таких, як «українська нація», «український народ», «національні меншини», «корінні народи», хоча і без визначень. До прикладу, у ст. 11 акцентовано: «Держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» [13].

Однак, зауважимо, що розуміння поняття «національна меншина» не дуже вдало, але було викладене у спеціальному Законі 1992 р. Натомість визначення поняття «корінні народи» законодавець не дав узагалі, що у подальшому зумовило чимало суперечок серед науковців, політиків, громадських діячів (особливо кримськотатарського походження). Більше того, багато дослідників дотримуються думки, що відстоювання колективних прав, на противагу індивідуальним, суперечить зафіксованим у Конституції України пріоритетам державної політики, створюючи додаткове джерело напруги в етнополітичній сфері [48, с. 78]. Частково таке розуміння можна виправдати, а домінування індивідуальних прав особи над колективними правами групи є, безперечно, правильним підходом до формування законодавчих засад демократичної держави. Хоча, на нашу думку, ігнорування або довільне розуміння останніх призводить до більшої небезпеки, ніж їх однозначне законодавче тлумачення і вироблення механізмів забезпечення без порушень індивідуальних прав будь-кого.

Проаналізовані вище документи стали законодавчим фундаментом державної етнонаціональної політики України після здобуття нею незалежності. На їх основі згодом були розроблені інші закони, державні програми, стратегії з підтримки розвитку представників тих чи інших національних меншин. Проте вже з 2000-х рр. можна спостерігати відставання законодавчої бази етнонаціональної політики України від нагальних вимог часу. Міжнародні організації ще на початку XXI ст. наголошували на необхідності вдосконалення механізмів практичної реалізації законодавчо закріплених прав [18]. Адже, незважаючи на те, що окремі норми і положення політико-правових та юридичних актів України містили практично всі права

національних меншин, передбачені міжнародно-правовими документами, деякі з них не мали механізмів реалізації, а інші впродовж багатьох років не виконувалися або виконувалися лише частково.

На початок 2010-х рр. уже потребували оновлення певні законодавчі документи, у тому числі Закон України «Про національні меншини в Україні», прийнятий у далекому 1992 р. Український науковець О. Васильченко ще у 2017 р. вказував на те, що цей Закон не відповідав сучасним викликам, з якими стикнулася Україна (збройна агресія російської федерації, окупація останньою Криму та частини південно-східних регіонів України) і не містив необхідної кількості важливих положень, які суттєво впливають на практичні можливості реалізації меншинами своїх прав [5, с. 37]. Потреба оновлення Закону у подальшому лиш актуалізувалася змінами й доповненнями в інші законодавчі акти, що приймалися за роки незалежності, міжнародними зобов'язаннями, які взяла на себе Україна за цей період, а також у зв'язку з необхідністю адаптації українського законодавства до європейських стандартів на шляху її інтеграції до Європейського Союзу.

Експерти частково підтримували позицію, що попри всю свою обмеженість, недосконалість і застарілість нормативно-правова база державної етнополітичної політики відображала той хисткий баланс інтересів і світоглядних компромісів, який допомагав до останнього часу зберегти мир і відносну стабільність етнополітичних відносин, тому кожна зі спроб внесення додаткової чіткості у цю сферу вважалася загрозою, яка зруйнує встановлений баланс [14, с. 2]. З цим можна погодитися, проте такий підхід у майбутньому міг спричинити ризик наростання деструктивного впливу етнополітичного фактора, оскільки існуюча нормативно-правова база, крім певних позитивів, стала базисом для підтримки антиукраїнських ідей іншими країнами [18], що у підсумку і відбулося.

Відповідно після 2014 р., як у зв'язку з реальними загрозами національній безпеці та етнополітичній стабільності, так і у зв'язку з уже згадуваною потребою адаптації українського законодавства до європейських стандартів, розпочалася активна робота з удосконалення нормативно-правової бази державної етнополітичної політики України. Результатом її стали: Закони «Про освіту» (нова редакція, 2017 р.), «Про корінні народи України» (2021 р.), «Про національні меншини (спільноти) України» (2022 р.) [55, с. 108].

Закон України «Про освіту» (нова редакція, 2017 р.) [39] урегулював питання навчання у закладах освіти мовами національних меншин. Хоча саме ці його положення викликали шквал критики та обурень з боку окремих етнічних батьківщин (Угорщина, Румунія тощо). У такій ситуації Україна досить відповідально підійшла до настільки «делікатної» теми і направила відповідний Закон на розгляд Венеціанською комісією, де він все ж був визнаний таким, що не містить ознак дискримінації. Серед рекомендацій комісії тільки було наголошено, між іншим, на наступному:

- «внести зміни до перехідних положень закону «Про освіту», забезпечивши довший перехідний період для поступового здійснення реформи;
- звільнити приватні школи від нових мовних вимог відповідно до статті 13 Рамкової конвенції;
- розпочати в рамках виконання нового закону «Про освіту» новий діалог із представниками національних меншин та усіх зацікавлених сторін щодо мовного питання у освіті;
- забезпечити, щоб виконання Закону не загрожувало збереженню культурної спадщини меншин та безперервності вивчення мов меншин в традиційних школах» [6].

Вказані рекомендації українська сторона виконала або продовжує виконувати (наприклад, у частині діалогу із представниками національних меншин на різних рівнях управління щодо мовного питання в освіті і не тільки щодо нього).

Закон України «Про корінні народи України» (2021 р.) законодавчо визначив поняття корінного народу. Це «автохтонна етнічна спільнота, яка сформувалася на території України, є носієм самобутньої мови і культури, має традиційні, соціальні, культурні або представницькі органи, самоусвідомлює себе корінним народом України, становить етнічну меншість у складі її населення і не має власного державного утворення за межами України» [36]. Ним також фактично затверджено їх перелік на території України – кримські татари, караїми, кримчаки. Закон також закріпив правосуб'єктність й основоположні права корінних народів, а також їх права у культурній, мовній, освітній, інформаційній сферах тощо.

Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» (2022 р.) забезпечив осучаснене визначення основних термінів, серед яких «національна меншина (спільнота) України», де це «стала група

громадян України, які не є етнічними українцями, проживають на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність» [37]. Закон врегулював питання основних прав, свобод та обов'язків осіб, які належать до національних меншин (спільнот); їх міжнародного співробітництва та закордонних зв'язків; а також визначив основи сучасної державної політики у сфері національних меншин (спільнот). Крім того, саме цим Законом було остаточно закріплено сучасну інституційну структуру державної етнонаціональної політики, визначено повноваження і функції публічних органів влади, які забезпечуватимуть виконання його положень (про що йтиметься детальніше далі).

Відповідний Закон вступив у силу через 6 місяців після його оприлюднення (у середині 2023 р.) і став базовим для подальшого формування державної етнонаціональної політики, зокрема у частині приведення інших законів України у відповідність до нього. На його основі була розроблена Державна цільова національно-культурна програма «Єдність у розмаїтті» до 2034 року [34], метою якої визначено «створення сталих інституційних умов на загальнодержавному та регіональному рівні для задоволення потреб та ефективної реалізації прав і можливостей осіб, які належать до національних меншин (спільнот) та корінних народів України, а також сприяння зміцненню соціальної стійкості, згуртованості та загальнонаціональної єдності українського суспільства» [34].

Однак нормативно-правова база у досліджуваній сфері потребує, на нашу думку, не лише вдосконалення, але й доповнення. Ми все ще переконані, що на сучасному етапі зберігається необхідність законодавчого ухвалення Стратегії (Концепції, Закону) щодо основних засад етнонаціональної політики України, яка має встановити політико-правові основи подальшого національно-державного розвитку країни. Адже сформувати цілісну законодавчу базу етнонаціональної політики неможливо доти, доки не будуть вироблені й уніфіковані стратегічні пріоритети у цій сфері [1, с. 222]. Для України потреба прийняття такої Концепції назріла вже давно. Причому головним завданням її має стати надання законодавцям, державним службовцям єдиного розуміння принципів, цілей, напрямів

державної етнонаціональної політики України [21, с. 110]. Вона повинна чітко визначати основні терміни, що будуть у ній використовуватися, а на цих засадах їй повинні відповідати розроблені нові чи удосконалені вже наявні нормативно-правові акти у досліджуваній сфері.

Подібні проекти вже розроблялися у різні роки (1997, 2004, 2005, 2012, 2013 рр. і т.д.). На жаль, вони так і не реалізувалися як частина національного законодавства через постійні суперечки щодо змісту. Останній такий проект розроблявся Міністерством культури України з 2017 р. і проходив широке експертне обговорення у фаховому середовищі за участі міжнародних експертів у сфері етнополітики і з представниками національних спільнот України [27]. Проте робота над цим надзвичайно важливим стратегічним документом у сфері етнонаціональних відносин була припинена у 2019 р. Частково це було пов'язано з інституційною реорганізацією Міністерства культури та Міністерства інформаційної політики в одне міністерство, а частково з формуванням на той час нового центрального органу виконавчої влади – Державної служби України з етнополітики та свободи совісті, яка мала реалізовувати державну політику у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин.

У підсумку вважаємо, що розробка і затвердження Концепції державної етнонаціональної політики України – це одне із завдань майбутнього розвитку законодавства у сфері етнонаціональних відносин. Адже погоджуємося з думкою експертів Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, що така стратегія – це «основа для нормативно-правової, бюджетної, освітньо-культурної та правоохоронної діяльності держави з попередження етнополітичних ризиків і формування громадянської лояльності серед представників усіх національних меншин» [10, с. 20].

Розбудові *системи інститутів державної етнонаціональної політики* України також до певного часу не приділялося достатньої уваги політичними колами. Хоча вона загалом пройшла досить довгий шлях змін, їх не завжди можна було вважати удосконаленнями. Попри це, розглянемо детальніше динаміку розвитку та ієрархію цієї системи.

Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади у державі. Саме вона законодавчо закріплює основні стратегічні пріори-

тети державної етнонаціональної політики. Адже у ст. 92 Конституції України ідеться, що права корінних народів і національних меншин визначаються виключно законами України [13].

У цьому контексті важливим є визначення можливості етнонаціональних спільнот впливати на процеси формування і прийняття управлінських рішень у відповідній сфері, або їх доступ до найвищих рівнів управління, оскільки це може суттєво знизити рівень політизації етнічності й спрямувати етнонаціональний фактор спільноти у конструктивне русло. Спеціальна Резолюція міжпарламентської Асамблеї, яка стосується питання забезпечення участі та представлення національних меншин у парламентському процесі, рекомендує країнам-учасницям Ради Європи належним чином враховувати вимоги етнічної та національної розмаїтості, рівного представництва національних меншин у парламентських органах влади [1, с. 237]. Форми цього доступу можуть бути різноманітними, в тому числі через:

- 1) спеціальні норми у виборчому законодавстві;
- 2) традиції, що склалися, високий рівень політичної культури народів;
- 3) створення різних консультативних органів, залучення представників меншин до виконавчих органів [22, с. 365].

У політичних колах різних країн існують різноманітні думки стосовно цього питання. Складність такого механізму для кожної країни зумовлена значним різноманіттям соціальної, релігійної та етнічної культури; неоднаковою можливістю культурного розвитку багатьох народів і малочисельних етносів, які не готові забезпечити своє представництво у владних структурах; неузгодженістю демократичних процедур формування органів влади [22, с. 365]. Ми повністю підтримуємо тут українського законодавця, адже в українських реаліях неможливо задовольнити вимоги абсолютно всіх національних меншин. Тому в Україні представники національних меншин на рівних умовах із іншими громадянами мають право обиратися як кандидати у мажоритарних округах і за списками національних політичних партій. Тим паче, що традиційно дуже часто передбачаються місця у списках таких партій для подібних кандидатів, оскільки кожна партія намагається продемонструвати свою європейськість і демократичність, доказом чого має стати й опікування проблемами національних меншин [22, с. 366].

Але ми переконані також і у наступному: таке представництво все ж має забезпечуватися за необхідності, під якою іде мова про затребуваність цього права на доступ до влади самими національними меншинами [54, с. 93]. Адже на території України проживають представники малочисельних, слабо консолідованих і політизованих національних меншин, які не вважають за необхідне боротися за доступ до влади взагалі. Для інших таке право якимось чином має бути передбачене відповідно до демократичних принципів розбудови Української держави.

Крім того, значним прорахунком центральної влади, який спричиняє напругу в етнонаціональній сфері, вважаємо її небажання забезпечити можливість створення єдиних виборчих округів на загальнонаціональних виборах у місцях компактного проживання національних меншин (наприклад, угорців, румунів, болгар, молдован та ін.) для гарантування можливості обрання представників цих національних меншин до парламенту [54, с. 94]. Ця проблема найчастіше постає на порядку денному угорської національної меншини в Закарпатті. Звісно, такий округ не повинен бути сформований виключно для угорської меншини, але у такому випадку законодавство має чітко визначити поняття «місце компактного проживання національної меншини» та їх територіальні межі в Україні. Це теж завдання для майбутнього.

Доступ до законодавчої влади можна забезпечити і внаслідок розширення суб'єктів законодавчої ініціативи. Зараз ст. 93 Конституції України передбачає, що «право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України» [13]. А мова іде про передбачення можливості так званої «народної законодавчої ініціативи», надавши її, скажімо, громадським організаціям (у тому числі створеним національними меншинами), певній кількості виборців тощо. Таким питанням давно займаються науковці України. Так, в аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, яка присвячена цій проблематиці, у висновках і рекомендаціях ідеться про необхідність «передбачити право громадян на народну законодавчу ініціативу у Верховній Раді України». Зазначено, що такий законопроект на розгляд парламенту може бути внесений на вимогу не менше ніж 80 тис. виборців [26]. Розширення переліку суб'єктів законодавчої ініціа-

тиви дало б змогу частково задовольнити потребу національних меншин у доступі до влади, сприяло би пришвидшенню розв'язання окремих питань, у тому числі щодо етнонаціональної політики.

Подання таких законопроектів і визначення їх пріоритетності можна здійснювати і за допомогою системи електронних петицій. У цьому випадку пропонується передбачити можливість подання народної законодавчої ініціативи до Верховної Ради України і на паперових носіях, і у формі електронної «народної законодавчої петиції», підписи на підтримку якої збираються не більше ніж півроку із забезпеченням чіткої ідентифікації громадян [56]. Подібний механізм можна застосовувати і для визначення підтримки інших законопроектів у цій сфері. Загалом же, використання електронної прямої демократії щодо етнонаціональної політики – це механізм, який дав би змогу підтримувати постійний (у тому числі зворотний) зв'язок із представниками етнонаціональних спільнот України [54, с. 95].

Повертаючись до розгляду інституційного забезпечення державної етнонаціональної політики, зауважимо, що у структурі Верховної Ради України різних скликань, як правило, формується профільний комітет, який опікується етнонаціональними відносинами. Сьогодні це Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України, національних меншин і міжнаціональних відносин, перейменований у серпні 2022 р. (до того носив назву – Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин). Предметами його відання серед іншого є: «додержання прав і свобод людини і громадянина»; «етнонаціональна політика, міжнаціональні відносини та права корінних народів і національних меншин в Україні»; «співробітництво з Радою Європи (РЄ), Організацією з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) у сфері додержання (захисту) прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин» [40].

Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини також вважаємо посадовою особою, яка у межах своєї компетенції має вплив у сфері етнонаціональних відносин. Адже, здійснюючи «парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території Украї-

ни» [42], Уповноважений з прав людини так чи інакше контролює стан забезпечення як індивідуальних, так і колективних прав громадян-представників етнонаціональних спільнот. Також сьогодні в офісі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини існує посада Представника Уповноваженого з рівних прав і свобод, прав національних меншин, політичних та релігійних поглядів [30].

У 2014 р. була спроба ввести спеціальну посаду Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики, на якого б покладалися «повноваження щодо забезпечення взаємодії Кабінету Міністрів України з органами виконавчої влади та інститутами громадянського суспільства з метою забезпечення захисту прав національних меншин і корінних народів, збереження міжнаціональної єдності та злагоди в українському суспільстві» [43], але цю посаду ліквідували у 2015 р.

На сучасному етапі функціонує також Експертна рада з питань національних меншин та корінних народів при Представнику Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з рівних прав і свобод, прав національних меншин, політичних та релігійних поглядів, яка є постійно діючим консультативно-дорадчим органом «з метою забезпечення фахової експертно-консультаційної підтримки діяльності Представника» [44]. Основними завданнями цієї Експертної ради є: системний аналіз додержання прав і свобод національних меншин та корінних народів України; підготовка пропозицій та рекомендацій щодо запобігання порушенням у сфері захисту прав і свобод національних меншин та корінних народів...; надання пропозицій щодо вдосконалення законодавства України...; надання пропозицій щодо імплементації норм міжнародного права...; надання пропозицій до проєктів нормативно-правових актів у сфері захисту прав і свобод національних меншин та корінних народів...; представлення результатів досліджень у сфері захисту прав і свобод національних меншин та корінних народів» [44].

У структурі органів виконавчої влади діють відповідні департаменти та відділи на різних рівнях управління, до сфери відання яких належать питання етнонаціональної політики. На загальнонаціональному рівні сьогодні таким органом влади є Державна служба України з етнополітики та свободи совісті, що функціонує як окремий центральний орган виконавчої влади (про що згадувалося вище).

Загалом, структура виконавчих органів влади у досліджуваній сфері досить часто зазнавала змін. Перший подібний орган виконавчої влади у сфері етнонаціональної політики був створений 12 лютого 1992 р. Ним став Комітет у справах національностей при Кабінетові Міністрів України [49, с. 53-54]. Згодом, 26 квітня 1993 р., відповідно до вимог Закону «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), було утворено Міністерство у справах національностей та міграції як окремий центральний орган державної виконавчої влади у відповідній сфері. У 1994 р. дане міністерство було реструктуризоване в Міністерство України у справах національностей, міграції і культів через розширення його компетенції за рахунок сфери релігії та церкви, що, як вважає дослідниця В. Андріяш, привело до зниження ефективності його роботи [1, с. 242]. Проте через рік – у 1995 р. – з його відання знову вилучили релігійно-культурні проблеми, повернули йому попередню назву і додатково запровадили посади радників у справах української діаспори та з етнонаціональних проблем Криму [49, с. 54]. Вважаємо, що виокремлення останньої посади стало дуже вдалим кроком у період найбільш активної фази репатріації осіб, депортованих за національною ознакою, а також зважаючи на автономний статус Криму в складі України загалом і на його відмінність в етнонаціональному складі населення від загальноукраїнського зокрема. Науковець В. Котигоренко вважає, що це засвідчило усвідомлення центральною владою особливостей етнонаціональних відносин в Криму та розуміння необхідності активнішої політико-правової, соціальної і культурної інтеграції кримського регіону у загальнонаціональний контекст [17, с. 52].

З 1996 р. по 2000 р. функціонував спеціальний Державний комітет України у справах національностей та міграції, якому були передані функції вищезгаданого міністерства [1, с. 242]. У 2000 р. для вирішення питань, що належали до компетенції цього комітету, було утворено Державний департамент у справах національностей та міграції при Міністерстві юстиції, а комітет ліквідовано. Вказаний Департамент у 2001 р. було повторно реорганізовано у Державний комітет України у справах національностей та міграції [17, с. 53], який у 2007 р. був переформований у Державний комітет України у справах національностей та релігій [49, с. 55]. На виконання Указу Президента України у 2010 р. Державний комітет України у справах національностей та релігій було ліквідовано разом з його терито-

ріальними підрозділами; функції і повноваження цього Комітету були передані спеціально створеному при Міністерстві культури України Департаменту у справах релігій та національностей [1, с. 242]. Він функціонував у такому вигляді до 2019 р.

Цей крок на тривалий період повністю усунув окремих орган, що відає етнопонаціональною політикою, з системи центральних органів виконавчої влади, що дуже негативно позначилося на всій державній етнопонаціональній політиці. Адже така ліквідація призвела як до розсіювання функцій Комітету між різними відомствами, унеможлививши координацію державної етнопонаціональної політики, за свідчило відсутність послідовності дій у цій сфері, так і до певного спрощення основних напрямів роботи сформованого Департаменту внаслідок особливостей діяльності самого Міністерства культури [1, с. 242-243]. Крім того, були усунуті й усі територіальні підрозділи Державного комітету, що спричинило, як вважає дослідниця Н. Підбережчик, виникнення певного вакууму в забезпеченні реалізації публічної політики у сфері етнопонаціональних відносин на регіональному рівні [29].

На сучасному етапі «центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України і який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні» [31] є Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (далі – ДЕСС). Вона зареєстрована як юридична особа 18 березня 2020 р. на виконання Постанови Кабінету Міністрів України від 12 червня 2019 р. № 503 «Про утворення Державної служби України з етнополітики та свободи совісті» та на підставі «Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті», затвердженого постановою КМУ від 21 серпня 2019 р. № 812 [31].

Відповідно до останнього, «основними завданнями ДЕСС є:

- реалізація державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні;
- внесення на розгляд Кабінету Міністрів України пропозицій щодо формування державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні» [35].

Відповідно до повноважень, ДЕСС здійснює аналітичну, медіаційну моніторингову та просвітницьку діяльність у сферах етнополітики та свободи совісті, а також окремі дозвільні функції у сфері забезпечення діяльності релігійних організацій [31].

З 2020 р. діє центральний офіс ДЕСС у м. Київ [31]. У подальшому було заплановано створити регіональні представництва ДЕСС для реалізації державної етнонаціональної політики на місцях, однак цьому перешкодила повномаштабна збройна агресія росії проти України у 2022 р.

Крім повноважень центрального органу виконавчої влади у відповідній сфері, Закон «Про національні меншини (спільноти) України» (2022 р.) визначив і закріпив повноваження органів публічної влади на місцях (Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування) щодо реалізації державної політики у сфері національних меншин (спільнот); можливість створення на місцях дорадчих органів із питань національних меншин (спільнот) і утворення за ініціативою громадських об'єднань національних меншин (спільнот) при Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київській і Севастопольській міських державних адміністраціях Центрів національних меншин (спільнот) відповідної адміністративно-територіальної одиниці, функції і завдання останніх [37].

При Кабінетові Міністрів України функціонують як тимчасові консультативно-дорадчі органи двосторонні міжурядові змішані комісії з питань задоволення прав національних меншин та реалізації укладених угод про співробітництво. Вони також є важливим елементом інституційного забезпечення державної політики у етнонаціональній сфері нашої країни. Їхня діяльність сприяє ухваленню рекомендацій у сфері етнонаціональної політики, прийнятих для держав-учасниць цих комісій, виконанню Україною своїх зобов'язань щодо захисту прав національних меншин, що проживають на її території, задоволенню мовних і національно-культурних потреб українців за кордоном, формуванню позитивного іміджу нашої країни на міжнародній арені [29]. З різною успішністю та частотою функціонують Змішана українсько-угорська комісія з питань забезпечення прав національних меншин, Змішана українсько-румунська комісія з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин, Двостороння українсько-словацька комісія з пи-

тань національних меншин, освіти і культури, Міжурядова українсько-німецька комісія зі співробітництва у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні. Склад таких комісій становлять представники урядів, регіональних органів влади та місцевого самоврядування, громадських організацій національних меншин відповідних країн. Засідання відбуваються з певною періодичністю, а за їх результатами сторони зазвичай підписують протокол щодо кроків, які вони зобов'язуються виконати у сфері забезпечення прав національних меншин в Угорщині, Словаччині, Румунії, Німеччині та представників угорської, словацької, румунської, німецької національних меншин в Україні відповідно [29].

Наголосимо на важливості існування громадських консультативно-дорадчих органів при органах влади, до складу яких входять представники етнонаціональних спільнот. Вони забезпечують координацію між представниками спільнот і органами влади, а їхня діяльність спрямована на дослідження проблем етнонаціональних спільнот, підготовку пропозицій для розроблення відповідних управлінських рішень [29].

У 2000 р. сформовано Раду представників кримськотатарського народу при Президентові України (Президент – Л. Кучма) з представників Меджлісу кримськотатарського народу та Раду представників громадських організацій національних меншин України при Президентові України з 24 представників національно-культурних товариств із всеукраїнським та обласним статусом [1, с. 247, 248]. Остання у 2006 р. була ліквідована, а натомість за президенства В. Ющенка була створена Рада з питань етнонаціональної політики. Вона проіснувала до 2010 р. й була ліквідована Президентом В. Януковичем, а на її місці була утворена Громадська гуманітарна рада при Президентові України [1, с. 247], яка, у свою чергу, ліквідована у 2015 р. Натомість, у тому ж році була утворена Рада з питань національної єдності при Президентові України (Президент – П. Порошенко). Її основні завдання: 1) вивчення процесів, що відбуваються у суспільстві, та вироблення пропозицій з визначених питань щодо, у тому числі, гармонізації етнонаціональних відносин; 2) розгляд законопроектів, які пропонуються для внесення Президентом України на розгляд Верховної Ради України і стосуються «питань відновлення історичної пам'яті Українського народу, гармонізації етнонаціональних та міжконфесійних стосунків, розвитку

вітчизняної освіти і культури, мовної та інформаційної політики, міжрегіонального співробітництва», розгляд проектів актів Президента України з цих питань та підготовка пропозицій щодо них [41].

У 2017 р. почала діяти Експертна рада Міністерства культури України з питань етнополітики, у рамках засідань якої розроблявся згаданий вище проект Концепції державної етнонаціональної політики України. Згідно з Положенням про її діяльність, основними завданнями такої Експертної ради серед іншого стали: «підготовка пропозицій спрямованих на формування і реалізацію державної політики у сфері міжнаціональних відносин та захисту прав національних меншин; визначення шляхів, механізмів і способів розв'язання проблемних питань, що виникають у сфері етнополітики» [32]. До роботи в Експертній раді залучалися «провідні науковці, фахівці з питань етнополітики та міжнаціональних відносин, представники інститутів громадянського суспільства» [32] спільно з державними службовцями з Міністерства культури України.

При центральному органі виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у досліджуваній сфері – ДЕСС – сьогодні діють Рада громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України, Консультативна рада ДЕСС з питань реалізації Закону України «Про корінні народи України», Громадська рада, Експертна рада з питань етнополітики та Експертна рада з питань свободи совісті [31]. Так, наприклад, Рада громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України, відповідно до Положення, є «постійним консультативно-дорадчим органом Державної служби України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС), утвореним з метою проведення за участю представників громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України консультацій з питань щодо визначених законом прав і свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України» [28]. А про існування і функціонування Експертної ради з питань національних меншин та корінних народів при Представнику Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з рівних прав і свобод, прав національних меншин, політичних та релігійних поглядів уже було згадано раніше.

Таким чином, державна етнонаціональна політика України на сучасному етапі активно удосконалюється як законодавчо, так і інституційно, у тому числі у зв'язку з потребою адаптації україн-

ського законодавства та інституційної структури публічних органів влади до європейських стандартів. Не все вдається реалізувати через брак коштів в умовах фінансування воєнних дій та інших першочергових видатків для забезпечення оборони від зовнішньої агресії. Однак, можна констатувати, що Україна сьогодні уже має майже повністю сформовані нормативно-правову та інституційну базу державної етнонаціональної політики, яка відповідає сучасним європейським стандартам забезпечення прав і свобод національних меншин (спільнот) [55, с. 111-112].

Проте після завершення воєнних дій існує необхідність подальшого удосконалення, розширення та вкорінення сформованих нормативно-правової та інституційної бази державної етнонаціональної політики України. Яким чином це може бути здійснено і на що варто звернути особливу увагу, крім того, що уже було згадано вище, – про це ітиметься далі.

Тут варто почати з наступного вихідного твердження: проблема ефективного реагування на впливи етнонаціонального фактора і управління сучасними, особливо кризовими, етнополітичними процесами – це передусім проблема пошуку національної моделі етнонаціональної політики й адекватних методів та засобів етнополітичного менеджменту для її втілення. Причому українська модель етнонаціональної політики не може повністю копіювати закордонні надбання. Адже існує потреба узгоджувати інтереси різного набору етнонаціональних спільнот з різним етнонаціональним фактором і різним рівнем політизації у різних регіонах, потреба подолання міжрегіональних та міжетнічних стереотипів, соціально-економічної та культурно-мовної деформації етнополітичної сфери, яка виникла в минулому, а також тих збитків, які завдала російська агресія у теперішньому. Через це механізми, що підходять для інших країн, на наше глибоке переконання, не зовсім підходять для нашої, а у межах нашої країни механізми, що підходять для одних регіонів, не завжди будуть підходящими для інших.

Відтак, для удосконалення української моделі етнонаціональної політики, перш за все, необхідно перестати вважати етнонаціональну сферу такою, що не потребує визначення наперед стратегічних пріоритетів і напрямів, а також тактичних механізмів їх впровадження [3, с. 17]. А самі стратегічні пріоритети державної етнонаціональної політики повинні бути нерозривно пов'язані з етно-

політичним менеджментом на місцях. Загалом, етнополітичний менеджмент розуміють як діяльність органів публічної влади з метою управління етнонаціональною сферою. На думку українського дослідника І. Зварича, етнополітичний менеджмент – це система «політичних, адміністративних та організаційно-правових дій органів державної влади, спрямована на запобігання руйнівним чи деструктивним політичним конфліктам на етнонаціональному ґрунті задля оптимізації міжнаціональних відносин у поліетнічному суспільстві» [12, с. 334]. В основі його механізму – інституційна мережа, яка дає змогу діагностувати і мінімізувати політичні ризики, спричинені етнонаціональним фактором.

Як стратегія і тактика між собою пов'язані етнонаціональна політика держави та етнополітичний менеджмент. Це підтверджує і В. Котигоренко, коли виокремлює рівні впливу на етнонаціональну сферу. Такими рівнями є:

1) стратегічний, де відбувається ухвалення загальнодержавних етнополітичних рішень на вищому законодавчому та виконавчому рівнях держави;

2) тактичний, який охоплює розроблення конкретних методів, заходів, підходів та засобів реалізації ухвалених рішень відповідними органами в структурі Кабінету Міністрів і центральних урядових установах;

3) оперативний, де реалізують державну етнополітику в регіонах відповідні підрозділи органів управління на місцях та відстежуються результати виконання попередніх завдань, рішень.

Згідно з розподілом, державний етнополітичний менеджмент здійснюється саме на другому і третьому рівнях, а сам етнополітичний менеджмент становить складову ширшої галузі, якою є етнонаціональна політика [17, с. 50]. З цього також випливає, що в Україні державним етнополітичним менеджментом мають займатися органи виконавчої влади різних рівнів у частині впровадження ухвалених рішень.

Крім того, прийняття будь-яких управлінських рішень у сфері етнонаціональних відносин обов'язково має починатися з моніторингу етнорегіонального середовища і його впливу на впровадження та ефективність таких рішень. Етнорегіональне середовище – це збірне поняття, що використовується нами для підкреслення важливості комплексного підходу до проблем етно-

національної та регіональної політики (на цьому акцентував, у свій час, ще український науковець І. Курас) [19, с. 9].

Так, експерти Національного інституту стратегічних досліджень пропонували брати до уваги особливості етноконфесійного та етномовного складу регіонів, а також процеси політизації етнічностей при здійсненні реформи децентралізації влади та об'єднання громад [10, с. 20]. А українська дослідниця Н. Ротар підкреслювала, що недоліком усіх реалізованих у Чернівецькій області регіональних програм управління етнонаціональним розвитком було те, що концептуально регіональний етнонаціональний простір розумівся як однорідний [47]. Фактично цей висновок можна екстраполювати на усю територію України, тобто загальною проблемою стратегічного рівня державної етнонаціональної політики є помилкова думка про те, що увесь етнонаціональний простір країни однорідний. У такому випадку навіть варіанти розв'язання етнополітичних проблем мають бути регіонально-диференційованими, як на цьому наголошує український науковець М. Дністрянський. Він підкреслює, що ефективне врахування у державній етнонаціональній політиці регіональних особливостей дасть змогу «перетворити різноманітність соціально-політичних орієнтацій у джерело етнокультурного взаємозбагачення та загальносупільної консолідації» [9, с. 70-71].

Національна модель етнополітики, безперечно, повинна бути побудована за загальними демократичними принципами регулювання міжетнічних відносин, але з врахуванням української специфіки. На цьому акцентує дослідниця О. Липчук: «Етнонаціональна політика Української держави ставить за мету обернути багатонаціональний склад українського суспільства із потенційно можливого джерела етнонаціональних протиріч і конфліктів на опору і силу України [21, с. 108]. А так як саме держава встановлює правила гри у сфері етнонаціональних відносин, то їй практично відводиться роль медіатора і вона стає суб'єктом цих відносин саме з таких позицій.

Ці демократичні принципи регулювання можуть, на нашу думку, успішно втілитися у моделі етнонаціональної політики, названої зарубіжним науковцем Дж. Ротшильдом «перехрещеною сіткою» [58, с. 80-84]. Така модель дуже підходить для українських реалій, оскільки її кінцевою метою є органічна інтеграція етнонаціональної та громадянської ідентичності при активній взаємодії всіх суб'єктів етнонаціональної політики. Цього потребує наша

держава для завершення процесу національної консолідації української політичної нації. Така модель дає змогу використовувати увесь набір наявних механізмів і методів керування етнополітичними процесами, за виключенням тих, які суперечать міжнародному та українському праву або порушують права людини і громадянина.

Звернемо увагу й на те, що держава повинна однаково забезпечувати права як національних меншин, корінних народів, так і титульного етносу. До певного часу у розвитку законодавчих засад етнонаціональної політики наголошувалося переважно на забезпеченні прав національних меншин. Україна у спеціалізованих законах затвердила права і можливості для всіх громадян, але передусім – неукраїнського походження [4, с. 300]. Цей недолік обов'язково треба усунути у перспективі, оскільки він додатково провокує етнонаціональний фактор уже титульного етносу для захисту своїх прав, до прикладу, через формування певних структур і угруповань з радикальними націоналістичними гаслами. Рухом у правильному напрямку вважаємо прийняття Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 р.) [33]

Також державна етнонаціональна політика повинна брати до уваги всі етнополітичні загрози (латентні чи відкриті), які можуть бути реалізовані на території України. До певного часу (і з цим багато дослідників погодяться) особливістю політики у цій сфері було те, що вона намагалася не помічати або ж ігнорувала існуючі зовнішні загрози, а також ті внутрішні загрози для суверенітету і територіальної цілісності, які, так би мовити, підживлюються ззовні. Після початку російської агресії в Криму і на Донбасі у програмних документах, законах України російська агресія почала згадуватися як значна загроза національній безпеці (зараз вона виведена у державних стратегіях із забезпечення національної безпеки у ранг основних загроз національним інтересам). Хоча вважаємо, що подібне одностороннє трактування зовнішніх загроз без урахування потенційних загроз із боку інших країн-сусідів є занадто вузьким для стратегічних документів у відповідній сфері [50, с. 116].

Крім того, держава повинна особливо зосередитися при формуванні загальної стратегії етнонаціональної політики на наступних моментах, які стосуються поліетнічних регіонів України (Закарпатська, Чернівецька, Одеська області та АР Крим). Перш за все, необхідно звертати особливу увагу на підвищення рівня залучення

цих регіонів до процесу національної консолідації, що сприятиме примноженню конструктивного потенціалу етнополітичного фактора тих етнополітичних спільнот, які там проживають. Вагомою є і гармонізація процесу національної консолідації з процесами етнічної консолідації спільнот у поліетнічних регіонах. У цьому випадку державна етнополітична політика стосовно спільнот з високим рівнем етнічної консолідації у місцях їх компактного проживання (угорців, румунів, молдован, болгар), а також політизованих етнополітичних спільнот (кримських татар, угорців) повинна бути спрямована на задоволення їх соціально-економічних і політичних інтересів. А державна політика щодо слабо консолідованих етнополітичних спільнот з низьким рівнем політизації (до прикладу, ромів) має спрямовуватися на задоволення мовно-культурних інтересів таких спільнот. Це сприятиме врахуванню позицій найбільш активних національних меншин у зазначених регіонах при процесі формування стратегічних засад етнополітичної політики і під час їх реалізації методами етнополітичного менеджменту, дасть змогу зменшити вплив внутрішніх і зовнішніх чинників, що провокують політизацію та деструктивність етнополітичного фактора окремих спільнот [50, с. 116-117].

Стосовно оперативного рівня, тобто реалізації державної етнополітичної політики у регіонах, то впровадження ефективного етнополітичного менеджменту на місцях, з нашого погляду, актуалізується процесом децентралізації системи управління в Україні, коли саме місцеві органи влади почали нести основну відповідальність за забезпечення етнополітичної стабільності, а також мінімізацію деструктивних і примноження конструктивних впливів етнополітичного фактора на суспільно-політичні процеси у окремо взятому регіоні.

Тут доцільно наголосити, що анексія Криму під впливом російського етнополітичного фактора; українсько-угорський етнополітичний конфлікт; іредентистська риторика в інших трьох поліетнічних регіонах із боку окремих національних меншин – усе це засвідчило неспроможність державного етнополітичного менеджменту ефективно та своєчасно відповідати на виклики, які постають перед етнополітичною політикою, у тому числі забезпечити політичну стабільність і територіальну цілісність. Йому не вистачає гнучкості й швидкості реакції в процесі зміни умов діяльності.

Відповідно, забезпечити перетворення такої ситуації спроможна саме децентралізація системи управління. Однак оптимальний рівень децентралізації у межах повноважень, які стосуються етнопонаціональної сфери, має оптимально поєднувати процеси інтеграції та регіоналізації на рівні усієї держави й окремого регіону. За допомогою інтеграції абсолютно всі етнопонаціональні спільноти будуть залучені до суспільства на засадах наданих їм однакових прав з іншими членами цього суспільства [1, с. 252], а ініційована державою етнічна регіоналізація стане ефективним способом задоволення потреб етнопонаціональних спільнот і, водночас, дасть змогу проводити виважену, однак специфічну державну етнопонаціональну політику у регіонах (користуючись на різних територіях різними варіаціями широти наданих повноважень для підтримання етнополітичної стабільності) [51, с. 225].

Зробити такий механізм дієвим можна лише через застосування принципу субсидіарності, який активно використовується у практиці країн Європейського Союзу. У його основі максимальне наближення влади до громадян, коли на верхні щаблі управління передаються тільки стільки повноважень, скільки потрібно для забезпечення етнополітичної стабільності суспільства. Інакше кажучи, принцип субсидіарності вимагає вирішувати проблеми саме на тому рівні, на якому вони з'явилися [51, с. 225]. Крім того, як справедливо підкреслює український науковець О. Рафальський, не центральні органи влади передають повноваження на рівень регіонів, а до компетенції центру одразу переходять лише ті проблеми, з якими не справляється регіональний рівень [46, с. 145].

Такий принцип варто застосовувати і в Україні. Проте його використання в етнопонаціональній політиці неможливе без децентралізації системи управління, а у випадку з Україною – без децентралізації системи управління, невід'ємною частиною впровадження якої повинна стати етнічна регіоналізація. Український вчений П. Надолішній ще в кінці 1990-х рр. виявив тенденцію, яка полягає в тому, що етнопонаціональний фактор впливає передусім на формування територіальних громад та їх комунальних об'єднань, а відтак безпосередньо визначатиме розміри й межі адміністративних одиниць нижчої та середньої ланок [25, с. 9]. У зв'язку з цим етнічна регіоналізація, з нашого погляду, може стати дієвим «інструментом» врахування впливів етнопонаціонального фактора у процесі децентралі-

зації системи управління [52, с. 320]. І лише тоді в українських реаліях можна застосувати принцип субсидіарності з метою запобігти виникненню та реалізації основних етнополітичних загроз для держави.

Українська дослідниця В. Андріяш обґрунтовує ефективність використання так званої «субсидіарної моделі етнонаціональної політики» для України, де принцип субсидіарності фактично використовується як принцип розмежування компетенцій при управлінні етнополітичними процесами [1, с. 254]. Це дає додаткову можливість залучити етнонаціональні спільноти до управління сучасними етнополітичними процесами, у яких вони беруть безпосередню участь на регіональному рівні.

Крім того, ефективний державний етнополітичний менеджмент, на нашу думку, має відповідати таким критеріям як: швидкість і своєчасність реагування на конкретну ситуацію у сфері етнонаціональних відносин, оперативність у прийнятті рішень, оптимальність цих рішень відповідній ситуації, скоординованість дій між органами, що здійснюють менеджмент у цій сфері на різних рівнях, беззаперечне уникнення дискримінації стосовно різних етнонаціональних спільнот.

Експерти Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України звертають також увагу на вагомість постійного моніторингу, пропонуючи доручити місцевим державним адміністраціям країни відновити моніторинг динаміки складу населення за етнічним показником і здійснювати постійний моніторинг конфліктних випадків та політизації відносин [45, с. 22]. Такий моніторинг потрібен передусім для прогнозування розвитку етнонаціональних відносин і етнополітичних процесів у регіоні з метою успішного управління ними, особливо у ситуаціях виникнення та реалізації етнополітичних загроз.

У зв'язку з цим звернемо увагу на ще один значний недолік впровадження етнонаціональної політики на місцях – це відсутність сформованих методик реагування у кризових ситуаціях, тобто майже цілковиту відсутність практик кризового етнополітичного менеджменту. Дії органів влади у кризових ситуаціях, які виникають щодо етнонаціональних відносин, позначаються хаотичністю, непродуманістю, нескоординованістю, а часто і неадекватністю ситуації. Це засвідчують і події весни 2014 р. у південно-східних регіонах України, коли виконавча вертикаль влади виявилася неспроможною

запобігти в окремих областях реалізації сепаратистських сценаріїв. Саме тому необхідно запозичити методики діяльності в подібних ситуаціях, розроблені західною теорією і практикою, й адаптувати їх до українських реалій. Можливо, навіть існує потреба створити так званий Центр кризового реагування, що мав би належне кадрове забезпечення, аналізував би інформацію регіонів стосовно виникнення деструктивних впливів етнонаціонального фактора на суспільно-політичні процеси на місцевому рівні й надавав консультації органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування про дії в ситуаціях виникнення та реалізації етнополітичних загроз.

У контексті згаданої тези про належне кадрове забезпечення, то ця проблема взагалі стоїть дуже гостро для інституцій, які займаються управлінням етнополітичними процесами на різних рівнях. Однак не лише вона, але й проблема актуального інформаційного забезпечення про ситуацію або проблему. Без їх вирішення не можна говорити про яку-небудь дієвість національної моделі державної етнонаціональної політики і етнополітичного менеджменту на місцях. Для їх подолання необхідно: 1) подолати уявлення, що сфера між-національних відносин і етнонаціональної політики доступна для розуміння кожному політичному діячеві та забезпечити ефективну систему підготовки і перепідготовки кадрів на базі навчальних закладів, де є можливість отримувати високу фахову освіту з питань етнополітики; 2) створити мережу регіональних дослідницьких центрів з питань етнонаціональної політики, які б з урахуванням місцевої специфіки забезпечували розробку сучасних підходів до аналізу проблем у цій сфері [49]; 3) зважаючи на специфіку етнополітичних процесів та етнорегіонального середовища, в якому ці процеси відбуваються, створити та регулярно оновлювати відкритий архів статистичних відомостей і матеріалів для інформаційного забезпечення досліджень етнополітичної динаміки, її прогнозування, адекватного оцінювання ймовірності виникнення етноконфліктних ситуацій у регіонах і підготовки та ухвалення ефективних управлінських рішень [10, с. 19-20].

Після усунення вказаних недоліків можна значно вдосконалити управління сучасними, зокрема кризовими, етнополітичними процесами і пришвидшити досягнення основної мети державного етнополітичного менеджменту. Такою метою має стати побудова ефективної системи, яка би змогла відповідати на виклики, що постають

перед нею (деструктивні прояви етнонаціонального фактора, етнополітичні загрози тощо), для забезпечення політичної стабільності, успішного розвитку етнонаціональних відносин і сталості процесу національної консолідації. Саме тому, з погляду В. Котигоренка, етнополітичний менеджмент має стати саморегульованим і постійно самовдосконалюватися, враховуючи суспільні зміни, забезпечуючи динамічний баланс між децентралізацією та централізацією управлінської діяльності, через надання необхідної самостійності органам регіональної влади та місцевого самоврядування й одночасне формування і проведення єдиної державної етнонаціональної політики. Функціональну ефективність управлінської вертикалі також підсилуватиме активне залучення до процесу ухвалення важливих управлінських рішень самих етнонаціональних спільнот та створених ними громадських організацій [17, с. 61].

Окремо наголосимо, що під час розробки регіональних програм у сфері етнонаціональних відносин потрібно враховувати, що регіон – це структурно-функціональна єдність, яка становить частину загальнонаціональної системи, але водночас має свої унікальні особливості. Тобто мета етнополітичного менеджменту в усіх регіонах країни повинна бути однаковою, проте методи для досягнення цієї мети і виклики, що постають перед ним, залежать від конкретної специфіки регіону (групи областей, до якої належить цей регіон; особливостей етнонаціонального складу і етнополітичних процесів тощо).

Висновки. Державна етнонаціональна політика пройшла довгий шлях змін за період незалежності України і на сучасному етапі продовжує активно удосконалюватися як законодавчо, так і інституційно. Однак уже зараз можна констатувати, що наша держава має майже повністю сформовані нормативно-правову та інституційну базу цієї політики, яка відповідає сучасним європейським стандартам забезпечення прав і свобод національних меншин. Нормативно-правова база складається з низки законодавчих актів, у тому числі прийнятих останніми роками, які унормовують велику кількість питань щодо функціонування корінних народів та національних меншин (спільнот) України. У центрі системи інститутів національного рівня, до відання яких входять питання регулювання етнонаціональних відносин, центральний орган виконавчої влади – Державна служба України з етнополітики та свободи совісті, а при Президентові України, Верховній Раді України, Кабінетові Міністрів

України та його профільних міністерствах діють спеціалізовані консультативно-дорадчі органи.

Можливо сьогодні, у період сучасної російсько-української війни та продовження активних бойових дій питання регулювання сфери етнонаціональних відносин і відійшли на другий план, проте війна у кінці кінців завершиться, а нас очікують довгі роки повоєнної відбудови. Саме у цей час ми матимемо унікальну можливість – закласти абсолютно нові стратегічні пріоритети у державну етнонаціональну політику, щоб забезпечити тривалу етнополітичну стабільність на регіональному і національному рівнях.

Перш за все, варто було б закріпити розуміння важливості управління у цій сфері загалом. Адже саме від засобів і дій, які використовують органи публічної влади, як і від влучності прописаних концепцій, законів і програм залежить дієвість державної етнонаціональної політики, реалізація очікуваних результатів її впровадження, а також запобігання деструктивного впливу етнонаціонального фактора на суспільно-політичні процеси в країні.

Далі, вдосконалення державної етнонаціональної політики України, як системи заходів, що здійснюються органами публічного управління для підтримки балансу між різними етнонаціональними спільнотами, у повоєнний період повинне відбуватися у напрямі вироблення власної демократичної, національної моделі такої політики, формування її стратегічних пріоритетів та їх своєчасної реалізації. Кінцевою метою державної етнонаціональної політики України має бути проголошено гармонійний розвиток усіх без винятку сегментів поліетнічного суспільства з одночасною консолідацією української політичної нації на засадах громадянської ідентичності у поєднанні з можливістю вільного виявлення своєї етнічної ідентичності.

З урахуванням цього і з метою завершення формування й ефективного впровадження стратегії державної етнонаціональної політики *на рівні центральних органів влади рекомендуємо наступні кроки для удосконалення досліджуваної сфери у повоєнний період:*

1. Розробити і затвердити стратегічний документ державної етнонаціональної політики, який би був сформований з дотриманням загальних демократичних принципів регулювання міжетнічних відносин та з урахуванням національної специфіки, розтлумачив базові терміни у відповідній сфері, визначив основні засади, цілі і напрями розвитку етнонаціональної політики держави загалом – Концепцію

(Стратегію) державної етнопонаціональної політики України. Відтак, завершений документ повинен відповідати кільком, на наш погляд, важливим критеріям:

- текст Концепції повинен містити розділ, який розтлумачує основні терміни, використані в ньому, що попередньо мають пройти широке громадське обговорення не лише на рівні представників національних меншин, а й усього суспільства;

- основний текст Концепції не повинен суперечити засадам Конституції;

- в основі Концепції має лежати принцип рівності усіх без винятку етнопонаціональних спільнот України, тобто стратегічним пріоритетом державної етнопонаціональної політики повинна бути рівноправність захисту прав як національних меншин (спільнот), так і титульного етносу (українців).

2. Привести у відповідність до затвердженої Концепції (Стратегії) державної етнопонаціональної політики України інші нормативно-правові акти центральних та регіональних органів влади, що прямо чи опосередковано стосуються сфери етнопонаціональних відносин.

3. Звертати увагу при формуванні і впровадженні загальної стратегії державної етнопонаціональної політики на наступні засадничі принципи:

- забезпечення зв'язку теорії та практики, взаємодії центру і регіону – процес розробки стратегії розвитку етнопонаціональної політики в центрі має гармонійно поєднуватися з впровадженням її на місцях (через механізми етнополітичного менеджменту);

- постійний моніторинг етнорегіонального середовища та його можливих впливів на впровадження та ефективність реалізації управлінських рішень;

- запровадження регіонально-диференційованого підходу, за якого етнопонаціональний простір країни перестане вважатися повністю однорідним, що дасть змогу розробляти різні варіанти розв'язання етнополітичних проблем і диференціювати їх відповідно до специфіки регіону;

- впровадження у стратегію державної етнопонаціональної політики України спеціалізованих заходів, націлених на активніше залучення саме поліетнічних регіонів (Закарпатська, Чернівецька, Одеська області та АР Крим) до процесу національної консолідації і його

гармонізації з процесами етнічної консолідації спільнот, що у них проживають;

– врахування у процесі стратегічного планування всіх без винятку етнополітичних загроз (латентних чи відкритих), які можуть бути реалізовані на території України.

4. Забезпечити можливість доступу до законодавчої влади представників національних меншин (спільнот) України. Це можна реалізувати через зміни до виборчого законодавства (формування єдиних виборчих округів для визначених меншин у місцях їхнього компактного проживання) та/або через розширення переліку суб'єктів законодавчої ініціативи (передбачити можливість подання народної законодавчої ініціативи або використовуючи удосконалену систему електронних петицій як було описано вище), що забезпечить безпосередню можливість впливу представників національних меншин на прийняття спеціалізованих законодавчих актів, які стосуються регулювання етнонаціональної сфери.

З метою успішного впровадження загальної стратегії державної етнонаціональної політики на місцях, *на оперативному рівні управління пропонуємо наступні кроки для удосконалення у повоєнний період:*

1. Забезпечити постійний моніторинг етнополітичної ситуації на регіональному рівні, динаміки зміни етнонаціонального складу населення, а в поліетнічних регіонах України подібний моніторинг запровадити і стосовно виявлення деструктивних впливів етнонаціонального фактора на суспільно-політичні процеси або виникнення етнополітичних загроз з метою врахування результатів цього моніторингу під час розроблення регіональних програм чи впровадженні стратегії державної етнонаціональної політики на місцях.

2. Застосовувати субсидіарність як ключовий принцип публічної політики для розмежування повноважень між центром і регіоном, ініційованої державою регіоналізації, у тому числі етнічної, як окремого інструменту здійснення державної етнонаціональної політики, а також регіонально-диференційованого підходу в процесі вибору методів державного етнополітичного менеджменту на місцях. Насамперед, це дасть змогу розмежувати відповідальність за прийняті рішення між різними рівнями управління, здійснювати виважену, специфічну державну етнонаціональну політику і водночас задовольнити основні потреби етнонаціональних спільнот. У подальшо-

му така ситуація сприятиме покращенню керованості етнополітичними процесами на місцях і пришвидшенню реакцій з боку органів влади на події, які пов'язані з деструктивними впливами етнополітичного фактора на суспільно-політичні процеси у конкретному регіоні.

3. Сформувані представництва Державної служби України з етнополітики та свободи совісті у регіонах, які б, у тому числі, займалися етнополітичним менеджментом на місцях, враховуючи конкретну локальну специфіку політичних процесів; взаємодіяли, надавали аналітичну, методичну та консультативну підтримку органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування. Успішність їх функціонування буде залежати багато у чому від компетентності їх кадрового та актуальності інформаційного забезпечення (на що потрібно звернути особливу увагу).

4. Створити спеціалізований консультативно-дорадчий орган при обласних державних адміністраціях поліетнічних регіонів з етнополітичних питань, що складався би з представників громадських організацій етнополітичних спільнот та науковців регіону. Адже залучення громадськості до роботи подібних інститутів є необхідним кроком на місцевому рівні для консолідації різних груп.

Фактично, реалізація перерахованих заходів, на нашу думку, дасть потрібний поштовх для подальшого ефективного розвитку державної етнополітичної політики України.

Джерела:

1. Андріяш В. І. Державна етнополітика України в умовах глобалізації : монографія. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 328 с.
2. Асланов С. Етнополітична стабільність держави: політико-правовий аналіз : монографія. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2016. 464 с.
3. Баровська А. В. Впровадження політики: механізми, інструменти, технології. *Стратегічні пріоритети*. Київ, 2007. Вип. 3 (4). С. 17–24.
4. Бурдяк В. Регіональна етнополітика в Україні: ризики та виклики соціальної стабільності. *Наукові записки Інституту політичних і етнополітичних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2009. Вип. 44. С. 297–306.
5. Васильченко О. П. Права національних меншин в Україні : що маємо і до чого прагнемо? *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія : Право. Ужгород, 2017. Вип. 42. С. 36–40.

6. Висновок Венеціанської комісії щодо освітнього закону. Текст документа. *Європейська правда*. 2017. 8 грудня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/12/8/7074838/> (дата звернення: 05.12.2024).
7. Декларація прав національностей України : Документ від 01.11.1991 р. № 1771-ХІІ. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1771-12> (дата звернення: 05.12.2024).
8. Декларація про державний суверенітет України : Документ від 16.07.1990 р. № 55-ХІІ. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-12> (дата звернення: 05.12.2024).
9. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 490 с.
10. Етнополітичні загрози та ризики національної консолідації: регіональний вимір : аналітична записка (грудень 2016) / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. 24 с.
11. Єрмаков П. Можливі чинники дестабілізації етнополітичної сфери. *Політичний менеджмент*. 2007. № 6. С. 89–95.
12. Зварич І. Т. Формування національної ідентичності – домінанта етнополітичного менеджменту України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2009. Вип. 43. С. 330–342.
13. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80/page#Text> (дата звернення: 05.12.2024).
14. Концептуальні засади безпекової політики у сфері національної ідентичності та міжетнічних відносин в Україні : наукова доповідь / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. Київ, 2010. 15 с.
15. Коршук Р. М. Національна держава : основні підходи до трактування. *Філософські проблеми гуманітарних наук* : альманах. 2010. № 17. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11471.html> (дата звернення: 05.12.2024).
16. Котигоренко В. О., Панчук М. І. Проблеми термінології законодавства, що регулює етнонаціональні відносини в Україні. *Український соціум*. 2020. № 1 (72). С. 9-40.

17. Котигоренко В. Становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні. *Політичний менеджмент*. 2004. № 6. С. 48–63.
18. Коцур В. Нормативно-правова база етнополітичної політики в Україні на початку ХХІ ст.: пошуки консенсусу, здобутки, прорахунки. *Історія науки і біографістика*. 2018. № 1. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-1/03.pdf> (дата звернення: 05.12.2024).
19. Курас І. Державна етнополітична політика в умовах становлення відкритого суспільства. *Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі?* Київ, 2002. С. 3–12.
20. Куц Ю. О. Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект. Харків : Вид-во ХарРІУАДУ «Магістр», 2002. 204 с.
21. Липчук О. І. Етнополітична політика в Україні: механізм вдосконалення етнополітичних відносин. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія. 2012. Т. 20. Вип. 22(3). С. 107–112.
22. Луцишин Г. І. До питання про представництво національних меншин у виборних органах влади. *Гілея : науковий вісник*. 2015. Вип. 99. С. 363–367.
23. Майборода О. Етнополітична політика і перспективи етносоціального розвитку в Україні. *Сучасність*. 1995. № 12. С. 73–79.
24. Мала енциклопедія етнополітичного вчення / Ю. Римаренко (ред.) та ін. Київ : Генеза; Довіра, 1996. 942 с.
25. Надолішній П. І. Етнополітичний аспект адміністративної реформи в Україні (теоретико-методологічний аналіз) : автореф. дис. ... д-ра наук з держ. управління : 25.00.01. Київ, 1999. 35 с.
26. Народна законодавча ініціатива як форма безпосередньої демократії: доцільність запровадження в Україні : аналітична записка (грудень, 2016) / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1027/> (дата звернення: 05.12.2024).
27. Перший заступник Міністра культури Світлана Фоменко провела зустріч із Верховним Комісаром ОБСЄ з питань національних меншин. *Урядовий портал*. Дата оновлення: 13.09.2018. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/pershij-zastupnik-ministra-kulturi-svitlana-fomenko-provela-zustrich-iz-verhovnim-komisarom-obse-z-pitan-nacionalnih-menshin> (дата звернення: 05.12.2024).
28. Питання діяльності Ради громадських об'єднань національних меншин (спільнот) України: наказ Державної служби України з питань етнополітики та свободи совісті від 02.10.2023 р. № Н-86/12. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада

- України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2017-23#Text> (дата звернення: 07.12.2024).
29. Підбережник Н. П. Інституційне забезпечення публічного управління етнополітичними відносинами на регіональному рівні в Україні. *Теорія та практика державного управління*: збірник наукових праць. 2017. Вип. 4 (59). С. 100-107. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpu_2017_4_16 (дата звернення: 07.12.2024).
 30. Представники Уповноваженого. *Омбудсман України*. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/predstavniki-upovnovazhenogo> (дата звернення: 05.12.2024).
 31. Про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті / Державна служба України з етнополітики та свободи совісті : офіційний сайт. URL: <https://dessa.gov.ua/about/> (дата звернення: 07.12.2024).
 32. Про Експертну раду Міністерства культури України з питань етнополітики: наказ Міністерства культури України від 01.02.2017 № 70. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0246-17#Text> (дата звернення: 07.12.2024).
 33. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 р. № 2704-VIII. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення: 08.12.2024).
 34. Про затвердження Державної цільової національно-культурної програми «Єдність у розмаїтті» на період до 2034 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.09.2023 р. № 850-р. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. Дата оновлення: 03.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/850-2023-%D1%80#Text> (дата звернення: 05.12.2024).
 35. Про затвердження Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті та внесення змін до Положення про Міністерство культури України: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.08.2019 р. № 812. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. Дата оновлення: 23.12.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/812-2019-%D0%BF#n9> (дата звернення: 07.12.2024).
 36. Про корінні народи України: Закон України від 01.07.2021 р. № 1616-IX. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text> (дата звернення: 05.12.2024).

37. Про національні меншини (спільноти) України: Закон України від 13.12.2022 р. № 2827-IX. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. Дата оновлення: 10.12.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (дата звернення: 05.12.2024).
38. Про національні меншини в Україні: Закон від 25.06.1992 р. № 2494-XII. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2494-12> (дата звернення: 05.12.2024).
39. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. Дата оновлення: 05.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 05.12.2024).
40. Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України дев'ятого скликання: Постанова Верховної Ради України від 29 серпня 2019 р. № 19-IX. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. Дата оновлення: 23.02.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/19-20?find=1&text=%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD#w1_1 (дата звернення: 05.12.2024).
41. Про Раду з питань національної єдності: указ Президента України від 11.12.2015 р. № 697/2015. Дата оновлення: 08.10.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697/2015#Text> (дата звернення: 07.12.2024).
42. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 р. № 776/97-вр. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 05.12.2024).
43. Про Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики: Постанова від 04.06.2014 р. № 164-2014-п. *База даних «Законодавство України»* / Кабінет Міністрів України. Дата оновлення: 23.04.2015. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2014-%D0%BF> (дата звернення: 05.12.2024).
44. Про утворення Експертної ради з питань національних меншин та корінних народів при Представнику Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з рівних прав і свобод, прав національних меншин, політичних та релігійних поглядів: наказ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 02.11.2022 р. № 97.15/22. *Омбудсман України*. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/Накази/наказ_97_2022.pdf (дата звернення: 07.12.2024).

45. Процеси політизації етнічності в Україні: загрози та можливості для державної політики в умовах зовнішньої агресії : аналітична записка (липень 2017) / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. 26 с.
46. Рафальський О. Етнополітична регіоналізація України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2011. Вип. 2 (52). С. 135–148.
47. Ротар Н. Виклики етнополітичній стабільності в Чернівецькій області: у пошуках ефективного інструментарію управління регіональними етнополітичними процесами / Чернівецький регіональний центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій. URL: <http://www.cprk.cv.ua/315.php> (дата звернення: 08.12.2024).
48. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
49. Тимофеев С. Управління у сфері етнонаціональних відносин за часів незалежності Української Держави. *Державне управління та місцеве самоврядування* : збірник наукових праць. 2010. Вип. 2 (5). С. 52–59.
50. Червеняк К. До питання визначення стратегічних пріоритетів державної етнонаціональної політики України. *Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина*: збірник наукових праць. Ужгород, 2020. Випуск 2. С. 112–119.
51. Червеняк К. Принципи управління етнополітичними процесами на місцях для забезпечення етнополітичної стабільності регіону. *Україна – Європейський Союз: Формат розвитку відносин України та Європейського Союзу в контексті російсько-української війни, виборчих процесів та прав національних меншин*. Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 04–05 жовтня 2024 року) / Ю. Остапець (голова редкол.); відповідальні за випуск: М. Зап, В. Гиря. Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2024. С. 224–226.
52. Червеняк К. Т. Етнічна регіоналізація в контексті децентралізації системи управління. *Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика* : матеріали Третьої Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 22–23 листопада 2017 р.). Київ, 2017. Вип. III. Ч. 1. С. 317–321.
53. Червеняк К. Т. Етнонаціональна політика України як фактор державотворення. *Україна – Цивілізація. Том IV. Історичні та духовні чинники консолідації української держави, нації та суспільства* : матер. ІХ Міжнародної науково-практичної конференції «Історичні

- та духовні чинники консолідації української держави, нації та суспільства» (м. Ужгород, 5–6 листопада 2015 р.) / редкол. : Бедь В. В. (гол. ред.) та ін. Ужгород, 2015. С. 112–115.
54. Червеняк К. Т. Механізм доступу до законодавчої влади національних меншин в Україні: пропозиції до удосконалення. *Актуальні питання суспільних наук : наукові дискусії* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 17–18 серпня 2018 р.). Київ, 2018. С. 93–97.
55. Червеняк К. Україна на шляху європейської інтеграції: сучасний стан розвитку державної етнопонаціональної політики. *Європейська інтеграція: питання політики України у сфері забезпечення прав національних меншин (спільнот) на шляху вступу Української держави в Європейський Союз (на прикладі Закарпаття)*. Збірник матеріалів учасників науково-практичного дискурсу (18 вересня 2024 року, м. Ужгород) / Під заг. ред. О. Ляха; відп. за вип. Ю. Герцог. Ужгород: РІК-У. 2024. С. 105–113.
56. Щодо запровадження інституту народної законодавчої петиції : аналітична записка (грудень 2015) / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2115/> (дата звернення: 05.12.2024).
57. Явір В. О. Основні прояви сепаратизму в сучасній Україні. *Держава і право*. Юридичні і політичні науки : збірник наукових праць. Київ, 2014. Вип. 64. С. 391–398.
58. Rothschild J. *Ethnopolitics: A Conceptual Framework*. New York : Columbia University Press, 1981. 290 p.

РОЗДІЛ 7

СУБ'ЄКТНІСТЬ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ СПІЛЬНОТ В ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Маріан ТОКАР, Маріанна ГОТРА

Вступ. Публічно-управлінські відносини є об'єктивною вимогою соціально організованого демократичного середовища. У сучасному суспільстві поглиблюються відносини між громадянами на рівні відповідальної та свідомої діяльності, чіткими ознаками суспільно-державних відносин вважаються антропоцентризм і гуманізм, а в центрі уваги об'єктів і суб'єктів цього процесу постають інтереси людини. Тому управлінську складову цих відносин, яка слугує забезпеченню реалізації соціальних інтересів чи потреб, називають державним управлінням.

В умовах поглиблення демократичних процесів в Україні умови управління зазнали масштабних змін, незважаючи на незмінне виконання ієрархічних функцій різних суб'єктів суспільно-державної взаємодії. А внаслідок динамічного розвитку публічної сфери та відповідних форм господарювання змінюються різноманітні параметри публічно-владних відносин. Перш за все, це стосується складу учасників соціальної взаємодії, а також розширення їх змісту та характеру. Зокрема, їх соціальний зміст змушує на практиці побачити поступовий процес розбудови соціально справедливої та легітимної держави через синергетичну участь усіх суспільних інститутів. Тому публічне управління має практичний публічно-управлінський характер шляхом здійснення відповідного впливу не лише на національні складові публічного простору, а й на публічну сферу. Публічне управління здійснюється суб'єктами, які у відносинах публічного управління виконують функціональні обов'язки відповідно до місії, визначеної громадськими об'єднаннями (неурядовими організаціями), зосереджуючись насамперед на виконанні

суспільно корисної діяльності та соціальних послуг (ст. 16 ЗУ від 25 червня 1991 р. «Про охорону навколишнього природного середовища») [24].

Питання суб'єктності неурядових організацій. Саме в умовах публічного управління громадянське суспільство та його інститути набувають необхідної суб'єктності та стають повноцінними агентами демократичного розвитку суспільства. Необхідно також підкреслити, що існує чимало неоднозначних трактувань ролей і прагнень різноманітних інституцій. Якщо ми не заперечуємо важливості діяльності, ми повинні звести її до окремої, неважливої або часткової функції. Останній визначає процес розширення соціального значення суспільних інститутів як проблему для практичного осмислення і практичного вирішення через філософію, соціологію, політологію, соціальну психологію, право та державне управління. Тому було б недоречно ігнорувати міждисциплінарний характер цього явища. Адже дослідження проблеми багато в чому пояснюють чудові властивості суб'єктивності громадських об'єднань, які наділені цільовими соціальними рисами. Особливо це стосується феномену неурядових організацій етнонаціональних спільнот. Крім того, застосування суб'єктно-діяльнісного підходу в даному дослідженні суттєво покращує можливості вивчення мотиваційних компонентів учасників публічно-управлінських відносин.

Загалом проблема суб'єктності не є новою в наукових дискусіях, але не всі аспекти людського життя вивчені до кінця. Дослідження вважаються цілком легітимними, оскільки вони повинні проводитися безперервно у відповідь на зміни, що відбуваються під тиском соціальних змін, людського та технічного прогресу. Особливо це стосується соціальних наук, політики, проблем державотворення та економічних процесів. Тому в умовах сучасних публічно-управлінських відносин питання суб'єктності в неурядових організаціях, особливо національних меншин, потребує подальшої розробки та поглибленого дослідження.

Якщо раніше наука переважно вивчала індивідів, індивідуальну суб'єктність, то певною новизною сучасних досліджень публічно-управлінських відносин є обґрунтування визначення поняття «суб'єкт» у категорії «суб'єктність» колективно-індивідуалізованого визначення. Центральними фігурами досліджуваних суспільних процесів виступають неурядові організації. Слід зазначити, що ка-

тегоріальна проблема «суб'єктивності» постає в епіцентрі інтересу конкретних дослідницьких завдань багатьох наукових галузей і багато в чому близька за змістом (наприклад, соціологія, психологія, політологія, соціальна філософія, педагогіка тощо). Категорія «неурядовість» фокусує спектр вивчення всіх явищ і процесів, що оточують людину, громадян і суспільство, тому увага зосереджується з точки зору громадського управління, вираження діяльності окремих груп, психологічних компонентів таких груп. Таким чином, ми можемо проєктувати категорії для груп людей, громадян, включаючи представників етнічних спільнот, особливо в цьому конкретному випадку дослідження, об'єднаних соціальними інститутами, тобто і громадськими неурядовими організаціями.

Українське суспільство традиційно продовжує бути строкатим етнонаціональним середовищем. Водночас громадяни України, багато з яких також є представниками національних меншин, повинні знати та поважати інтереси країни, в якій вони проживають, інтегруватися в суспільство та цінувати національні та демократичні цінності тощо. Усі громадянські права та свободи гарантуються українською владою на законодавчому рівні, але їх забезпечення часто потребує додаткових дієвих зусиль як державних, так і неурядових органів. Водночас громадяни різних національностей потребують усвідомлення громадянської єдності в Україні.

Можна також сказати, що етнічні спільноти сучасної України стикаються з сучасними глобалізаційними та міжрегіональними викликами. Тобто вони мають поєднувати потуги збереження своєї автентичності як засобу забезпечення власного виживання, водночас поглиблюючи інтеграцію своїх громад в українське суспільство. Важливу роль у цьому покликані повинні відігравати неурядові інституції, які представляють громадські інтереси етнічних меншин на організаційному та інституційному рівнях і покликані виконувати свою місію, а також реалізовувати вузьконаправлені (цільові) інтереси етнічної та національної спільноти. У ширшому масштабі – і через багатонаціональну мозаїку на національному рівні – це має значний соціально орієнтований сенс. Тому різного роду неурядові об'єднання разом із державними інституціями мають можливість стати ефективними інтеграційними інструментами, серед яких дещо недооцінена і не до кінця апробована роль неурядових інституцій етнонаціональних спільнот. Адже со-

ціальна варіативність, функціональна здатність багаторівневого впливу на державу, зацікавленість останньої соціальними проблемами і, зокрема, її специфічними частинами, такими як етнонаціональні спільноти у багатокультурній державі є важливою основою її соціально-політичної стабільності.

Світова, особливо європейська практика, де дієвими є інструменти толерантного співіснування етнонаціональних спільнот, показують, що успіх національного розвитку значною мірою залежить від комфорту в суспільстві всіх громадян країни, незалежно від етнічної приналежності або релігійної ідентифікація. І тут державна підтримка є надзвичайно важливою. Але водночас у цьому питанні помітний рух представників громадянського суспільства, ставлення інституцій «третього сектору» до держави. Адже в сучасних умовах розвитку людської цивілізації громадянське суспільство стає амбітним регулятором суспільних відносин між самим суспільством і державою. Демократичні цінності, закладені в програми розвитку багатьох країн світу, лягли в основу комунікаційних механізмів взаємодії між численними державними установами, органами місцевого самоврядування та громадянським суспільством. Водночас останнє має значні соціально-психологічні переваги та суттєво впливає на розвиток суспільно-інституційних відносин у країні.

Таким чином, держава визначає параметри політико-правової взаємодії, державного регулювання, політики розвитку інституцій громадянського суспільства тощо, поважаючи суспільство, заохочуючи мотивовану діяльність і сприяючи досягненню цілей соціальної інтеграції. Для України досвід європейських країн у цьому контексті є дуже важливим. Особливо важливо капіталізувати успіхи практичної діяльності неурядових інституцій у сусідніх із Україною країнах ЄС, які пройшли через подібні процеси суспільно-політичної трансформації наприкінці ХХ століття та ефективно реалізували публічно-управлінську спроможність громадянського суспільства.

Глобальні переваги континентальної демократії наприкінці 20 століття стали можливими насамперед завдяки усвідомленню європейцями невід'ємної цінності людського співіснування та турботи про повсякденне життя громадян, незалежно від їхньої рідної мови, етнічності чи національності, раси, релігії. Основні принципи

гуманізму, свободи і справедливості стали міцною основою громадянського суспільства та моделлю сучасного розвитку передових країн світу. Європейський Союз був створений як цілком демократична інституція, де захист прав і свобод людини є пріоритетом як для громадянського суспільства на континенті, так і для окремих країн, що входять до Європейського Союзу. І тут проміжною ланкою, яка забезпечує цю важливу місію та слугує інструментом суспільної взаємодії держави та суспільства, можна вважати систему публічних інститутів. Практика західноєвропейських країн дає постійні приклади цього процесу. Проте для України цінною можливістю прискорити ефект розбудови громадянського суспільства є залучення досвіду країн Центральної та Східної Європи. Більшість із них значною мірою успішно позбулися свого тоталітарного минулого ще понад 30 років тому.

Використання комплексу критеріїв, важливих для оцінки рівня розвитку публічних інституцій, може пришвидшити аналіз тенденцій розвитку систем публічних інституцій сусідніх з Україною країн ЄС, що може системно давати необхідні результати. Серед них слід виділити державну політику, законодавчі норми, ініціативу громадян, практику народної взаємодії з усіма суб'єктами державотворення, справді людиноцентричну орієнтацію, коли у центрі повсякденної уваги – особистість, людина, його расова, етнічна та релігійна приналежність.

Етнонаціональний фактор колективної участі в соціально орієнтованих справах. Етнонаціональні спільноти в Україні не тільки мають можливість використовувати недержавні інституції як інструменти ефективного захисту своїх культурних особливостей, прав і свобод, що є головною метою їх діяльності. Вони покликані використовувати потенціал активних учасників суспільного життя та бути провайдерами громадянського суспільства. Водночас вони мають бути ефективним і публічним майданчиком для комунікації з органами державної влади, місцевого самоврядування та іншими формами суспільної організації з метою самовираження етнонаціональних спільнот як повноцінних складових держави й українського суспільства.

Натомість держава має захищати національні інтереси, забезпечуючи різнобічний розвиток етнічних спільнот і національних меншин та в цьому контексті здійснювати ефективну й збалансовану

політику соціальної інтеграції України. Друга частина проблеми приховує проблему повноцінної інтеграції представників національних меншин України в громадянське суспільство. На нашу думку, важливо, щоб як країни, так і етнічні групи співпрацювали для досягнення позитивного результату, якщо ми визначимо, які сторони повинні викликати публічні дебати та усунути існуючі комунікаційні проблеми різних соціальних груп.

Щоб виправдати це твердження про проблему, хотілося б підкреслити, що дослідженням специфіки локальних міжетнічних відносин та їх взаємовпливу на державу та етнічні спільноти займаються багато українських науковців, діячів неурядових організацій і груп інтересів. Скажімо, діяльність етнонаціональних груп інтересів детально аналізує український науковець О. Щербатюк [29]. Подібні розвідки здійснено ним і у співавторстві з професором А. Круглашовим) [8]. Предметом вивчення різних аспектів діяльності неурядових організацій етнічних спільнот на території України розглядає українська вчена Л. Лойко. Так, у монографії «Неурядові організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність» вона характеризує досвід створення та багатоманітність сфер діяльності неурядових об'єднань етнічних груп у різних регіонах України [12]. Політико-історичний аспект розбудови системи перших неурядових організацій національних меншин у регіональному спектрі досліджував М. Токар [24-25] та інші автори.

Важливо підкреслити, що характер публічного функціонування й еволюції неурядових організацій у значній мірі залежить від рівня розвитку етнічних спільнот і національних меншин та їх позиціонування в українському суспільстві. Відповідно їх «процес самовизначення – це визначення свого становища, свого місця через групову, колективну волю, волевиявлення у виборі мети діяльності, її змісту, пріоритетних цінностей, духовно-культурних орієнтацій, здатності мобілізувати розумові, емоційні та інші ресурси в ім'я реалізації поставленої мети» [22, с. 28].

Щодо змісту постановки проблеми в такій інтерпретації, то зростає потреба окреслити декілька співзвучних проблем сьогодення, пов'язаних із чіткою ідентифікацією суб'єктів громадянського простору та визначенням конкретних завдань їх соціальної діяльності. З одного боку, неурядові організації національних меншин мають

забезпечувати беззаперечне право на свободу громади, гарантувати типові демократичні права та інтереси етнонаціональних, культурних та інших національних спільнот, а з іншого боку, вони повинні бути об'єднуючим чинником в умовах національно неоднорідного громадянського суспільства, рівноправного не лише в національних умовах, а й поза його межами.

Важливість неурядових інституцій для самовпевненості українських етнонаціональних меншин можна продемонструвати на прикладі регіонів із яскраво вираженою поліетнічною структурою місцевого населення (наприклад, Закарпатська та Чернівецька області). Ці науково-дослідницькі майданчики кількісно відтворюють інтереси таких спільнот у діяльності неурядових інституцій, розкривають основні напрямки їхньої реальної участі в суспільно-політичному житті країни, загальний рівень соціальної орієнтації.

Слід зазначити, що більшість державних закладів етнічних спільнот і національних меншин орієнтовані на надання типових культурно-освітніх послуг, особливо на збереження історично значущих національно-культурних цінностей та історичної пам'яті. Їхня діяльність передбачає законодавчий захист мовних, освітніх, культурних, духовних та інших інтересів етнічних спільнот у національному середовищі, а також захист загальнолюдських прав людини на рівність і справедливість.

Тому вважаємо за доцільне реалізувати проблему ефективності неурядових організацій національних меншин у контексті їх спроможності мати чітку громадянську позицію, виступати ефективним інструментом державного управління владою, механізмом децентралізації влади. Це система на всіх рівнях і об'єднуючий елемент національного суспільства. Тому необхідно зосередити увагу на етнічних неурядових організаціях як інститутах громадянського суспільства, яким слід надати пріоритет як дієвим інструментам інтеграції етнічних спільнот в українське суспільство. З цією метою було б доцільно запровадити методологію ідентифікації для сприяння розвитку недержавних інститутів меншин та загальної соціальної інтеграції.

Однією з важливих складових буття України на сучасному етапі її розвитку навіть в умовах російсько-української війни є багатонаціональний склад населення. Абсолютна більшість національних меншин користується послугами цивільного представництва у формі

неурядових організацій, які діють відповідно до нормативно-правової бази та законів України. Тобто вони дотримуються основних принципів українських норм. Загальновизнані в державі функції громадського об'єднання реалізуються відповідно до змісту Закону України «Про об'єднання громадян» (1992 р.) [20] і Закону України «Про неурядові об'єднання» (2012 р.) [19] із чисельними поправками та доповненнями різних років.

Разом із тим, демократичний поступ держави й розвиток громадянського суспільства в Україні сьогодні стоїть перед загрозою поширення провокативно-популістських тенденцій, де питання міжнаціонального толерантного співіснування суспільного середовища є одним із базових для виживання держави. Події 2014 – 2019 років в Україні засвідчили серйозну небезпеку політичних спекуляцій у площині національного питання з усіма її підвидами (мовні конфлікти, прояви міжнаціональної неприязні тощо). Українська ж історія і традиції доводять, що тут є хороші можливості для формування якісного й ефективного громадянського суспільства з активною участю в публічному управлінні таких його інституцій як неурядові організації, у тому числі в середовищі етнонаціональних спільнот.

Слід виходити з того, що розвиток національних меншин та їхніх неурядових організацій в Україні має певні особливості й відбувається, на наш погляд, за синергетичними закономірностями. Логіка такої побудови думки виходить із динамічних тенденцій взаємодії етнонаціональних суб'єктів та бажань і можливостей їхнього самовираження. Характер публічного функціонування й еволюції неурядових організацій загалом прямим чином залежить від рівня розвитку етнонаціональних спільнот та їх позиціонування в українському суспільстві. Адже, за думкою вченого С. Римаренка, «процес самовизначення – це визначення свого становища, свого місця через групову, колективну волю, волевиявлення у виборі мети діяльності, її змісту, пріоритетних цінностей, духовно-культурних орієнтацій, здатності мобілізувати розумові, емоційні та інші ресурси в ім'я реалізації поставленої мети» [22, с. 28].

Виходячи з цього, вважаємо, що неурядові інституції є найбільш практичною формою представництва багатогранних інтересів етнонаціональних спільнот та їхньої репутації. Тому бажання самовираження в загальному публічному просторі саме по собі є спо-

нукальною дією для суб'єктивації громадян етнонаціональної спільноти. Лише тоді починає реалізовуватися відповідна національна політика, коли є підтримка і стимулювання відповідного внутрішнього самовизначення етнонаціональної спільноти в її конкретних формах діяльності. І чим більша активність етнонаціональних спільнот у багатонаціональному середовищі, тим кількісніший (традиційні ознаки) та якісніший (хоча й не завжди) мережевий зміст етнічних неурядових інституцій.

У цьому контексті ми повинні спробувати пояснити модель синергії наступним чином: розвиток держави і суспільства відбувається гармонійно з формуванням соціальних зв'язків у межах конкретного територіального простору, який інтегрує структурно-інституційну та ціннісну частини. У випадку України полікультурний зміст є історично закладеним у середовищі, що виражається в багатонаціональній мозаїчності населення. Водночас такий поділ соціального ядра країни є актуальним лише тоді, коли є питання етнонаціонального розмаїття. У всіх інших випадках діє статус громадянства, який заохочує всіх громадян до виконання спільних функцій державотворення.

Розвиток етнонаціональних спільнот та їх соціальний статус залежить від кількох динамічних факторів. Вони інтегровані за етнонаціональним принципом, а їх неурядові організації служать повноцінними виразниками національних та етнічних інтересів і пов'язаних з ними груп впливу. Таким чином, названі чинники визначають ступінь інституціалізації та структурної мережевості неурядових організацій етнонаціональних спільнот і пряму залежність організаційної структури неурядових осередків від рівня їх інтегрованості. Необхідно розуміти класифікацію неурядових інституцій щодо їх суспільної репутації як центрів єднання етнонаціональної спільноти в Україні. Одна із відомих українських дослідниць, котра вивчає характер створення й змісту функціонування національних об'єднань громадян Л. Лойко (вона називає їх етнічними – *авт.*) визначає її у двох напрямках – загальноприйнятному для всіх неурядових організацій та специфічному за переважанням інтересів (етнічних, релігійних, інших) [12, с. 53–54].

Варто підкреслити, що неурядові інституції, будучи осередками етнічної інтеграції в Україні, мають тісніші синергетичні зв'язки, які дозволяють ефективно взаємодіяти між ними в певному замкнутому

середовищі (в даному випадку в межах однієї етнічної спільноти). Які ключові фактори такої інтеграції? Звичайно, це мова, культура, традиції, повсякденне життя, певні кодифіковані цінності та інші етнічні характеристики. Це особливий тип публічної репутації, який діє в етнічному середовищі та синтезує інтереси та потреби етнонаціональних груп у єдиний бренд. Незважаючи на те, що це досить динамічна система, вона має чітку внутрішню основу, тобто єдиний принцип на горизонтальному рівні. Тут неурядові організації етнонаціональних спільнот виступають буферним бар'єром, який виконує захисну функцію. Тобто в центрі цієї основи (ядра) вона діє монолітно, не допускаючи «стороннього» впливу з одного боку, а з іншого він блокує необхідну комунікацію із «зовнішнім світом», таким як держава, уряд, органи місцевого самоврядування, громадянське суспільство та інші інституції.

Внутрішня система меншини представлена мережею публічних інституцій і досліджується за відповідними специфічними критеріями, що характеризують сутність реального функціонування публічних інституцій. Це так звана внутрішньо-роздроблена структурна цілісність [26, с. 65-66]. Системний підхід дозволяє досліджувати кожен неурядову організацію по горизонталі та вертикалі, завдяки чому вона визначає рівень свого авторитету та репутації в етнонаціональному середовищі та, відповідно, за межами держави та суспільства. Державна політика має створювати рівні та толерантні умови для життя неурядових організацій етнонаціональних спільнот, що відповідають потребам демократичного суспільства. Тому вона регулює та контролює законодавчу базу з метою належного функціонування неурядових об'єднань як центрів інтеграції етнонаціональних спільнот в Україні.

Дозвольте підкреслити ще один важливий момент. Мережу неурядових установ уявляємо як окрему систему, яка відповідно функціонує в іншій системі, тобто державі. Цей варіант взаємозалежності «державно-неурядова організація» не є дихотомічним і аж ніяк не розуміється як недемократична форма підпорядкування неурядових організацій державі (структурна, інституційна, функціональна), а лише як форма взаємодії елементів (безпосередньо), або навпаки), з одного боку, як визначення національно-державної приналежності, з іншого (підсистема системи). Так само окремі системи можна розглядати як державні повноваження, державні

органи і водночас бути підсистемами. Кожна система та підсистема має унікальні властивості, які відрізняють її від інших систем. Підкреслимо, що розуміння мережі установ як системи також є умовним. Це пояснюється тим, що в Україні недержавні інституції слабо формалізовані як інститути громадянського суспільства.

Водночас, виходячи зі змісту системного методу, який ми розглядаємо серед основоположних, уявляємо центральну систему дослідження (недержавні інституції) як одиницю, що самоорганізується та самовідтворюється. Безперервний і динамічний розвиток, наділення новими властивостями та отримання нових можливостей для взаємодії з іншими елементами системи, надаючи змінам її самоорганізаційні, структурні та функціональні характеристики, сприяючи адаптації до умов розвитку суспільно-політичних відносин. Діяльність та співпраця з іншими інституціями суспільства та держави посилюють інституційні характеристики. Цілком повною мірою це стосується неурядових організацій етнонаціональних спільнот, які, з одного боку, становлять органічне ціле системи неурядових організацій, а з іншого – утворюють іншу підсистему в межах національно-державного представництва.

Отже, досліджувана задача все ще має всі ключові характеристики повноцінної системи. Виходимо з того, що публічні інституції є передусім системними утвореннями, які взаємодіють з багатьма нерозривними (системними) елементами. Розуміння системності в цьому контексті дозволяє глибше розглянути сутнісні, операційні, структурні, інституційні та інші ознаки об'єкта дослідження. Тому наголошуватимемо на необхідності вдосконалення системних методів цілісного аналізу всіх компонентів державної політики та інституцій громадянського суспільства. Тут єдність інституційної системи забезпечується через об'єднанчі цілі процесу націотворення та сприяння розвитку громадянського суспільства в країні. Водночас системні методи деталізують багатоаспектність досліджуваної проблеми.

Наприклад, фундаментальні аспекти системного методу сприяють комплексному вивченню місця і ролі публічних інститутів у адміністративних, соціальних і політичних процесах, а також визнанню ідей та інтересів громадян, які захищаються публічними інститутами. Структурний аспект розкриває взаємозалежність

структурних елементів системи та структур всередині організації, а функціональний – функціональні компоненти організації як інститути, що виконують специфічні функції в соціальній системі. Серед інших аспектів – об’єкти, ресурси та комунікації, які аналізують цільові цілі організації, потенціал ресурсів та характеристики зв’язку з іншими елементами системи відповідно. У нашому випадку в історичному аспекті також працює системний метод, який розглядає історичні передумови та традиції українських неурядових об’єднань, витоки та етапи розвитку її системи, тобто мережі неурядових організацій [26, с. 67].

При вивченні запропонованої наукової проблеми рекомендується використовувати систематичні етапи дослідження в певному порядку для адекватного опису явищ і процесів. Зокрема, перший із них полягає у дослідженні ступеня організованості «акторів» (неурядових інституцій) як складної системи. Іншими словами, ми обговорюємо, наскільки можна говорити про публічні інституції як про цілісну систему. Для цього аналізуються властивості елементів громадянського суспільства, зокрема неурядових організацій, де мережі виступають як підсистеми, а інші системи самі утворюють інші системи. Вивченню підлягають також зв’язки і структурні відмінності всередині системи, а також загальна (морфологічна) характеристика елементів системи. На другому етапі системного дослідження звертаємо увагу на систему законодавчої бази інституцій, яка спрямовує їх організаційні та колективні дії, формує певні правила та норми функціонування публічних інституцій, певні настанови й поведінкові характеристики. Системний метод також аналізує та чітко визначає рамки певних норм (законів, постанов, стратегій, програм, указів), які забезпечують нормальне функціонування публічних інституцій у рамках державної системи [26, с. 68]. Це стосується і неурядових організацій етнонаціональних спільнот, які водночас утворюють окрему підсистему. Нарешті, на третьому етапі аналізується динаміка розвитку «акторів» (суспільних інститутів), мотиви і факти їх створення, щоденні завдання, перспективи їх подальшої життєдіяльності (опис прогнозу). Тому, виходячи з вищевикладеного, хочеться наголосити на ключовій позиції сутнісного вираження системного методу в дослідженнях розвитку таких суспільних інститутів як неурядові організації. Такий науково-методологічний синтетичний підхід з орієнтацією на системність

дозволяє досліджуваному об'єкту впливати на систему, ефективно використовувати всі його функції і навіть досягати результатів структурної оптимізації. При цьому цілком усвідомлюємо, що через комплексність впливу внутрішніх та зовнішніх факторів на аспект управлінської діяльності системні методи ще не є уніфікованими для всіх досліджуваних об'єктів. Це також стосується питань оптимізації державної політики, аналізу процесів суспільної самоорганізації та державотворчої взаємодії державних інститутів і громадянського суспільства. Без науково обґрунтованих методів удосконалення національної політики розвиток будь-якої сфери в умовах високої інтенсивності сучасних процесів не досягне необхідного продуктивного ефекту.

Динаміка суспільно-політичних процесів, що сприяють розвитку демократії в Україні, змушує прогнозувати зростання ролі інституцій громадянського суспільства в середовищі етнонаціональних спільнот і відповідну реакцію підтримки державної політики. Суспільна репутація неурядових установ меншин є однією з рушійних сил демократичного прогресу та формування толерантного суспільства. Такі інститути громадянського суспільства в Україні, як неурядові організації етнічних меншин, слабо формалізовані, оскільки прив'язані до вузького соціального середовища. Натомість завдяки йому вони наділяються новими властивостями в процесі динамічного розвитку та внутрішнього і зовнішнього живлення, отримують нові можливості взаємодії з іншими підсистемами та утворюють системи, що самоорганізуються та самовідновлюються, а також посиляють сигнали про стан готовності до соціальної діяльності та виконання завдань державного будівництва.

Тому безперечно, що неурядові організації етнонаціональних спільнот є системним утворенням. А єдність інституційної системи забезпечується як внутрішніми, так і зовнішніми інтеграційними цілями етнонаціональної спільноти, спрямованими на державотворення та сприяння розвитку громадянського суспільства в країні. Також підкреслимо, що вплив громадської репутації недержавних інституцій спільнот значною мірою залежить від їх ефективного інституційного брендингу.

Такі потреби виникають через щільне розселення етнічних спільнот. Неурядові інституції мають значний потенціал для вирішення багатьох питань регіонального значення, зокрема жит-

тезабезпечення місцевих громад. В Україні у світлі реформи децентралізації однією з її складових є трансформація адміністративно-територіального устрою та створення територіальних громад із відповідним чином самоорганізованими повноваженнями та відповідальністю. Треба розуміти, що національна політика має бути зосереджена на допоміжних функціях етнонаціональних неурядових організацій, потенціал яких у напрямку місцевого розвитку абсолютно недооцінений, а тому не використовується і не вдосконалюється на реальному рівні. Він враховує важливість інтеграції всіх громадян країни, незалежно від їх етнічної приналежності, до громадянського суспільства, а також питання інтеграції представників національних меншин, особливо в періоди державотворчих криз, соціальних конфліктів і воєн. Розробляючи державну політику сприяння розвитку неурядових інституцій слід враховувати важливі фактори сприяння соціальному співіснуванню громадян різних етносів і національностей, тобто історичні традиції та сучасні реалії. Держава, яка шанує історичну пам'ять, не намагається жодним чином порушити історичну традицію співіснування представників різних етнічних груп.

Необхідно розробити дієві механізми оцінки для виявлення проблем сучасної життєдіяльності неурядових організацій етнічних меншин та постійного моніторингу їх участі в суспільно-політичних процесах, державній політиці та управлінні. Варто підкреслити, що така потреба виникає зовсім не для того, щоб держава контролювала власну діяльність, а лише для оптимізації режиму її функціонування, належної комунікації з державними інституціями, громадського контролю та участі громадян у житті громади. Останнім часом у демократичних країнах світу з багатонаціональним населенням особлива увага приділяється забезпеченню толерантного ставлення до всіх представників суспільства та демократичних засад людського співіснування.

Водночас міжнародні відносини є тонкою межею людської гідності і часто піддаються маніпуляціям і популістському впливу. За незначними винятками, українська традиція багатонаціонального співіснування є прикладом для багатьох інших демократій. У цьому контексті взаємозв'язок питань розвитку громадянського суспільства, стабільності суспільно-політичних процесів і безпосередньої участі в державотворенні всіх громадян України незалежно від

кольору шкіри, національності тощо. Найголовніше, що всі члени українського суспільства мають об'єднатися навколо демократичних і гуманістичних цінностей, розуміти та поважати практичні кроки країни для забезпечення мирного співіснування, протистояти провокаційним популістським закликам, які сприяють поширенню політики ворожнечі, антидержавних чи сепаратистських тенденцій. Етнічні неурядові організації можуть і повинні стати ключовими інституціями, які допоможуть як державі, так і її громадянам побудувати стабільне та толерантне суспільство, у якому кожен його представник почувається повноправним учасником та відповідально та свідомо здійснює свою діяльність і може брати активну участь у національному державотворенні.

До актуальних і дієвих засобів підвищення ролі неурядових організацій етнонаціональних спільнот в консолідації українського суспільства необхідно віднести:

- здійснення більш глибокого й публічного власного самовизначення шляхом інституційного ребрендингу в напрямі актуалізації загально-соціального призначення організації й забезпечення планів реалізації інтересів спільноти;
- поширення й пропаганда демократичних цінностей – соціальної справедливості, свободи, прав і відповідальності громадян етнонаціональної спільноти;
- ініціювання конкретних кроків із розвитку соціально-правової культури та дотримання імперативів концепції сталого розвитку;
- широке сприяння залученню потенціалу локальних осередків етнонаціональних спільнот до вирішення чисельних проблем місцевого значення у процесі реалізації реформи децентралізації та розвитку територіальних громад;
- повноцінне й конструктивне протистояння міфологемам інформаційної, смислової війни з боку пропагандистських антиукраїнських сил у сусідніх із Україною державах тощо.

Для подальшого аналізу проблеми інтеграції в українське суспільство крізь призму ефективної діяльності неурядових організацій етнонаціональних спільнот в Україні варто розглянути низку конкретних критеріїв, за якими можна відслідковувати рівень адаптації громадян. Організація на умовах відкритого полікультурного середовища, здійснення децентралізації повноважень, інтеграція в українське суспільство, участь окремих неурядових

організацій та їх представників у роботі територіальних громад, органів місцевого самоврядування, органів публічної влади тощо.

Доцільна єдність процесу консолідації українського суспільства і взаємодії суб'єктів публічно-управлінських відносин. Як держава, яка продовжує шлях демократичного розвитку, сучасний стан розвитку України змушує до ефективнішої взаємодії основних відповідальних суб'єктів процесів державного управління: органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інституцій громадянського суспільства. Серед них і неурядові інституції, які мають відігравати важливу роль. Враховуючи внутрішньополітичну та міжнародну політичну ситуацію, продовження національної політичної лінії на демократизацію і прозорість публічної влади, децентралізацію адміністративної системи та цифровізацію сфер цивільного суспільного життя, функціонування воєнного стану в Україні загострили питання взаєморозуміння управлінської осі «центр» – регіон». На жаль наслідком цього стало і втручання зовнішніх чинників в українські справи та безпрецедентного порушення Російською Федерацією принципів міжнародного права. Окупація частини українського Донбасу й анексія АР Крим, а згодом і повномасштабна агресія РФ проти України, дипломатичні скандали з Угорщиною щодо виконання «мовного закону», газові маніпуляції Словаччини – все це змушує до єдності й систематизації відповідального публічно-управлінського співробітництва між усіма державними інституціями й неурядовими організаціями, в тому числі й тих, що представляють етнонаціональні спільноти [25, с. 335-336].

Зважаючи на те, що неурядові інституції відіграють важливу роль у цих та інших подіях, динаміка розвитку цих об'єднань в окремих регіонах України вимагає від дослідників та спеціалістів ретельного вивчення питань публічної взаємодії через пошук синергетичних ефектів соціальної еволюції відносин у кризових ситуаціях [27]. Проблема взаємодії державних інституцій та громадянського суспільства неодноразово була предметом дослідження в Україні. Тим не менш, окремі аспекти взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування та особливо громадського «сектору» все ще потребують суттєвого дослідження. З'явився новий огляд предметної сфери середовища громадянського суспільства, яка своїм змістом привертає увагу дослідників (громадські ради, територіальні

громади, асоціації, агенції розвитку та недержавні підприємства, грантодавці (спілки) тощо). Разом із цим існує новий підхід до реорганізації зв'язків з громадськістю та застосування цільової спрямованості ідей і реальних дій щодо забезпечення суспільних (переважно соціальних) інтересів громадян (управлінські інновації, ребрендинг, цифровізація, інжиніринг тощо). Особливо це стосується специфічних ситуацій розвитку регіонів із слабкою соціальною інфраструктурою (тут соціальна інфраструктура розглядається як комплекс територій та об'єктів обслуговування, які мають забезпечувати функції суспільного виробництва та нормальну життєдіяльність громадян).

На територіях із багатонаціональним населенням ця ситуація є ще більш важливою, оскільки забезпечує інтеграцію представників різних етнічних спільнот в українське суспільство. Цьому сприяє розвиток громадянського суспільства в Україні та загальна державна політика, але показники активізації державотворчої співпраці між інститутами публічної влади та громадянським суспільством ще мають бути кращими.

Серед праць, які стосуються розробки пропозицій із вдосконалення процесу публічної взаємодії держави і громадянського суспільства увагу привернули матеріали М. Кравченка про механізми децентралізації соціальних послуг в Україні [7], його ж у співавторстві з О. Петроє [18] та В. Ладиченка про форми взаємодії держави і громадянського суспільства [10]. Стаття І. Кондратенка «Громадянське суспільство та його вороги» зацікавила нас постановкою питання про ріст попиту на інституції громадянського суспільства з метою ефективної співпраці держави і суспільства [6], а також праця С. Іщука «Концептуальні засади реалізації права на свободу об'єднань в Україні» – увагою до цілеспрямованої державної політики підтримки громадянського суспільства [5].

Актуальними в перспективі постають питання технологізації неурядової організації з розробкою та застосуванням відповідних інноваційно-технологічних методів і засобів для супроводу її публічної діяльності. Подібним проблемам, що по-новому впливають на формат застосування управлінських інновацій присвячені праці С. Маулік [13, с. 195–197], А. Момчевої [14, с. 99–100] та ін. Зокрема, нас особливо зацікавили авторські судження останньої

названої дослідниці, котра розуміє під управлінською інновацією «особливу форму зміни існуючих принципів, структури, процедур, методів, технік та/або будь-яких елементів системи управління організацією на кардинально нові, що є результатом творчої діяльності» [14, с. 100]. Такий підхід цілком вписується у наше розуміння використання публічно-управлінських інновацій у соціальному напрямку сфери громадянських послуг. Саме це лягає в основу даного бачення державного сприяння розвитку не тільки неурядових організацій, а й громадянського суспільства та державотворення в Україні загалом. На основі інноваційних підходів до публічного управління, соціально значимої ролі всіх суб'єктів та взаємної відповідальності держави і суспільства за конкретні дії можна розраховувати на розбудову соціально справедливої і правової держави.

У цьому контексті слід зауважити, що Україна позиціонує себе як держава соціально орієтована. Адже значна кількість дослідників визнають той факт, що державна політика має соціальний характер, оскільки вона спрямована на «обслуговування державою громадянського суспільства, створення необхідних та достатніх умов для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, гарантування соціального захисту та соціальної безпеки людини, виходячи з соціально-економічних можливостей держави, на основі принципів справедливості, пропорційності та гармонічного поєднання (балансу) інтересів суспільства і людини» [9]. Відповідно соціальним пронизана вся система публічно-управлінських відносин. Відтак, вона носить суб'єктно-об'єктний характер, де переважає все ж клієнтоцентризм.

Разом із тим, робиться певний акцент на вразливість соціальної інфраструктури, що гальмує динамічний розвиток держави і громадянського суспільства. Сучасний стан розвитку України чутливо відгукується у сферах, що забезпечують умови нормального функціонування суспільної життєдіяльності громадян і впливають на її сталий розвиток. На цьому наголошують також автори наукової доповіді С. Дорогунцов, Б. Даншишин та ін. [4]. У силу таких та інших обставин різні групи населення по-різному сприймають соціальні трансформації і залежать від рівня затребуваних публічних послуг. У такому випадку в зону ризику потрапляють, передусім, соціально незахищені верстви населення. Наприклад, сільське на-

селення, а особливо таке, що проживає у важкодоступних географічних місцевостях. Загалом про оцінювання сільської соціальної інфраструктури в Україні писав і дослідник А. Лісовий [11]. Сутність соціальних ризиків людського розвитку досліджували В. Надрага [15], О. Новікова [17], а В.Бульба та О. Євтухов виокремили «небезпеки та загрози, які обмежують економічну самостійність, соціальне благополуччя і викликають негативні зміни (погіршення) соціального ставища людини» [1].

Незважаючи на розуміння важливості розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні, діяльність і цілеспрямованість неурядових інституцій часто обмежені нормативно-правовою невизначеністю параметрів їх діяльності та неадекватним визнанням громадських ініціатив. Місцева влада та громади мають зробити акцент на сприйнятті ефективної ролі «третього сектору». Вважаємо, що потенціал інтеграції досвіду, планування та можливостей органів місцевої публічної влади, органів місцевого самоврядування та інших представників публічної влади необхідно ефективніше використовувати для вирішення численних соціальних проблем на місцях. Зазначені проблеми постають актуальними викликами для дослідження, спрямованого на чітке обґрунтування практичних удосконалень процесу взаємодії інституційних феноменів держави та громадянського суспільства.

Таким чином, мета полягає в тому, щоб проєктувати провідні суб'єктності публічних інституцій, розширюючи таким чином прагматичну природу міжсуб'єктивної комунікації та її вплив на соціальну інфраструктуру. Пропагандистська природа органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства повинна будуватися, перш за все, на трьох нерозривних принципах: демократичному державному управлінні, соціальній взаємодії та правовій визначеності. Ці принципи мають враховувати цінність управлінської інновації як інструменту державної політики сприяння розвитку суспільних інститутів, які вважаються соціальними провайдерами суспільства. На думку автора, це вимагає встановлення чітких меж інтересів органів державної влади та інститутів громадянського суспільства, обмеження їхніх повноважень, прагматичної оцінки можливостей та практичного моніторингу проблем, передбачення і планування дій у спеціально визначеному соціальному просторі [27].

Неурядові інституції, які заявляють про готовність до такої громадської співпраці та беруть на себе лідерство у наданні соціальних послуг, повинні стимулюватися національними програмами підтримки інститутів громадянського суспільства та отримувати «карт-бланш» на здійснення конкретних соціальних заходів. Порядок використання публічних управлінських інновацій у цьому контексті є сучасним прийомом розвитку суспільно-державних відносин і має хороші перспективи для виконання допоміжних соціальних функцій, особливо в місцях зі слабкою соціальною інфраструктурою, у тому числі в густонаселених районах, де проживають етнонаціональні спільноти.

Логіка сказаного впливає з того, що держава й надалі гарантуватиме реалізацію в Україні принципів соціальної справедливості, які базуються на збалансованих та ефективних соціальних інститутах. Політики регулюють і супроводжують процеси, які забезпечують гідне існування всіх громадян. Однак, оскільки надмірний державний контроль над громадськими інституціями суперечить основним принципам громадянського суспільства, необхідно розуміти чіткі межі впливу на наглядців суспільного порядку. Потенціал відносин між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та недержавними інституціями, отже, полягає в інтеграції їхнього досвіду, ініціатив і реальних можливостей і в зміні норм публічної взаємодії між ними.

Проте бюрократизм органів державної влади, часто як адміністративний «вірус», не дає можливості використати такий потенціал і передається органам місцевого самоврядування. Часто виникають ситуації, коли, з одного боку, практично не порушуються базові принципи демократичного управління, соціальної взаємодії, правової визначеності тощо, а з іншого – існують серйозні психологічні бар'єри з боку влади. Вона сягає корінням ще з часів комуністично-радянської системи і гальмує процес. Взаємна довіра між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства буває далекою від ролі «рівноправного партнера в системі організації та надання соціальних послуг і не готові передавати частину своїх фінансових ресурсів і повноважень у цій сфері недержавним громадським інституціям» [7].

Водночас вважаємо, що використання різноманітних механізмів інновацій публічного менеджменту має важливі перспективи для

ламання усталених традицій на сучасному етапі розвитку людської цивілізації, глобалізаційної трансформації, потреб суспільного суспільства та національних викликів. Те саме стосується умов розвитку інфраструктури. Саме слово «інфраструктура» походить від латинської мови й утворене, як доводять фахівці, з двох слів: «*infra*», що означає «нижче» або «під» і «*structura*», тобто «будова», «розташування» [16, с. 18]. Неурядова організація за своєю суттю підпадає під соціальний статус і має бути одним із головних гравців соціального розвитку країни. Водночас, вона має стати генератором становлення повноцінної соціально орієнтованої держави. Адже різногалузеві дослідники справедливо наголошують на тому, що правову основу такої держави «складають її певні пріоритети, що фокусуються на одному з трьох елементів: політичних правах, громадянських правах або правах соціальних» [23].

Досвід іноземних демократій чітко свідчить про те, що держави, які впроваджують процеси децентралізації, свідомо просувають власну місію та надають можливості для самореалізації органам місцевого самоврядування та громадським інституціям, які мають кращу інформацію про існуючі складнощі. Адже в сучасних умовах розвитку людської цивілізації громадянське суспільство стає амбітним регулятором просування запитів суспільства і держави. Демократичні цінності, закладені в програмах розвитку, мають лягати в основу комунікаційних механізмів взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування та громадянського суспільства. Водночас останнє має значні соціально-психологічні переваги та суттєво впливає на розвиток інституційних відносин у країні. Отже, держава визначає параметри політико-правової взаємодії, державного регулювання, політики розвитку інституцій громадянського суспільства тощо, поважаючи суспільство, заохочуючи мотивовану діяльність і, насамперед, стимулюючи соціальні цілі.

Для визначення перспектив розвитку громадянського суспільства та соціально орієнтованої держави в Україні необхідно встановити чіткий розподіл повноважень кожного суб'єкта, систематизуючи потенціал громадського взаємовпливу органів державної влади, місцевого самоврядування та неурядових організацій. Це процес інтеграції досвіду, ініціатив та можливостей у зміст використання інновацій державного управління. При цьому всі зазначені учасники

цього процесу спільно користуються благами та засобами надання послуг для виконання суспільно важливих завдань.

Запропонований план дозволить застосувати на практиці механізми інновацій державного управління, запобігти безвідповідальності суб'єктів на кожному етапі вирішення соціальних проблем, подолати скептицизм щодо можливостей «третього сектору» та врегулювати використання ресурсів. А головне – об'єднає всіх зацікавлених сторін від держави та громадянського суспільства для досягнення державотворчих цілей. Водночас мотивуються ключові принципи ефективної інтеграції органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інституцій громадянського суспільства завдяки довірі, підзвітності та ефективності. Перш за все, це регулює обмежене втручання держави в громадянське суспільство, незважаючи на її, здавалося б, серйозні контрольні функції. Але спочатку «це взаємна відповідальність громадян і держави» [10, с. 22]. Дослідник пише, що «регулювання суспільних відносин є двостороннім процесом у демократичних державах, тобто, з одного боку, держава встановлює певні політико-правові «правила гри», а з іншого – самі громадяни через участь у неурядових справах і суспільному управлінні здійснюють, так би мовити, саморегуляцію» [10, с. 22].

На нашу думку, ці «правила гри» мають бути встановлені для всіх «акторів», враховуючи інтеграцію досвіду, ініціативи та можливостей державних інституцій і громадянського суспільства, але в контексті взаємного визнання сприятливих умов для їх застосування. Турбота про соціальний розвиток людини, особистості та громадянина є глобальним пріоритетом XXI століття, а сфера надання соціальних послуг – це синергія публічної взаємодії держави та громадянського суспільства.

Загалом вивчення характеру й проблем взаємодії органів державної влади та інституцій громадянського суспільства вказує на низку позитивних і негативних тенденцій. Серед позитивів можемо назвати факт публічного залучення владними інституціями різних рівнів до співпраці в напрямку моніторингу суспільно значимих проблем на місцях та вплив на прийняття публічних рішень органами державної влади представників неурядових організацій крізь застосування різноманітних інструментів, наприклад феномену Громадських рад не тільки при державних структурах, а й

територіальних громадах [2]. У багатонаціональних регіонах України це дає можливість, зокрема, громадянам, що визнають себе носіями цінностей етнонаціональних спільнот, через свої представницькі інституції, якими є і неурядові організації, сприяти більш ефективно вирішенню питань чи проблем буденної життєдіяльності.

Однак цей процес із точки зору взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування і неурядових організацій потребує переосмислення й вливання нових ідей у процедуру публічної співпраці. Адже, якщо в перші роки створення інституту Неурядових рад відчутним було психологічне піднесення «третього сектора» й бажання принести реальну користь суспільству, то в останні роки внаслідок часткової недовіри представникам цих рад із боку публічної влади, формальності їхньої співпраці, цей процес дещо загальмувався і потребує перезавантаження.

Одночасно, у роботі Громадських рад відзначають низку недоліків, серед яких ігнорування владними інституціями питання надання необхідної інформації, рекомендаційний характер рішень рад, подекуди маніпулятивність взаємодії та ін. [3]. Ось тут слід скористатися підходами публічно-управлінських інновацій, що можуть оживити суспільно-корисний ефект від дій «третього сектора», а для представників національних меншин – це, по-перше, сконсолідувати свою спільноту, а по-друге, більш активно інтегруватися до українського суспільства.

Разом із тим, слід зазначити про посилену допомогу неурядових організацій у питанні моніторингу й вирішенні чисельних проблем у локальному середовищі (соціальних, культурних, екологічних та ін.), використовуючи при цьому новітні підходи до управління та комунікації в сфері соціальної індустрії. Адже це впливає із суті діяльності неурядових організацій і є добрим стимулом для впливу на прийняття владою необхідних рішень. Так чи інакше, а сучасний факт існування різних неурядових інституцій свідчить про те, що рівень довіри до представників громадянського суспільства за роки незалежності України з боку органів державної влади зростає, хоча й залишається на досить задовільному рівні. У роки війни позитивному іміджу неурядових організацій неабияк сприяє їх волонтерська активність. У цьому контексті запровадження публічно-управлінських інновацій як синергетичного ефекту публічної політики може

перезапустити характер співпраці між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та неурядовими організаціями зокрема, які є перспективними провайдером соціальних послуг й інструментом регенерації суспільної активності державотворчого спрямування.

Одним із таких прикладів є відродження волонтерського руху в Україні, що стало відчутним в останні роки, особливо після початку повномасштабної агресії Росії в 2022 році. Це значною мірою прискорює розвиток громадянського суспільства й введення нових методик і технологій у систему публічної комунікації між державою та суспільством. Активізація роботи неурядових організацій у цьому напрямку спричинена і посиленою грантовою допомогою чисельних іноземних донорів (грантових союзів, фондів, благодійних об'єднань), які розгорнули широку кампанію із залучення інституцій «третього сектора» до надання громадянам різного роду соціальних послуг. Завдяки такому інвестиційному буму, матеріально-фінансовим заохоченням грантова співпраця органів державної влади, органів місцевого самоврядування і неурядових організацій виглядає досить успішно. Попри звинувачення окремих учасників грантових програм у «грантоїдстві», взаємодія інституцій держави й громадянського суспільства є хоч і не зразковою, та все ж значною мірою успішною та перспективною показовою. Вона слугує чудовим прикладом співпраці та поєднання досвіду, ініціативності й перевіркою можливостей усіх залучених до державотворчого процесу публічних сторін [27].

Але в інших випадках неурядові ініціативи досить важко торують собі шлях до функціонального визнання. Зокрема, відчутним залишається процес обмеження ініціатив неурядових активістів щодо публічності та прозорості дій владних інституцій та відмежування влади від суспільства шляхом визначення меж компетенцій суб'єктами публічно-управлінських відносин. Через це значна кількість важливих ініціатив громадян, у тому числі представників національних меншин, залишається поза увагою тих, хто може і, найголовніше, має реальні можливості впливу на прийняття рішень, їх реалізації з метою нівелювання частково, або ж вирішення у повній мірі проблем місцевого розвитку. Водночас, це неабияк звужує можливості «третього сектора» й позбавляє незалежні від держави неурядові інституції виконання властивих їм суспільно-

корисних функцій. Саме тому еволюція публічного управління та застосування публічно-управлінських інновацій є прогресивним наслідком синергетичної дії державних та неурядових суб'єктів соціальної взаємодії на сучасному етапі розвитку України.

Тут варто згадати про принцип взаємного доповнення, який напряду пов'язаний із децентралізацією і без використання її ключових ознак є абсолютно марним. На думку автора, процес децентралізації й розвитку територіальних громад на місцях (районування) як самоврядних неурядових інституцій був би жвавіший та ефективніший, якби місцеві громади, органи самоврядування, представники регіональної влади активніше співпрацювали з громадськими організаціями й залучали їх до пошуку альтернативних шляхів розвитку системи територіального самоврядування. Своєрідний план-проспект для консолідованого моніторингу й вирішення місцевих проблем став би добрим інтегруючим аспектом усіх суб'єктів децентралізації і прикладом синергетичної дії, ефективним допоміжним дороговказом розвитку місцевих громад. Найважливішим у процесі реалізації принципу взаємного доповнення є фактор довіри владних інституцій громадським організаціям і надання можливості самореалізації їх власних ініціатив. У контексті дискусії необхідно довести до розуміння думку про значний ступінь соціальної відповідальності перед виконанням відповідних завдань і надання доступу до вільного простору дій на шляху досягнення поставлених цілей. Отже, принцип взаємного доповнення повинен бути принципом єдиних «правил гри» для всіх учасників публічної співпраці й мати на меті ефективну організацію діяльності та взаємну соціальну відповідальність за її результати в соціально орієнтованому просторі.

Ще один важливий момент криється в усвідомленні нових реалій регіонального розвитку сучасної України, яка потребує особливої уваги до етнонаціональної та релігійної мозаїчності громадянського суспільства. У цьому контексті індикаторами суспільних настроїв можуть виступати неурядові організації етнонаціональних спільнот. Тому важливим як ніколи кроком є виділення специфіки регіональних неурядових організацій, у тому числі етнонаціональних спільнот, і вмілого використання їхнього досвіду і взаємодії з органами державної влади, органами місцевого самоврядування для перспектив розвитку громадянського суспільства.

Адже багатонаціональне середовище українських регіонів потребує цільової уваги центральної та регіональної влади на вирішення чималих освітньо-культурних, соціально-побутових, інтеграційно-психологічних проблем місцевих громад, значного впливання публічно-управлінських інновацій у сферу, без перебільшення, вразливої соціальної інфраструктури. Існує переконання, що етнонаціональні спільноти особливо чутливо реагують на відмежування публічної влади від їхніх проблем, шукаючи натомість захисту своїх інтересів у «материнських» інституціях за кордоном, що подекуди використовується іншими країнами для пропаганди відцентрових настроїв, провокаційних, дестабілізаційних цілей. Тому центральна й регіональна влада разом із неурядовими організаціями повинні постійно вдосконалювати форми й методи публічної співпраці з метою інтеграції представників різних етносів, національностей та віросповідань в українське суспільство, залучати їх до вирішення суспільних проблем, акцентувати увагу на необхідності спільної праці та взаємної зацікавленості у розвитку регіонального соціуму, що сприятиме й розбудові відповідної соціальної інфраструктури [25, с. 348–349].

Висновки. Для практичного вдосконалення публічної взаємодії держави і громадянського суспільства слід розробити державні механізми підтримки та заохочення діяльності неурядових організацій із метою цілеспрямованої та якісної децентралізації державного управління в різних суспільних сферах. Така програма соціумної самоорганізації передбачала б високий ступінь участі громад, у тому числі етнонаціональних спільнот, у прийнятті рішень щодо задоволення конкретних запитів людської життєдіяльності за допомогою публічно-управлінських інновацій, пропагувала б «дух волонтерства» як основу гуманістичного суспільства, врешті-решт, орієнтувалася б на вирішення соціальних проблем громадян.

Ініціювання відповідної нормотворчості стало б сигналом для публічної влади з боку громадянського суспільства у напрямку готовності до співпраці та відповідальності у виконанні державотворчих завдань. Разом із тим, це сприяло б усвідомленню всіма громадянами України акумулюючої ролі громадянського суспільства та його значного впливу на перспективи публічного управління й

розвитку соціально справедливої держави. Особливо це стосується тих категорій громадян багатонаціональних регіонів, інтереси яких включають аспекти громадянської інтеграції, національно-культурної та соціально-психологічної соціалізації, а також тих, котрі розраховують на взаємність відповідального управління як державних, так і неурядових інституцій, у тому числі в локаціях із вразливою соціальною інфраструктурою.

Сьогодні державна влада в Україні чимало робить, аби ефект від реформи децентралізації системи управління був не тільки позитивним, а й ефективним. Звісно, ці процеси гальмує гаряча фаза російсько-української війни, яка унеможлиблює це в зоні бойових дій та потенційно таких. Попри змінність влади, зовнішні чинники впливу на процес державотворення та реакцію громадянського суспільства на суперечливість ідеологічних протистоянь, в Україні незмінним залишається курс держави на модернізацію демократичних відносин. Одним із пріоритетних напрямів у цьому контексті є процес децентралізації. Зокрема, вважаємо, важливим етапом успішної реалізації завдань системи розвитку публічно-управлінських відносин є завершення процесу створення територіальних громад та районування, що має розірвати замкнене коло недовіри до неурядових організацій.

Для ефективності реформування системи публічного управління, творення й дієвого життя громад на місцях не зайвим було б залучення до співпраці громадського потенціалу й надання соціально-психологічних та інших послуг місцевим жителям представниками неурядових організацій, у тому числі й етнопонаціональних спільнот. Усе це разом дає добрий ґрунт для тісної співпраці між «третім сектором», органами місцевого самоврядування, регіональними органами державної влади, можливість адаптуватися до нових стандартів надання соціальних послуг за умов застосування доступних публічно-управлінських інновацій, розширює лідерські якості громадського загалу та простір активності громадян загалом. Для чіткого усвідомлення потенціалу публічного взаємовпливу держави, органів місцевого самоврядування і неурядових організацій в Україні варто регулярно вдосконалювати державну політику сприяння розвитку інституцій громадянського суспільства. Указ Президента України «Про спри-

яння розвитку громадянського суспільства в Україні», підписаний у 2016 році тогочасним керівником держави П. Порошенком, був спрямований саме на «підвищення ролі громадянського суспільства в різних сферах діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування,... на підтримку ініціативи громадськості...» й «налагодження ефективного діалогу та партнерських відносин органів державної влади, органів місцевого самоврядування з організаціями громадянського суспільства» [21]. Хотілося б сподіватися на те, що новий Указ Президента України «Про День міжнаціональної злагоди і культурного розмаїття» від 27 грудня 2024 року ще більше спрямує зусилля усіх здорових сил українського суспільства до поваги до почуття гідності й поваги всіх етнонаціональних спільнот і культур, які відображають багатокультурну мозаїку сучасної України й пліч-о-пліч з усіма українцями стоять на захисті української державності та демократії у війні з російським імперіалістично орієнтованим політичним режимом. Адже саме в цьому документі йдеться про цементуючі підвалини єдності й злагоди українського народу через «утвердження української національної та громадянської ідентичності, сприяння вільному розвитку культурного розмаїття корінних народів і національних меншин (спільнот) України, засвідчення поваги до їх внеску у відстоювання державного суверенітету і незалежності України, у збройну боротьбу з державою-агресором» [28].

Слід також зазначити, що у випадку України, незважаючи на складну внутрішньо- та міжнародну політичну ситуацію, напрямок на європейську інтеграцію та практичну реалізацію принципів демократичних інститутів залишається не лише незмінним, а й пріоритетним. Органи державної влади України намагаються втілити на практиці позитивний досвід суспільно корисної діяльності організацій громадянського суспільства в країнах ЄС та прищепити традиційний, соціально орієнтований «дух волонтерства», який визначає суть соціальної згуртованості.

Проте, незважаючи на труднощі, пов'язані з тим, що діяльність та ініціативи неурядових інституцій не є чітко врегульованими правовими нормами, прогрес у цьому напрямку все ж помітний. Це також впливає на належне сприйняття державних інституцій як

місцевою владою, так і громадами, які загалом ще не готові до впровадження принципу комплементарності та «третього сектору» як регенератора суспільних інтересів. Проте ми переконані, що застосування синергетичного підходу до осмислення сучасних проблем соціально орієнтованого українського державотворення призведе до перезавантаження системи організації суспільно-державних відносин та правил участі громадян у державному управлінні. Ті, хто бере участь у цьому процесі, усвідомлюють необхідність використання сучасного підходу до публічної взаємодії між суб'єктами суспільно-державних відносин, переосмислення громадського потенціалу неурядових організацій і не бояться застосовувати публічно-управлінські інновації, покращувати та вдосконалювати розвиток соціальних відносин, залучаючи до багатьох державотворчих процесів і представництва етнонаціональних спільнот.

Джерела:

1. Бульба В., Євтухов О. Соціальні ризики людського розвитку: сутність та місце в державному управлінні. *Актуальні проблеми державного управління*. 2017. Вип. 2 (52). URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2017-2/doc/7/01.pdf>.
2. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства: методичні рекомендації. Київ, 2013. URL: http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/state_policy_CSO2013.pdf.
3. Дзюба С. Громадські ради як прояв народовладдя. *3222: єдина служба правової допомоги*. URL: https://3222.ua/article/gromadsk_radi_yak_proyav_narodovladdya.htm.
4. Дорогунцов С., Даншишин Б., Лібанова Е., Шевчук В. Україна: проблеми сталого розвитку: наук. доповідь. К.: РВПС України НАН України, 2007. 96 с.
5. Ішук С. І. Концептуальні засади реалізації права на свободу об'єднань в Україні. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. 2012. № 2 (6). (Серія «Право»). URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12_isiovu.pdf.
6. Кондратенко І. Громадянське суспільство та його вороги. *Український тиждень*. 2012. №13 (230). С.13.
7. Кравченко М. Механізми децентралізації соціальних послуг в Україні. *Демократичне врядування: науковий вісник*. 2014. Вип. 14.

URL: http://www.lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnyk14/fail/kravchenko.pdf.

8. Круглашов А., Щербатюк О. Регіональні аспекти діяльності груп інтересів в Україні (на прикладі Чернівецької області). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2013. Вип. 5. С. 290 – 306.
9. Крусян А. Р. Україна як соціальна держава: концептуальні положення та конституційно-правові реалії. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1608/Krusyan.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
10. Ладиченко В. Проблеми взаємодії держави і громадянського суспільства. *Публічне право*. 2016. № 4 (24). URL: file:///C:/Users/admin/Downloads/pp_2016_4_4.pdf.
11. Лісовий А. Методичні підходи до оцінювання сільської соціальної інфраструктури в Україні. *Економіка України*. 2007. № 5. С. 52–55.
12. Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: монографія. К.: Фоліант, 2005. 634 с.
13. Маулік С. С. Потенціал соціальних інновацій у модернізації українського суспільства: соціологічний аспект. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2015. Вип. 5–6. С. 194–202. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Multi_2015_5-6_22.
14. Момчева А.М. Управлінські інновації: сутність, види, особливості впровадження. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Економіка*. 2013. Т. 21. Вип. 7 (4). С. 98–104. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdumov_2013_21_7\(4\)](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdumov_2013_21_7(4)) 18.
15. Надрага В. І. Соціальні ризики: сутність, аналіз, можливості впливу: монографія / НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М. В. Птухи. К.: Сердюк В. Л., 2015. 329 с.
16. Новикова В. І. Інфраструктура: сутність поняття, види, застосування у рекреаційній сфері. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія «Географія»*. 2016. Вип.1 (64). С. 18–22.
17. Новікова О. Ф. Оцінка соціальних ризиків в регіонах України як підстава для прийняття управлінських рішень щодо їх подолання. URL: <http://old.niss.gov.ua>.
18. Петрое О. М. Соціальний діалог як інститут державного управління: навч.-метод. матеріали / упоряд. В. В. Святненко. Київ: НАДУ, 2013. 84 с.

19. Про громадські об'єднання. Закон України від 22 березня 2012 р. № 4572-VI. *Законодавство України*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>.
20. Про об'єднання громадян: Закон України від 16.06.1992 року № 2460-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 34. Ст. 504.
21. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: *Указ Президента України* від 24 березня 2012 р. № 212/2012. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/682016-19805>.
22. Римаренко С. Самовизначення чи демократія? *Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві*. К.: Фонд «Європа ХХІ», 2002. С. 22 – 28.
23. Титаренко Л. Становлення, розвиток та перспективи соціально орієнтованої держави в Україні. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2010. Вип. 41. С. 132–140.
24. Токар М. Громадські організації національних меншин як індикатор демократизації і консолідації українського суспільства. *Діяльність громадських організацій національних меншин як чинник консолідації українського суспільства*: колективна монографія / за заг. ред. д. держ. упр., доц. М. Токаря і д. держ. упр., проф. П. Петровського; ЛРІДУ НАДУ; НДІ політичної регіоналістики УжНУ. Львів, Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2021. С. 52-66.
25. Токар М. Громадські організації України в системі розвитку публічно-управлінських відносин: монографія / Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ при Президентові України. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2020. 412 с.
26. Токар М. Ю. Застосування системного методу в дослідженнях розвитку громадських організацій. *Теорія та практика державного управління*: зб. наук. пр. Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2019. Вип. 1 (64). С. 63 – 69.
27. Токар М. Ю. Потенціал взаємовпливу держави, місцевого самоврядування і громадських організацій в Україні: інтеграція досвіду, ініціатив, можливостей. *Ефективність державного управління*: зб. наук. пр. Вип. 4 (57): у 2 ч. Ч. 1 / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2018. URL: <http://edu.lvivacademy.com/article/view/164592>.
28. Указ Президента України «Про День міжнаціональної злагоди і культурного розмаїття». Документ 883/2024, чинний, поточна

редакція – Прийняття від 27.12.2024. *Верховна Рада України*. 2024. 27 грудня. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/883/2024#Text>

29. Щербатюк О. Особливості діяльності етнопонаціональних груп інтересів на Закарпатті. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2014. Вип. 684–685. С. 198 – 204.

РОЗДІЛ 8

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ

Микола ПАЛІНЧАК, Діана СТЕБЛАК

Вступ. Церква завжди була невіддільною частиною розвитку України, на її теренах були та співіснують десятки релігійних напрямків. В Україні держава і церква є відокремленими одна від одної, церква не втручається в справи держави, а держава не впливає на діяльність церкви та релігійних організацій загалом. Згідно з Конституцією України, Стаття 24:

«Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.» [7].

В Україні, згідно з законодавством, кожен має право вільно сповідувати, чи не сповідувати будь-яку релігію, держава не нівелює та не впливає на цей вибір, держава не дискримінує жодний релігійний напрям в Україні, а забезпечує повний спектр свободи віросповідання на території держави Україна. Згідно зі Статтею 35:

«Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього

обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.» [7].

В Україні, згідно з Конституцією, жодна релігійна організація не має привілеїв. Релігійною організацією вважається організація, як створена на основі певного релігійного напрямку, є, згідно з Податковим законодавством, неприбутковою, та може існувати у різних формах – релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій.

Метою дослідження є проаналізувати роль релігійного фактора в Україні, дослідити діяльність церков в Україні й сучасну релігійну ситуацію.

Діяльність релігійних організацій в Україні керується Конституцією України, Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації», та іншими нормативно-правовими документами.

Стаття 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» передбачає відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави, та передбачає те, що:

- Здійснення державної політики щодо релігійних організацій та релігії загалом належить виключно до відання України.
- Модель відокремлення держави та церкви.
- Держава захищає права та свободи релігійних організацій.
- Держава сприяє встановленню релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами.
- Держава бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству.
- Держава не втручається в діяльність церкви та релігійних організацій, якщо останні не порушують законодавства.
- Всі релігійні напрямки, релігійні організації є рівними в Україні.
- Забороняється встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших.
- Церкви та релігійні організації загалом не мають права здійснювати будь-які релігійні функції.
- Релігійні організації не мають права брати участь в діяльності політичних партій.
- Релігійні організації не можуть просувати кандидатів до органів державної влади.

- Релігійні організації не можуть фінансувати кандидатів на певні політичні посади.
- В той же час священнослужителі мають право на участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами.
- Релігійні організації не можуть дискримінувати одна одну.
- Релігійні організації повинні дотримуватися законодавства держави Україна [5].

Рішення про державну реєстрацію створення релігійної організації приймається на підставі заяви [1]. Згідно з даними Державної служби України з етнополітики та свободи совісті, в Україні станом на 1 січня 2024 року нараховувалося 35778 релігійних організацій (табл. 1).

Таблиця 1.

Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2024 року (за інформацією обласних, Київської міської державних (військових) адміністрацій)

№	Назва релігійних об'єднань та незалежних релігійних організацій	Кількість релігійних організацій												Кількість припинених юридичних осіб - релігійних організацій
		ВСЬОГО	в тому числі											
			Центри/Управління	Громади		Монастирі			Братства	Місії	Духовні навчальні заклади			
Всього	з них юридичних осіб	Всього		з них жіночі	з них чоловічі	Всього	з них середні	з них вищі						
1	2	3	4	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1	Вінницька	2266	16	2205	1366	27	12	15	5	8	5	1	4	0
2	Волинська	1694	11	1641	*	22	12	10	3	9	8	5	3	0
3	Дніпропетровська	1554	20	1496	1154	14	8	6	3	12	9	5	4	6
4	Донецька	1867	16	1804	1591	14	7	7	1	24	8	0	8	1
5	Житомирська	1668	8	1608	*	27	11	16	5	13	7	7	0	0
6	Закарпатська	1865	21	1759	1341	60	29	31	8	9	8	5	3	1

7	Запорізька	485	7	460	430	5	4	1	0	9	4	2	2	0
8	Івано-Франківська	1447	12	1362	1199	36	19	17	10	17	10	5	5	2
9	Київська	1986	11	1920	*	23	9	14	2	21	9	3	6	0
10	Кіровоградська	757	5	743	444	6	2	4	0	3	0	0	0	0
11	Луганська	869	11	840	583	6	1	5	0	7	5	3	2	0
12	Львівська	3317	30	3157	*	72	37	35	10	30	18	8	10	0
13	Миколаївська	764	9	745	494	5	3	2	0	5	0	0	0	0
14	Одеська	1403	20	1325	1322	25	0	25	2	20	11	1	10	0
15	Полтавська	1220	12	1188	*	9	6	3	4	4	3	0	3	0
16	Рівненська	1660	6	1605	*	22	10	12	2	20	5	2	3	0
17	Сумська	705	4	691	491	9	3	6	0	0	1	1	0	24
18	Тернопільська	1860	12	1781	1559	49	22	27	2	5	11	10	1	0
19	Харківська	867	13	824	601	11	6	5	2	9	8	5	3	0
20	Херсонська	376	6	360	360	5	0	5	1	3	1	0	1	9
21	Хмельницька	1992	16	1922	1378	24	11	13	3	19	8	3	5	0
22	Черкаська	1474	7	1444	647	12	9	3	1	10	0	0	0	0
23	Чернівецька	1392	13	1343	1169	21	7	14	0	7	8	0	8	0
24	Чернігівська	982	8	953	612	14	7	7	1	3	3	3	0	1
25	м. Київ	1308	92	995	*	34	*	*	22	114	51	0	51	3
	РАЗОМ	35778	386	34171	16741	552	235	283	87	381	201	69	132	47

* Інформація не надана обласними державними (військовими) адміністраціями у зв'язку з обставинами, що були викликані повномасштабною агресією РФ та введенням в Україні воєнного стану.

Джерело: [11].

Щоб зареєструвати релігійну організацію згідно зі статтею 14 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» – «Для реєстрації статуту (положення) релігійної громади громадяни в кількості не менше десяти чоловік, які утворили її і досягли 18-річного віку, подають заяву та статут (положення) у трьох примірниках на реєстрацію».

До статуту релігійної організації на підтвердження відомостей, викладених у ньому, згідно з вимогами статті 12 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», додатково подаються такі документи:

- «оригінал рішення про утворення релігійного об'єднання та затвердження (прийняття) статуту (положення) релігійного центру чи управління (протокол загальних зборів засновників, установчого з'їзду (конференції) засновників тощо);

- перелік релігійних організацій, що входять до складу релігійного об'єднання на дату подання документів, засвідчений підписом уповноважених представників (уповноваженого представника) загальних зборів засновників (установчого з'їзду (конференції) засновників тощо);

- належним чином засвідчена копія документа про право власності або користування приміщенням за місцезнаходженням релігійної організації, зазначеним у статуті (положенні)» [5].

Згідно зі статтею 15 вищезазначеного закону, релігійним організаціям чи організації може бути відмовлено в реєстрації, якщо їхні дії суперечать законодавству України.

Стаття 16 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» передбачає шляхи припинення діяльності релігійної організації (рис. 1).

Рис. 1. Припинення діяльності релігійної організації.

Джерело: розроблено авторами на основі [5].

У разі судового порядку релігійна організація припиняється, лише у випадках зазначених Законом (рис. 2).

Рис. 2. Випадки припинення релігійної організації у судовому порядку згідно із Законом «Про свободу совісті та релігійні організації»

Джерело: [5].

В Україні, згідно із законодавством, релігійні організації не фінансуються, а доходи, які вони отримують не оподатковуються. Право власності релігійних організацій охороняється законом. Згідно зі статтею 17 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» релігійні організації мають право на безоплатній основі використовувати будівлі або майно для своїх потреб, що надається їм на договірних засадах державними органами, громадськими організаціями чи громадянами. Культові будівля, якщо вони передаються у користування релігійних організацій також безоплатно. Забезпечення релігійних організацій приміщеннями зображено в таблиці 2.

Таблиця 2

Звіт про забезпеченість церков і релігійних організацій України культовими будівлями та приміщеннями, пристосованими під молитовні станом на 1 січня 2024 року

№	Назва церков та релігійних організацій	ВСЬОГО культових споруд (сума граф 5+13)	Кількість релігійних організацій	Кількість культових споруд								Кількість приміщень, пристосованих під молитовні				
				Всього (сума граф 6+10)	у власності р. о.				у користуванні р. о.				Всього (сума граф 14+15+16)	с власністю р.о.	орендовані	інші приміщення
					всього (у власн.)	з них пам'ятки архітектури	з них збудовані у 1992-2021 рр.	з них збудовані у 2022 рр.	всього (у корист.)	з них пам'ятки архітектури	з них почергово					
												13				
1	Вінницька	1675	2266	1054	689	71	272	7	365	214	0	621	405	193	23	
2	Волинська	1245	1694	1210	866	0	849	0	344	284	0	35	35	0	0	
3	Дніпропетровська	1450	1554	494	366	19	182	1	128	29	0	956	569	382	5	
4	Донецька	0	1867	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
5	Житомирська	1573	1668	711	488	2	251	0	172	12	0	862	278	225	359	
6	Закарпатська	1615	1865	1457	1355	58	745	2	102	0	60	158	1	157	0	

7	Запорізька	421	485	293	293	0	287	1	0	0	0	128	0	128	0
8	Івано-Франківська	1456	1447	1275	912	409	453	4	350	136	19	181	86	93	2
9	Київська	1671	1986	717	648	2	643	3	69	69	0	954	444	510	0
10	Кіровоградська	637	757	240	210	54	139	4	30	10	3	397	191	119	87
11	Луганська	944	869	393	294	61	55	0	98	0	0	547	234	295	18
12	Львівська	2684	3317	2508	1938	637	534	8	570	1	0	176	0	0	0
13	Миколаївська	567	764	279	252	9	48	0	27	6	0	288	202	86	0
14	Одеська	1005	1403	622	444	0	0	1	178	122	0	383	170	207	6
15	Полтавська	956	1220	329	314	28	264	0	15	3	0	627	384	243	0
16	Рівненська	1288	1660	1026	787	2	591	0	239	229	10	262	140	99	23
17	Сумська	703	705	516	511	130	290	0	5	5	0	187	165	8	14
18	Тернопільська	1721	1860	1573	1118	451	329	3	455	125	32	148	63	61	24
19	Харківська	794	867	286	229	27	198	0	57	49	0	508	42	363	103
20	Херсонська	279	376	161	102	17	70	0	60	0	0	119	98	20	0
21	Хмельницька	1594	1992	1239	1223	24	164	0	16	10	0	355	231	20	104
22	Черкаська	1066	1474	407	403	48	113	0	4	4	0	659	534	125	0
23	Чернівецька	1093	1392	875	701	285	422	0	174	126	0	218	82	49	87
24	Чернігівська	845	982	506	295	7	210	0	211	70	0	339	154	83	102
25	м. Київ	310	1308	141	49	0	49	0	92	50	0	169	0	113	56
	РАЗОМ	27592	35778	18312	14487	2341	7158	34	3761	1554	124	9277	4508	3579	1013

Джерело: [11].

З таблиці 2 можна проаналізувати, що всього станом на 1 січня 2024 року було 27592 культові споруди. Всього у власності релігійних організацій – 14487; з них пам'ятки архітектури – 2341. Всього у користуванні – 3761; з них пам'ятки архітектури – 1554.

Завдяки тому, що в Україні законодавством гарантується рівність та повага всіх релігійних організацій, в країні є десятки різних релігійних віросповідань. Серед них:

- православні;
- католики;
- греко-католики;
- протестанти;
- та ін.

Рівень релігійності в Україні досить високий (рис. 3).

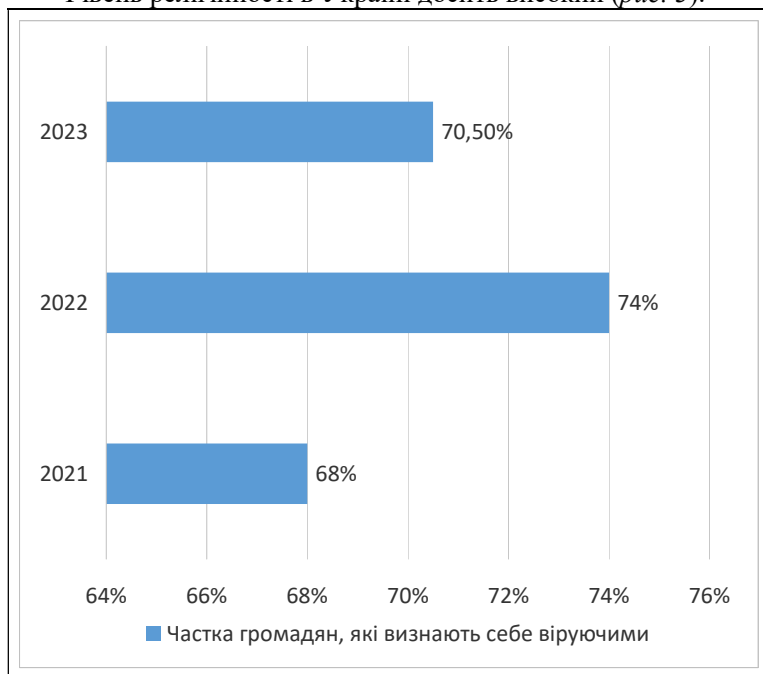

Рис. 3. Частка громадян, які визнають себе віруючими, 2021 – 2023 рр.

Джерело: [14].

З рисунку 3, можна проаналізувати, що із початком війни частка громадян, які визнають себе віруючими, зросла з 68% наприкінці 2021 року до 74% у листопаді 2022 року, у листопаді 2023 року частка віруючих знизилася до 70,5% (табл. 3) [14].

Таблиця 3

Результати опитування: «Незалежно від того, відвідуєте Ви церкву чи ні, ким Ви себе вважаєте?», 2023 р.

	Регіони:				
	Україна	Захід	Центр	Південь	Схід
Віруючим	70,5	84,1	68,8	64,3	59,9
Тим, хто вагається між вірою і невір'ям	13,0	8,2	13,4	16,6	16,1
Невіруючим	5,0	4,1	4,7	2,6	8,2
Переконаним атеїстом	2,8	0,6	3,3	4,3	4,2
Мені все це байдуже	5,4	2,1	5,7	6,8	8,2
Важко відповісти	3,3	0,9	4,1	5,5	3,5

Джерело: [14].

Що ж конфесійного розподілу, то найбільше в Україні представників православ'я станом на 2023 р.; греко-католиків – 11%; велика частка тих, хто назвав себе «просто християнами» (тобто вважають себе християнами, але не відносять себе до певної християнської конфесії). Інші конфесії і релігійні напрями (протестантизм, римо-католицизм, іслам, юдаїзм та ін.) представлені меншим числом прихильників. Частка тих, хто не відносить себе до жодного з віросповідань, у 2023 р. становила 13% (табл. 4) [14].

Таблиця 4

Результати опитування: «Скажіть, будь ласка, до якої релігії Ви себе відносите?»

	Регіони:				
	Україна	Захід	Центр	Південь	Схід
Православ'я	60,8	45,0	71,8	65,8	55,6
Римо-Католицизм	1,2	2,8	0,5	0,9	0,5
Греко-Католицизм	11,0	39,6	0,6	0,0	1,5
Протестантські та Євангелічні Церкви	1,4	1,1	1,8	0,9	1,7

Іудаїзм	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2
Іслам	0,1	0,0	0,0	0,4	0,5
Буддизм	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0
Індуїзм	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Язичництво	0,4	0,0	0,4	0,0	1,2
Я просто християнин	11,3	3,5	14,1	13,7	14,1
Інше	0,1	0,2	0,2	0,0	0,0
Не відношу себе до жодного з релігійних віросповідань	13,4	7,8	10,4	18,4	24,4
Не відповіли	0,1	0,0	0,1	0,0	0,2

Джерело: [14].

Із *таблиці 4* можна проаналізувати, що результати опитування: «Скажіть, будь ласка, до якої релігії Ви себе відносите?» дали такі результати: православ'я – 60,8 %, римо-католицизм – 1,2 %, греко-католицизм – 11,0 %, протестантські та євангелічні церкви – 1,4 %, та ін.

Найбільше в Україні прихожан православної церкви. Однією з найбільш визначною історичною подією, в житті православної церкви на території України стали події 2019 року. 5 січня 2019 р. було підписано Томос про автокефалію Православної церкви України Вселенським Патріархом Варфоломієм. Томос – це документ, патріарша грамота, що офіційно засвідчує канонічний автокефальний статус Православної церкви України. Історія отримання Томосу є довгою в Україні та тривала багато десятків років. Спроби отримати Томос були ще сто років тому, під час існування Гетьманату і Директорії. Потім процес відновлення отримання Томосу поновився після отримання незалежності України в 1991 році, вагому роль в цьому процесі належала очільнику Української Православної Церкви Київського Патріархату – Філарету.

Одним з найважливіших кроків були події:

- 11 жовтня Синод Вселенського патріархату оголошує, що Російська православна церква втратила юрисдикцію над церквою України, і визнано недійсність анафем на очільників УПЦ КП та УАПЦ, Філарета та Макарія;

- 15 грудня 2018 року пройшов об'єднавчий собор у Софії Київській, де духовенство створило єдину помісну Православну церкву України. Також було ухвалено статут ПЦУ та обрано очільника ПЦУ – Епіфанія;

- 6 січня 2019 року відбулося вручення Томоса про автокефалію [15].

Томос про автокефалію був привезений в Україну в січні 2019 року, і тоді ж ПЦУ була внесена до диптиха православних церков і стала 15 автокефальною православною церквою. І розпочався процес її визнання іншим православними автокефальними церквами, одними з перших це зробили: Елладська церква, Александрійська церква, Кіпрська церква та ін. [16].

«Понад 5 тисяч парафій перейшли відразу від київського патріархату до ПЦУ, ще близько тисячі – від Української автокефальної церкви» [2]. Станом на 1 січня 2014 року – 8295 релігійних організацій ПЦУ (табл. 5).

Таблиця 5

Кількість релігійних організацій Православної церкви України, станом на 1 січня 2024 року.

№ з/п	Область	Кількість релігійних організацій											Кількість причинених юридичних осіб – релігійних організацій		
		в тому числі													
		ВСЬОГО	Центри/Управління	Громади		Монастирі			Братства	Місії	Духовні навчальні заклади				
				Всього	з них юридичних осіб	Всього	з них жіночі	з них чоловічі			Всього	з них середні		з них вищі	
1	2	3	4	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
Українська Православна Церква (Православна Церква України)															
1.	Вінницька	569	3	560	513	4	2	2	1	1	0	0	0	0	0
2.	Волинська	625	2	612	0	8	3	5	1	0	2	1	1	0	0
3.	Дніпропетровська	246	4	235	157	3	2	1	1	1	2	1	1	0	0

‡ ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ та ПРОЦЕСИ в Україні... ‡

4.	Донецька	119	1	116	110	1	0	1	1	0	0	0	0
5.	Житомирська	400	2	391	0	3	0	3	0	3	1	1	0
6.	Закарпатська	105	3	99	0	1	0	1	1	0	1	0	0
7.	Запорізька	62	1	60	52	0	0	0	0	0	1	1	0
8.	Івано-Франківська	501	3	481	425	8	2	6	2	2	5	2	3
9.	Київська	759	0	754	0	4	0	4	1	0	0	0	0
10.	Кіровоградська	146	1	143	95	2	1	1	0	0	0	0	0
11.	Луганська	39	1	36	12	1	0	1	0	0	1	1	0
12.	Львівська	965	4	950	0	6	3	3	1	1	3	1	2
13.	Миколаївська	160	1	157	80	1	1	0	0	1	0	0	0
14.	Одеська	150	1	146	145	1	0	1	0	2	0	0	0
15.	Полтавська	271	2	267	0	2	1	1	0	0	0	0	0
16.	Рівненська	510	2	500	0	6	1	5	0	1	1	0	1
17.	Сумська	125	1	122	51	2	1	1	0	0	0	0	1
18.	Тернопільська	627	3	603	515	14	5	9	1	2	4	3	1
19.	Харківська	79	1	76	48	1	0	1	0	1	0	0	0
20.	Херсонська	96	2	93	93	1	0	1	0	0	0	0	0
21.	Хмельницька	661	2	658	487	0	0	0	0	0	1	1	0
22.	Черкаська	415	1	414	261	0	0	0	0	0	0	0	0
23.	Чернівецька	234	3	226	225	4	0	4	0	1	0	0	0
24.	Чернігівська	191	1	185	131	4	0	4	0	0	1	1	0
25.	м. Київ	240	11	191	0	10	0	3	6	19	3	0	3
	РАЗОМ:	8295	56	8075	3400	87	22	58	16	35	26	13	13

Джерело: [11].

Одним з найбільш дискусійних питань були відносини ПЦУ та УПЦ МП. З Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП) до Православної церкви України (ПЦУ) перейшло багато релігійних громад: у 2019 році – 319 громад; у 2020 році – 30; у 2021 році – 25; у 2022 році – 496; у 2023 році – 471; у 2024 році (станом на 23 грудня) – 218 громад [3; 6].

Російська православна церква негативно виразила про отримання Томосу ПЦУ, адже втратила вагомий вплив на духовне життя церкви, і всіляко намагалася перешкодити отриманню Томосу.

Також на території України присутні і інші релігійні напрямки, Україна є поліконфесійною державою, де існують різні деномінації. Серед інших великих релігійних напрямків в Україні це католицизм, греко-католицька церква, протестанти та ін.

Згідно зі «Звітом про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2024 року (за даними обласних державних (військових) адміністрацій)» налічується – 1136 релігійних організацій римсько-католицької церкви в Україні (табл. 6).

Таблиця 6

Кількість релігійних організацій Римсько-Католицької Церкви в Україні, станом на 1 січня 2024 року.

Римсько-Католицька Церква в Україні					
№	Область	Всього релігійних організацій	Центри/ Управління	Громади	
				Всього	З них юридичних осіб
1.	Вінницька	142	1	124	88
2.	Волинська	32	1	24	0
3.	Дніпропетровськ	10	0	8	7
4.	Донецька	14	0	14	9
5.	Житомирська	143	0	124	0
6.	Закарпатська	104	1	92	75
7.	Запорізька	8	0	5	5
8.	Івано-Франківська	38	0	31	31
9.	Київська	29	1	22	0
10.	Кіровоградська	5	0	5	4
11.	Луганська	1	0	1	1

12.	Львівська	178	8	143	0
13.	Миколаївська	11	0	10	9
14.	Одеська	31	1	22	22
15.	Полтавська	7	0	5	0
16.	Рівненська	19	0	15	0
17.	Сумська	4	0	4	4
18.	Тернопільська	100	0	92	84
19.	Харківська	17	1	6	6
20.	Херсонська	6	0	6	6
21.	Хмельницька	154	3	129	108
22.	Черкаська	9	0	8	5
23.	Чернівецька	36	0	33	33
24.	Чернігівська	5	0	4	4
25.	м. Київ	33	3	8	0
	РАЗОМ:	1136	20	935	501

Джерело: [11].

Також вагома кількість в Україні представників греко-католицької церкви. Згідно зі «Звітом про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2024 року (за даними обласних державних (військових) адміністрацій)»:

- Українська Греко-Католицька Церква налічує 3681 релігійну організацію;
- Мукачівська Єпархія Греко-Католицької Церкви – 473 релігійні організації (табл. 7, 8) [11].

Таблиця 7

Кількість релігійних організацій Української Греко-Католицької Церкви, станом на 1 січня 2024 року.

Українська Греко-Католицька Церква					
№	Область	Всього релігійних організацій	Центри/ Управління	Громади	
				Всього	З них юридичних осіб
1.	Вінницька	31	0	29	24
2.	Волинська	28	1	23	0

⌘ ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ та ПРОЦЕСИ в Україні... ⌘

3.	Дніпропетровська	16	0	16	14
4.	Донецька	45	1	40	40
5.	Житомирська	24	0	23	0
6.	Закарпатська	0	0	0	0
7.	Запорізька	8	0	7	7
8.	Івано-Франківська	716	3	679	626
9.	Київська	30	0	29	0
10.	Кіровоградська	8	0	8	7
11.	Луганська	10	0	10	8
12.	Львівська	1664	11	1586	0
13.	Миколаївська	11	0	11	10
14.	Одеська	28	2	24	23
15.	Полтавська	13	0	13	0
16.	Рівненська	12	0	12	0
17.	Сумська	2	0	2	2
18.	Тернопільська	844	4	812	688
19.	Харківська	15	1	11	7
20.	Херсонська	15	0	14	14
21.	Хмельницька	83	1	80	51
22.	Черкаська	9	0	9	9
23.	Чернівецька	37	1	36	34
24.	Чернігівська	5	0	5	5
25.	м. Київ	27	2	21	0
	РАЗОМ:	3681	27	3500	1569

Джерело: [11].

Таблиця 8

**Кількість релігійних організацій Мукачівської Єпархії
Греко-Католицької Церкви, станом на 1 січня 2024 р.**

Мукачівська Єпархія Греко-Католицької Церкви					
№	Область	Всього релігійних організацій	Центри/ Управління	Громади	
				Всього	з них юридичних осіб
1.	Вінницька	0	0	0	0
2.	Волинська	0	0	0	0
3.	Дніпропетровська	0	0	0	0
4.	Донецька	0	0	0	0
5.	Житомирська	0	0	0	0
6.	Закарпатська	473	3	451	411
7.	Запорізька	0	0	0	0
8.	Івано-Франківська	0	0	0	0
9.	Київська	0	0	0	0
10.	Кіровоградська	0	0	0	0
11.	Луганська	0	0	0	0
12.	Львівська	0	0	0	0
13.	Миколаївська	0	0	0	0
14.	Одеська	0	0	0	0
15.	Полтавська	0	0	0	0
16.	Рівненська	0	0	0	0
17.	Сумська	0	0	0	0
18.	Тернопільська	0	0	0	0
19.	Харківська	0	0	0	0
20.	Херсонська	0	0	0	0
21.	Хмельницька	0	0	0	0
22.	Черкаська	0	0	0	0

23.	Чернівецька	0	0	0	0
24.	Чернігівська	0	0	0	0
25.	м. Київ	0	0	0	0
	РАЗОМ:	473	3	451	411

Джерело: [11].

Протестанти є однією з найбільш поширених релігій в Україні. «До повномасштабного вторгнення росії в Україні налічували 7 170 протестантських об'єднань, навчальних закладів і церков». Навіть сьогодні Україна залишається однією з найбільших євангельською країною Європи, щонеділі від 800 000 до мільйона прихожан відвідують протестантські церкви [17]. Із загальної кількості релігійних організацій, яких на теренах України у 2021 році протестанти склали 10774 – це 29% [10].

Протестанти християни представлені різними релігійними напрямками в Україні, згідно зі «Звітом про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2024 року (за даними обласних державних (військових) адміністрацій)» налічується:

1. Релігійні організації лютеранських церков налічують – 86 релігійних організацій:

- Німецька Євангелічно-Лютеранська Церква в Україні налічує – 27 релігійних організацій;
- Українська Лютеранська Церква налічує – 32 релігійних організацій;
- Інші лютеранські релігійні організації налічує – 27 релігійних організацій;

2. Релігійні організації реформатських церков – 135 релігійних організацій:

- Закарпатська Реформатська Церква – 108 релігійних організацій;
- Українська Євангелічно-Реформатська Церква – 4 релігійних організацій;
- Інші релігійні організації реформатів – 13 релігійних організацій;

3. Релігійні організації євангельсько-баптистських церков налічує – 2980 релігійних організацій:

- Всеукраїнський Союз Церков євангельських християн-баптистів – 2632;
- Братство Незалежних Церков та Місій євангельських християн-баптистів – 27;
- Інші євангельсько-баптистські релігійні організації – 321;
- 4. Релігійні організації євангельських християн налічують – 400 релігійних організацій:
 - Асоціація Місіонерських Церков Євангельських Християн України – 23;
 - Об'єднання біблійних місіонерських церков України – 6;
 - Собор незалежних євангельських церков України – 9;
 - Інші релігійні організації євангельських християн – 362;
- 5. Релігійні організації християн євангельської віри / віри євангельської / п'ятидесятників налічують – 2919 релігійних організацій:
 - Українська Церква Християн Віри Євангельської – 1793;
 - Релігійні організації Союзу Церкви Божої України – 75;
 - Релігійні організації Центру Божої церкви християн віри євангельської в Україні (в пророцтвах) – 105;
 - Собор церков України християн віри євангельської «Відкрита Біблія» – 10;
 - Українська Євангельська Церква – 122;
 - Інші релігійні організації християн віри євангельської / євангельської віри / п'ятидесятників – 814;
- 6. та інші релігійні організації [11].

Також на території України значного поширення набули новітні релігії. На релігійній карті України вони представлені різними напрямками. Серед них: неохристиянські, неоорієнталістські релігійні течії, засновані в основному на буддизмі та індуїзмі, неоязичницькі та синтетичні (синкретичні) течії, та ін. [8, с. 184].

Церква в Україні має вагомий вплив на суспільство. Після вторгнення росії на території України багато церков, особливо на тимчасово окупованих територіях, опинилися в скрутному становищі, а «релігія в полум'ї війни». Країна агресор – росія репресує багато українських церков на тимчасово окупованих територіях [12]. Варто зазначити, що лише протягом 330 днів повномасштабного російського вторгнення було пошкоджено щонайменше 530 релігійних споруд – храмів, мечетей, синагог, капличок [12].

Від переслідувань страждають релігійні організації ПЦУ, протестантські релігійні організації, та інші деномінації. Про переслідування євангельських Церков зазначає британський журналіст, професор Інституту глобальних питань Лондонської школи економіки Пітер Помаранцев в статті у виданні «Time»: «Російське переслідування протестантів здійснюється через залякування, експропріацію, примусове навернення і навіть убивства...» [12].

Згідно з даними: Звіту за проєктом «Релігія в огні» – за результатами моніторингу станом на 24 серпня 2024 року пошкоджено або зруйновано щонайменше 590 культових споруд, серед яких: храми, мечеті, синагоги, каплиці, молитовні будинки, зали Царства та ін. Станом на 24 лютого 2024 року, таких споруд було 415 (рис. 4) [13, с. 16].

Рис. 4. Кількість пошкоджених/зруйнованих споруд внаслідок війни, станом на 2024 р.

Джерело: [13, с. 16].

Найбільше зруйнованих та пошкоджених релігійних будівель у Донецькій, Харківській, Луганській та інших областях (рис. 5) [13, с. 17].

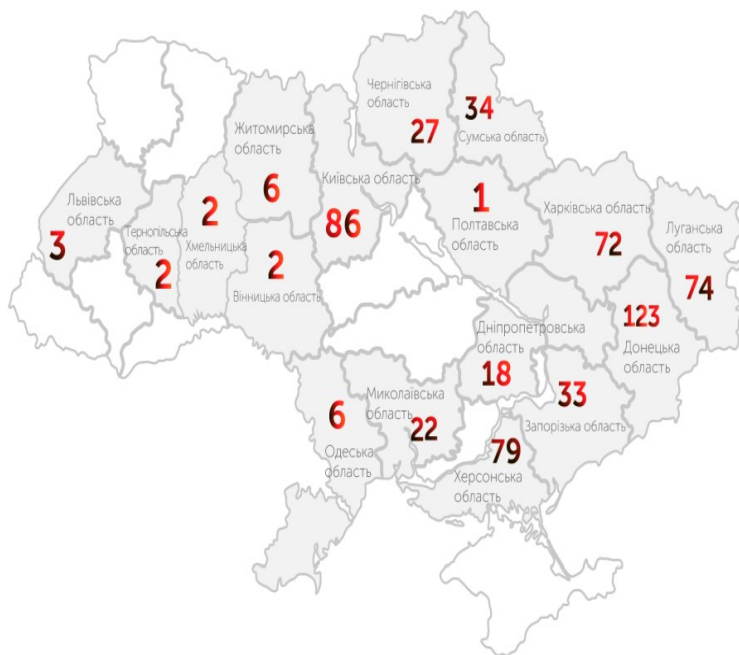

Рис. 5. Кількість пошкоджених/зруйнованих релігійних споруд України, 2024 р.

Джерело: [13, с. 17].

Серед релігійних конфесій найбільше пошкоджених чи зруйнованих споруд в православній конфесії.

Церкви в Україні допомагають та опікуються біженцями та людьми, які це потребують під час війни. До прикладу протестантські церкви Тернополя надали прихисток біля 40 тисячам людей. На початку війни євангельські церкви об'єдналися та створили координаційний штаб і волонтери цілодобово допомагали людям, які були змушені покинути свої домівки [9]. Православна церква також доклала багато зусиль для допомоги потребуючим, надавала прихисток, та здійснювала різну гуманітарну допомогу. Інші церкви та релігійні напрямки також зробили багато для допомоги потребуючим під час повномасштабного вторгнення росії в Україну.

Соціальна робота церков та релігійних організацій в умовах війни в Україні має надзвичайно вагоме значення.

Особливе місце, тепер займає поняття – капелан. Згідно з законом України «Про Службу військового капеланства», статті 1, пункту 2 – «військовий капелан – особа, яка в установленому цим Законом порядку отримала мандат на право здійснення військової капеланської діяльності, уклала контракт про проходження військової служби на посадах осіб офіцерського складу (виключно на посадах Служби військового капеланства) та здійснює військову капеланську діяльність у підрозділах Збройних Сил України, Національної гвардії України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та Державної прикордонної служби України на підставах та в порядку, передбачених цим Законом» [4].

Згідно з Розділом 2 статті 6 вищезазначено закону, передбачається також створення Міжконфесійної ради з питань військового капеланства, метою, якої є «забезпечення міжконфесійної злагоди та порозуміння» [4]. До неї входять представники тих релігійних напрямків, священники яких обіймають посади військових капеланів в ЗСУ. В Україні наразі приблизно понад 300 священників та богословів від 13 релігійних організацій [18].

Висновки. Церква та релігійні організації загалом є невід’ємною частиною існування багатьох суспільств в різних країнах світу, не виключенням є і Україна. В Україні церква має вагоме значення в суспільстві, вагома кількість громадян визначають себе як віруючі. Згідно з законодавством в Україні церква і держава відокремлені одна від одної, церква не втручається в справи держави, держава не втручається в справи церкви, якщо вона не порушує закон. Найпоширенішою релігією в Україні є – православ’я, також в Україні поширений – католицизм, греко-католицизм, протестантизм та інші релігійні напрямки. З початком повномасштабної війни церкви організували прихистки для біженців, та докладали багато зусиль, щоб допомогти потребуючим.

Джерела:

1. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://dessa.gov.ua/>
2. Друга річниця отримання Томосу. Чому не всі парафії можуть перейти до ПЦУ. *Суспільне новини*. URL: <https://suspilne.media/94007-druga-ricnica-otrimanna-tomosu-comu-ne-vsi-parafii-mozut-perejti-do-pcu/>

3. Держетнополітики: У 2024 році з УПЦ МП до ПЦУ перейшли 218 релігійних громад. URL: <https://imi.org.ua/news/derzhethnopolityku-u-2024-rotsi-z-upts-mp-do-ptsu-perejshly-218-religijnyh-gromad-i65697>
4. Закон України «Про Службу військового капеланства». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text>
5. Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>
6. З УПЦ (МП) до ПЦУ перейшли 218 релігійних громад у 2024 році – Держетнополітики. URL: <https://df.news/2024/12/25/z-upts-mp-do-ptsu-perejshly-218-relihijnykh-hromad-u-2024-rotsi-derzhethnopolityku/>
7. Конституція України. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
8. Палінчак М. М., Кухарчик Рудольф, Стебляк Д. М., Пупена В. В. Релігійний чинник у міжнародних відносинах: навч. посіб. Ужгород: Поліграфцентр “Ліра”, 2020. 240 с.
9. Прихистили майже 40 тисяч людей: допомога протестантських церков Тернополя в час війни. *Суспільне Тернопіль*. URL: <https://suspilne.media/ternopil/403190-prihistili-majze-40-tisac-ludej-dopomoga-protestantskih-cerkov-ternopola-v-cas-vijni/>
10. Протестантські організації та об'єднання у 2020-2021 роках: основні фактори динаміки кількісних і якісних змін. URL: <https://sobor.com.ua/news/protestantski-organizaciyi#:~:text=%D0%86%D0%B7%20%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%BA%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9,%D1%81%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%8E%D1%82%D1%8C%2010774%20%E2%80%94%20%D1%86%D0%B5%2029%25>
11. Релігія. *Державна служба України з етнополітики та свободи совісті*. URL: <https://dessa.gov.ua/religion/>
12. Релігія в полум'ї війни: як Росія репресує Українську Церкву на тимчасово окупованих територіях. *УНІАН*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3867448-religia-u-polumi-vijni-ak-rosia-represue-ukraïnsku-cerkvu-na-timcasovo-okupovanih-teritoriah.html>
13. Релігія у часи війни: моніторинг пошкоджених споруд та змін у діяльності громад. Звіт за проектом «Релігія в огні» (24 лютого

- 2022 року – 24 серпня 2024 року). Київ: Видавництво Руслана Халікова, 2024. 34 с. URL: <https://www.mar.in.ua/wp-content/uploads/2024/11/Religion-on-Fire-Report-2024.pdf>
14. Рівень релігійності, довіра до Церкви, конфесійний розподіл та міжцерковні відносини в українському суспільстві (листопад 2023р.). *Центр Розумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-reliiginosti-dovira-do-tserkvy-konfesiinyi-rozpodil-ta-mizhtserkovni-vidnosyny-v-ukrainskomu-suspilstvi-lystopad-2023r>
 15. Томос про автокефалію ПЦУ підписали два роки тому. *УКРАЇНФОРМ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3165989-tomos-pro-avtokefaliu-pcu-pidpisali-dva-roki-tomu.html>
 16. Томос про Автокефалію Православної Церкви України, Патріарший і Синодальний томос надання автокефального церковного устрою Православній церкві України. *Інститут історії України НАН України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=tomos_pro_avtokefaliju
 17. Українські євангелісти потребують підтримки Америки. URL: https://lb.ua/news/2024/04/05/607110_ukrainski_ievangelisti_potrebut.html
 18. У ЗСУ зараз служать понад 300 священників від 13 релігійних організацій. *УНІАН*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3915493-u-zsu-zaraz-sluzat-ponad-300-svasennikov-vid-13-religijnih-organizacij-stratkom.html>

РОЗДІЛ 9

УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ДО ОБ'ЄДНОНОЇ ЄВРОПИ

Анатолій КРУГЛАШОВ

Вступ. Процеси європейської інтеграції є надзвичайно важливими для долі нашої країни і для перспектив розвитку всієї Європи, а може й світу. В умовах російсько-української війни, коли стан міжнародної (не)безпеки, ерозія і крах міжнародного правопорядку та міжнародного права показали свою значимість і вразливість, проблеми вступу України до ЄС і до НАТО набули особливого значення як для нашої держави, так і для її партнерів. Щоб адекватно розуміти, на якому етапі європейської інтеграції перебуває наша країна, які кроки нею вже зроблені на цьому шляху, а які ще необхідно зробити, потрібно здійснити ретроспективний аналіз цього процесу. Актуальність зберігають уточнення цілей і завдань європейської інтеграції, критичний аналіз їх реалізації, основних здобутків, а також тих проблем, які залишаються невіршеними та потребують належної уваги і зусиль, як з боку української влади, так і українських громадян і громадянського суспільства.

Для більш об'єктивної оцінки траєкторії розвитку нашої країни в системі координат її державної незалежності, варто пригадати, що Україна вже була в одному Союзі. Він називався Радянським Союзом і в ньому вона не знайшла задоволення своїх потреб, а навпаки піддавалася процесам денаціоналізації, русифікації й визискування ресурсів, демографічних і природних. УРСР лише формально мала статус держави, яка мала право на вихід із Радянського Союзу. Врешті-решт, в умовах розпаду Радянського Союзу, падіння авторитету центральної влади, зміцнення місцевих регіональних номенклатурних еліт, тиску на них з боку нових опозиційних суспільно-політичних сил, на порядок денний під час серпневого путчу 1991 р. остаточно вийшло питання про державну незалежність України. Україна, як й інші тоді ще радянські союзні республіки, включно з Росією (РСФСР), залишила Радянський Союз. Проте цей процес як у політичній, так і юридичній площині тривав до кінця 1991 р.

Геополітичний вимір України. Геополітичний та інтеграційний вимір України в умовах щойно здобутої державної незалежності був

складним і болісним. Переважали невизначеність і нерозуміння того, що нас чекає у майбутньому, з ким разом варто його будувати [14, с. 133]. Мали місце як завищені очікування швидкого росту добробуту і відсутності безпекових загроз, так і страх перед тими труднощами, які неминуче постають на шляхах розвитку нової незалежної держави. В цих складних умовах наростання соціально-економічної кризи та політичної турбулентності ставлення української влади і суспільства до питань інтеграційного вибору, цивілізаційного вектору розвитку нової держави були достатньо неодноточним і навіть суперечливим [21, с. 145 – 147].

Якщо спростити, то принципові можливості вибору поставали у такому вигляді. Перший, ізоляціоністський, тобто відмова від будь-якої інтеграційної стратегії. Згідно з цим підходом, Україна повинна була залишатися самостійною, суверенною, ні від кого незалежною і ніким у своєму суверенітеті необмеженою державою. Самодостатньою і нейтральною (насправді ізольованою від світу). Цей вибір в основному відстоювали окремі праві сили. Вони аргументували таку пропозицію тим, що Україна надто довго була під різними владами, під різними режимами і країні нарешті повернутися до самої себе, до своїх власних потреб, витоків і не обмежувати свої можливості зобов'язаннями щодо тієї чи іншої інтеграційної потуги. Попри те, що така аргументація базувалася на національно-патріотичних почуттях, цей вибір був насправді ілюзорний, тому що міг вести дорогою автаркії, геополітичної вразливості і в кінці кінців залишав державу як без чітких геополітичних та стратегічних цінностей і орієнтирів, так і позбавляв надійних партнерів і союзників.

Наступний вибір – тоді виглядав як східнослов'янський, насправді ж швидко еволюціонував у проросійський та євразійський. Він був більш очевидний й отримував на той час досить широку суспільну підтримку. Угоди в Біловезькій пущі, створення СНД і демонтаж СРСР спиралися на уявлення правлячих еліт в Росії (і не тільки в Росії) про те, що розпад СРСР неминучий, але на його місці раніше чи пізніше постане якесь нове об'єднання нових незалежних держав і це об'єднання буде концентруватися навколо Росії і власне й спрямовуватись нею. Так поступово формувався цей євразійський, в дійсності – проросійський вибір шляху розвитку пострадянських держав. Для України його реалізація становила небезпеку поступової, а врешті-решт повної втрати незалежності, посилення не

тільки енергетичної, економічної, безпекової, але й інформаційної та культурної залежності від Росії. Такий вибір насправді був би шляхом до дезінтеграції української нації і нового демонтажу Української держави.

Євразійський шлях українське суспільство, а під його тиском і влада, хоч і не одразу, поступово, але все більше відкидала. Остаточними поворотними моментами в стратегічних орієнтаціях України можна вважати події спершу Помаранчевої, а потім Революції Гідності, які і завершили історію цієї достатньо потужної на початках незалежності орієнтації на євразійську, проросійську пострадянську інтеграцію.

У контексті поступового наростання безпекових загроз Україні, все більш важливим питанням була євроатлантична інтеграційна складова й напрямок нашої зовнішньої політики. І не тільки зовнішньої, але й внутрішньої політики. Треба зауважити, що євроатлантична інтеграція України була хоч і вкрай необхідною для нашої держави, але і для влади, і для більшої частини суспільства розуміння її життєвої важливості приходило з певним, на жаль, критичним запізненням. Давались знаки як стереотипи радянського мислення, так і цілеспрямовані пропагандистські та інші підривні зусилля Кремля з недопущення успішного розвитку євроатлантичного курсу нашої держави. Хоча цей вектор державної політики і пов'язаний з європейською інтеграцією, але не в безпосередній спосіб. Варто нагадати, що більшість країн ЄС є членами НАТО, але не всі. Рівночасно, як і більшість країн НАТО є членами ЄС, але теж далеко не всі. Таким чином, ця взаємозалежність і взаємозумовленість є досить високими, але не зобов'язуючими. Для України, насправді, поєднання європейського інтеграційного та євроатлантичного курсу є життєво важливими. Але в рамках проблематики нашого розділу цей сюжет ми можемо в певній мірі оминати увагою.

Як визначальний поступово формується європейський вибір України. Він спирається на поступове усвідомлення того, чому для нас важлива Об'єднана Європа, яке значення і цінність для нашої держави має наближення і входження до ЄС. Цей вибір стверджується у тривалому й запеклому як внутрішньополітичному, так і зовнішньополітичному протистоянні, досягаючи після Революції Гідності та початку російсько-української війни значення основи

національно-політичної консолідації українських громадян і суспільства в цілому [29, с. 519 – 532].

Тут варто спробувати провести певне порівняння між СРСР і Європейським Союзом. Адже хоч і там, і там присутні терміни «Союз», все ж таки вони – зовсім відмінні політичні конструкції. СРСР складався з 15 (а деякий час навіть 16) союзних республік, зібраних Кремлем після більшовицького перевороту та придушення як національно-визвольних рухів, так знищення опозиції на більшості теренів колишньої Російської імперії. Ця держава сформувалась шляхом становлення тоталітарного режиму, надцентралізованого державного управління, яке пронизувало всі сфери економічного, соціального, політичного, культурного і духовного життя. І відповідним чином СРСР, набувши статус після Другої світової війни однієї з двох супердержав, залишався найбільшою в світі територіально країною, яка накопичувала величезний тягар проблем. Їх вирішенню зовсім не сприяв майже всеохоплюючий ідеологічний тиск і силовий контроль секретних служб і репресивних органів, насамперед КДБ СРСР та його попередників. У цій державі декларувалася вся повнота свобод і прав людини, але вона насправді була фіктивною. Навпаки, ті, хто пробував ними скористатися, зазнавали переслідування, репресій, могли втратити не лише власну свободу, але й життя. Під прапором радянського інтернаціоналізму здійснювалась насправді колонізація та імперське визискування підкорених народів, логіка якої була започаткована ще Російською імперією, а перед тим Московським царством. Ця колонізація супроводжувалася також тотальною русифікацією, яка особливо жорстко і послідовно поширювалася на українців і білорусів, хоча ними не обмежувалась [2].

Чому варто про це згадати? Перш за все тому, що громадяни України, які обирали свої політичні преференції і визначались із підтримкою або протидією тому чи іншому інтеграційному вибору України, були виховані в СРСР й мали своїм індивідуальним та колективним досвідом саме радянську минувшину. Тому будь-які їх судження та і сам політичний вибір визначались сприйняттям і ставленням саме до цього досвіду, і на цій основі його порівнянням з альтернативними моделями майбутнього новопосталої незалежної держави. По-друге, вести мову про те, що СРСР і Європейський Союз мають спільні риси – це прояв або невігластва, або результат

впливу пропагандистських кліше, поширюваних певний час російською пропагандою. З іншого боку, та ж сама російська пропаганда, російський дискурс нерідко використовує підміну понять, мовляв, як тут не порівнювати, Росія – імперія, і Європейський Союз теж імперія. Тож, обом імперіям варто порозумітись і визначитись зі своїми сферами впливу.

На наш погляд, визначення Європейського Союзу через категорію «імперія» є безпідставним, хоча воно зустрічається і в українській літературі [30]. Адже ЄС – це суто добровільне об'єднання правових, соціальних і найголовніше – демократичних держав, кожна з яких опинялась у його складі виключно шляхом власного суверенного демократичного вибору. Всі вони мають право на вихід із цього об'єднання, і можуть вільно ним скористатись, як це продемонструвала не так давно Великобританія (що вступила в Європейські спільноти з третьої спроби). В цьому Союзі забезпечується верховенство права, панує повага до громадянських прав і свобод. І дуже важлива відмінність для українців, полягає в тому, що при вирішенні соціальних, економічних, політичних та інших проблем у ньому використовуються ненасильницькі методи, на відміну від тих, які панували в СРСР. Натомість триває пошук не просто демократичних за змістом і формою рішень, але й прагнення досягти у ключових питаннях консенсусних рішень. Окрім того, Європейський Союз безумовно є об'єднанням держав, які мають, в цілому, досить високий рівень усвідомлення своєї не лише європейської, тобто регіональної, але й глобальної місії, відповідальності за підтримання миру і безпеки, подолання тих кричущих розривів, які існують між глобальним Півднем і Північчю, високорозвиненими країнами і країнами, що розвиваються.

Тому, згадуючи один Союз, і порівнюючи його з іншим, ми повинні розуміти, що Європейський союз і Радянський союз – це протилежні і, скажімо так, різної якості явища в історії людства. Ставити їх на один щабель і порівнювати як подібні за своєю сутністю – це є проявом наукової некоректності. Необхідно також брати до уваги, що СРСР був державним утворенням, а ЄС є інтеграційним об'єднанням суверенних країн, а не окремою державою.

Переходячи до розгляду питання про історію формування відносин між новопосталою Україною та Європейським Союзом, зауважимо, що час появи Європейського Союзу і України як незалежної

держави був близьким. Адже Маастрихтська Угода була підписана у лютому 1992 р., її ратифікація завершилася 1 листопада 1993 р. Але вже 2 грудня 1991 р. Європейська комісія від імені Європейських спільнот визнала Незалежність нашої держави і висловила своє бажання розвивати з нею політичний діалог, співробітництво на шляхах спільної відповідальності за побудову демократичної, правової і безпечної Європи [4, с. 102]. Проте перші роки цього діалогу, були дуже складними. Українська держава зустрілася із багатьма викликами, загрозами і критичними проблемами. Влада в Україні мала постноменклатурний характер [7], а радянська номенклатура виховувалась і готувалась до функціонування не як майбутня державницька еліта, а навпаки як апарат колоніальної централізованої адміністрації, керованої з Москви. Окрім браку готовності і спроможності керувати новопосталою державою для політичної еліти та й суспільства в цілому Європейський Союз був ледь не міфічною конструкцією, малозрозумілою, щоправда, привабливою. Останнє засвідчував навіть масовий тренд на використання такої термінології як єврошопи, євроремонти, євростандарты тощо. Але розуміння того, чим є Європейський Союз, що якраз формувався у цей час, було дуже поверхневим. Так само з боку Європейського Союзу та його країн існувало дуже слабке уявлення про історію України, її культуру та національну самобутність. Нерідко Україна сприймалася як складова частина Росії, а перед цим Радянського Союзу, Російської імперії [13, с. 33–35]. І, власне кажучи, суттєвої різниці між українцями і росіянами, різниці між Україною і Росією чимало європейських політиків та і багато західних аналітиків, які формували науковий дискурс і громадську думку, не зауважували й не акцентували. Ці небезпечні ілюзії та помилки відіграли відверто негативну роль у формуванні політики ЄС щодо пострадянського простору та України зокрема.

Спершу стосунки Україна-ЄС базувались переважно на попередній правовій радянській основі. Першим важливим проявом взаємного визнання стало підписання Угоди про партнерство і співробітництво (УПС) між Україною і Європейським Союзом, яке відбулось під час першого візиту до Брюсселю в червні 1994 р. Леоніда Макаровича Кравчука. Він став і останнім його державним візитом до ЄС [15]. Адже після другого туру виборів Л. Кравчук поступився владою на користь наступного президента – Леоніда Да-

ниловича Кучми. Дуже показовим фактом є те, що ратифікація цієї угоди з боку України тривала недовго. А от в Європейському Союзі вона продовжувалась понад 3 роки, оскільки вступила в дію лише у березні 1998 р. Між іншим, це показувало не тільки неповороткість, повільність дії бюрократичної машини Європейського Союзу, що стосується ратифікації міжнародних угод. Тривалість процесу продемонструвала інерцію несприйняття України як нової незалежної держави, рівноцінного і, додамо, бажаного партнера.

Тим не менше, ця двостороння і багатостороння співпраця розпочалася. Проте, вона не була унікальною, тому що такий же самий формат був запропонований практично усім пострадянським державам, за винятком країн Балтії, які успішно йшли шляхом від асоціації з Європейським Союзом і отримання статусу кандидатів на вступ до майбутнього членства в ЄС, яке отримали під час великого розширення 1 травня 2004 р. Натомість у випадку України, навіть виконання значно скромніших вимог УПС [17] виявляло проблеми наших двосторонніх і багатосторонніх взаємин. Імплементацийний процес супроводжувався серйозними труднощами: з боку Європейського Союзу до нас висувалися чимало зауважень, а з боку України також існувало невдоволення ставленням Брюсселю, символічної столиці Європейського Союзу і його керівних інституцій до європейських прагнень і устремлень України.

Тим не менше, важливим наступним кроком назустріч Україні з боку Європейського Союзу стала Спільна стратегія Європейського Союзу, яка була ухвалена в грудні 1999 р. на Хельсінкському саміті Європейського Союзу [25, с. 245]. В ній вперше оприлюднені два принципово важливі положення. Перше, це визнання з боку Європи проєвропейських прагнень України. І це було важливою зміною від попередньої позиції ЄС. А друге, це визнання того, що Європейський Союз надаватиме нам тим більшу допомогу, чим більше ми будемо реформуватися і наближатися до його стандартів і норм.

Поворотним, не тільки з політичної, але й ціннісної і психологічної точки зору моментом у наших двосторонніх відносинах треба визнати події Помаранчевої революції. Тоді українці масово вийшли на вулиці та майдани захищати не лише своє право обирати власних президента і владу в цілому, але також і демократичний, європейський вектор свого майбутнього. Відповідно, позитивні надбання Помаранчевої революції були закріплені досить важливими

рішеннями [1, с. 125 – 128)]. Зокрема «План дій», відкладений ЄС до реалізації після фальсифікацій під час другого туру виборів, був доповнений 10 новими пунктами. Він почав втілюватись у життя після візиту віце-прем'єр-міністра з питань європейської інтеграції Олега Рибачука у Брюссель, де він і був підписаний у лютому 2005 р. Таким чином, залишаючись у відносно тісних рамках політики сусідства і її інструментарію, Україна отримала більш потужні стимули й імпульси для свого діалогу і взаємодії з Європейським Союзом [11].

Треба згадати, що з точки зору внутрішньої логіки процесів, українська політика європейської інтеграції в своєму розвитку містила такі ключові віхи. Це насамперед прийняття в 1993 р. (можна стверджувати, що на рівні більше декларативному, аніж нормативному) в Постанові ВРУ «Про основні напрями зовнішньої політики України» мети європейської та євроатлантичної інтеграції [3, с. 4–5]. Але саме формулювання, яке містилися в цьому першому законодавчому акті, що визначав правовий фундамент нашої зовнішньої політики, було дещо суперечливим і надто загальним. Воно залишало відкритим питання, європейська інтеграція має закінчитись чим? Нашим вступом до Ради Європи, який відбувся вже за пару років, чи все-таки набуттям членства в Європейському Союзі. Щодо євроатлантичної інтеграції, теж саме: чи нам достатньо стати членами новоутвореної Організації безпеки та співробітництва Європи (ОБСЄ), чи все-таки мова йде саме про вступ до НАТО? Якраз такі двозначності робили ці положення, з одного боку, гарними для сприйняття загалом, але надто не конкретними як стратегічні орієнтири для держави і її системи публічного управління.

Важливішим і більш конкретним документом стала Стратегія європейської інтеграції України, яка була затверджена Указом президента України Леоніда Кучми в 1998 р. [22, с. 67]. І якраз тут було чітко, недвозначно сформульовано, що стратегічною метою української держави є повноцінна європейська інтеграція, тобто, вступ до Європейського Союзу. За короткий час, у травні 2000 р., Стратегія була розвинута, деталізована і конкретизована Програмою європейської інтеграції. З тих пір багато документів на рівні Верховної Ради України, Кабінету Міністрів, окремих міністерств і відомств, визначали ті чи інші аспекти реалізації стратегії і програми європейської інтеграції України [9].

Ключовими фазами імплементації цих документів були наступні кроки. Підкреслимо, що проминаємо увагою другорядні етапи їх виконання. Насамперед, Програма визначала, що в 2003-2004 рр. ми повинні стати повноцінними членами Світової організації торгівлі (СОТ), що відкривало нашій державі дорогу до тісної партнерської економічної співпраці з Європейським Союзом. Без цього успіху не могло йти мови про подальшу європейську економічну інтеграцію України. Це важливе завдання було реалізовано у травні 2008 р., коли Україна стала повноцінним членом СОТ. Але тут треба звернути увагу, що термін реалізації цього завдання був визначений на 2003 – 2004 рр., а воно було реалізованим лише у 2008 р. Тобто, можна вести мову про 4–5 років запізнення з його виконанням. Наступне завдання було поставлене перед українською дипломатією не пізніше 1996 р. і про нього офіційний Київ став говорити активно з початку 2000-х рр. Згідно з ним, до 2005 – 2006 рр. Україна мала набути статус асоційованого члена Європейського Союзу. Ми цього також домоглися, але ще з більшим запізненням. А саме підписання Угоди про асоціацію відбулось у 2014 р., після успіху Революції Гідності. Ратифікована вона і увійшла в дію в повному обсязі лише з 1 вересня 2017 р. Констатуємо, що і ця ціль була нами досягнута, але із запізненням на роки.

Нарешті, останній момент, який варто відзначити, що Україна мала подати заявку на вступ до ЄС. Цей крок було визначено цілком логічно. Адже Київ сам не міг визначати, коли Україна стане повноцінним членом ЄС, без згоди на те з боку керівних органів ЄС і всіх без винятку країн-членів. Цей крок був запланований на 2011 – 2012 рр. Проте до повномасштабного вторгнення Росії в Україну, ні один президент України не брав на себе сміливість подавати цю заявку. Головним чином саме тому, що Україна не відповідала основним копенгагенським критеріям до країни-кандидатки, а тому така заявка не отримала б перспектив позитивного розгляду.

Тут доречно, розмірковуючи про ключові аспекти європейської інтеграції України, її здобутки, досягнення, затримки і недоліки, згадати, що серед українських політиків не бракувало прихильників європейської інтеграції і ряд президентів декларували себе її ініціативними прихильниками. Серед них, насамперед, треба відзначити роль Віктора Ющенка. Полюбляв демонструвати прихильність європейській і євроатлантичній інтеграції Петро Порошенко. Не

відмовився від цього курсу, хоча спершу проявляв певну невизначеність, Володимир Зеленський. Але як би там не було, все-таки не українські політики тільки і не українські можновладці, чи разом з ними українські публічні службовці (роль і значення яких недооцінювати неможливо), відіграли ключову роль у виборі Україною європейського курсу і його реалізації. Ініціативну, спрямовуючу, визначальну роль відіграло і відіграє організоване українське суспільство, громадянське суспільство України. Саме воно виступало «замовником» цього курсу, наповнюючи його своїм ентузіазмом, підтримкою і енергією. Якраз у контексті подій двох революцій, Помаранчевої революції і Революції гідності, громадянське суспільство довело, що для українців, активної їх частини, європейська інтеграція – не абстрактне гасло, якась ілюзорна мрія, це насправді той ціннісний, цивілізаційний, геополітичний та стратегічний вибір, який відповідає принципам очікуванням, сподіванням і потребам українців і України цілому.

Саме з цієї перспективи варто розглядати значення підписання Угоди про асоціацію України і ЄС, її ратифікацію, а потім і реалізацію узгоджених положень цього документу. Нагадаємо, що перемовини про асоціацію почалися ще за президентства Віктора Ющенка, які він ініціював і його команда активно це підтримувала. На їх думку, в зв'язку з завершенням 10-річного терміну дії Угоди про партнерство і співробітництво, Україна повинна була отримати принципово новий формат взаємодії з ЄС. І власне цим форматом має бути Угода про асоціацію Україна-ЄС [5, с. 4–5]. Як це раніше зробили наші західні сусіди – Польща, Словаччина, Угорщина, звичайно, балтійські посестри – Естонія, Латвія і Литва. На цьому кроці наполягала українська дипломатія, українські політики, треба також наголосити, українські експерти і активісти, лідери громадської думки і громадянського суспільства.

Спершу, реакція офіційного Брюсселю та й ключових європейських столиць, а насамперед, мова йде про Париж і Берлін, була дуже обережна і стримана. Так, наприклад, Н. Саркозі і А. Меркель пропонували нам такий формат як Угода про співробітництво плюс. Тобто, це означало – нічого принципово не міняти, але щось додати до змісту попередньої УПС, для того, щоб, так би мовити, захопити Україну до подальшої співпраці з ЄС, але без жодних серйозних зобов'язань із його боку. Цю сумнівну пропозицію Київ справедливо

відкинув. Потім з'явилася ідея Угоди про стратегічне партнерство, яка взагалі не вносила жодної доданої вартості до розвитку взаємних стосунків. Адже ще в 1990-ті роки обидві сторони визнали один одного, як на двосторонньому рівні, так і на багатосторонньому рівні, стратегічними партнерами. Нарешті, під тиском друзів України в ЄС, і під натиском української дипломатії, громадянського суспільства, експертного середовища, політиків, сторони прийшли до порозуміння, що наступним форматом угоди повинна стати саме Угода про асоціацію України-ЄС.

Отже, ще за президентства В. Ющенко розпочався діалог в форматі Порядку денного Асоціації України-ЄС [27, с. 88] і він досить активно тривав до завершення його каденції. Коли ж до влади прийшов президент В. Янукович, він спершу твердо обіцяв, маніпулюючи цими обіцянками, що він і його політична команда виступлять справжніми прихильниками європейської інтеграції і Угода про асоціацію буде безумовно підписана. Але на перевірку подій 2013 р., ці обіцянки виявилися пустопорожніми і невиконаними. Уряд М. Азарова, і сам В. Янукович невдовзі це підтвердили у жовтні-листопаді 2013 р., згортаючи курс на європейську інтеграцію під тиском Росії і безпосередньо В. Путіна та його політичної команди. Всі вони разом намагалися розгорнути розвиток України від європейського і євроатлантичного вибору в бік Росії [19, с. 20].

Доречно згадати, що євроатлантичний вибір Януковичем був легально скасований у новій редакції Закону про засади зовнішньої політики, але євроінтеграційний курс там залишався незмінним. Отже, ця несподівана для українського суспільства і партнерів України в ЄС відмова від підписання угод на Вільнюському саміті Східного партнерства 2013 р., вкрай негативно була сприйнята українським суспільством, значною частиною політиків, звичайно, громадянськими активістами та вітчизняними експертами. Такі зрадницькі дії призвели до появи і діяльності Євромайдану. Євромайдан, який об'єднав українську молодь, передусім, студентську молодь, переважно – позапартійну, мав на меті одну принципову вимогу, а саме – відновлення європейського курсу України і підписання Угоди про асоціацію на вільнюському саміті. Але уряд В. Януковича, як під зовнішнім тиском, в тому числі з кремлівськими фінансовими спонсорами, вдався у відповідь на ці законні вимоги до репресивної політики. Такі брутальні дії призвели до трансформації мирного, мо-

лодіжного проєвропейського протесту, у прямий конфлікт діючої на той момент влади з українським суспільством в цілому, що досяг кульмінації у подіях Революції Гідності. Тоді ціною жертв, але й свідченнями стійкості та героїзму українських громадян, Революція Гідності призвела до зміни влади в Україні. Внаслідок цього, новою владою було підтверджено європейський і євроатлантичний курс нашої держави [6]. Вже нова влада, спершу виконуючий обов'язки президента О. Турчинов, а потім уже новообраний президент П. Порошенко, разом із новим прем'єр-міністром А. Яценюком, урядом і Верховною Радою, пішли шляхом не тільки декларування, але і реальних кроків щодо прискорення європейської інтеграції України.

Тут знову варто наголосити на висновку, що підтверджений всією історією розвитку української державності за роки Незалежності в цілому і розвитком європейської інтеграції зокрема. Коли мова йде про рушіїв цих процесів, їх ключових суб'єктів і акторів, треба відзначити значення політичної еліти. Своє значення відіграла важливість впливу тієї частини бізнес-еліт, яка зрозуміла, що Росія, особливо ж при путінському режимі, не залишатиме для них перспектив збереження своїх багатств і привілеїв. В основі механізмів втілення в життя цілей європейської інтеграції безумовно значна роль належить публічним службовцям України. Але ключовою силою, рушійною потугою європейської інтеграції України було і є українське громадянське суспільство [12].

Виконання угоди про асоціацію і її складових було вкрай важливим для України. Так, Угода про всеохоплюючу і поглиблену зону вільної торгівлі (ВПЗВТ) відкривала українським товарам і послугам шлях до ЄС, а відповідно європейським товарами і послугам – до українських споживачів. Вона відкривала дорогу для тіснішої, подальшої економічної інтеграції України. Власне кажучи, ця угода передбачала можливість інтеграції української економіки поетапно, звичайно, з виконанням необхідних вимог у Єдиний внутрішній ринок ЄС. І, звичайно, це визначало перспективу глибинної модернізації, європеїзації нашої економічної системи, економічної політики, отже, і стандартів захисту інтересів і прав споживачів. Усе це і багато чого іншого є вкрай важливим для добробуту і заможності наших громадян, а водночас і для подальшого розвитку і зміцнення нашої держави. Звичайно, ці процеси складні і витратні, вони вимагають серйозної і відповідальної роботи від всіх їх учасників,

для того, щоб відповідати вимогам Єдиного внутрішнього ринку ЄС, його правовим засадам і процедурам функціонування. Це дуже конкурентні і жорсткі умови. Але тим не менше, створення ВПЗВТ є неминучим і важливим етапом європейської інтеграції нашої держави [28, с. 99–102].

Політичний компонент Угоди про асоціацію теж був важливий для України, оскільки він інтенсифікував і переводив на якісно новий рівень наш політичний діалог з Європейським Союзом, участь нашої держави у його зовнішній і безпековій політиці, певним чином посилюючи взаємні зобов'язання щодо взаємодії України та Європейського Союзу. Вкрай важливим жестом солідарності Європейського Союзу і європейських інституцій з українськими громадянами було рішення про запровадження безвізового режиму для короткотривалих поїздок українських громадян до Європейського Союзу. Воно продемонструвало, що попри умови російсько-української війни, часткову окупацію територій України і саме головне, наявність таких хронічних хвороб нашої держави, як корумпованість у цілому, і тих органів, які, наприклад, забезпечували видачу закордонних біометричних паспортів зокрема, незважаючи на всі ці недоліки і застереження, Європейський Союз надав українським громадянам режим безвізових подорожей до ЄС. Такий символічний і водночас прагматичний жест був дуже важливий для формування особистого досвіду відвідування ЄС мільйонами громадян України.

Подальше виконання Угоди, яка дуже ретельно і тривалий час готувалася, згідно з якою Україна цілком вільно і усвідомлено взяла на себе масштабні зобов'язання виявився складним і суперечливим. Імплементация відбувалася з різними темпами і з відмінною якістю [18]. Так, наприклад, за 2017 р. виконання Угоди розбіжності успішності за різними параметрами коливались від 20 до більше 80 %, а в цілому десь понад 41%, що не обіцяло досить доброї динаміки. Наступний рік – майже 52% виконання за офіційними урядовими оцінками [23, с. 240]. Пізніше ситуація почала вирівнюватися і Україна почала краще, хоча все одно з недоліками та зволіканнями, виконувати цю угоду. Найкращим чином, наприклад, у сфері корпоративного права, у публічній сфері, подоланні технічних бар'єрів у торгівлі й інше. На жаль, найгірше – це в сфері освіти й захисту інтелектуальної власності і, як не дивно, у сфері агрополітики і розвитку сільських місцевостей. Це дуже дивні моменти, але виконання Угоди про асоціацію

вкотре показало наші хронічні проблеми, які пов'язані з тим, що Україна з достатньою легкістю бере на себе міжнародні зобов'язання, але надалі й нерідко зі значними труднощами їх виконує. Це помітно не тільки з точки зору якості виконання, але з погляду на своєчасність реалізації цих добровільно взятих на себе зобов'язань.

Тим не менше процес виконання Угоди продемонстрував, що він відбувався знову таки під значним впливом і тиском громадянського суспільства, коаліцій його інституцій (достатньо згадати, наприклад, діяльність коаліції громадянських організацій Реанімаційний пакет реформ (РПР)). Це засвідчує, що громадянське суспільство і після Революції Гідності та початку російсько-української війни виступало основним рушієм і опорою реалізації євроінтеграційних реформ і євроінтеграційного курсу нашої держави.

Визначальний момент в євроінтеграційному поступі нашої країни відбувся в трагічні для України дні повномасштабного вторгнення Росії в нашу державу, коли 24 лютого 2022 р. держава-агресор перейшла до масованої і нічим не спровокованої атаки на суверенні території української держави, намагаючись загарбати нові українські землі, окрім раніше незаконно захоплених Росією територій в Автономній республіці Крим і частині Донецької та Луганської областей. Якраз у ці критичні моменти українська влада, президент, голова Верховної Ради та прем'єр-міністр, зробили, на наш погляд, абсолютно правильний, адекватний крок, подавши Заявку на вступ України до ЄС. Треба відзначити, що вона була розглянута ЄС позитивно у безпрецедентно короткий час. Вже наприкінці червня цього ж 2022 р. Україна була визнана країною-кандидаткою на вступ до ЄС [8, с. 346]. Стратегічно важливо й те, що це було рішення, ухвалене не тільки для України, а й для Молдови, чия майбутність, безпека і саме державне існування величезною мірою залежить від збереження і розвитку незалежної України.

Таким чином, рішення ЄС виявилось позитивним і відкрило перед нами нові геополітичні та ціннісні перспективи. Звичайно, ці перспективи означали, що Європейський Союз брав на себе підвищені зобов'язання щодо допомоги нашій економіці, політичній системі, і Збройним силам у протистоянні російській агресії. Ця допомога є питанням № 1 як для України, так і для всього ЄС, Європи і подальшої долі світу. Але разом із цим, це означало, що і Європейський Союз бачить в нас ту державу, яка буде виконувати свої зобо-

в'язання і, зокрема, забезпечить своє успішне реформування на шляху до відповідності вимогам копенгагенських критеріїв [20, с. 12–14]. Адже ці критерії визначають економічну складову нашої стійкості, тобто здатність України формувати той рівень ринкової економіки, який дозволить їй витримувати конкурентний тиск на Єдиному внутрішньому ринку ЄС. Це означає і турботу української держави про забезпечення високих соціальних стандартів, які відповідають і Соціальній хартії, і іншим нормам і положенням соціальної політики і стандартів ЄС. Це означає, що зміцнення і подальший розвиток політичної демократії повинні залишатися постійною турботою не лише громадянського суспільства, але й Української держави, всієї політичної та управлінської еліти. Це, звичайно, також визначає здатність виконувати союзницькі зобов'язання і дотримуватись взятих на себе міжнародних обов'язків. У тому числі, перед ЄС.

У 2024 р., Європейський Союз після довгих коливань, зокрема всупереч численним спробам голови угорського уряду В. Орбана (який все більше відіграє сумнівну роль адвоката кремлівського диктатора) застопорити євроінтеграційний поступ України, все-таки спромігся досягти одностайної згоди країн-членів на відкриття перемовин про наш і Молдови вступ до ЄС, а це відкрита дорога до майбутнього членства в Єдиній Європі. Дорога відкрита, але складна, відповідальна і вимоглива.

Висновки. Підсумовуючи, можна відзначити наступне. Україна правильно обрала своєю стратегічною ціллю європейську інтеграцію. На цьому шляху наша держава зустрічалася з зовнішнім нерозумінням, браком підтримки і протидією. Достатньо згадати знамениту фразу відомого італійського політика, президента Європейської комісії Романа Проді, який заявив, що з таким же успіхом, як Україна, на членство ЄС можуть претендувати Нова Зеландія і Австралія [19]. Мовляв, це теж країни європейської культури. Це було, на нашу думку, проявом крайньої зверхності і, напевно, політичної нерозумності. Але тим не менше, це мало місце. І це не єдиний приклад, який можна згадати щодо несприйняття в ЄС України.

Українське суспільство також довгий час перебувало в стані цивілізаційного розколу і геополітичних вагань. Одна його частина прагнула європейської інтеграції. Але до початку російсько-української війни залишалася вагома частина тих, хто орієнтувався на міфічний союз Росії, України і Білорусі [16, с. 12–13]. На превеликий

жаль, в Україні не бракувало і досі не бракує політичних сил і інституцій, які виступають агентами «руського мира» й ідей так званого слов'янського трикутника. Лише після повномасштабного російського вторгнення в Україну склалася безпрецедентна ситуація, коли не просто переважна більшість, а понад 80% українців підтримують і європейську, і євроатлантичну інтеграцію України. Це нові якість і рівень суспільної консолідації, яких ще не було в історії країни [10]. Звичайно, в ній можна бачити і недостатньо глибоке розуміння частиною громадян не тільки того, чим є ЄС і НАТО, але й тих завдань, які нам належить виконати на шляху до них. Тим не менше, ця громадська підтримка є вагомим соціальним капіталом і потужним ресурсом для держави для проведення реформ, які наближають нас до повноцінного членства в ЄС.

Зрозуміло, що умови війни, створюють не лише можливості, але й вагомі перешкоди для прискороного вступу до ЄС. Вони накладають на нас додаткові зобов'язання, призводячи до витрат і найгірше – втрат, які ускладнюють наші реформи та дії в цілому. Незважаючи на це, ми повинні усвідомлювати, що вимоги ЄС до країни-кандидатки, копенгагенські критерії, перемовні кластери, які сформулювали для України, повинні бути виконані. Свої «домашні завдання» українці повинні виконати самі, звичайно, з допомогою своїх європейських партнерів, країн-членів і європейських інституцій.

Необхідне розуміння, що в умовах російсько-української війни, хаотичних спроб формування нового світопорядку, стратегічної невизначеності, непередбачуваності і появи нових загроз, як для України, так і ЄС, пріоритетне значення мають інтереси безпеки. Безпеки як військово-політичної, так і в самому широкому сенсі. Водночас, пріоритизуючи безпеку, нам не можна нехтувати ані демократичними надбаннями, процедурами і стандартами, ані правами людини. Та ж сучасна Росія є прикладом того, як політична еліта маніпулювала громадською думкою, запропонувавши їй сумнівний соціальний контракт: ви нам свободу дій і безмежну владу, а ми вам безпеку ціною ваших громадянських і політичних прав і свобод. На превеликий жаль, путнізована Росія нині є не просто авторитарною чи диктаторською країною. Росія вже набула суттєвих рис неототалітарної держави, ситуація в якій з правами людини, з політичними та громадянськими свободами стає дедалі гірше і тільки загострюється.

Необхідне також суспільне усвідомлення, що для успіху нашої європейської політики ми повинні проводити активний діалог не тільки всередині України між владою, суспільство, громадяни. Нам потрібний розвиток багаторівневого і всебічного діалогу з інституціями ЄС, його керівними органами, з державами-членами ЄС, на рівні національних урядів, регіональних влад і самоврядних інституцій, з громадами і нарешті з представниками усіх ключових сфер європейського громадянського суспільства. В цьому полілозі та багаторівневій комунікації є місце не тільки і навіть не стільки для влади, скільки для громадських активістів, для недержавних організацій, і, звичайно, для освітян і науковців.

Всі громадяни України є складовою частиною успіху і водночас запорукою подолання проблем, які виникли перед нами на шляхах збереження і розвитку нашої держави, її успішної європейської і євроатлантичної інтеграції. І ключовим гарантом успіху, його умовою є активна і результативна громадянська участь, залучення громадян до локального, регіонального, внутрішньодержавного і міжнародного діалогу України з приводу нашої майбутності, нашої європейської та євроатлантичної інтеграції. Тоді, коли ми будемо належно і своєчасно виконувати взяті на себе зобов'язання, спроможні формувати всебічну підтримку нашим європейським цілям в самій своїй країні і серед держав ЄС, наша європейська інтеграція перестане бути нарешті віддаленою метою і мрією. Вона стане повсякденною реальністю міцної, демократичної, правової і незалежної України.

Джерела:

1. Бульвінський А. Г. Роль України в процесах трансформації пострадянського простору. *Досвід та перспективи трансформації пострадянського простору в контексті інтеграційних та глобалізаційних процесів*: зб. наук. пр./за заг. ред. к. і. н., доц. АГ Бульвінського. 2019. С. 121–146.
2. Гриневич Л. В. Чи був Ралянський Союз імперією, а Ралянська Україна колонією : контури сучасних науковимх підходів. *Сторінки історії*. 2019. №. 49. - <http://historypages.kpi.ua/article/view/189577>

3. Грубінко А. В. Законодавче забезпечення зовнішньої політики України: проблема стратегічного планування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2018. С. 4–7.
4. Дерев'яно І. П. Динаміка політичного діалогу Україна–ЄС 1991–1993 рр. <https://www.libr.dp.ua/misc/vid/Evropeyski%20studii%20v%20Ukraine.pdf#page=101>
5. Кедровська Ю. Ми зобов'язані провести окрему дискусію щодо підписання Угоди про асоціацію Україна–ЄС. *Віче*. 2013. №. 23. С. 4–5.
6. Кобченко К. Євромайдан як акт європейського вибору українців. *Українознавчий альманах*. 2014. №. 16. С. 115–123.
7. Корнієнко В. О., Добіжа В. В. Політико-культурні орієнтації владної еліти періоду становлення незалежності. *ВНТУ*, 2009. <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11940/>
8. Коротка А. Вступ України до Європейського Союзу: проблеми та перспективи. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. №. 6 (12). С. 343–351.
9. Кравчук І. Удосконалення стратегічного планування європейської інтеграції України. *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України*. 2009. №. 4. С. 5–10.
10. Круглашов А. Вхідження України до ЄС та формування нової архітектури європейського континенту. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-spoeczne*. 2023. Т. 9. №. 2. С. 249–262.
11. Малик Я. Й., Паріляк О. С. Плани дій Україна–ЄС як інструменти забезпечення європейської інтеграції. *Ефективність державного управління*. 2015. №. 42. С. 13–20.
12. Машталір Х., Леськів С. Інтеграція України до Європейського Союзу як основа для розбудови громадянського суспільства. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. №. 6. С. 163–166.
13. Мітрофанова О. О. Підходи країн ЄС щодо України та Росії. *Проблеми зовнішньої політики та міжнародних відносин: Тези наукових конференцій відділу трансатлантичних досліджень/За заг. ред. канд. іст. наук, доц. СВ Толстова; ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України»*. 2021. С. 32–39.
14. Міщенко А. Б., Пугач А. В. Геокультурні трансформації українців у процесі європейської інтеграції. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2024. №. 13. С. 130–146.
15. Наконечний В. І. Особливості політичного діалогу України та Європейського Союзу (1991–2004 роки). *Актуальні проблеми*

- міжнародних відносин*: Збірник наукових праць. Випуск. Т. 122. С. 51–58.
16. Новакова О. В. Тенденції формування геополітичних орієнтацій громадян в сучасній Україні. *Вісник Донецького національного університету. Серія: Політичні науки*. 2016. №. 1. С. 53–57.
 17. Палагнюк Ю. В. Механізми співробітництва між Україною та ЄС відповідно до Угоди про партнерство та співробітництво. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. №. 6. С. 135–141.
 18. Панфілова Т. О. Організація виконання Угоди про асоціацію з ЄС в Україні. *Ефективність державного управління*. 2017. №.3. С. 98–104.
 19. Потехін О. В. «Президент проти нації–2010–2013» Частина 1. Загроза зростає. Хто винний? *Зовнішні справи. ІСТОРИЧНІ НАУКИ*. 2014. №. 10. С. 20–25.
 20. Расторгуєва Н. Ключові етапи адаптації *acquis communautaire* до правової системи України: історичний огляд. *ScienceRise: Juridical Science*. 2024. №. 2 (28). С. 12–21.
 21. Редькіна А. Українські національні інтереси й цінності: суспільне усвідомлення та переоцінка. *Політичні дослідження / Political Studies*. 2023. №. 1 (5). С. 144–162.
 22. РСЗНИКОВ В. В. Концептуальні засади стратегії формування та реалізації державної політики у сфері європейської інтеграції України. *Публічне управління та місцеве самоврядування*. 2020. №. 1. С. 66–72.
 23. Резніков В. В. Результативність реалізації державної політики у сфері європейської інтеграції в контексті виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. *Теорія та практика державного управління*: зб. наук. праць. Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр. 2020. С. 240–244.
 24. Романо Проді підтримує підписання Угоди про асоціацію України з ЄС. <https://www.radiosvoboda.org/a/24931510.html>
 25. Рудик П. Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України 1999 року–важливий дороговказ на шляху наближення України до Євросоюзу. *Scientific Collection «InterConf+»*. 2023. №. 37 (171). С. 241–260.
 26. Рябінін Є. В. Проблема зовнішньополітичного вибору Україн. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія*. 2013. №. 7-8. С. 184–190

27. Серета Т. М. Порядок денний асоціації Україна–Європейський Союз: імплементація основоположних засад в конституційне законодавство України. *Часопис Академії адвокатури України*. 2014. №. 7, № 3. С. 88–91.
28. Сібекіна А. Ю. Перспективи розвитку економічної співпраці України з ЄС в умовах вільної торгівлі. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2015. №. 5-6. С. 97–104.
29. Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / За редакцією доктора історичних наук, професора А. І. Кудряченка. К.: Фенікс, 2011. 632 с.
30. Яковюк І. Імперська модель як основа організації влади в Європейському Союзі: загальнотеоретичний аналіз. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. №. 4. С. 33–47.

РОЗДІЛ 10

УКРАЇНА В ЄВРОАТЛАНТИЧНІЙ ІНТЕГРАЦІЇ: ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Ігор ТОДОРОВ

Вступ. 4 квітня 1949 року був підписаний Північноатлантичний договір. У його преамбулі країни-засновники НАТО підтвердили свою рішучість захистити свободу, спільну спадщину своїх народів і їхню цивілізацію, засновану на принципах демократії, свободи особистості і верховенства права. Саме ці цінності є привабливими для більшості країн Північноатлантичного регіону, що дозволило за цей час збільшити кількість учасників Альянсу з 12 до 32. Означені цінності були абсолютно неприйнятними для Радянського Союзу і теперішньої Росії. НАТО було створене в розпал Холодної війни як відповідь на встановлення маріонеткових прорадянських урядів у Східній Європі. Фактично мова йшла про захист Сполученими Штатами Америки післявоєнних європейських демократій від експансії Сталіна.

Місія і двосторонні відносини. За своєю суттю НАТО – оборонний альянс, що дозволяє вберегти його учасників від можливої агресії ззовні. Ключовою тут є стаття 5 Вашингтонського договору, яка передбачає принцип колективної оборони: напад на одну з держав-членів організації розцінюється як напад на всіх. Завдяки цьому загроза застосування сили проти держави-члена НАТО суттєво знижується [1]. Євроатлантична інтеграція відповідала корінним інтересам української держави з проголошення незалежності. Невипадково вже у січні 1992 р. представник України взяв участь у зустрічі Робочої групи високого рівня Ради Північноатлантичного співробітництва. В правовому вимірі перші кроки на шляху до НАТО були закладені Постановою Верховної Ради України «Про основні засади зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 р. Йшлося про те, що безпосереднє та повне членство України в загальноєвропейській структурі на базі існуючих міжнародних інститутів, зокрема НАТО, створюватиме необхідні зовнішні гарантії її національної безпеки [2].

За свідченням колишнього урядовця Ю. Костенка, який брав участь в перемовинах щодо відмови України від ядерної зброї, ще на початку 1990-х, США пропонували Україні вступити до Альянсу, але Україна обрала гроші в обмін на ракети [3]. Екс-прем'єр-міністр Ю. Єхануров стверджував, що в 1994 році ми могли б вступити в НАТО. Ми могли б вимагати на заміну ядерної зброї саме вступ до Альянсу [4]. Проте, незалежно від достовірності цієї інформації, політична еліта та українська суспільство в той час виявилися абсолютно неспроможними на такий кардинальний крок. Проте Україна першою з країн СНД, на початку лютого 1994 р., підписала Рамковий документ, ініційованої НАТО Програми «Партнерство заради миру» (ПЗМ). У березні 1994 р. розпочалися безпосередні консультації України з НАТО за формулою «16+1» за принципами визнання Альянсом територіальної цілісності й недоторканості кордонів України, підтримці демократичного шляху розвитку України, без'ядерного статусу нашої держави [5].

Основоположною подією у справі розвитку двосторонніх відносин між Україною і НАТО стало підписання у Мадриді 9 липня 1997 р. Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО. Її метою був розвиток відносин «особливого й ефективного» партнерства, яке «сприятиме більшій стабільності та просуванню спільних демократичних цінностей у Центральній-Східній Європі». Сторони визначили форми реалізації співробітництва, сфери та механізми проведення консультацій з питань запобігання конфліктам, управління кризами, підтримання миру, врегулювання конфліктів та проведення гуманітарних операцій. Слід наголосити, що Хартією було передбачено, що Україна та НАТО створюють спеціальний орган для проведення спільних консультацій у кризовій ситуації, якщо Україна вбачатиме існування прямої загрози своїй територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці, що дозволяє оцінювати документ з позицій його додаткового впливу на забезпечення не лише військової, але й національної безпеки України загалом. Власне цей консультативний механізм Комісії Україна-НАТО і є одним із головних досягнень Хартії, а також і всієї співпраці між Україною і НАТО. Хартія відповідала проголошеній Україною стратегії посилення інтеграції до європейських та трансатлантичних структур. Україна і НАТО погодилися проводити консультації щодо розвитку євроатлантичної безпеки та стабільності, а також у галузях попередження конфліктів, врегулю-

вання криз, підтримки миру та проведення гуманітарних операцій [6]. Головним механізмом розвитку двостороннього діалогу є Комісія Україна-НАТО (КУН), створена в 1997 р. відповідно до положень Хартії про особливе партнерство. Для розвитку практичного співробітництва в рамках КУН створено 5 спільних робочих груп України з НАТО з питань: воєнної реформи (під її егідою здійснюються додаткові окремі консультації експертів із питань реформування сектору безпеки та розвідки України, а також із питань співробітництва України з НАТО в сфері кібернетичного захисту); оборонно-технічного співробітництва; економічної безпеки; планування на випадок надзвичайних ситуацій цивільного характеру; науки і захисту довкілля.

Історичне рішення РНБО України від 23 травня 2002 р. стало першим нормативно-правовим кроком на шляху інтеграції до НАТО. 8 липня 2002 р. Указом Президента України введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 травня. Заявлений у цьому документі стратегічний курс на вступ нашої країни до НАТО чітко підтверджував сповідання Україною євроатлантичних цінностей. З огляду на конституційне право Верховної Ради України щодо визначення засад зовнішньої і внутрішньої політики держави, ініціатива Президента України про вступ до НАТО була затверджена і на законодавчому рівні – Законом України «Про основи національної безпеки» від 18 червня 2003 р. [7].

Незважаючи на певні непорозуміння та тиск з боку західних партнерів, зокрема напередодні Празького саміту, Україна підтвердила свою відданість євроатлантичній інтеграції. Досягнутий у Празі результат свідчив на користь стратегічного вибору України. Принципове значення мав ухвалений План дій Україна-НАТО. Метою цього плану було чітке визначення стратегічних цілей і пріоритетів України для досягнення її мети – повної інтеграції у євроатлантичній структурі безпеки. План містив у собі 5 розділів, серед яких політичні й економічні питання, питання безпеки та оборони, військові питання, захист та безпека інформації, правові питання та механізми імплементації. Найбільш принциповим є положення про те, що з метою більш тісної євроатлантичної інтеграції. Прагнучи досягти своєї стратегічної мети – повної інтеграції у євроатлантичній структурі безпеки, Україна зобов'язалася привести своє внутрішнє законодавство у відповідність до правил і процедур, прийнятих на

євроатлантичному просторі. На підставі Плану дій приймалися щорічні Цільові плани Україна-НАТО [8].

Євроатлантична інтеграція порушувала ще одну складну для України проблему – модернізацію української армії. В 1990 – 2000 рр. внаслідок фізичної і моральної зношеності військової техніки бойовий потенціал Збройних Сил України зменшувався щороку майже на 9% [9].

Перемога Помаранчевої революції дала надію на інтенсифікацію євроатлантичної інтеграції. Держави Альянсу і Україна розпочали Інтенсифікований діалог щодо прагнення України вступити до НАТО. Було оголошено про пакет коротко термінових заходів, спрямованих на поглиблення співпраці між НАТО і Україною у ключових галузях реформ: посилення демократичних інституцій, вдосконалення політичного діалогу, інтенсифікація реформ сектора безпеки і оборони, поліпшення інформування громадськості та управління соціально-економічними наслідками реформ. В цих сферах НАТО запропонувало особливий досвід і знання, а у деяких випадках і матеріальну допомогу. Пакет короткотермінових заходів був покликаний зосередити практичну співпрацю на підтримці термінових реформ [10].

14 вересня 2006 р. Прем'єр-міністр України В.Янукович взяв участь у засіданні Комісія Україна-НАТО, на якому вніс пропозицію тимчасово відкласти питання про переведення відносин Україна-НАТО на рівень Плану дій щодо членства, прив'язавши його до більш-менш широкої підтримки суспільства [11]. Ці заяви Віктора Януковича з точки зору дипломатичної та конституційної логіки були некоректними, суперечили вказівкам Президента. Втім ніякої відповідальності прем'єр-міністра не настало. В листопаді 2006 р. відбувся Ризький саміт НАТО. Лідери країн-учасниць Альянсу підтвердили, що НАТО залишається відкритим для нових європейських членів. Тим не менш стосовно перспективи України стати повноцінним членом Альянсу глави держав та урядів висловилися негативно, але в водночас відзначили зусилля країни та наголосили на проведенні подальшого інтенсивного діалогу з НАТО. Наприкінці 2007 р. в Брюсселі відбулося засідання Комісії Україна-НАТО на рівні міністрів закордонних справ А. Яценюк звернувся до представників країн-членів НАТО з проханням підтримати намір України приєднатися до Плану дій щодо членства (ПДЧ) в ході Бухарестського саміту Альянсу [12].

18 січня 2008 року Міністр закордонних справ України В.Огризко передав Генеральному секретарю НАТО Яапу де Хооп Схефферу листа за підписами Президента, Голови Верховної Ради та Прем'єр-

міністра України, в якому висловлюється спільна позиція щодо необхідності та готовності України приєднатися до ПДЧ в ході саміту Організації в Бухаресті [13]. Цей лист призвів до тривалої кризи у Верховній Раді яку спричинила «п'ята колона» Москви. Напередоді Бухарестського саміту 12 країн Центрально-Східної Європи зробили спільну заяву на підтримку надання Україні Плану дій щодо членства. Всебічну підтримку надавав і Президент США Дж. Буш, який здійснив візит до Києва перед самітом. Втім позиція ФРН, Франції та ще кількох західноєвропейських була фактично антиукраїнською. 3 квітня 2008 р. в Бухаресті відбулося засідання Північноатлантичної ради НАТО на рівні глав держав та урядів, за результатами якого було прийнято Декларацію Бухарестського саміту. Окремий параграф декларації був присвячений зверненню України (та Грузії) стосовно запрошення до ПДЧ. У документі зазначалося, що НАТО вітає євроатлантичні прагнення України та Грузії щодо членства в НАТО та погоджується, що ці країни стануть членами НАТО. Водночас питання надання ПДЧ передавалося в компетенцію грудневого засідання ПАР на рівні міністрів закордонних справ Альянсу [14]. Звісно ПДЧ Україні не був наданий і в грудні 2008 р. Вплив Кремля відчувався в цих кроках НАТО. Західноєвропейські країни-члени Альянсу прагнули у першу чергу, домогтися стабільних відносин з Москвою, а вже потім – налагодити співпрацю з Україною. Головним підсумком грудневої зустрічі стало підтвердження країнами-членами НАТО всіх рішень стосовно України, ухвалених у Бухаресті. Було відзначено прогрес, досягнутий Україною, та висловлено готовність Альянсу сприяти проведенню реформ, необхідних для досягнення членства в НАТО. Практичним механізмом реалізації реформ мали стати Річні національні програми (РНП), виконання яких щорічно оцінюватиметься союзниками. У червні 2009 р. в штаб-квартирі НАТО відбулася презентація проєкту РНП. 7 серпня 2009 р. Президентом України затверджена перша Річна національна програма на 2009 рік з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору. Не отримавши офіційного статусу країни-кандидата, який надає приєднання до виконання ПДЧ, Україна отримала можливість здійснювати необхідні практичні заходи з метою отримання членства [15]. Виконання Україною РНП стало унікальною практикою у двосторонніх відносинах НАТО. Президент України щорічно затверджував РНП та заходи щодо її виконання. Всі Річні національні

програми Україна-НАТО змістовно відповідали стандартам Плану дій щодо членства в НАТО. Втім, залишалася принципова відмінність, а саме – стосовно відповідальності апліканта та Альянсу за виконання програми.

Після обрання Президентом України В.Януковича Верховна Рада 1 липня 2010 року прийняла Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», де був зафіксований намір України як європейської позаблокової держави продовжувати конструктивне партнерство з Організацією Північноатлантичного договору [16]. Проте деякі з очільників Альянсу навіть казали, що «позаблоковість» не завадить країні приєднатися до НАТО, бо «НАТО – не блок».

Під час Революції Гідності Альянс зберігав спокійну і толерантну позицію. Втім, одразу після початку російської агресії в 2014 році було скликано екстрене засідання Комісії Україна-НАТО у зв'язку зі зверненням України згідно зі статтею 15 Хартії про особливе партнерство. В ході засідання державами-членами Альянсу висловлено однотайну підтримку незалежності, державного суверенітету України, надано високу оцінку зваженим діям української влади в кризовій ситуації, засуджено дії РФ на території нашої держави, визнано їх порушенням норм міжнародного права. Проте далі таких заяв справа не йшла. Хоча НАТО була єдиною міжнародною організацією, яка принаймні називала речі своїми іменами.

Нарешті, через рік після початку Революції Гідності 23 грудня 2014 року Верховною Радою України було схвалено Закон щодо відмови України від політики позаблоковості [17]. Було також встановлено, що однією з основних засад зовнішньої політики України є поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору з метою досягнення критеріїв, необхідних для набуття членства у цій організації [18]. Лише з другої половини 2017 року замість формули «досягнення стандартів НАТО» активно пішла мова про перспективу приєднання до Організації. В червні 2017 р. Верховна Рада України нарешті проголосила вступ до НАТО стратегічним пріоритетом зовнішньої політики України. 10 березня 2018 року НАТО визнало за Україною статус країни-аспіранта на шляху до приєднання до альянсу [19].

21 червня 2018 року було прийнято Закон України «Про національну безпеку України», ст. 3 якого до фундаментальних національних інтересів України віднесла «інтеграцію України в євро-

пейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами» [20].

Упродовж 1992 – 2018 років євроатлантичний рух України мав суперечливий характер. Періоди інтенсифікації співпраці чередувалися з її гальмуванням. Оголошення курсу на членство в НАТО замінювалося химерною «позаблоковістю», втім відбувалося повернення до реалізації власного євроатлантичного покликання. Певну крапку в цьому процесі поставило закріплення в Конституції України мети набуття членства в Організації Північноатлантичного договору. За ініціативою Президента П. Порошенка 7 лютого 2019 р. Верховна Рада України ухвалила 335 голосами законопроект щодо закріплення у Конституції України курсу на членство України в Європейському Союзі та Північноатлантичному Альянсі. Зокрема, абзац п'ятий преамбули після слів «громадянської злагоди на землі України» доповнений словами «та підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України». В пункт 5 частини першої статті 85 щодо повноважень Верховної Ради додано «визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору». В статті 102 зазначено, що «Президент України є гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору». До функцій Кабінету Міністрів в статті 116 включено забезпечення реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС та НАТО [21]. Також Верховна Рада схвалила звернення до лідерів та парламентів держав-членів НАТО, Північноатлантичної Ради та Парламентської асамблеї НАТО з проханням надати Україні план дій щодо членства (ПДЧ) на саміті в Лондоні в грудні 2019 року. 12 червня 2020 р. Україна приєдналася до Програми розширених можливостей НАТО, орієнтованої на взаємосумісність важливих партнерів Альянсу. Рішення НАТО щодо України стало визнанням значного внеску нашої держави в міжнародну безпеку, зокрема шляхом участі у місіях під проводом НАТО, Силах реагування НАТО та відповідних навчаннях і тренуваннях [22].

11 серпня 2021 року Президент України В.Зеленський затвердив Стратегію комунікації з питань євроатлантичної інтеграції України на період до 2025 року. Метою цієї стратегії є підвищення рівня поінформованості та розуміння українським суспільством, міжнародною спільнотою змісту і практичної цінності змін в Україні, пов'язаних з реалізацією стратегічного курсу євроатлантичної інтеграції, створення у зв'язку з цим системної інформаційної взаємодії (комунікації) з питань євроатлантичної інтеграції. Для досягнення зазначеної мети необхідним є: забезпечення просування ідеї євроатлантичної інтеграції, передусім шляхом успішного виконання річних національних програм [24].

У першій Стратегії зовнішньополітичної стратегії України, затвердженій в серпні 2021 року, зазначено, що на шляху євроатлантичної інтеграції та набуття повноправного членства в НАТО першочерговими цілями зовнішньополітичної діяльності України є: досягнення відповідності критеріям членства в НАТО через цілеспрямоване та планомірне впровадження широкого спектра внутрішньодержавних реформ у рамках виконання річних національних програм під егідою Комісії Україна – НАТО, ефективне використання всіх можливостей для розвитку взаємодії з Альянсом, наданих Україні у зв'язку з набуттям статусу партнера з розширеними можливостями, прийняття Альянсом рішення про запрошення України до плану дій щодо членства в НАТО [24].

Упродовж всіх років незалежної України московський чинник євроатлантичної інтеграції України відігравав провідну роль. Одним з офіційних російських приводів теперішньої широкомасштабної російської інвазії була протидія просуванню НАТО на схід. Напад на Україну серед іншого розглядається РФ як відповідь на небажання колективного заходу розглядати її «ультиматум» наприкінці 2021 р.

У 90-х роках ХХ – на початку ХХІ століття Росія хоч і висловлювала протест проти розширення НАТО на Схід, втім реального опору цьому процесу не чинила. Альянсу вдалося подолати негативне ставлення Росії до цього питання. Розширення НАТО на схід завжди сприймалося Росією негативно, але не вело до реальних кроків у відповідь. Єльцинська Росія погодилася зі вступом Польщі, Угорщини, Чехії, а вже путінська – з приєднанням Болгарії, Естонії, Латвії, Литви, Румунії, Словаччини, Албанії, Хорватії, Чорногорії та Північної Македонії. Немає жорсткої реакції на вступ Фінляндії та Швеції.

Українська ж євроатлантична інтеграція для Росії знаходиться і іншому вимірі і розглядається як пряма загроза РФ. Бо концептуально існування незалежної України вважається там як «окупація території Росії»! В 1997 році між НАТО та Росією було підписано «Основоположний акт про взаємні відносини, співпрацю і безпеку». Він забезпечив офіційну основу для розвитку двосторонніх відносин, включаючи створення Постійної спільної ради НАТО – Росія (ПСР) як форуму для консультацій та співробітництва. У 2002 році діалог та співпраця набули подальшого поштовху, коли в Римі лідери країн НАТО та президент Росії підписали декларацію «Відносини НАТО – Росія: нова якість». На основі цього документа було створено Раду НАТО – Росія на заміну ПСР, яка стала форумом для консультацій з поточних питань безпеки та практичного співробітництва.

На початку 2000-х рр. російський президент В. Путін, принаймні публічно, не заперечував можливості вступу в перспективі України до Альянсу. Президентські вибори 2004 р. і Помаранчева революція були сприйняті в Росії як поразка. В РФ почалася перша системна принципова антиукраїнська кампанія, яка мала, зокрема, антинатовську спрямованість. Путін на Бухарестському саміті Альянсу отримав стратегічну перемогу, коли всупереч позиції США й центральноевропейських партнерів Україні було відмовлено в наданні ПДЧ. Зрозуміло, що країни Альянсу, намагаючись заспокоїти Росію з одного боку й реагуючи на українську непослідовність з другого, теж не поспішали навіть надавати План дій щодо членства. Постмодерна європейська свідомість передбачала усунення конфлікту і виключала чорно-білий підхід.

Водночас не розширення НАТО спричинило відродження імперіалізму в Росії. Прагнення Росії домінувати над своїми сусідами мають набагато довшу традицію та місцеве коріння в царській Росії. Беручи до уваги багатство її природних ресурсів, ядерний потенціал, пострадянську ностальгію та довгі традиції авторитаризму та експансіонізму, ймовірність відновлення імперських амбіцій Росії після закінчення холодної війни та встановлення авторитарного (найімовірніше, агресивного щодо Заходу) режиму була досить високою [25].

Ставлення Кремля і більшості росіян до України відоме. У своїй псевдоісторичній пропагандистській статті «Про історичну єдність росіян і українців», в липні 2021 р. Путін заявив, що росіяни та українці «один народ, одне ціле», а США і ЄС сплановано пере-

творюють Україну в «плацдарм проти Росії». Конституційно закріплена євроатлантична інтеграція України називалася результатом втручання Заходу, а не відображенням справжніх уподобань українців. В. Путін певен, що НАТО не просто допомагає Україні, а загрожує самій Росії [26], а саме в контексті її імперскості. І як не парадоксально, загроза ця, на наш погляд, реальна, бо вона полягає в позбавленні РФ можливості ліквідувати українську державність. У своїй майже годинній промові ввечері 21 лютого 2022 року російській президент не лише виставив перелік докладних історичних претензій до України, а й заявив, що США і НАТО «приступили до безсоромного освоєння території України, як театру потенційних воєнних дій», та повторив тезу про неприйнятність для Росії подальшого розширення НАТО [27].

В умовах широкомасштабної російської агресії завдяки непередуманим і некомпетентним (сподіваємося, що лише це) крокам представників української влади в суспільстві склалися завишені очікування оцінки спроможностей НАТО. В медіях розповсюджувалися наративи про те, що НАТО не може зробити (запровадити заборонену для польотів зону, відправити військові контингенти). Це сприймається та представляється як провал НАТО.

Як відомо, необхідність вступу України до НАТО як основний спосіб гарантування безпеки країни викристалізувалась в українському суспільстві після початку війни Росії проти України у 2014 році. Варто нагадати, що збільшенню рівня боєздатності Збройних сил України сприяло впровадження в Україні стандартів армій країн-членів Альянсу. Потужний досвід співпраці та наявність довіри між Альянсом та Україною сприяє наданню Україні зброї після початку повномасштабної війни Росії. Українські Збройні сили показали свою силу, відданість захисту цінностей і принципів, на яких базується НАТО, і свою здатність робити внесок у безпеку Північноатлантичного регіону. В Стратегічній концепції НАТО 2022 року наголошувалося, що сильна незалежна Україна має вирішальне значення для стабільності євроатлантичного простору [28].

У Декларації Мадридського саміту НАТО рішуче засуджена агресивної війни Росії проти України, яка є порушенням міжнародного права; підкреслено повна відповідальності РФ за гуманітарну катастрофу і глобальну продовольчу кризу; міститься заклик до Росії негайно зупинити війну та вивести війська з України, до Білорусі –

припинити співучасть у війні; Підтверджено незмінну підтримку незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України та її невід’ємного права на самооборону і вибір механізмів забезпечення своєї безпеки. Вказано на націленість на продовження і посилення політичної та практичної підтримки України, у тому числі за рахунок нового пакету допомоги; наміри сприяти повоєнному відновленню та реформам в Україні в довгостроковій перспективі (Декларація Мадридського саміту) [29]. Таким чином, Україна продовжує впевнено рухатися шляхом євроатлантичної інтеграції. Вона має для цього всі підстави – історичні, ментальні, психологічні та геополітичні. Масштабна агресія Росії проти України доводить, що підстав сумніватися в можливостях Альянсу як єдиної реальної безпекової організації у світі немає! Саме членство України в Організації Північноатлантичного договору могло б запобігти російській інвазії. Але низка чинників завадило це зробити. Проте український вибір зроблено, євроатлантична інтеграція як мета зафіксована в Конституції України.

Проте ще навесні 2022 року в українському медіапросторі висувалися альтернативні пропозиції щодо залучення до гарантій безпеки різних держав, іноді навіть тих, які не були поінформовані про таку ініціативу. Згадувалася, як не дивно, і Російська Федерація. У вересні 2022 року був представлений Київський безпековий компакт, що формально мав на меті створення багаторівневої системи гарантій безпеки для України до її вступу до НАТО [30]. Однак цей документ залишився декларативним, жодна країна не приєдналася до його реалізації.

12 липня 2023 року країни Великої сімки оприлюднили Спільну декларацію про підтримку України, яку в українському інформаційному просторі сприйняли як крок до надання довгострокових гарантій безпеки та економічної підтримки. Проте документ мав переважно політичний характер і не містив конкретних механізмів реалізації. Водночас декларація передбачала можливість укладання двосторонніх безпекових угод, що стало новим етапом у формуванні системи міжнародної підтримки [31].

Протягом 2024 року, Україна уклала 27 угод щодо співпраці у сфері безпеки з різними державами, більшість із яких є членами НАТО. Зокрема, двосторонні документи підписані із Великою Британією, Німеччиною, Францією, Данією, Канадою, Італією, Нідерландами, Фінляндією, Латвією, Іспанією, Японією, США та іншими [32].

У зазначених угодах передбачено всебічну підтримку України, зокрема військову, з метою захисту її територіальної цілісності в межах кордонів 1991 року та відновлення контролю над тимчасово окупованими територіями. Ця підтримка охоплює оперативну й системну допомогу у сферах безпеки, постачання військової техніки, економічну підтримку, співробітництво у сфері оборонно-промислового комплексу, а також сприяння реформам та фінансування потреб Збройних сил України на 2024 рік. Передбачено компенсацію збитків, завданих російською агресією, притягнення Росії до відповідальності за злочини агресії, посилення санкційного тиску, співпрацю в галузі розвідки та кібербезпеки, протидію дезінформації, а також захист критичної інфраструктури України. Термін дії угод становить 10 років із можливістю продовження.

Однак існують важливі аспекти, які часто залишаються поза увагою політиків і медіа. Вказані угоди набули чинності одразу після підписання і не потребували ратифікації парламентами, що свідчить про їхній переважно політичний, а не юридичний характер. Вони не відповідають вимогам Закону України «Про міжнародні договори» [33] та Міжнародної конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, яка передбачає обов'язкове дотримання національних конституційних процедур щодо ратифікації [34]. Показовим є те, що ці угоди публікуються на офіційному сайті Президента України, а не Верховної Ради, Кабінету Міністрів чи Міністерства закордонних справ.

Висновки. Україна, на жаль, уже три роки протистоїть широкомасштабному вторгненню Росії, а загалом понад одинадцять років веде війну без офіційних союзників. Натомість, Україна має партнерів, які надають підтримку, виходячи з власних геополітичних інтересів і стратегічних оцінок. Запрошення України до НАТО може стати каталізатором для переможного завершення. Очікування закінчення війни як передумови для початку переговорів про вступ до Альянсу є контрпродуктивним і лише зміцнює у Росії ілюзії щодо можливості власної перемоги.

Активна російська агресія проти України, а також ескалація конфліктів у регіоні Близького Сходу створюють підвищене напруження для країн-членів НАТО. Це ускладнюється діями авторитарних режимів, зокрема Китаю. Попри це, НАТО демонструє здатність до зміцнення і трансформації. Приєднання Фінляндії та Швеції посилює оборонний потенціал Альянсу. У 2023 році оборонні видатки

європейських членів НАТО та Канади зросли на 11%, що свідчить про безпрецедентне посилення колективної оборони [35].

У вересні 2022 року Україна офіційно оголосила про подачу заявки на вступ до НАТО, хоча процедура розгляду таких заявок формально не передбачена регламентами Альянсу. Реакція з боку партнерів була очікувано прохолодною. Членство України в НАТО є єдиною гарантією досягнення справжньої безпеки, яка виходить за межі положень наявних безпекових угод. Інтеграція України до євроатлантичного простору передбачає дотримання демократичних цінностей і стандартів, визначених у преамбулі Північноатлантичного договору, а також адаптацію національного законодавства до норм і принципів НАТО.

Водночас варто зазначити, що відносно ідеї вступу України до НАТО серед країн Альянсу завжди існувала певна обережність. Парадокс полягав у тому, що Захід розумів важливість України, але мав сумніви стосовно її інтеграції. Протягом тривалого часу лунали заклики уникати «провокацій» у бік Росії, навіть після анексії Криму та початку окупації Сходу України.

Необхідно запобігти втягненню світу Росією в пірву хаосу й анархії, де діє «право сильнішого». Зараз Москва вже спрямовує свої зусилля на тотальне втілення воєнної концепції. У цьому контексті рашистська ідеологія, пропаганда, економічні стратегії та військова доктрина спрямовані на досягнення виживання російської системи влади.

У той час, коли Україна веде оборону не лише власної незалежності, але й свободи для європейців і всієї цивілізованої спільноти, деякі країни ЄС, такі як Угорщина та Словаччина, продовжують спротивлятися правам українців приєднатися до Європейського союзу та стати його повноправною складовою. Протягом багатьох років прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан проводить антиукраїнську та антиєвропейську політику, використовуючи право вето в Євросоюзі.

З метою протистояння Москві, колективному Заходу необхідно оперативнo реалізувати повне мілітаризування як України, так і самого Заходу. Однак Америка та Європа продовжують систематично гальмувати надання повноцінної військової допомоги українській армії, відтермінковуючи і сповільнюючи процес. При тому слід нагадати, що останні двадцять років країни ЄС збільшили витрати на оборону на 20%, США – на 66%, Росія – на 292% і Китай – на 592% [36].

Ті, хто сподівається на можливість пом'якшення ставлення Путіна до Заходу через віддання йому України, серйозно помиляються. Це лише підштовхнуло б російського лідера до нових агресивних воєн та європейських експансій. Географічна концепція імперської Росії, яку визначає Москва, різко відрізняється від уявлення Брюсселя, Лондона, Парижа чи Берліна. Заходу доведеться зупиняти її не на Сіверському Донці, а на Віслі та Ельбі.

Важливо, щоб широкий західний загал нарешті усвідомив, що вони не спостерігають за далекою від них війною, а за прямою атакою Росії на Захід, що триває вже понад десять років. Лише коли ця серйозна загроза буде визнана різними соціальними групами, можна буде очікувати, що уряди провідних європейських країн приймуть необхідні заходи. Для України та вільного світу немає іншого варіанту, крім як членство нашої держави в Альянсі. Колишній Генсек Альянсу Андерс Фог Расмуссен вважає, що настав час зробити наступний крок і запросити Україну до НАТО. Нам потрібна нова європейська архітектура безпеки, у якій Україна розташована в центрі НАТО. Гарантії 5-ї статті утримали б Росію від посилення атак на українській території всередині НАТО. Для членства України бути в НАТО за Расмунсеном є три причини: нейтралітету в світі вже не існує, не можна залишати сірі зони на мапі, бо на них агресивно реагує РФ, і головне, українська армія найбільш загартована армія Європи може стати прикладом для армій інших європейських держав (Ex-NATO). Водночас, сценарій Расмуссена важко вважати реальним. Вступ України в Альянс без окупованих територій – це замороження конфлікту на невизначений термін. Повернення до кордонів 1991 року може тривати довгі десятиліття, країни-члени НАТО навряд чи будуть допомогати в цьому новому союхнику. Адже Альянс – політично-військове об'єднання, головна задача якого – оборона, а не напад. Для України принципово важливо отримати запрошення в НАТО на ювілейному саміті НАТО у Вашингтоні. У цьому контексті сценарій євроатлантичної інтеграції України від Расмуссена не просто так з'явився у публічному просторі. У такий спосіб може йтися про пошук шляхів виходу з певної тупикової ситуації, у яку зайшла війна [37].

Запрошення України до НАТО не лише не сприятиме ескалації війни, а й може стати її завершальним кроком. Гарантії безпеки без членства в НАТО залишаються декларативними. Членство України стане історичним етапом розвитку Альянсу, сприятиме створенню

нової глобальної системи колективної безпеки, а також вплине на стримування агресивних політик інших авторитарних держав, зокрема Китаю. Швидка євроатлантична інтеграція України обґрунтовується кількома факторами: безпрецедентним військовим досвідом України, роллю членства у припиненні конфлікту, зменшенням фінансового навантаження на країни-члени Альянсу, а також відповідністю України Стратегічній концепції НАТО у боротьбі з російською загрозою [38].

16 жовтня президент В. Зеленський оприлюднив у Верховній Раді України широко розрекламований План Перемоги. Пункти, представлені в плані, чітко розподілені у часі, з першими чотирма, що стосуються військового періоду, спрямовані на завершення війни, та п'ятим пунктом, що стосується поствоєнного часу для забезпечення безпеки. Перший пункт – це негайне запрошення України до НАТО. Україна є демократичною нацією, яка довела свою здатність захищати євроатлантичні цінності та спільний спосіб життя з іншими демократичними країнами. Росія протягом десятиліть використовувала геополітичну невизначеність, особливо статус України поза НАТО, що провокувало її агресію. Запрошення України до НАТО може стати ключовим фактором для забезпечення миру. Хоча членство в НАТО є питанням майбутнього, саме запрошення вже зараз демонструє, що геополітичні розрахунки Путіна програшні. Це рішення не лише зміцнює Україну, але й укріплює всю євроатлантичну спільноту, оскільки підтверджує місце України в архітектурі безпеки Європи [39].

Поки ядерна зброя існує, її використання залишається реальною загрозою. У періоди криз та конфліктів ця загроза зростає. З лютого 2022 року Кремль постійно використовує ядерну риторику для політичного тиску, але це не повинно відволікати від серйозної небезпеки реального ядерного удару на території України. Західним державам, які намагаються підтримувати Україну, водночас остерігаючись ядерної ескалації, варто враховувати, що поступки Росії та її значна військова перевага можуть підвищити ймовірність ядерного удару більше, ніж її військовий відступ [40].

За результатами всеукраїнського опитування проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова у період з 29 листопада по 14 грудня 2024 року. 55% опитаних. Із запропонованих варіантів найменш надійними з точки зору безпеки країни для респондентів виявилися

позаблоковий статус України з обмеженням власних оборонних спроможностей. 60% опитаних вважають, що унеможливити повторну військову агресію з боку Росії здатен тільки вступ України до НАТО. Серед інших оборонних стратегій, які можуть бути ефективними для захисту від повторного нападу Росії, респонденти також часто називали відновлення ядерного статусу держави – 39% [41].

НАТО, чий стратегічний сенс існування був оновлений після окупації Криму та частин Донецької та Луганської областей Росією, виявився далеким від того військово-політичного образу, яким його малювали в радянські часи. Насправді Альянс є оборонним об'єднанням, і твердження про його готовність до прямого військового конфлікту з Росією є помилковими. Після завершення Холодної війни бойовий дух серед країн НАТО став скоріше винятком, ніж правилом. Однак війна в Україні принесла НАТО стратегічні переваги: Фінляндія та Швеція приєдналися до Альянсу, що перетворило Балтійське море фактично на внутрішнє озеро НАТО. Проте відновлення бойової рішучості потребує часу: тривале зниження витрат на оборону після закінчення Холодної війни ослабило силу відповіді НАТО на Росію, хоча поступове збільшення військових витрат може призвести до серйозної зміни підходів до безпеки.

Хвиля публікацій у західних медіа про можливі шляхи негайного припинення війни свідчить про існування в країнах Заходу груп впливу, які вважають за краще повернутися до *business as usual* з Росією. Економічні інтереси, навіть у сфері оборонно-промислового комплексу, часом переважають над солідарністю з Україною, що демонструє впливовість цих угруповань. Продовження економічної співпраці з Росією у стратегічних галузях, попри санкції, свідчить про обмежену далекоглядність певних кіл на заході.

Євроатлантичний світ переживає кризу позиціонування. Протягом останніх трьох десятиліть його еліти не змогли відмовитися від прагнення вести переговори з Росією як зі звичайною країною, незважаючи на військові та безпекові загрози. Тепер людство вирішує, чи нас об'єднує спільна етика, що виходить за межі лише кровної помсти та жадоби до горшеї. У демократичних країнах зосереджено достатньо ресурсів, щоб відновити концепцію справжнього міжнародного порядку, побудованого на засадах справедливості й спільної безпеки. Якщо ці ресурси не буде консолідовано та ефективно використано, шанс може буде втрачений.

На жаль, деякі зовнішні партнери України, зокрема США та Німеччина, намагаються спрямувати Київ до сценарію чергового замороженого конфлікту. Українське керівництво заявляє, що не допустить цього. Настав час для всіх союзників України і захисників глобальної демократії продемонструвати свою позицію. Україна має отримати все необхідне для перемоги у війні, інакше цей конфлікт ризикує стати затяжним, подібним до арабо-ізраїльського, тягар якого ляже на наступні покоління.

Трансформоване НАТО здатне стати ключовим інструментом для зміцнення глобальної стабільності та миру. Україна, маючи значний потенціал, може відіграти провідну роль у протидії світовому тоталітаризму. Інтеграція до НАТО відкриває для України можливість подолання внутрішніх викликів, таких як співіснування демократичних принципів із залишками олігархічних структур, балансування між свободою слова та медійною залежністю, а також усунення корупції. Ці виклики є критичними для зміцнення національної ідентичності та розбудови державності.

Сила України полягає у її громадянському суспільстві, яке, демонструючи організованість і жертвовність, стало важливим чинником у протистоянні російській агресії. Саме це суспільство є джерелом змін, здатних трансформувати суспільну свідомість, усунути розрив між ідеалами свободи та реаліями внутрішньої політики.

Здійснення глибоких перетворень у свідомості громадян є стратегічним завданням, без якого неможливе становлення України як повноправного учасника євроатлантичної спільноти. Досягнувши цієї мети, Україна утвердить себе серед провідних націй світу, демонструючи відданість принципам свободи, незалежності, гідності та національної самоповаги.

Джерела:

1. Північноатлантичний договір. Вашингтон, округ Колумбія, 4 квітня 1949 р. [Електронний ресурс]. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_17120.htm
2. Про Основні напрями зовнішньої політики України. Постанова Верховної Ради. 2 липня 1993 р. [Електронний ресурс]. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/167520__526828.
3. «Ми прогавили НАТО ще у 1991 році»: експерт про унікальність угоди між Сунаком та Зеленським. [Електронний ресурс]. URL:

- <https://focus.ua/uk/eksklyuzivny/620395-mi-progavili-nato-shche-u-1991-roci-ekspert-pro-unikalnist-ugodi-mizh-sunakom-ta-zelenskim>
4. Україна могла обміняти ядерну зброю на вступ до НАТО: Єхануров розповів, що завадило. [Електронний ресурс]. URL: <https://news.telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2024-05-10/5851186-ukraina-mogla-obmyniyati-yadernu-zbroyu-na-vstup-do-nato-ekhanurov-rozpoviv-shcho-zavadilo>
 5. Партнерство заради миру. [Електронний ресурс]. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/partnerstvo-zaradi-miru>
 6. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору [Електронний ресурс]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text.
 7. Про основи національної безпеки України. Закон України. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>
 8. План дій Україна-НАТО. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. [Електронний ресурс]. URL: www.mfa.gov.ua
 9. Марчук збирається почати вступати до НАТО у 2004 році. Інтернет-газета «Українська правда» URL: www.pravda.com.ua
 10. Ющенко веде Україну в НАТО [Електронний ресурс]. <https://www.radiosvoboda.org/a/927314.html>
 11. У НАТО не драматизують ситуацію навколо заяви Януковича щодо вступу до НАТО, зробленої в четвер у Брюсселі. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/951422.html>
 12. Ризький саміт НАТО URL: [Електронний ресурс]. https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_22225.htm?selectedLocale=uk
 13. В.Огризко передав Генсеку НАТО лист від керівників України. [Електронний ресурс]. URL: https://daily.rbc.ua/ukr/show/v_ogryzko_peredal_genseku_nato_pismo_ot_ukrovoditeley_ukrainy_1200662258
 14. Декларація Бухарестського саміту прийнята главами держав і урядів, що взяли участь у засіданні Північноатлантичної ради в Бухаресті 3 квітня 2008 р. [Електронний ресурс]. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natolive/official_texts_8443.htm
 15. Про затвердження Річної національної програми з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного Договору. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/600/2009#Text>
 16. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики. Закон України. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>.
 17. Рада скасувала позаблоковий статус України. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.unian.ua/politics/1025042-radaskasuvala-pozablokoviy-status-ukrajini.html>.

18. Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості. Закон України. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/35-19#Text>
19. НАТО визнало за Україною статус країни-аспіранта на шляху до приєднання до альянсу. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1719318-ukrayina-otrimala-vid-nato-status-krayini-aspiranta>
20. Про національну безпеку України. Закон України. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
21. Конституція України. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-Text>
22. Україна отримала статус члена Програми розширених можливостей НАТО. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-otrimala-status-chlena-programi-rozshirenih-mozhливостей-nato>
23. Про Стратегію комунікації з питань євроатлантичної інтеграції України на період до 2025 року. Указ Президента України №348/2021 [Електронний ресурс]. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3482021-39617>
24. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року «Про Стратегію зовнішньополітичної діяльності України». Указ Президента України №448/2021 від 26 серпня 2021 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017>
25. Foreign Affairs. Was NATO Enlargement a Mistake? Foreign Affairs Asks the Experts. 2022. April 19. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ask-the-experts/2022-04-19/was-nato-enlargement-mistake>
26. Стаття Володимира Путіна «Об историческом единстве русских и украинцев». 2021. [Електронний ресурс]. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>
27. The Guardian. Putin orders troops into eastern Ukraine on “peacekeeping”. 2022. [Електронний ресурс]. URL: www.theguardian.com/world/2022/feb/21/ukraine-putin-decide-recognition-breakaway-states-today
28. 2022 Strategic Concept. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.nato.int/strategic-concept>.
29. Декларація Мадридського саміту. Прийнята главами держав і урядів НАТО учасників засідання Північноатлантичної ради в Мадриді 29 червня 2022 року. [Електронний ресурс]. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_196951.htm.
30. Київський безпековий договір. The Kyiv security compact. Міжнародні гарантії безпеки для України. Офіційне інтернет-представництво Президента України. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3482021-39617>

- gov.ua/storage/j-files-storage/01/15/93/cf0b512b41823b01f15fa24a1325edf4_1663050954.pdf
31. G7: Joint declaration of support for Ukraine. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/07/12/g7-joint-declaration-of-support-for-ukraine/>
 32. Офіційне інтернет-представництво Президента України. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.president.gov.ua>
 33. Про міжнародні договори України. Закон України. Офіційний веб-портал парламенту України. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>
 34. Віденська конвенція про право міжнародних договорів. Портал Liga 360. [Електронний ресурс]. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU69K01>
 35. The Secretary General's Annual Report 2023. [Електронний ресурс]. URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2024/3/pdf/sgar23-en.pdf
 36. Defence Data 2020-2021 / Key Findings and Analysis. Режим доступу: <https://eda.europa.eu/docs/default-source/brochures/eda---defence-data-2021---web---final.pdf>
 37. Членство в НАТО. Чому Україні не можна відмовлятися від окупованих територій? Режим доступу: <https://www.rfi.fr/uk/fbclid=IwAR2OpLP5X1PfSC3xS3uXqcBZ7bKl6BMfwyUePNyyEvwaArHBLPm3xpQkUCo>
 38. Ukraine's NATO Membership: Should It Happen Before the War Ends? [Електронний ресурс]. URL: https://ukraineworld.org/en/articles/analysis/ukraine-nato-membership?fbclid=IwAR2dVsXYvi7MPzaVMa9xSmDgmipEG68GRSTtLq19-Q14CIwNqKN9nqn6_AM
 39. Хай наша спільна робота за Планом перемоги якнайшвидше обернеться миром для України – виступ Президента у Верховній Раді 16 жовтня 2024 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.president.gov.ua/news/haj-nasha-spilna-robota-za-planom-peremogi-yaknajshvidshe-ob-93849>
 40. Budjeryn M. Why Russia is more likely to go nuclear in Ukraine if it's winning. [Електронний ресурс]. URL: https://thebulletin.org/2024/10/why-russia-is-more-likely-to-go-nuclear-in-ukraine-if-its-winning/?fbclid=IwY2xjawF6LlleHRuA2F1bQIxMAABHeUNjsPplLdbiqsKlr4nEtiBSm2v_SFbSIFUYs0r9X0BLn0IR4vf3XoGA_aem_TOVyMuomfZok_26_gKHfxJQ
 41. Підсумки 2024 року: в очікуванні справедливого миру? – всеукраїнське опитування. [Електронний ресурс]. URL: https://dif.org.ua/article/pidsumki-2024-roku-v-ochikuvanni-spravedlivogo-miru-zagalnonatsionalne-opituvannya?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR2SzyMVv4Ige2blaaAMT3wwiOss6PZpnMwLrSlInogn4QZxkQXuj0CjK31_aem_dgZG1bEFtszcsX_pzt8xBQ

РОЗДІЛ 11

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ З ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ В УМОВАХ ШИРОКОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ ПРОТИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Віра БУРДЯК, Тетяна ФЕДОРЧАК

Вступ. Актуальність даного наукового дослідження зумовлена тим, що в сучасний період, особливо в умовах воєнного стану, питання вступу України до Європейського Союзу (ЄС) є надзвичайно важливим. У Конституції України на законодавчому рівні закріплені євроатлантичні прагнення і визначено вектор руху держави до західної цивілізації. Так, у Преамбулі Основного Закону вказано, що Верховна Рада України приймає цю Конституцію «підключившись про зміцнення громадянської злагоди на землі України та підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України [15]. Втім, нічим не спровокований напад російської федерації (рф) на нашу державу, жажливе й агресивне застосування збройної сили рф проти суверенітету і територіальної цілісності України, війна, що триває з 2014 р., знищення чи захоплення в полон десятків тисяч мирних громадян, цілих сіл і міст, їх інфраструктури зірвали втілення в життя європейських інтеграційних прагнень українців.

У Постанові Верховної Ради України, прийнятій у квітні 2022 р., визнано дії, які чинить російська федерація геноцидом українського народу. «Вчинені ЗС РФ дії є не просто злочином агресії, а переслідують мету системного та послідовного знищення українського народу, його самобутності та позбавлення його права на самовизначення та самостійний розвиток. Це потребує невідкладного визнання дій, вчинених ЗС РФ під час останньої фази збройної агресії РФ проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, геноцидом українського народу», – вказано у пояснювальній записці до постанови. У заяві Верховної Ради України наголошено, що акти геноциду в діях росії виявлено у вчиненні масових звірств у містах

Буча, Бородянка, Гостомель, Ірпінь тощо. Народні депутати України звернулися до ООН, ПАРЄ, Європейського Парламенту, ОБСЄ, НАТО, урядів і парламентів держав світу щодо визнання дій російських військових на території нашої держави геноцидом українського народу [21]. Геноцид, розгорнутий збройними силами росії в Україні в ході російсько-української війни може стати найбільшим у Європі з часів Другої світової війни [30].

Росія впродовж років після розпаду СРСР намагалася повернути Україну під свій диктат, застосовуючи всі можливі засоби. Це, зокрема:

– інформаційна війна (як ключова передумова неприязної, ворожої політики путінської рф проти України, яку відверто транслювала її пропаганда в ЗМІ, і яка поступово змінювалася від антиукраїнської пропаганди до пропаганди війни. Агресивність політики рф проти України спровокувала перші жертви серед українців ще при президентстві проросійського В. Януковича [9; 23]. Вже влітку 2014 р. Державний комітет телебачення і радіомовлення України розпочав боротьбу з сепаратистськими й антидержавними матеріалами в ЗМІ);

– правова війна (правове протистояння рф і України – як один з напрямів підготовки росії до війни. Законодавче забезпечення протистояння, яке рф вела на вищому законодавчому рівні через прийняття різних постанов, що ефективно, з точки зору політикуму рф, сприяли поверненню контролю над Україною. «Найуспішнішими» серед них виявилися питання правового статусу Криму, рівень співпраці України з НАТО та статус російської мови в Україні);

– економічна війна (передумова війни проти України – це економічне знекровлення, прямий економічний тиск через торговельний і тарифний опір, блокування української торгівлі, перекриття постачання газу тощо. При цьому, розвал економіки часто відбувався без протидії чи й при підтримці частини політиків України. Так, підписання вкрай не вигідної для України газової угоди Ю. Тимошенко подавалось як значне політичне досягнення очолюваного нею уряду. Економічну війну рф вела найперше проти економіки сходу і півдня України, які через певні особливості залежали від поставок сировини й енергоресурсів з рф, і були ринком збуту значної частини виробленої продукції);

– «церковна» війна (наявність значної частини російськомовних громадян на сході України, великий вплив ЗМІ рф та російської церкви, гібридна війна рф, що викликали пряме й приховане втру-

чання РПЦ у збройну агресію проти України. На такі дії вказує, зокрема послання Московського патріарха РПЦ Кирила Константинопольському патріарху Варфоломію, в якому перший писав, що «розкольники» (тобто УПЦ КП) й уніати з Майдану «відкрито закликали до викорінення Православ'я» на теренах України, а «з початком бойових дій уніати і розкольники, отримавши в руки зброю, під виглядом антитерористичної операції стали здійснювати пряму агресію щодо духівництва канонічної Української Православної Церкви на сході країни» [24]. Крім того, факти свідчать про пряму участь РПЦ у війні, коли окремі терористичні угруповання рф ховалися по церквах, а деякі «святі отці» брали безпосередню участь у боях проти України. «Якби в Україні була одна церква, війни б не було, тому що Путін не мав би підтримки в Україні. Зараз вона у нього є – це Московський патріархат. Не просто словами, а діями допомагають, духовенство і віруючі Московського патріархату, сепаратистам і агресорам» – заявляв Філарет (Денисенко) [34].

Представники прогресивної світової спільноти, очільники західних держав, міжнародних організацій, зокрема Європейського Союзу, відвідуючи Україну, переконувались у моторошних злочинах російської армії (які вражають настільки, що про них важко навіть писати), демонструють цілком протилежне ставлення до України, прагнуть допомогти їй всіма засобами. «Насилля, грабунок, вбивства, катування. Вщент зруйновані, спалені будівлі. Тіла закатованих людей – у спільних могилах, просто на вулицях. Масові вбивства навіть тварин, задля розваги. Знущання і над живими людьми, і над вже померлими. У вбитих, навіть у дітей, часто зав'язані руки» [14] – це видно на світлинах та відео, що завдяки ЗМІ облетіли весь світ. Тож, українці все більше розуміють хто для них є «другом і братом», хто протягує руку допомоги у цей складний період, а хто нищить Україну і людей, які живуть у ній; переконуються, що завершення війни, відбудова держави – можливі лише при взаємодії і підтримці західних держав, на засадах євроатлантичної інтеграції.

Необхідність розуміння й усвідомлення життєвих та правових цінностей Європейського Союзу зумовлена викликами, які постали перед Україною на шляху європеїзації її правової системи, правової практики та виконання положень Угоди про Асоціацію між Україною й Європейським Союзом, в Преамбулі якої вказано, що «Європейський Союз визнає європейські прагнення України і вітає її європейський

вибір, у тому числі її зобов'язання розбудувати розвинуту й сталу демократію та ринкову економіку; що політична асоціація та економічна інтеграція України з Європейським Союзом залежатиме від прогресу в імплементації цієї Угоди, а також від досягнень України в забезпеченні поваги до спільних цінностей і прогресу в зближенні з ЄС у політичній, економічній та правовій сферах» [29]; потребою роз'яснення правових цінностей Європейського Союзу у теоретичному ключі, що є обов'язковою умовою для гармонізації національної правової системи України до права Європейського Союзу, і в якій особливої уваги вимагає аналіз основних напрямів змін у духовному вимірі правової системи України.

Розкриваючи особливості правового забезпечення міжнародної співпраці України з Європейським Союзом в умовах широкомасштабної війни проти РФ, доцільно, на нашу думку, проаналізувати окремо роль кожного актора та визначити чинні між ними взаємозв'язки. Інструментарій дослідження співпраці України з провідними міжнародними організаціями має тісний зв'язок з політикою та правом, що потребує комплексного підходу до вивчення специфіки цих важливих суспільних інституцій та обґрунтування основних напрямів дослідження правового забезпечення міжнародної співпраці.

Попри це, аналіз особливостей правового забезпечення міжнародної співпраці України з Європейським Союзом вимагає з'ясування підходів до розуміння поняття «особливості». На нашу думку, термін «особливості» – один з важливих принципів опису і пояснення явищ, який формує парадигму побудови наукових теорій, наукової картини світу і має основоположне значення для наукового пізнання.

Європейський Союз: особливості законодавства про формування, співпрацю й інтеграцію. Формування і функціонування Європейського Союзу принесло багато переваг європейцям, серед яких: стабільність, процвітання, демократія, права людини, основні свободи і верховенство права. При практичній реалізації ці, на перший погляд, абстрактні принципи доволі суттєво вплинули на покращення якості життя мільйонів людей. Цілком очевидними є переваги єдиного ринку для споживачів ЄС, до яких слід віднести: економічне зростання та створення нових робочих місць, більш безпечні споживчі товари, нижчі ціни та ширший вибір у таких сферах, як телекомунікації, банківська справа, туристичний менеджмент і подорожі, повітряний транспорт тощо.

Однією з важливих віх при створенні Європейського Союзу була заява фінансиста і політика, міністра закордонних справ Франції Робера Шумана, яку він виголосив 9 травня 1950 р., представивши концепцію «організованої та життєздатної Європи» [5], без якої мир у всьому світі був би неможливим.

Раніше Р. Шуман, разом із Жаном Моне, намагалися об'єднати європейські вугільні і сталеливарні підприємства. Відповідно, ініціатива Р. Шумана про створення промислово-економічного об'єднання, яке увійшло в історію під назвою «Союз вугілля та сталі» і послужило прообразом для сучасної об'єднаної Європи, мала надзвичайне значення. Промова французького політика, що відома під назвою «Декларація Шумана», стала основою для розбудови майбутнього Європейського Союзу. Серед перших країн, що увійшли до «Союзу вугілля та сталі», були Франція, Італія, Бельгія, Західна Німеччина і Люксембург. Нині дев'ятого травня святкують День Європи. Це дата «народження» Європейського Союзу, відзначення миру й єдності народів, які населяють європейський континент [6].

Політичний план Р. Шумана став реальністю, після підписання Договору про заснування Європейського співтовариства вугілля та сталі (ЄСВС) в Парижі 18 квітня 1951 р., який набув чинності у липні 1952 р. [18]. Паризький Договір став першим з чотирьох основоположних договорів Європейського Союзу. Наступна важлива подія відбулася через кілька років, коли 25 березня 1957 р. країни-учасниці уклали Римські договори. На основі цих Договорів створили Європейське економічне співтовариство (ЄЕС) та Європейське співтовариство атомної енергії (Євратом) [45]. Мета ЄЕС полягала в усуненні внутрішніх торговельних бар'єрів у Співтоваристві (створення зони вільної торгівлі), організації митного союзу, спільного ринку (забезпечення вільного руху товарів, послуг, капіталу, робочої сили по території Співтовариства). Мета Євратому – співпраця учасників при використанні ядерної енергії у мирних цілях. Ці основоположні євроінтеграційні договори набули чинності 1 січня 1958 р. і відомі під назвою «Римські договори» [35; 49].

Відчувши реальний прогрес у реалізації Римських договорів, представники країн-учасниць 8 квітня 1965 р. уклали Договір про злиття виконавчих органів ЄСВС, Євратому та ЄЕС, що набув чинності 1 липня 1967 р. [36]. Реалізуючи рішення Договору, підписанти створили єдину структуру основних інститутів, які забезпечили по-

ступ європейської інтеграції: Європейську Комісію, Раду Європейських Співтовариств, Європейський Парламент та Суд Європейських Співтовариств. У грудні 1974 р. за Брюссельським договором створили Європейську Раду, до якої ввійшли глави держав і урядів країн Європейських Співтовариств. Брюссельський договір втратив чинність за ст. 9 (1) Амстердамського договору, який підписали у 1997 р. [38].

Формування зони вільної торгівлі та митного союзу (перших двох етапів інтеграції) ЄЕС завершилося в 1968 р., а кінець 1969 р. ознаменувався формуванням спільного ринку (третього етапу інтеграції ЄЕС). Так, ЄЕС досягло цілей, визначених у Римських договорах. Розвиток євроінтеграції вимагав прийняття рішень щодо формування нових завдань, адже в 70-х рр. розпочався процес розширення Європейського економічного співтовариства (див. Таблиця 1).

Таблиця 1

Процеси розширення Європейського економічного співтовариства та Європейського Союзу*

№ з/п	Країна-учасниця	Час вступу	На основі якого Договору
1.	Франція, Італія, Бельгія, Західна Німеччина, Люксембург	18.04.1951 р.	Паризький Договір про заснування Європейського співтовариства вугілля та сталі (ЄСВС), який набув чинності у липні 1952 р.
2.	Велика Британія, Данія, Ірландія	1.01.1973 р.	
3.	Греція	1.01.1981 р.	
4.	Іспанія, Португалія	1.01.1986 р.	
5.	Фінляндія, Австрія, Швеція	1.01.1995 р.	Договір про Європейський Союз, підписаний в Маастрихті, чинний з 1.11.1993 р.
6.	Польща, Угорщина, Чеська Республіка, Словацька Республіка, Словенія, Кіпр, Мальта, Естонія, Литва, Латвія	1.05.2004 р.	Афінський договір про приєднання, підписаний у квітні 2003 р. на основі Договору про Європейський Союз
7.	Болгарія, Румунія	1.01.2007 р.	Люксембурзький договір про приєднання, підписаний в Ноймюнстерському абатстві 25.04.2005 р., на основі Договору про Європейський Союз

8.	Хорватія	1.07.2013 р.	Договір про приєднання, підписаний у Брюсселі 9.12.2011 р., з наступним схваленням на національному референдумі 22.01.2012 р. і завершенням процесу ратифікації 4.04.2012 р.
----	----------	--------------	--

**Складено авторами за: European Commission. Analytical Report following the Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. Official web-site. URL: https://neighbourhoodenlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-02/SWD_2023_30_Ukraine.pdf*

Із цією метою у лютому 1986 р. був підписаний Єдиний європейський акт, який набув чинності 1 липня 1987 р. [37]. Акт визначив такі цілі євроінтеграції: створення до 1 січня 1993 р. єдиного внутрішнього ринку (чергового етапу економічної інтеграції та гармонізації економічної політики й інституцій); запровадження спільної політики в наступних сферах: соціальної, науково-технологічного розвитку та охорони довкілля; внесення змін до договорів про утворення Європейських Співтовариств; поширення інтеграційного процесу на сферу зовнішньої політики; формування основ для створення Європейського Союзу (назва «Європейський Союз» виникла ще на Паризькій конференції 1972 р.), який мав стати економічним та політичним інститутом [37].

7 лютого 1992 р. у м. Маастрихт (Нідерланди) країни-учасниці підписали Договір про Європейський Союз, що набув чинності 1 листопада 1993 р. Договір визначив так звані «три колони» у розвитку ЄС: «перша колона» – Європейські Співтовариства: ЄСВС, Євратом та Європейське Співтовариство (замість назви «Європейське Економічне Співтовариство»). Саме Європейське Співтовариство стало основою і серцевиною процесу інтеграції, «наднаціональним феноменом»; «друга колона» – спільна зовнішня та безпекова політика (СЗБП); «третя колона» – співпраця у сферах юстиції та внутрішніх справ [40].

Положення Маастрихтського договору в економічному сенсі визначили курс на завершення формування єдиного внутрішнього ринку (четвертий рівень економічної інтеграції) та перехід до реа-

лізації ідеї економічного та валютного союзу (п'ятий – найвищий рівень економічної інтеграції).

2 жовтня 1997 р. країни-члени ЄС підписали Амстердамський договір (чинний з 1 травня 1999 р.). До нього включили зміни та доповнення до Маастрихтського договору про Європейський Союз, до Римських Договорів про заснування Європейського (Економічного) Співтовариства та Євратому, до Договору про заснування ЄСВС. Правові зміни були спрямовані на досягнення політичних цілей, визначених Маастрихтським договором, щодо повноважень, напрямів інтеграційних дій та розвитку інституційних механізмів [38].

Особливу роль у правовому забезпеченні міжнародного співробітництва та розвитку політичної взаємодії між державами Європи відіграла укладена в 1985 р. у селі Шенген (Люксембург) Угода про вільне (безвізове) пересування громадян у межах Європейського Союзу [44], яка скасувала візи на внутрішніх кордонах; запровадила видачу стандартизованих віз для громадян третіх країн; ввела єдину політику щодо в'їзду – виїзду для іноземців; дозволила обмін інформацією і співпрацю між поліцією та судами для посилення безпеки й міграційного контролю. Нині у зоні Шенгену діє 25 з 27 країн-членів Європейського Союзу (крім Ірландії і Кіпру) і чотири країни Європейської асоціації вільної торгівлі (Ліхтенштейн, Норвегія, Ісландія, Швейцарія) [31]. Держави підписали однойменну угоду, домовилися виконувати норми Шенгенського законодавства Європейського Союзу і скасували прикордонний контроль між підписантами угоди. Шенгенська угода також фактично включає три мікрдержави (Монако, Сан-Марино, Ватикан), які не підписували угоду, але розміщені в зоні та підтримують відкритість кордонів. Нині зона охоплює площу близько 4,4 млн км², на якій проживає майже 420 млн осіб [33; 50].

Зауважимо, що країни Європейського Союзу, які не підтримали Шенгенську угоду, зробили це з різних причин. Так, Ірландія дотримується власної візової політики; приєднання Кіпру блокують інші країни Європейського Союзу через нерегульований кіпрський конфлікт; для Румунії та Болгарії, вступ відкладено через проблеми з корупцією. Ці країни хотіли приєднатися до «Шенгену» разом з Хорватією (січень 2023 р.), втім, їм відмовили. Європейська Комісія й Європейський Парламент вирішили, що країни відповідають вимогам та готові приєднатися до «Шенгену», але Нідерланди й Авс-

трія заблокували їхнє приєднання тому, що ніби то румунські і болгарські прикордонники можуть пропускати нелегалів у Шенгенську зону за гроші.

Все ж Румунія і Болгарія 31 березня 2024 р. отримали дозвіл Європейського Союзу й розпочали перший етап приєднання до Шенгенської зони. Нині громадяни обох країн можуть подорожувати до інших країн-членів ЄС без проходження прикордонного та паспортного контролю. Хоч дія «Шенгену» для них, поки що поширюється лише на авіаційний і морський транспорт. Так, при посадці на літак в аеропортах цих країн, чи подорожуючи через чорноморські порти, громадянам країн Європейського Союзу та шенгенських віз вже не потрібно проходити додатковий контроль [25].

26 лютого 2001 р. був підписаний Ніццький договір, який змінив механізми інституційного розвитку Євросоюзу щодо його майбутнього розширення: відбувся перерозподіл квот представництва в інституціях Європейського Союзу, з урахуванням потенційної участі у них нових членів. Положення Договору визнані чинними до прийняття нової угоди про інституційний розвиток Європейського Союзу [39].

Таким чином, Європейський Союз розвиває свою діяльність на принципах верховенства права, тобто вся його діяльність основана на договорах, які були одностайно, добровільно та демократично ухвалені всіма країнами-членами. Водночас будь-який договір є обов'язковою угодою між усіма країнами-членами, в якій визначено цілі, правила функціонування інституцій Європейського Союзу, спосіб прийняття рішень і розвиток відносин між країнами-членами. Крім того, щоб договори залишалися актуальними, відповідали вимогам та викликам часу, при потребі до всіх договорів Європейського Союзу періодично вносяться зміни [5].

Аналізуючи інституційні особливості та правову систему Євросоюзу, зазначимо, що інститути Європейського Союзу дотримуються широкого консенсусу при прийнятті рішень, що поширюється на діяльність всіх його основних органів. Це, зокрема:

- Європейська Комісія – вищий, сформований виконавчий орган, в якому представлена кожна країна-член;
- Європейська Рада міністрів, яка збирається щонайменше один раз на місяць, складається з представників (міністрів чи прем'єр-

міністрів) кожної країни-члена. Рада є вищим законодавчим і директивним органом;

– Європейський Парламент – обирається на загальних виборах у всіх країнах-членах ЄС; має обмежені законодавчі, ухвалювальні та рекомендаційні повноваження. Парламент затверджує Європейську Комісію, всупереч тому, що ключову роль у виборі Європейської Комісії відіграють держави-члени;

– Суд Європейського Союзу (розташований у Люксембурзі) розглядає питання, пов'язані з тлумаченням установчих договорів і норм Європейського Союзу, та питання співпраці Європейської Комісії і країн-членів.

Європейський Союз пов'язаний не лише зі створенням права, виробленням політики мирного та стабільного розвитку організації, але й представляє спільноту, засновану на законі. У діяльності Євросоюзу відсутні принципи примусу чи давності; його діяльність опирається лише на силу закону.

Держава може стати членом Євросоюзу тільки у тому випадку, якщо вона виконала всі критерії, обов'язкові для прийняття, встановлені Європейською Радою в Копенгагені 1993 р. та розширені в 1995 р. Це наступні критерії:

– політичні – стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, права людини, повагу та захист меншин;

– економічні – діюча ринкова економіка та здатність до роботи з конкурентами і ринковими силами Європейського Союзу;

– здатність взяти на себе зобов'язання членства, включаючи лояльність щодо спільних політичних, економічних і валютних цілей;

– «спроможність Європейського Союзу абсорбувати нових членів, одночасно підтримуючи динаміку європейської інтеграції, є важливим фактором спільного інтересу як Союзу, так і держав-кандидатів». Інколи цей критерій називають «незалежним», адже його суть – забезпечення того, щоб вступ нових країн не послабив євроінтеграцію. Кожен з чотирьох критеріїв містить ще низку субкритеріїв, які деталізують основні вимоги до членства.

Так, перший критерій, щодо якого у рішеннях Люксембурзької Ради (12-13 грудня 1997 р.) вказано, що «дотримання Копенгагенського політичного критерію є передумовою для початку переговорів про асоціацію» [7], вимагає виконання наступних умов:

- забезпечення свободи парламентських, президентських виборів і виборів до місцевих органів влади;
- створення та розширення діяльності демократичних інституцій, неурядових організацій, незалежних засобів масової інформації;
- прийняття законодавства, що захищає права меншин, створення певних установ;
- посилення боротьби з організованою злочинністю та корупцією;
- вирішення питань правового забезпечення та посилення спроможності боротьби з відмиванням коштів;
- створення чітко діючих інститутів у сфері юстиції та внутрішніх справ, гарантії незалежності судової влади, покращення функціонування судів;
- захист особистих прав і свобод людини.

Економічний критерій – «існування ринкової економіки», слід реалізувати до початку перемовин. Він оцінюється на підставі аналізу наступних факторів:

- рівновага між попитом та пропозицією зумовлена вільною грою ринкових сил;
- лібералізація цін та торгівлі;
- відсутність значних перешкод для виходу на ринок (створення нових підприємств) та виходу з ринку (банкрутство);
- наявність правової бази, включаючи регулювання права власності;
- виконання законів і контрактів;
- досягнення макроекономічної стабільності (рівень цін, державні фінанси і зовнішнє сальдо);
- широкий консенсус щодо основ економічної політики;
- достатня розвиненість фінансового сектору для спрямування накопичених коштів на інвестування виробництва;

Окремо варто наголосити на виконанні критерію «спроможність впоратися з конкурентним тиском та дією ринкових сил в межах Європейського Союзу». На виконання цієї складової економічного критерію відводиться п'ять років та оцінюється шляхом аналізу наступних факторів:

- наявність діючої ринкової економіки з рівнем макроекономічної стабільності достатнім для того, щоб економічні суб'єкти приймали рішення в умовах стабільного і передбачуваного клімату;

– достатня кількість, і за належну ціну, людських і матеріальних ресурсів, включаючи інфраструктуру (енергопостачання, телекомунікації, транспорт тощо), освіту і дослідження та перспективи діяльності у цій сфері;

– ступінь впливу політики уряду і права на конкурентоспроможність через торговельну політику, політику конкуренції, державну допомогу, підтримку малих та середніх підприємств тощо;

– рівень і темпи торговельної інтеграції країни з Європейським Союзом перед розширенням (йдеться про обсяг і структуру торгівлі з країнами-членами);

– достатня частка малих фірм у структурі економіки, адже малі фірми, зазвичай, мають більшу вигоду від спрощеного доступу на ринок, а великі фірми більш інертні при пристосуванні до умов ринку.

Третій критерій – «критерій членства» – найважчий для виконання. При переговорах про набуття членства Європейський Союз визначив 31 критерій, кожен з яких відповідає одному з 31 розділу *acquis communautaire* («спільного доробку ЄС»): 1. Вільне переміщення товарів; 2. Вільне переміщення робочої сили; 3. Свобода у наданні послуг; 4. Вільне переміщення капіталів; 5. Законодавство про підприємства; 6. Конкурентна політика; 7. Сільське господарство; 8. Рибне господарство; 9. Транспортна політика; 10. Податкова політика; 11. Економічний та Монетарний Союз; 12. Статистика; 13. Соціальна політика та зайнятість; 14. Енергетика; 15. Промислова політика; 16. Малі та середні підприємства; 17. Наука та дослідницька діяльність; 18. Освіта та навчання; 19. Телекомунікації; 20. Політика у галузі культури та аудіовізуальному секторі; 21. Регіональна політика; 22. Екологія; 23. Захист прав споживачів та охорони здоров'я; 24. Юстиція та внутрішні справи; 25. Митний союз; 26. Зовнішні відносини; 27. Спільна зовнішня політика і політика безпеки; 28. Зовнішня торгівля; 29. Бюджет і фінансовий контроль; 30. Охорона прав інтелектуальної власності; 31. Відповідність стандартам промислової продукції.

Зазначимо, що критерії членства в Європейському Союзі визначені в трьох документах: у ст. 49 Маастрихтського договору 1992 р. – географічні й загальні політичні критерії; в Декларації Європейської Ради 1993 р. у Копенгагені, тобто в «Копенгагенських критеріях», в яких детально описані загальні критерії: політичні; економічні;

законодавчі; у Схемі переговорів з окремою країною-кандидатом (окремі і детальні умови; висновок про те, що приєднання нової країни не може відбутись, поки не буде вирішено, що Європейський Союз має «здатність до приєднання» нового члена [51].

Процес вступу до Європейського Союзу нараховує п'ять основних етапів [48, с. 316–320; 42, с. 473–482], які можна охарактеризувати наступним чином:

1. Консультативний етап, який охоплює період від прийняття державою власного внутрішнього рішення про вступ – до поданням нею заявки про вступ до Європейського Союзу. Як свідчить практика, на цьому етапі держави-претенденти на вступ уклали одну з трьох типів асоціативних угод: Європейську угоду (European Agreement), Угоду про асоціацію (Association Agreement) чи Угоду про стабілізацію й асоціацію (Stabilization and Association Agreement). Впродовж 1990-х рр. Європейські угоди уклали десять колишніх соціалістичних країн Центрально-Східної Європи: Польща (1991 р.), Угорщина (1991 р.), Румунія (1993 р.), Болгарія (1993 р.), Чехія (1993 р.), Словаччина (1993 р.), Естонія (1995 р.), Литва (1995 р.), Латвія (1995 р.) та Словенія (1996 р.). Угоди про асоціацію Європейський Союз уклав з Туреччиною (1963 р.), Мальтою (1970 р.) та Кіпром (1972 р.). Угоди про стабілізацію й асоціацію Євросоюз підписав з країнами Балкан (крім Словенії). Консультативний етап є завершеним, коли країна-претендент подала заявку про вступ до Європейського Союзу.

2. Оціночний етап – охоплює період від подання країною заявки і початком переговорів про вступ. У цей час країни прагнуть найповніше виконати критерії членства в Євросоюзі. Державу офіційно визнають країною-кандидатом на вступ до Європейського Союзу.

3. Переговорний етап – триває від початку і до завершення переговорів про вступ. На переговорах визначають умови, на яких кожен кандидат може приєднатися до Євросоюзу, та терміни прийняття, імплементації і правового впровадження *acquis communautaire*. Іноді можливе врахування перехідних заходів, які чітко визначають за змістом і тривалістю. Кожна країна-кандидат має власний графік і може бути прийнята до Європейського Союзу так швидко, як швидко вона досягне відповідності критеріям вступу та членським зобов'язанням. Переговори проходять у формі серії двосторонніх конференцій між країнами-членами та кожною з країн-кандидатів за

кожним із 31 розділів *acquis communautaire*. Загальний успіх у переговорному процесі оцінюється кількістю розділів, за якими переговори повністю закриті. Результати переговорів входять до проекту угоди про вступ країни-кандидата до Європейського Союзу.

4. Ратифікаційний етап – охоплює час від підписання угоди про вступ до її ратифікації. Перед підписанням Угоди про вступ подають до Європейської Ради для схвалення та до Європейського Парламенту для надання згоди. Після підписання Угоди про вступ надсилають до країн-членів Європейського Союзу і країн-кандидатів для ратифікації і прийняття країнами-кандидатами рішення про вступ, при потребі – через процедуру референдуму. Тож успішний хід переговорів, і навіть їх завершення, не гарантує вступу країни до Європейського Союзу.

Відомий приклад Норвегії, уряд якої двічі (1972 і 1994 рр.) проводив успішні переговори і підписував Угоду про вступ, але держава не стала членом Європейського Союзу, оскільки опоненти вступу в Євросоюз двічі з невеликою перевагою виграли референдуми. У 1972 р. у референдумі взяли участь 78% громадян, з яких 53,5% проголосували проти ЄС і 46,5% – за вступ. У 1994 р. противники Європейського Союзу знову перемогли, отримавши 52,3% голосів. За вступ висловились 47,7% тих, хто взяв участь у референдумі [52]. Подавала заяву на вступ і Швейцарія, але не змогла завершити вступний процес, оскільки на референдумі в грудні 1992 р. громадяни не підтримали ратифікацію Угоди про Європейську економічну зону. Тож, країна заморозила вступ до Європейського Союзу, офіційно не знявши свою кандидатуру [41].

5. Імплементацийний етап – відкривається після виконання всіх процедур з ратифікації та набуття чинності Угодою. І лише після цього держава стає повноправним членом Європейського Союзу. Деякі фахівці до попереднього етапу вступу до Євросоюзу відносять і участь країни-претендента у Європейській Конференції. У рамках цієї багатосторонньої структури держави-члени ЄС і країни-кандидати обговорюють нагальні питання співпраці у сфері зовнішньої політики та безпеки, юстиції та внутрішніх справ (вперше засідала 12 березня 1998 р. в Лондоні). Втім, інші фахівці вважають, що засідання Європейської Конференції в ЄС – це певні символічні заходи, участь в яких не членів Європейського Союзу завжди мала характер почесної присутності. Тож, формат Конференції у деяких політиків викликає

сумніви. Але Європейська Конференція і далі діє, демонструє згуртованість Європи довкола Європейського Союзу. 14-15 червня 2001 р. Європейська Рада у Гетеборзі вирішила запросити Україну та Молдову до участі в Європейській Конференції. 16-17 квітня 2003 р. Україна на правах повноправного учасника взяла участь у роботі Європейської Конференції в Афінах. Втім, цей факт не розцінювався як початок вступу України до Європейського Союзу.

Підкреслимо, що кожна інституція (орган) Європейського Союзу має чіткі повноваження у справі прийняття нових членів до Євросоюзу. З точки зору послідовності дій та реалізації повноважень окремих інституцій ЄС (Ради, Комісії та Парламенту), слід вказати на наступні дванадцять кроків, які кожна країна-кандидат повинна здійснити для того, щоб стати країною-членом ЄС:

- Європейська держава подає заявку про вступ до ЄС Європейській Раді;

- Європейська Рада звертається до Європейської Комісії з проханням підготувати «Думку» («Opinion» / «Avis»);

- Європейська Комісія представляє «оцінку» Європейській Раді;

- Європейська Рада одноголосно приймає рішення розпочати переговори про вступ з державою-кандидатом;

- Європейська Комісія пропонує, а Європейська Рада одноголосно затверджує основні складові та принципи позиції ЄС на переговорах з державою-кандидатом;

- Рада (Міністрів) ЄС проводить переговори з державою-кандидатом;

- Проект Договору про вступ узгоджують ЄС та держава-кандидат;

- Проект Договору про вступ надсилають Європейській Раді та Європейському Парламенту;

- Європейський Парламент схвалює Договір про вступ більшістю голосів;

- Європейська Рада одноголосно затверджує Договір про вступ;

- Країни-члени та країна-кандидат офіційно підписують Договір про вступ;

- Країни-члени та країна-кандидат ратифікують Договір про вступ згідно зі своїми конституційними нормами. Країна-кандидат стає членом ЄС.

Отже, будь-яка держава, що розміщена на Європейському континенті і висловила бажання стати членом Євросоюзу, повинна здійснити 12 кроків: сповна відповідати критеріям членства в Європейському Союзі, підкріпити їх виконанням умов про приєднання, дотримуватися процедурних вимог інституцій Євросоюзу, які мають чіткі повноваження у справі прийняття нових членів до цієї міжнародної організації, пройти п'ять основних етапів процесу вступу до Європейського Союзу. Згідно з цим, Євросоюз повинен мати можливість інтеграції нових членів, зберігаючи своє право на остаточне рішення, коли він готовий їх прийняти.

Особливості розвитку процесу інтеграції України й Євросоюзу. Україна має тривалі історичні та культурні зв'язки з Європою та прагне тієї політичної і економічної стабільності, що існує в державах-членах ЄС. Процес інтеграції України з Євросоюзом теж має довгу історію. Перший базовий документ, що визначив основи співпраці між Україною та Європейським Союзом, це – Угода про партнерство та співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 16 червня 1994 р. Документ визначив основи співробітництва України й Європейського Союзу, зокрема: зміцнення і розширення зв'язків та встановлення партнерства і співробітництва між сторонами Угоди.

Про наміри України стати повноправним членом Європейського Союзу, вперше заявив Президент України у 2005 р. Тоді ж Європейський Парламент, практично відразу, 13 січня 2005 р., майже одноголосно прийняв постанову на своє рішення стосовно зближення позицій з Україною щодо членства.

16 вересня 2014 р. Верховна Рада України ратифікувала Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії та їх державами-членами, з іншої сторони (Угода про асоціацію) [29]. Вказаний документ замінив попередню Угоду про партнерство та співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами і їх державами-членами від 16 червня 1994 р., оскільки в ньому були визначені нові пріоритети асоціації.

Одночасно з Верховною Радою України, також 16 вересня 2014 р. Угоду про асоціацію ратифікував Європейський Парламент. Угода про асоціацію передбачала: створення зони поглибленої та всеосяжної вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом;

посилення співпраці у політичній та економічній сферах; доступ українських суб'єктів підприємницької діяльності до внутрішнього ринку ЄС; адаптацію українського законодавства до права ЄС. Це був важливий крок у наближенні до наступного етапу інтеграції – ухваленні договору про вступ до Європейського Союзу.

21 лютого 2019 р. Верховна Рада України, підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу, незворотність європейського та євроатлантичного курсу держави, внесла зміни до Преамбули, трьох статей та Перехідних положень Конституції України, закріпивши положення про стратегічний курс України та набуття членства в ЄС та НАТО.

Угода про асоціацію між Україною й ЄС, Угода про поглиблену і всеохопну зону вільної торгівлі (ПВЗВТ), яка вступила в дію з 2017 р., та рішення Європейського Союзу 2022 р. про надання Україні статусу кандидата – це ключові моменти на шляху України до подальшої інтеграції з ЄС. Українська держава та її громадяни демонструють відданість демократичним цінностям, економічному розвитку та зміцненню зв'язків із ЄС. Цю думку підтверджують і дані соціологічної служби Центру Разумкова, яка з 19 по 25 січня 2024 р. провела опитування двох тисяч респондентів віком від 18 років на предмет їхнього ставлення до Європейського Союзу. 84 % опитаних підтримують вступ України до ЄС (у грудні 2022 р. підтримка складала 79 %). Не підтримують вступ до Європейського Союзу 7 % респондентів (у грудні 2022 р. таких було 8 %). По регіонах, приєднання України до Євросоюзу підтримують 91 % жителів західного регіону, 86 % – центрального, 78 % – східного та 74,5 % – південного. Соціологи вказали, що «чим молодші респонденти, тим частіше вони підтримують вступ до ЄС – частка таких зростає з 80 % у найстаршій (60 і більше років) групі до 89 % серед тих, кому менше ніж 30 років. Серед людей, які спілкуються вдома переважно українською мовою, підтримують вступ 87 %, а серед тих, хто російською – 77 %» [2].

Підкреслимо, що з початком широкомасштабної війни РФ проти нашої країни, попри стресовий, шоківий стан від неспровокованої та невиправданої агресії, Україна вже 28 лютого 2022 р. подала заявку на членство в ЄС. 17 червня 2022 р. Європейська Комісія представила свої висновки стосовно заяв на членство в Європейському Союзі, які подали Україна, Грузія та Молдова. У висновку Комісії від 23 червня 2022 р. щодо заяви нашої країни на членство в ЄС вказано, що за

одностайною згодою лідерів усіх 27 країн-членів Європейського Союзу, вона отримала європейську перспективу та статус кандидата.

Водночас Європейська Комісія вказала, що статус кандидата надано Україні за умови, що вона проведе певні ключові зміни. ЄК постійно моніторила процес виконання змін і звітувала про них у межах регулярного пакету заходів щодо розширення. Брюссель висунув до України вимоги по семи позиціях щодо реформ: реформи Конституційного суду; поглиблення судової реформи; антикорупційної діяльності та призначення керівника САП; боротьби з відмиванням коштів; втілення антиолігархічного закону; узгодження аудіовізуального законодавства з правом Європейського Союзу; зміни законодавства про національні меншини [27].

Україна зобов'язалася провести реформи та виконати вказані вимоги, щоб зберегти статус кандидата в члени Європейського Союзу, адже його отримання в червні 2022 р. не було остаточним. Євросоюз міг скасувати рішення, якщо український уряд проігнорує виконання реформ. Тож, попри війну, Україна виявила потужну динаміку реформ та сильну підтримку українського народу [1]. Подальша підготовка України до вступу в ЄС передбачає завершення всеохопної трансформації всіх сфер і створення умов для захисту кожного громадянина та бізнесу, згідно з основними принципами Європейського Союзу і його законодавством. У червні 2024 р. Єврокомісія відзвітувала послам країн-членів про прогрес, досягнутий Україною згідно з критеріями, необхідними для відкриття переговорів про її вступ до ЄС.

Європейська Комісія вважає, що Україна усунула недоліки у сферах: в антикорупційній (рішення про збільшення чисельності штату НАБУ до тисячі осіб у грудні 2023 р. та рішення, за яким НАБУ дозволили перевіряти законність придбання майна декларантами до вступу на державну службу і повторно перевіряти активи, якщо надійшла нова інформація); 14 березня 2024 р. набув чинності Закон про лобювання (передбачив створення реєстру прозорості і конкретний режим перевірки) та Закон про відповідальність за порушення [12].

Україна виконала рекомендації Венеційської комісії від червня та жовтня 2023 р. і вжила заходів щодо захисту прав нацменшин. Верховна Рада України за період з грудня 2023 – до червня 2024 рр. схвалила конкретні законодавчі ініціативи, зокрема: Методику використання мов національних меншин, Дорожню карту з питань освіти для нацменшин, визначила перелік населених пунктів, в яких по-

ширені окремі права нацменшин та зміни до програми «Єдність у різноманітності» [13]. Водночас Верховна Рада України ухвалила за основу і в цілому альтернативний законопроект про національні меншини, який врахував оцінки Ради Європи щодо прав нацменшин в окремих сферах, був доопрацьований і погоджений усіма парламентськими фракціями. За відповідний законопроект №10288-1 проголосували 317 народних депутатів [17].

Єврокомісія в звіті відзначила, що Україна, крім здійснених необхідних заходів, проводить двосторонні переговори з Угорщиною, спрямовані на подальше посилення захисту нацменшин; рекомендувала Україні продовжити боротьбу з корупцією, розслідуючи надалі відповідні кейси. За перші чотири місяці 2024 р. НАБУ і САП, сказано у звіті, порушили 164 справи і висунули обвинувальні акти 54-м особам. Тож, «Україна продовжує стабільно просуватися на шляху реформ для вступу до ЄС і виконала всі чотири кроки», – підсумувала Єврокомісія [8].

Таблиця 2

Оцінка впровадження acquis ЄС в Україні на кінець 2023 року*

Кластер	Глава	Оцінка	
1. Основоположні	24 Юстиція, свобода та безпека.	2	Деякий рівень
	5 Державні закупівлі.	2	Деякий рівень
	18 Статистика.	2	Деякий рівень
	32 Фінансовий контроль.	1	Початковий рівень
		7	
2. Внутрішній ринок	1. Вільний рух товарів.	3	Помірний рівень
	2. Вільний рух робочої сили.	1	Початковий рівень
	3. Вільний рух надання послуг.	2	Деякий рівень
	4. Вільний рух капіталів.	2	Деякий рівень
	6. Законодавство про діяльність підприємств.	2	Деякий рівень
	7. Законодавство щодо прав інтелектуальної власності.	1	Початковий рівень
	8. Політика в сфері конкуренції.	2	Деякий рівень
	9. Фінансові послуги.	2	Деякий рівень
28. Захист прав споживачів та охорона здоров'я.	2	Деякий рівень	
		17	

✚ ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ та ПРОЦЕСИ в Україні... ✚

3. Конкуренентосп роможність та інклюзивне зростання	10 Інформаційне суспільство та медіа	3	Помірний рівень
	16 Оподаткування	2	Деякий рівень
	17 Економіка та монетарна політика	3	Помірний рівень
	19 Соціальна політика та зайнятість	1	Початковий рівень
	20 Політика у галузі підприємств та промисловості	2	Деякий рівень
	25 Наука та дослідження	2	Деякий рівень
	26 Освіта та культура	4	Хороший рівень
	29 Митний союз		
		20	
4. «Зелений» порядок денний та сталий взаємозв'язок	14 Транспортна політика	2	Деякий рівень
	15 Енергетика	4	Хороший рівень
	21 Транс'європейські мережі	2	Деякий рівень
	27 навколишнє середовище	1	Початковий рівень
		9	
5. Ресурси, сільське господарство та єдність	11 Сільське господарство та сільський розвиток	1	Початковий рівень
	12 Безпека продуктів харчування, ветеринарна та фітосанітарна політика	3	Помірний рівень
	13 Рибальство	1	Початковий рівень
	22 Регіональна політика та координація структурних підрозділів	2	Деякий рівень
	33 Фінансова та бюджетна політика	1	Початковий рівень
		8	
6. Зовнішні відносини	30 Зовнішні відносини	4	Хороший рівень
	31 Зовнішня, безпекова та оборонна політика	4	Хороший рівень
		8	
Разом		69	

* Складено авторами за: European Commission. Analytical Report following the Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. Official web-site. URL: https://neighbourhoodenlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-02/SWD_2023_30_Ukraine.pdf

Європейська комісія, підтримуючи нашу державу, постійно надавала Україні фінансову, консультаційну й організаційну допомогу, потрібну для трансформації суспільства, правової системи й економіки, при зближенні з Європейським Союзом. Водночас статус кандидата відкрив Україні можливість отримання фінансової допомоги, передбаченої країнам-кандидатам (Інструмент передвступної допомоги, ІРА). Так, допомога Європейського Союзу надходить через гранти, інвестиції, чи як технічна допомога; через участь у програмах та ініціативах Євросоюзу.

14 грудня 2023 р. Європейська Рада прийняла рішення про відкриття переговорів з Україною про вступ, а лідери Європейського Союзу знову підтвердили свої обіцяння та запевнення, що будуть активно підтримувати нашу країну доти, доки це буде необхідно. 12 березня 2024 р. Європейська Комісія представила Раді проєкт рамок переговорів із Україною про вступ (*див. Таблиця 2*). Це опитувальник із 35 розділів, поділених на шість кластерів: основоположні принципи; конкурентоспроможність; внутрішній ринок; зелений порядок денний; ресурси, сільське господарство, єдність; зовнішні зв'язки [43].

Підкреслимо, що підтримка лідерів Євросоюзу та країн-членів ЄС, їх рішення щодо ситуації в Україні є надто важливими для нашої держави. Особливо це спостерігається в ході проведення самітів Україна – ЄС, які демонструють найвищий рівень політичного діалогу між Україною та Європейським Союзом і щорічно відбуваються почергово в Україні та ЄС на підставі Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [29]. Перший саміт відбувся 5 вересня 1997 р. у Києві. З того часу провели 24 чергові та один позачерговий саміт. До лютого 2022 р. на самітах розглядалися двосторонні чи міжнародні питання, які викликали взаємний інтерес; здійснювався загальний нагляд за виконанням Угоди про асоціацію. Засідання в рамках самітів давали сторонам можливість на найвищому рівні (оскільки саміти завжди відбуваються за участю Президента України, Президента Європейської Ради і Президента Європейської Комісії), підвести підсумки співпраці між Україною та ЄС за рік, що минув, визначити пріоритети взаємодії на найближче майбутнє, обговорити розвиток ситуації в Україні й Європейському Союзі та узгодити позиції щодо актуальних міжнародних питань [26].

Останній 24-й черговий саміт відбувся 3 лютого 2023 р. у Києві. За планом його мали провести у грудні 2022 р. у Брюсселі, але в силу певних причин його перенесли на початок 2023 р. Неофіційною причиною зміни дати саміту був брак очікуваних результатів такої зустрічі з боку Європейського Союзу, через проблеми з затвердженням обіцяного у рамках G7 пакету макрофінансової допомоги для України на суму 18 млрд євро [10]. Зрештою пакет затвердили 15 грудня 2022 р. [16].

2 лютого 2023 р. у Києві відбулося спільне засідання Європейської Комісії та Кабінету Міністрів України, за результатами якого підписали Угоду про участь України в програмі ЄС «Єдиний ринок». Однією зі складових цієї Угоди став розвиток конкурентоспроможності бізнесу [28].

У спільній заяві оприлюдненій після саміту йшлося про те, що «майбутнє України та її громадян – у Європейському Союзі». Зазначалося, що Київ має виконати усі сім критеріїв, визначених для початку перемовин про вступ до ЄС при наданні Україні статусу кандидата на вступ, необхідних, щоб розпочати самі перемовини. ЄС «визнав значні зусилля, які Україна продемонструвала впродовж останніх місяців для досягнення цілей, що лежать в основі її статусу кандидата на членство в ЄС, привітав реформаторські зусилля України у такі важкі часи та закликав країну продовжувати цей шлях і виконувати умови, визначені у висновку Комісії щодо заявки України на членство, з метою просування до майбутнього членства в ЄС». Але крім позитивної оцінки, були висловлені зауваження щодо процедури відбору суддів Конституційного Суду.

Також Європейський Союз привітав намір України почати адаптацію права Євросоюзу (*acquis*) ще до початку перемовин про вступ. Політики Європейського Союзу знову підкреслили, що визнають територіальну цілісність України, втім, уперше в міжнародному документі було визнано право України на деокупацію Криму військовим шляхом. Крім того, Європейський Союз визнав необхідність посилення санкційного тиску на росію [3].

Важливо зазначити, що Україна за час від подачі заяви про вступ – до відкриття переговорів, досягла прогресу на кількох напрямках, зокрема було здійснено: реформу системи правосуддя; стримування влади олігархів; посилено боротьбу з відмиванням

грошей; реформу органів судової влади; захист прав національних меншин [19]. Тож, навіть під час війни Україна демонструє вражаючу здатність досягати прогресу в узгодженні свого законодавства з правовою базою Євросоюзу. Через спільні цінності, демократичні принципи та прагнення до процвітання Україна, в свою чергу, сприятиме подальшому розвитку Європейського Союзу, прокладаючи шлях до більш інтегрованого та взаємопов'язаного континенту.

У країнах-членах Європейського Союзу за даними опитування, проведеного компанією Іфор на замовлення Ялтинської європейської стратегії та Фонду Жана Жореса у період 3-7 березня 2022 р., у Польщі підтримали вступ України до ЄС 92 %, в Італії – 71 %, у Німеччині – 68 %, у Франції – 62 %. Опитування Flash Eurobarometer, проведене у квітні в усіх країнах ЄС, вказує на найбільшу підтримку вступу України до ЄС в Португалії (87 % респондентів), Естонії (83 %), Литві (82 %), Польщі (81 %) та Ірландії (79 %). Втім, є й скептичне ставлення до вступу України, яке продемонстрували угорці, де цю ідею підтримують лише 48 % респондентів (проти – 37 %). Крім того, в Угорщині, Франції та Бельгії найвища частка населення, яка не визначилась щодо цього питання – 16 % [46].

Ще одне опитування, яке проводив Центр «Нова Європа», свідчить, що серед тих респондентів, хто визначився на користь надання Україні статусу кандидата було 68 % німців, 65 % французів і 65 % нідерландців. Втім, 32 % респондентів Німеччини і по 35 % французів та нідерландців виступають проти цього рішення. Загалом же у Німеччині 46 % виступають за надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС, а 22 % – проти, ще 25 % не визначили свою позицію, а 7 % не змогли відповісти на це питання. У Франції кандидатський статус України підтримують 42 % респондентів, 24 % – не підтримують, 26 % – не визначилися з відповіддю і ще 9 % – відповіли, що не знають. У Нідерландах 45 % опитаних підтримують кандидатський статус України, 24 % – проти, 21 % не змогли обрати відповідь, а ще 10 % – не знають [46]. Отже, можна зазначити, що на відміну від Європейського Парламенту, держави-члени не дуже охоче сприймають ідею розширення Європейського Союзу, особливо, коли спільнота стурбована такими серйозними внутрішніми проблемами, як реформування ЄС, нинішня криза біженців [20, с. 7] та війна в Україні.

Висновки. Таким чином, проаналізувавши особливості правового забезпечення міжнародної співпраці України з Європейським Союзом в умовах широкомасштабної війни проти рф, необхідно зазначити, що ідея приєднання України до Європейського Союзу виникла майже одночасно зі здобуттям державної незалежності і в різні роки, поступово зростала чи спадала її напруга, поки не досягла найвищої точки активності після початку неспровокованої агресії та повномасштабного вторгнення росії на українську територію. 28 лютого 2022 р. Київ подав заявку на членство у Європейському Союзі. Першу відповідь наша країна отримала 23 червня того ж року, коли Європейська Рада надала Україні статус кандидата на вступ до Європейського Союзу. Світ визнав цей крок дійсно історичним, оскільки вперше статус кандидата отримала держава, в якій йшла війна.

Дане рішення означало початок офіційного процесу переговорів про вступ України до Європейського Союзу. І, як і інші країни-члени перед вступом до ЄС, Україна, щоб стати повноправним членом європейської спільноти, повинна була виконати низку умов. 25 червня 2024 р. Європейський Союз офіційно відкрив з Україною переговори про вступ на першій міждержавній конференції, яка відбулася в Люксембурзі [32]. В Україні відразу ж розпочалася робота по підготовці до дискусій у певних сферах на основі переговорних рамок, які окреслюють процедури й принципи переговорів. За словами Голови Європейської Комісії Урсули фон дер Ляєн «Європа – в очах усіх українців, що борються за краще майбутнє. Разом ми можемо виграти цей бій. Разом ми можемо довершити наш Союз. Разом ми можемо привести Україну в наш спільний європейський дім. Це мрія героїв України та мучеників України. Це також і наша мрія. Разом ми – Європа» [32].

Нині Україна вступила в етап, який може завершитися членством у Європейському Союзі. На думку європейських політиків – єврооптимістів, якщо Україна докладатиме максимум зусиль і виконає всі поставлені завдання, то безпосередньо вступ до Європейського Союзу може відбутися до 2030 р. Першим, за даними Радіо Свобода, цю дату назвав президент Європейської Ради Шарль Мішель в інтерв'ю німецькому виданню Spiegel на початку жовтня минулого року [4]. Українські політики вірять, що це вдасться зробити раніше. Втім, експерти переконані, що зважаючи на майже півторарічний

етап виконання Україною семи початкових вимог Європейського Союзу, реалізація тисяч, а то й десятків тисяч різних умов навряд чи стане швидшою у часі за шість-сім років.

Офіційні переговори про вступ України до Євросоюзу розпочалися і це найскладніший етап європейської інтеграції. Його успішне завершення відкриє останній етап – схвалення готовності України до вступу Радою Європейського Союзу, Європейським Парламентом і підписання договору між Україною та ЄС про набуття членства нашою державою в європейській міжнародній спільноті. Цей важкий період успішно завершили країни, які заявили про бажання вступити до Європейського Союзу і стали його членами. Тепер лише від українців, урядовців та суспільства залежить, за який період ми зможемо подолати цей шлях, зокрема наскільки швидкими будуть темпи, за якими відбуватиметься реформування, наскільки великим буде бажання сповна імплементувати європейські стандарти у наше життя, швидкість законотворчої роботи тощо.

Тож, від сукупної концентрації державних і суспільних зусиль залежить тривалість сучасного етапу на шляху здобуття Україною членства в Європейському Союзі. «Україна як член ЄС посилить безпеку і процвітання для усіх європейців, а також буде робити вагомий внесок у нашу спільну європейську оборону, зовнішню політику, зелений перехід економіки, цифровізацію, інновації... Процес переговорів займе час. Але ми переконані, що здолаємо цей шлях» [4], – заявив міністр закордонних справ України Д. Кулеба.

Розміркуючи про час вступу до Європейського Союзу у випадку України, слід добре усвідомити, що нині в ЄС відбувається внутрішнє реформування та інституційне оновлення, на яке крім іншого значно впливає війна РФ проти України. В Євросоюзі ведуться дискусії про методологію розширення, зокрема, в яких випадках для прийняття рішень необхідна одностайність, а коли достатньо згоди більшості держав-членів Євросоюзу. Безперечно, що від завершення реформ залежить і швидкість довгоочікуваних українських перемовин про вступ.

Джерела:

1. «Виконані всі чотири кроки»: стали відомі деталі оцінки Єврокомісії прогресу України на шляху до членства. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ievrokomisia-prohres-ukrainy-do-chlenstva/32983400.html>
2. В Україні зростає кількість людей, які підтримують вступ до ЄС – опитування. URL: <https://suspilne.media/694766-v-ukraini-zroslo-kilkist-ludej-aki-pidtrimuut-vstup-do-es-opituvanna/>
3. Від звільнення Криму до шляху в ЄС. Пояснюємо суть рішення саміту Україна-ЄС. Спільна заява за підсумками 24-го Саміту Україна-ЄС. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/02/3/7155480/>
4. Встигаємо до угорців. Що означає старт переговорів про вступ України до ЄС та коли чекати членства. URL: <https://espreso.tv/poyasnuemo-vstigaemo-do-ugortsiv-shcho-oznachae-start-peregovoriv-pro-vstup-ukraini-do-es-ta-koli-chekati-chlenstva>
5. Дзядевич Т. Щоб увійти в історію: Роберт Шуман, один з творців Євросоюзу. URL: <https://credo.pro/2015/05/133998>
6. 9 травня – День Європи. URL: <https://amcu.gov.ua/news/9-travnia-den-ievropy>
7. Досвід країн-кандидатів на членство в ЄС та України щодо інституційної спроможності та реалізації державної політики європейської інтеграції. URL: <https://nads.gov.ua/storage/app/sites/5/DIYALNIST/Mignarodna%20dijalnist/2-dosvid-krain-kandydativ-na-chlenstvo-v-eu-2.pdf>
8. Єврокомісія підтримала початок переговорів про вступ до ЄС України та Молдови. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ievrokomisia-perehovory-vstup-ukrainy-do-es/32983310.html>
9. Євромайдан. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B0%D0%BD>
10. ЄС призначив дату саміту з Україною, у 2022 році його не проводитиме. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/12/22/7152942/>
11. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» від 07.02.2019 №2680-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text>

12. Закон України «Про лобіювання». Відомості Верховної Ради. 2024, №18, ст. 77. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3606-20#Text>
13. Закон України «Про національні меншини (спільноти) України». Із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 21 вересня 2023 р. N 3389-IX та від 8 грудня 2023 р. N 3504-IX. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T222827>
14. Зупинемо агресора разом! НПУ звернулася до МСЛН та РНЄС. URL: <https://npu.ua/news/stopwar/>
15. Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>
16. Лідери ЄС домовились про 18 млрд євро макрофіну для України у 2023 році – рішення саміту. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/12/16/7152592/>
17. Мельник Р. Рада ухвалила зміни до закону про нацменшини. URL: <https://detector.media/infospace/article/220361/2023-12-08-rada-ukhvalyla-zminy-do-zakonu-pro-natsmenshyny/>
18. Паризький договір 1951 р. Європейське об'єднання вугілля і сталі. URL: https://studies.in.ua/pravo_es-shporu/2189-parizkiy-dogovr-1951-r.html
19. Переговори про вступ України в ЄС почалися: чому це так важливо до 1 липня. *BBC – Україна*. 25 червня 2024.
20. Перспектива членства в ЄС для Грузії, Молдови та України: неможлива, забута чи прихована? / Інститут світової політики. 2016. URL: <http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/12/Perspektyva-chlenstva-v-ES-dlya-Gruziyi-Moldovi-Ukrayiny.pdf>
21. Рада визнала дії військ Росії в Україні геноцидом українського народу. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rada-vyznala-diyi-viysk-henotsydom/31803585>.
22. Рада ЄС схвалила рамки для переговорів про вступ для України і Молдови. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-es-ukrainai-erehovory/33003782.html>
23. Росія запропонувала Польщі, Угорщині та Румунії поділити Україну. Україною повинна залишитися тільки її центральна частина. URL: https://lb.ua/news/2014/03/24/260489_rossiya_predlozhila_polshe_ve_ngrii.html
24. РПЦ замітає в Інтернеті сліди вчорашнього скандального листа свого патріарха. URL: <https://web.archive.org/web/20170630044159/http://catholicnews.org.ua/rpc-zamitaie-v-interneti-slidi-vchorashnogo-skandalnogo-lista-svogo-patriarha>

25. Румунія та Болгарія приєдналися до «шенгену»: з чим українцям слід бути обережними. URL: <https://www.unian.ua/tourism/wheretogo/rumuniya-ta-bolgariya-priyednalisya-do-shengenskoji-zonishcho-zminisya-dlya-ukrajinciv-125-88186.html>
26. Саміт Україна – ЄС. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/authorities/sections/samit-ukrayina-yes/>
27. Сидоренко С. Кандидат авансом: 7 вимог, які має виконати Україна, щоб ЄС не скасував її новий статус. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/06/18/7141516/>
28. Сидоренко, С. Не тільки «відкрите небо»: 12 важливих домовленостей саміту Україна-ЄС. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/10/13/7129003/>
29. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Угоду ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011?test=4/UMfPE_GzhhaP1.ZixKBnfzHI4s.s80msh8Ie6#Text
30. Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки. 4 квітня 2022 р. URL: <https://www.facebook.com/StratcomCentreUA/posts/301383202145668>
31. Шенгенська зона: які країни входять та особливості в'їзду. URL: <https://fakty.com.ua/ua/svit/20240206-shengenska-zona-yaki-krayiny-vhodyat-ta-osoblyvos-ti-vyizdu/>
32. Шлях України до вступу до ЄС. URL: https://eu-solidarity-ukraine.ec.europa.eu/ukraines-path-towards-eu-accession_uk
33. Що таке Шенгенська зона? URL: <https://etias-info.com.ua/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96/%D1%89%D0%BE-%D1%82%D0>
34. Якби не УПЦ МП, в Україні не було б війни – Філарет. URL: <https://web.archive.org/web/20190117132556/https://www.obozrevatel.com/ukr/society/tomos-obovyazkovo-bude-filaret.htm>
35. Access to European Union Law. Treaty establishing the European Economic Community (Rome, 25 March 1957). Official web-site. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:11957E>
36. Access to European Union Law. Merger Treaty. Official web-site. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:11965F/TXT>

37. Access to European Union Law. Single European Act. Official web-site. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:11986U/TXT>
38. Access to European Union Law. Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts. Official web-site. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:11997D/TXT>
39. Access to European Union Law. Treaty of Nice amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts. Official web-site. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12001C/TXT>
40. Access to European Union Law. Treaty on European Union. Official web-site. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:11992M/TXT>
41. Arrêté fédéral sur l'espace économique européen (EEE), par district. URL: <https://www.bfs.admin.ch/bfs/fr/home/statistiques/catalogues-banques-donnees/tableaux.assetdetail.158620.html>
42. Dinan D., *Ever Closer Union?* (London: Macmillan, 1994), pp. 473–482.
43. European Commission. Analytical Report following the Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. Official web-site. URL: https://neighbourhoodenlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-02/SWD_2023_30_Ukraine.pdf
44. European Commission. The Schengen acquis – Agreement between the Governments of the States of the Benelux Economic Union, the Federal Republic of Germany and the French Republic on the gradual abolition of checks at their common borders. Official web-site. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:42000A0922\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:42000A0922(01))
45. European Union. Founding agreements. Official web-site. URL: https://european-union.europa.eu/principles-countries-istory/principles-and-values/founding-agreements_en. https://studies.in.ua/pravo_es-shporu/2189-parizkiy-dogovr-1951-r.html
46. EU Policy Research – Inside Europe – EU Podcasts. URL: https://www.google.com/search?q=Eurobarometer.+URL%3A+Europa.+eu.+25+may+2022.&oq=Eurobarometer.+URL%3A+Europa.+eu.+25+may+2022.&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUyBggAEEUYOdIBCTM0NTZqMGoxNagCCLACAQ&sourceid.chrome&ie=UTF-8

47. Les peuples européens derrière l'Ukraine. La guerre en Ukraine vue de France, d'Allemagne, de Pologne et d'Italie. Fondation Jean Jaurès (fr-FR). URL: <https://www.jean-jaures.org/publication/les-peuples-europeens-derriere-lukraie-la-crise-ukrainienne-vue-de-france-dallemagne-de-pologne-et-ditalie/>
48. Nugent, N. The European Commission. New York: Palgrave, 2001, pp. 316-320.
49. Official Journal of the European Union. Treaty establishing the European Atomic Energy Community. Official web-site. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2016:203:FULL>
50. Publications Office of the European Union. The Schengen area. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/8b556648-c5fe-427a-b9fb-8e7de617e125/language-en>
51. The Maastricht Treaty. *Treaty on the European Union*. URL: http://europa.eu/eur-lex/en/treaties/dat/EU_consol.pdf
52. Young, R. How Norway's relationship with the EU has split views. URL: <https://web.archive.org/web/20181208003541/https://www.bbc.com/news/business-36527069>.

РОЗДІЛ 12

ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ВОЛИНІ (1991 – 2024)

Валерій БОРТНІКОВ

Вступ. Політичний процес на Волині, як складова процесу соціальних змін у загальнонаціональному масштабі, передбачає науковий аналіз діяльності суб'єктів політичних відносин: влади та опозиції, політичних партій, інститутів громадянського суспільства, форм протесту і творчої самоорганізації населення тощо, що засвідчили свою спроможність впливати на здійснення політичної влади. Керуючись принципами системного аналізу, політичний процес в регіоні розглядається як динамічна підсистема політичної системи, якій притаманні такі властивості, як процесуальність та здатність до змін [1, с. 9; 2, с. 457, с. 458]. Криза «парадигми транзиту» зумовила застосування нових концептуальних підходів щодо аналізу процесів посткомуністичних трансформацій. Не знайшла підтвердження векторна модель політичної трансформації у напрямі консолідованої демократії через низку «обов'язкових» етапів розвитку: ерозія і розпад авторитаризму, лібералізація режиму, інституціональна демократизація, неконсолідована демократія, демократична консолідація [3, с. 64–75]. Учені дійшли висновку, що більшість поставторитарних країн перебувають не в стані трансформації, а наприкінці шляху розвитку, на який вони були здатні [4, с. 147].

Ці тези мають безпосереднє відношення до характеристики політичного процесу в Україні. Ідеться про те, що після етапу лібералізації другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. процес демократизації загальмовано і утворено гібридний політичний режим, що отримав такі промовисті назви як «електоральний», «кланово-олігархічний», «безплідного плюралізму» та ін. За такої організації влади політичної інститути належним чином не працюють, а головну роль відіграють політики і чиновники, діяльність яких є похідною від приватних та корпоративних інтересів. У цьому контексті надзвичайно актуальним є аналіз інституційних змін і в масштабах України, і в її регіонах, оскільки загальнонаціональний політичний процес є похідним від процесів соціокультурного, економічного та політичного розвитку територій.

Аналіз попередніх досліджень. У дослідження політичного процесу в Україні, як складової частини її цивілізаційного поступу, помітний внесок зробили такі вітчизняні вчені, як А. Волинський, В. Горбатенко, М. Горбатюк, Г. Зеленько, О. Зорич, Я. Калакура, В. Котигоренко, О. Майборода, М. Кармазіна, М. Михальченко, Л. Нагорна, Ю. Поліщук, М. Польовий, О. Рафальський, О. Резнік, О. Фісун, Ю. Шайгородський та ін. Регіональний «зріз» політичного процесу через аналіз інститутів виборів, партій, діяльність опозиції, зміст регіонального політичного режиму тощо представлено у дослідженнях А. Авксентьєва, Т. Бєвз, В. Климончука, А. Колодій, В. Лебедюка, В. Литвина, М. Лендєл, А. Романюка, Н. Ротар, Ю. Остапця, С. Янішевського, В. Яремчука та ін.

Першими науковими працями, де простежено динаміку політичних змін у Волинській області, стали видання «Волинь: 90-ті роки ХХ століття. Ілюстрований літопис політичних подій» [5] та «Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.)» [6]. Цінним для розуміння структури, якісного складу, форм і методів боротьби опозиційного руху на Волині проти комуністичної влади є монографія М. Тиского «Історія виникнення Народного Руху України на Волині» (2001). Автор – один із керівників крайової організації НРУ, крім перебігу політичної боротьби у період 1989–1991 рр., розмістив на сторінках видання велику кількість унікальних матеріалів і документів [7]. Участь волинян у подіях Помаранчевої революції розкрито в монографічному дослідженні «Помаранчева революція на Волині: історія, факти, документи» [8].

Теоретичний і практично-політичний зміст перебігу політичного процесу в краї, включно його соціально-економічну складову, розкривається в колективній монографії «Волинь в умовах демократичної трансформації (кінець ХХ – початок ХХІ століття)». Крім аналізу теоретичних засад демократичного транзиту, автори простежили динаміку електоральної та позаелекторальної політичної участі громадян, здійснили аналіз змін пріоритетів у розвитку національної культури та духовності тощо [9].

У публікаціях В. Малиновського найбільш повно досліджено процес реформування місцевого самоврядування й територіальної організації влади на Волині, а також здійснено аналіз місцевих виборів [10; 11]. Окремі аспекти зазначеної проблеми досліджено в монографії А. Бортнікової [12].

Демонтаж радянської системи. Перші кроки українського державотворення (перша половина 1990-х рр.). Історико-культурна спадщина та геополітичне становище Волинської області зумовлюють своєрідність процесу національного відродження в краї. Під час Другої світової війни та перше повоєнне десятиліття Волинь, із притаманними їй традиційним укладом, організацією господарства, сфери соціальних, культурно-духовних відносин і практик, «стала одним із осередків повосенної національно-визвольної боротьби, де її населення намагалося протистояти насильницькому насадженню комуністичної ідеології й організації суспільного життя» [13, с. 470]. Помітний слід у суспільній свідомості населення залишили масштабні репресії проти учасників національно-визвольних змагань, української інтелігенції, священнослужителів, заможних селян та ін.

Волинська область належить до тих регіонів України, де процеси модернізації відбулися зі значним запізненням. Більшість промислових об'єктів, створених наприкінці 1970–1980-ті рр. у період її інтенсивного індустріального розвитку, не пов'язана з місцевою сировинною базою. Левова частка підприємств області мала загально-союзний, а окремі з них оборонний характер, що з розпадом СРСР призвело до зтяжкої соціально-економічної кризи. Прикордонне розміщення території області зумовило розташування тут великого контингенту військових, переважно російськомовних. Населення краю визначається доволі високим рівнем релігійної свідомості [9, с. 8–9].

Уже наступний день після проголошення незалежності, 25 серпня 1991 р., для волинян став багатим на політичні події, що набували символічного змісту. Це, зокрема, руйнування в обласному центрі – Луцьку пам'ятника Леніну, а також підняття над приміщенням Волинської обласної ради національного синьо-жовтого прапора. У державних установах припинено діяльність політичних партій і громадсько-політичних організацій. Луцька міська рада своїм рішенням зобов'язала заклади освіти до 1 вересня 1991 р. вилучити з усіх кабінетів шкіл та установ бюсти і портрети Леніна. На сесіях обласної, міських та районних рад прийнято історичні рішення: про зняття з приміщень рад символів радянської епохи – Герба та Прапора УРСР.

Загалом символи несуть як демонстративну, так і приховану інформацію, особливо в їх просторових формах. В ієрархізованому суспільстві не існує простору, який не був би впорядкованим і не визначав би соціальну дистанцію у більш або менш замаскованому вигляді.

ді, наголошував П. Бурдьє. Ідеться про масштаби пам'ятників, трибун, почесні місця, верхню або нижню частини публічних зібрань, авансцену або куліси, фасади і задвірки, правий або лівий бік зібрань тощо [14, с. 36, с. 38]. Особливу роль тут відіграють міста, як центри, де генеруються відповідні моделі або зразки комунікації. Міський простір явно або імпліцитно містить у собі панівну ідеологію, яка унаочнюється в назвах вулиць, гаслах, пам'ятниках, архітектурних спорудах тощо. Систему символів і міфів радянської епохи доповнювали політичні ритуали, які були неодмінним атрибутом репрезентації комуністичної влади.

Національні традиції і символи для України були тим оберегом, завдяки якому наш народ вистояв і зберіг свою ідентичність в умовах його перманентної асиміляції. Падіння комуністичного режиму відкрило простір для відродження національної культури: в суспільне життя повернулися традиційні обряди, віча, хресні ходи, колядки, вертепи та ін. Загальнодоступними ставали твори й вистави заборонених драматургів, поетів і прозаїків, учених та політичних діячів, відродження імен яких відбувалося шляхом спорудження пам'ятників, встановлення меморіальних дошок, перейменування вулиць та інших адресних об'єктів (Д. Братковський, В. Винниченко, М. Драгоманов, Й. Конзелевич, М. Кравчук, А. Кримський, В. Липинський, О. Пчілка, К. Савур, В. Стус та ін.). У жовтні 1991 р. за рішенням виконкому Луцької міської ради майдан Ленінського комсомолу став майданом Незалежності, проспект Леніна – Волі, Правди – Михайла Грушевського. З карти міста зникли вулиці Ленінградська, Комуністична, Юних ленінців та ін., що дістали нові назви.

У містах і районах області розпочався процес демонтажу пам'ятників та споруд-символів радянської доби. Так, у січні 1992 р. у центрі Луцька демонтовано Дошку Героїв соціалістичної праці. У грудні – ухвалено рішення «Про демонтаж пам'ятників, які втратили історичну цінність». Зокрема: «На честь радянських льотчиків» (літак), «На честь радянських артилеристів» (гармата), «На честь радянських танкістів» (танк).

На початку вересня 1991 р. обласна рада ухвалила рішення щодо передання приміщення колишнього Волинського обкому КПУ під головний корпус Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки. Утім, група місцевих активістів, які перед тим тривалий час пікетували обком, прагнули забрати це приміщення під

адміністративний корпус Луцької міської ради. Проте завдяки протестам громади міста й пікетуванню споруди обкому партії вже студентами і викладачами, це приміщення перейшло до педінституту [9, с. 125]. За рік до того, у вересні 1990 р., Луцькому педінституту також передано будинок політосвіти обкому КПУ, де розпочали навчання студенти історичного факультету. Унаслідок такої далекоглядної політики керівництва та громадськості області, яке є унікальним у своєму роді, створено потужну матеріальну базу для розбудови майбутнього Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Проголошення незалежності України вимагало його юридичного закріплення. Під час Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. волиняни підтвердили Акт проголошення незалежності, віддавши на його підтримку 96,32% голосів [15].

Логічним кроком на шляху утвердження української державності стало проведення процедури приведення військових до присяги на вірність українському народові. На Волині ці заходи відбувалися наприкінці грудня 1991 – на початку січня 1992 рр. Розбудова суверенної держави також передбачала реалізацію принципів територіальної цілісності та забезпечення охорони її кордонів. У жовтні 1992 р. сформовано Луцький загін прикордонного контролю, який взяв під свою охорону ділянку державного кордону протяжністю 901,7 км: з Республікою Польща – 228,7 км, з Республікою Білорусь – 673 км [6, с. 558].

Значимою політичною подією в краї стало публічне визнання національно-визвольного руху за незалежність України, оскільки упродовж існування радянської влади тривав процес замовчування або фальсифікації історичних подій і постатей, які не вписувалися в панівну ідеологічну доктрину. У 1992 р. на Волині відбулося святкування 50-ї річниці від дня утворення УПА. Показово, що активну участь у підготовці ювілею вперше взяла на себе обласна влада, виділивши для цього значні кошти. На вимогу часу в квітні 1992 р. Волинська обласна рада також ухвалила рішення про звернення до Верховної Ради України щодо національно-визвольного руху в Україні у 1930 – 1950 рр., його визнання законною і справедливою боротьбою за незалежність України, а УПА – воюючою стороною в Другій світовій війні. Верховна Рада звернулася до Кабінету Міністрів України з проханням розглянути питання про віднесення

до категорії «інвалідів та учасників Великої Вітчизняної війни» колишніх вояків УПА (із наданням відповідних пільг) [6, с. 49].

Позитивні зміни спостерігалися й у церковно-релігійній сфері. У цей час на території області переважно «пустою» стояло близько 200 колишніх культових будівель, знятих з реєстрації в 1950–1960 рр., що викликало значну напруженість у стосунках влади з православним і католицьким середовищами. Кроком утвердження толерантного ставлення до прав віруючих стало передання релігійним громадам у користування культових споруд: у жовтні 1991 р. громаді Греко-католицької церкви в Луцьку, у лютому 1992-го – Благовіщенську церкву УАПЦ в Ковелі. Проте влітку 1992 р. в Луцьку діями недалекоглядних політиків спровоковано протистояння прихильників УПЦ та УПЦ Київського патріархату навколо питань власності культових споруд.

Улітку 1995 р. у краї відбулися події, що не мали широкого громадського резонансу, але в контексті процесів вітчизняного державотворення набували вагомого змісту: волиняни отримали нові паспорти громадян України.

Роль волинської антисистемної опозиції в процесах державотворення. Поряд із об'єктивними чинниками, що спричинили розпад СРСР та здобуття незалежності України, мав місце і суб'єктивний фактор – діяльність антисистемної опозиції, що успадкувала традиції національно-визвольної боротьби та ідеї дисидентів 60–70-х рр. ХХ ст. На Волині порівняно невеликий прошарок громадян не злякався відкрито кинути виклик комуністичній владі. Вони доклали багато зусиль до критики радянської системи цінностей і, навпаки, поважного ставлення до традицій і духовних надбань українського народу.

Серед найбільш активних на той час діячів національно-демократичного табору слід назвати А. Бондарчука, В. Войцехівського, О. Гудиму, Г. Кожевникова, М. Коця, А. Криштальського, І. Лисака, О. Мазепу, М. Морозова, В. Осіюка, Б. Самохваленка, Д. Себія, І. Семенюка, М. Тиского, О. Харченка, К. Шаварову, Є. Шимоновича, О. Юрченка та ін.

Опозиція дістала історичний шанс, проте скористатися ним сповна вона не змогла. На заваді – брак досвіду політичної боротьби та управлінської діяльності, відсутність розуміння глибинних процесів розвитку соціуму, а тому нестримне бажання якомога швидше зруйнувати старе, не побудувавши нового та ін. На початку відкри-

того протистояння з владою волинська опозиція виступала консолідовано, а тому була потужною політичною силою. Згодом в її середовищі відбувся розкол, який супроводжувався боротьбою за лідерство, а революційний потенціал опозиціонерів почав згасати.

Яскравим прикладом цього – боротьба представників національно-патріотичних сил між собою на місцевих виборах 1994 р. Так, на виборчому окрузі № 1 Луцька протистояли голова обласного осередку УРП Г. Кожевников та представник НРУ А. Стельмашук; на виборчому окрузі № 2 – голова крайової організації НРУ О. Харченко та заступник голови обласного проводу КУН О. Максимович; № 4 – С. Луговий (УРП) та І. Титов, якого підтримував НРУ; № 6 – І. Корсак від УРП та В. Шабала від НРУ; № 7 – М. Качмар (УРП) та В. Данилюк, якого висунув НРУ; № 9 – В. Малиновський (УРП) та С. Шевчук від НРУ; № 10 – А. Поха від УРП та В. Банада від НРУ. За твердженням активного учасника згаданих подій В. Малиновського, «це підтверджує справжні наміри тогочасного рухівського керівництва – будь-якою ціною нашкодити своїм опонентам національно-демократичного табору» [9, с. 90].

Інший чинник, що призвів до падіння впливу націонал-демократів на Волині – відсутність регіональних лідерів. Окремі з них, отримавши вотум довіри волинян на виборах до Верховної Ради УРСР 1990 р., стали народними депутатами й осіли у Києві (О. Гудима). Інші, здобувши посади в місцевих органах публічної влади, припинили активну політичну діяльність (В. Банада, Г. Кожевников, М. Тиский, В. Малиновський та ін.). Зокрема, ніхто із представників місцевих опозиціонерів «першої хвилі», які голосно заявили про себе наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., не увійшли в історію як успішні реформатори або політики загальнонаціонального масштабу. Натомість, після відходу від активної політичної участі окремі із них стали відомими в області лікарями, літераторами, діячами творчих професій тощо.

Отже, напередодні й в перші роки незалежності зусиллями національно-демократичних сил проведена величезна робота щодо лібералізації авторитарного режиму й створення умов для переходу до його демократизації.

Розвиток політичних сил і формування органів публічної влади на Волині в контексті місцевих виборів. Політичні партії як провідні інститути демократичної політичної системи справляють вагомий вплив на розвиток політичного процесу, насамперед у контексті формування

органів публічної влади. На 1 січня 2021 р. в Україні зареєстровано 370 політичних партій. На Волині процес виникнення обласних осередків партій, розвиток політичних сил загалом відбивали загальноукраїнські тенденції перебігу політичного процесу, що стало наслідком неспинного зростання ролі політичних партій у політичному житті країни. Зокрема, у 2020 р. в краї зареєстровано 262 обласні партійні організації [16].

Передумовою партійного будівництва у Волинській області стало утворення влітку 1989 р. обласного осередку Народного Руху України. Саме з лав Руху вийшли майбутні керівники партій національно-демократичного спрямування. Першою на Волині альтернативною КПРС партією стала Українська республіканська партія, що виникла в травні 1990 р. У другій половині серпня 1990 р. відбулася установча конференція крайової організації Української народно-демократичної партії. На початку жовтня того ж року створено обласну організацію Демократичної партії України [5, с. 10, 12, 13]. Характерно, що усі вони належали до правих партій. Партії лівого спрямування почали виникати лише після невдалої спроби державного заколоту в серпні 1991 р. і заборони діяльності КПУ. У грудні 1991 р. створено обласну організацію Селянської партії України, у жовтні 1992 р. – Соціалістичної [5, с. 37, с. 47].

Суспільство, яке радикально змінює базові соціально-економічні відносини, має, насамперед, досягти консенсусу в питаннях стратегії розвитку. За його відсутності властива для демократії тенденція до нестабільності «може призвести до послідовного блокування різними коаліціями ... всіх запропонованих програм перетворень» [17, с. 55].

Щось подібне відбувалося в Україні навколо розподілу повноважень між державними адміністраціями та радами, оскільки процес конституювання діяльності місцевого самоврядування та державного управління в Україні був не лінійним, а дискретним і таким, що постійно перебував під тиском політичної кон'юнктури. Так, після запровадження у 1992 р. місцевих державних адміністрацій на чолі з представниками президента, у 1994 р. їх ліквідовано і замість державних адміністрацій відновлено виконавчі комітети рад. Натомість у 1995 р. ліквідовано вже виконавчі комітети рад, а на рівні областей і районів відновлено державні адміністрації, яким делеговано виконавчі повноваження рад. Виконавчими органами сільських, селищних і міських рад ставали виконкоми рад. Із прийняттям Основного закону

України (1996) відбулося закріплення конституційного статусу місцевого самоврядування як окремої форми народовладдя. У 1999 р. ухвалено Закон України «Про місцеві державні адміністрації», відповідно до положень якого організація влади на місцях дістала стале оформлення [12, с. 261]. Але подібна структура органів публічної влади в силу її недосконалості фактично заклала «міну уповільненої дії» під фундамент української демократії, а в контексті російсько-української війни загрожувала й втратою незалежності України.

Згадані політико-правові колізії не могли не позначитися на змісті політичного процесу в краї – у березні 1992 р. Представником Президента України у Волинській області призначено В. Блаженчука, який від 1990 р. очолював обласну раду. Після призначення В. Блаженчука на цю посаду постало питання про обрання нового голови обласної ради, оскільки суміщення посад Представника Президента і голови ради не допускалося. У червні 1992 р. новим головою Волинської обласної ради депутати обрали заступника голови Ковельського міськвиконкому Б. Клімчука – успішного реформатора, який багато років утримував лідерські позиції, залишаючись чинником консолідації волинської громади.

Розвиток політичного процесу на Волині значно поживався у зв'язку із проведенням парламентських та місцевих виборів 1994 р. Місцеві вибори проводилися на новій законодавчій базі; уперше громадяни дістали можливість обирати прямим волевиявленням голів органів місцевого самоврядування, включно голову Волинської обласної ради. Відповідно, легітимність голів рад значно зросла. До того ж, відбулося помітне скорочення кількісного складу рад. Вищий представницький орган краю, порівняно з 1990 р., зменшився з 130 до 60 депутатів. Увійшов у минуле радянський принцип, за яким рівень «соціалістичної демократії» вимірювався розмірами депутатського корпусу.

На початок 1994 р. структура партійних організацій на Волині мала поляризований вигляд, де на лівому боці зосереджено партійні осередки КПУ, СелПУ, СПУ, на правому – НРУ, УРП, ДемПУ, КНДС, КУН. Під час виборів до Волинської обласної ради другого скликання (1994–1998 рр.) лише п'ять політичних партій (СелПУ, УРП, КПУ, ДемПУ, НРУ) отримали своїх представників в обласній раді. Симпатії електорату за ідеологічним спрямуванням між представниками правих і лівих сил поділилися майже порівну. Місцеві вибори 1994 р. засвідчили слабкість молодих політичних партій. Че-

рез це електоральну підтримку тут мали переважно безпартійні кандидати. На виборах прямим волевиявленням громадяни головою обласної ради вдруге обрали безпартійного Б. Клімчука. Специфікою згаданих місцевих виборів стало й те, що уперше представники національно-демократичних сил очолили органи місцевого самоврядування області: представник НРУ П. Присяжний – Нововолинську міську раду, член УРП П. Мамедов – Володимир-Волинську міську раду, член ДемПУ Б. Шиба – Турійську районну раду [10, с. 95].

Виникнення на Волині антисистемних й ідеологічних політичних партій дає підстави стверджувати, що від 1990 р. і упродовж першої половини 1990-х рр. у краї тривав *перший етап* партійного будівництва.

Навесні 1994 р. виконувачем обов'язків, а згодом Представником Президента України став Ю. Ленартович, а влітку 1995 р. очільником новоствореної Волинської обласної державної адміністрації призначено голову Волинської обласної ради Б. Клімчука, що зумовлено зростанням його авторитету й «політичної ваги».

На початку другої половини 1990-х рр. розпочався процес утворення партій центристського спрямування, які сповідували принципи прагматизму. Першою в краї навесні 1995 р. постала Ліберальна партія України. У червні 1996 р. – обласна організація Народно-демократичної партії, у жовтні – обласний осередок Християнсько-демократичної партії України. Знаковим у цьому контексті став 1997 р., коли започаткували свою діяльність обласні осередки: Аграрної партії України, Всеукраїнського об'єднання «Громада», Партії національно-економічного розвитку України, Республіканської християнської партії, Української партії справедливості, Народної партії, Соціал-демократичної партії України об'єднаної, партії «Реформи і порядок», Партії Зелених України. Отже, із новостворених обласних організацій лише РХП можна віднести до правого крила ідеологічного спектра українського політикуму [18, с. 37, с. 38].

Напередодні виборів 1998 р. у зв'язку із запровадженням змішаної виборчої системи процес зростання чисельності політичних партій перевищував більш ніж удвічі показники попередніх років: на Волині діяло вже 73 місцевих осередків політичних партій [19].

Таким чином, можна констатувати, що з 1995 р. – утворення в області першої партії центристського спрямування – *розпочався новий етап партіогенезу*.

Друга половина 1990-х рр. на Волині характеризувалася послабленням впливу на перебіг політичного процесу національно-демократичних сил. Свідченням тому – їх поразка на місцевих виборах 1998 р. (здобуто усього чотири мандати). Це сталося головним чином через відсутність єдності в їхньому середовищі, коли, як і на попередніх виборах, націонал-демократи продовжували практику боротьби між собою. На виборах до Волинської обласної ради третього скликання (1998–2002), що складалася вже не із 60, а з 80 депутатів, обрано представників таких партій: АПУ (10), НДП (3), СелПУ, УПС, НРУ, КПУ – по два, УРП, ДемПУ, ВО «Громада» – по одному. Більшість депутатів на той час були безпартійними. Це означало, що, по-перше, люди не бачили в партіях захисників їхніх інтересів, а тому голосували за лікарів, учителів та інших людей, які їм реально допомагали; по-друге, що процес формування загальнонаціональних партій, що б мали достатню підтримку у всіх регіонах України, ще не завершився [9, с. 142]. Головою обласної ради обрано члена АПУ – В. Дмитрука.

Після виборів 1998 р. головою Волинської ОДА вдруге призначено Б. Клімчука – успішного адміністратора, за період попередньої каденції якого припинився спад виробництва й розпочалося піднесення краю за багатьма показниками.

Керівники обласних державних адміністрацій зазвичай формували власну команду, що, як правило, складалася із досвідчених управлінців, які раніше працювали в радянських структурах. Тобто, говорити про значне оновлення керівного складу владної вертикалі області не доводиться. Так, найвищі адміністративні посади у Волинській області та Луцьку (представники Президента України, голови та їх заступники обласної ради, обласної державної адміністрації та ін., голови Луцької міської ради та її виконкому) обіймали колишні працівники комсомольських, партійних та радянських органів, зокрема: В. Блаженчук, В. Дмитрук, Б. Клімчук, М. Косенко, А. Кривицький, Ю. Ленартович, М. Романюк, П. Онищук, А. Поха, А. Чумаченко та ін., які проте займали проукраїнські, державницькі позиції.

Після парламентських та президентських виборів 1990-х рр. в Україні загалом та Волинській області зокрема і надалі зростала кількість політичних партій. Якщо 1998 р. в управлінні юстиції зареєстровано два обласних осередки партій, то у 1999 і 2000 рр. – по сім, у 2001 р. – 17 [18, с. 39].

Унаочненням збагачення палітри партійно-політичного представництва, за одночасного зміцнення центристських й падіння авторитету лівих та правих сил, стали результати виборів до Волинської обласної ради четвертого скликання (2002–2006): АПУ (14), НДП (10), Партія промисловців і підприємців та Український народний рух – по два, ВО «Батьківщина», КПУ, КУН, НРУ, партії «Демократичний союз», «Жінки за майбутнє», «Реформи і порядок», «Трудова Україна», СДПУ (о), УРП змогли делегувати до ради лише по одному депутату. 42 депутати були позапартійними [10, с. 174–175].

На початку 2000-х рр. прагнення Президента України Л. Кучми у боротьбі з опозицією заручитися підтримкою силових структур призвело до несподіваних кадрових змін на регіональному рівні. Улітку 2002 р. – звільнено голову Волинської ОДА Б. Клімчука, який обіймав цю посаду з 1995 р. і користувався у населення заслуженим авторитетом. Новим головою облдержадміністрації призначено генерал-майора, начальника УМВС Рівненської області А. Француза. Громадськість краю до нової адміністрації поставилася «з прохолодою», оскільки кадрова політика голови ОДА, стиль роботи, а також погіршення низки показників соціально-економічного розвитку області викликали справедливу критику не лише з боку опозиційних партій, а й населення. Більш того, таке призначення певною мірою вплинуло на перебіг Помаранчевої революції в краї – як додатковий подразник масових протестних настроїв.

Підґрунття Помаранчевої революції становили зсуви у площині перерозподілу сфер впливу та власності, виникнення нових бізнес-угруповань, що прагнули дістатися влади, а також авторитарні тенденції в діях влади. На такому тлі 31 жовтня і 21 листопада 2004 р. проходили вибори глави держави, де у принциповому протистоянні зійшлися висуванець від влади Прем'єр-міністр України В. Янукович та представник опозиції В. Ющенко. Масові фальсифікації на виборах з боку команди В. Януковича спровокували початок акцій протесту. 22 листопада тисячі волинян вийшли на Театральний майдан Луцька, аби висловити свою незгоду з результатами другого туру виборів, оголошених ЦВК, а у наметовому містечку розпочався запис волонтерів для участі в мітингах протесту у Києві [8, с. 103].

23 листопада скликано позачергову 14-ту сесію Волинської обласної ради, на якій висловлено недовіру ЦВК унаслідок недостовірності попередніх результатів підрахунків голосів, а також запро-

поновано визнати В. Ющенка всенародно обраним Президентом України. 25 листопада розпочала свою роботу 15-та позачергова сесія обласної ради: «Мабуть, ще ніколи в історії нашої обласної ради не було випадків, аби її сесія розпочиналася опівночі, на межі двох діб, а завершилася о пів на другу ночі», – йшлося на сторінках обласної газети [20]. Прийняті на ній рішення були унікальними, адже ніколи раніше не ухвалювалися: депутати 52 голосами із 59 висловили недовіру голові Волинської ОДА А. Французу. Також ухвалено рішення щодо втрати чинності рішення облради «Про делегування окремих повноважень обласної ради обласній державній адміністрації» від 22 травня 1998 р. й набуття обласною радою повноважень, що було делеговано Волинській ОДА.

В умовах певного вакууму влади в центрі і на місцях опозицією утворено страйкові комітети й комітети національного порятунку (КНП). До обласного страйкового комітету увійшли десять активістів, до КНП – 17. Зокрема, одним із перших рішень КНП стала заборона продажу алкоголю у місцях проведення масових акцій. З метою координації дій політичних сил, які брали участь у масових заходах, та недопущення можливих провокацій прийнято рішення: «1. Установити практику проведення лише тих масових акцій, стосовно яких ухвалено узгоджене рішення Комітету національного порятунку або його обласного відділення. 2. Проведення неузгоджених акцій, що можуть нанести шкоду авторитету і меті народного протесту, вважати провокацією з відповідною оцінкою їх ініціаторів» [8, с. 120–122]. Загалом, опозиція засвідчила здатність до організації масового ненасильницького протесту в центрі і на місцях, що й забезпечило їй перемогу.

Після проведення повторного другого туру виборів 26 грудня 2004 р. і перемоги на них В. Ющенка відбулися кадрові зміни. На початку лютого 2005 р. головою Волинської ОДА призначено керівника Волинського регіонального виборчого штабу В. Ющенка народного депутата України В. Бондара – молодого політика, який не мав досвіду адміністративного та господарського управління.

Формування органів влади на місцевому рівні відбувалося за партійним принципом, що стало причиною багатьох конфліктів і непорозумінь між гілками влади, вело до зниження якості управлінських дій і рішень, оскільки обласні осередки політичних партій-переможців часто не мали у своєму розпорядженні достатньої

кількості професійних керівників та спеціалістів. Із особливою гостротою це питання постало під час формування владних структур у районній ланці [9, с. 156].

Відсутність вагомих результатів щодо процесів демократичної трансформації країни на тлі високих революційних очікувань громадян призвело до падіння авторитету блоку «Наша Україна» й безпосередньо вплинуло на результати місцевих виборів 2006 р. Натомість відбулося зростання авторитету політичної сили, що її уособлювала Ю. Тимошенко. Найбільш наглядно ця тенденція на Волині проявилася на місцевих виборах 2006 р.

Так, до обласної ради п'ятого скликання (2006–2010) – від БЮТ потрапило 40 депутатів, тобто половина депутатського корпусу. Уперше за історію проведення виборів у Волинській області одна партія/блок спромоглася набрати в раді таку велику кількість мандатів. До ради також обрано 18 депутатів від блоку «Наша Україна», шість від УНБ Костенка і Площа, п'ять від блоку Бориса Клімчука «Рідна Волинь», по чотири від Народного блоку Литвина та Партії регіонів (ПР), три від СПУ [10, с. 253]. Головою обласної ради депутати обрали А. Грицюка (ВО «Батьківщина»).

Знаковою подією виборів до обласної ради став відносний успіх регіональної політичної сили – блоку Бориса Клімчука «Рідна Волинь», яка перемогла такі потужні політичні партії, як Народний блок Литвина, ПР й СПУ. Водночас проходження до місцевих рад представників непарламентських партій ускладнило можливість побудови коаліцій на загальнонаціональному рівні. Варіанти коаліцій на місцях виявилися значною мірою залежними від інтересів регіональних еліт та їх партійних проєктів. На думку фахівців, ця особливість знижувала ефективність системи політичного управління, оскільки «розривала „вертикальний” зв'язок політичних сил коаліційної більшості та її місцевих представництв» [21, с. 51–52]. Але цей процес на той час ще не набув масового характеру.

У листопаді 2007 р. новим головою Волинської ОДА призначено відому в краї людину М. Романюка – очільника Волинського головного регіонального управління ЗАТ КБ «Приватбанк» (колишній перший секретар обкому комсомолу), що мало посилити адміністративно-управлінські інтенції обласної державної адміністрації, а також засвідчило зростання в оточенні Президента України впливу нового бізнес-угруповання.

Вибори глави держави 2010 р. спричинили нову розстановку політичних сил із відповідною ротацією кадрів на місцях. Наприкінці березня Президент України В. Янукович призначив головою Волинської ОДА Б. Клімчука, який після дипломатичної роботи в Литві та Азербайджані утретє очолив цю державну установу. Завдяки харизмі і досвіду Б. Клімчука таке призначення мало компенсувати брак авторитету й підтримки Партії регіонів на Волині. Одночасно першим заступником голови ОДА став колишній військовий, а згодом бізнесмен, О. Башкаленко – керівник регіонального штабу цієї партії – фактично нова людина у сфері здійснення практичної політики краю.

На місцевих виборах 2010 р., на відміну від попередніх, узяли участь нові політичні сили, що суттєво наростили свою підтримку за рахунок втрати довіри електорату до партії «Наша Україна» (НУ) та Блоку Юлії Тимошенко. Це обласні осередки політичних партій: ВО «Свобода», «Сильна Україна», «Фронт Змін» (ФЗ), «Єдиний центр» (ЄЦ), «За Україну!». За результатами виборів до Волинської обласної ради шостого скликання (2010–2015), участь у яких взяли 35 обласних організацій політичних партій, своїх депутатів провели: ВО «Батьківщина» (26); ПР (22); Народна партія (7); ВО «Свобода» (6); ЄЦ (4); НУ (4); ФЗ (3); УРП «Собор» (2). Водночас АПУ, «За Україну!», СелПУ, КПУ, «Сильна Україна», «Солідарність жінок України» – по одному.

Високий електоральний результат ПР значною мірою забезпечила участь у місцевих виборах авторитетного і досвідченого політика, голови Волинської ОДА Б. Клімчука, який, вступивши напередодні виборів до ПР, очолив її виборчий список. За висновками фахівців ГО «Центр політичного аналізу та виборчого консалтингу, залученість органів влади у виборчий процес визначалася як помірна, що не призвела до спотворення результатів виборів, а основну увагу виборців «привертала саме політичні питання загальнонаціонального характеру, а не проблеми місцевих територіальних громад» [22, с. 63, 65].

У 2010 р. особливої політичної ваги набуло рішення більшості Волинської обласної ради, спрямоване проти угод між урядами України та РФ, відповідно до яких термін перебування Чорноморського флоту на території України продовжено до 2042 р. У квітні 2010 р. на сесії ради 42 депутати із 80 на знак протесту шляхом поіменного голосування ухвалили відповідне звернення до Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради

України, у якому зокрема, наголошено, що «національна безпека, територіальна цілісність нашої держави не є предметом комерційного торгу» [23].

Вагомий вплив на перебіг політичного процесу здійснили події часів Революції Гідності. Після загибелі перших учасників Євромайдану в січні 2014 р. у Києві спостерігалось загострення політичного напруження на Волині. 24 січня масові мітинги пройшли на Театральному та Київському майданах, відбулося перекриття руху на проспекті Волі і блокування Волинської ОДА. Учасники мітингів засуджували дії влади та вимагали відставки обласного керівництва. Гасла протестувальників: «Луцьк, вставай!», «Банду геть!» та ін. Аби не допустити розгортання силового сценарію, голови ОДА та обласної ради Б. Клімчук і В. Войтович на вимогу протестувальників написали заяви про відставку [24]. Зокрема, після вимушеної відставки В. Войтовича головою Волинської обласної ради 20.02.2014 р. обрано В. Вітера (ВО «Батьківщина»).

Кроком у напрямі делегітимації режиму В. Януковича стало утворення у вищому законодавчому органі країни та представницьких органах влади на місцях народних рад. До складу Волинської народної ради, створеної 25 січня, увійшли 35 опозиційних депутатів. Головою виконкому новоствореної народної ради обрано члена ВО «Свобода» Є. Мельника. Причому, народну раду створено не замість обласної ради, а поряд з нею. Одним із помітних заходів народної ради – ініціювання заборони символіки та діяльності на території області ПР і КПУ [25].

На початку лютого в соціальних мережах розпочалася кампанія, спрямована на бойкот торгових марок РФ, а також тих, що належали депутатам-регіоналам. Своєрідною формою тиску на них стала організована за допомогою соціальних мереж акція у вигляді флешмобу з умовною назвою «Кривава екскурсія» або «Бізнес на крові». Її учасники навідувалися до офісів, що належали власникам, пов'язаних із ПР, де біля входу розливали фарбу червоного кольору, яка «символізувала кров невинних жертв» [26].

Апофеозом протистояння влади та опозиції на Волині стало 19 лютого – день масової загибелі українських патріотів у Києві. Колона демонстрантів рушила до приміщення Волинської ОДА, а згодом до обласного управління МВС, яке було закидано бруківкою і захоплено. Окремі учасники акції протесту брутально поводитися з

новопризначеним 5 лютого головою Волинської ОДА, керівником обласної організації ПР О. Башкаленком, вимагаючи від нього заяви про відставку, але марно. Уночі протестувальники розгромили офіси ПР і КПУ та пікетували міський відділ міліції в Луцьку. Відлунням настроїв протесту в ці дні стало нищення пам'ятників Леніну. На Волині останні пам'ятники вождю зруйновано в райцентрі Маневичі, Нововолинську (на території шахти № 9) та у с. Велика Глуша Любешівського району.

На завершальному етапі революції точилася прихована боротьба за владу між різними політичними силами та угрупованнями. Особливим радикалізмом вирізнялися члени Правого сектору на чолі з депутатом Луцької міської ради П. Данильчуком, які самочинно втручались у процес формування органів місцевого самоврядування. Актом демонстрації сили став їх «візит» у масках 20 лютого 2014 р. на засідання обласної ради з погрозами та вказівками «правильно» голосувати під час обрання її нового керівництва. Ця акція з погляду боротьби зі старою владою практичного сенсу не мала, оскільки в засіданні обласної ради брали участь патріотично налаштовані депутати [27]. Аналогічну акцію активістами Правого сектору здійснено і на засіданні Ковельської районної ради 25 лютого. Ці дії місцеві депутати розцінили як «грубе втручання у процес місцевого самоврядування» [28].

Останнє масове зібрання Євромайдану взимку 2014 р. в Луцьку відбулося 23 лютого. Головною подією став публічний допит і «каяття» співробітників волинського спецпідрозділу «Беркут», яких примусили писати заяви про звільнення. На вимогу активістів Правого сектору на луцький Майдан прийшли понад 30 співробітників спецпідрозділу із 50 [29].

Унаслідок компромісу між владою та опозицією сесія Луцької міської ради на початку березня 2014 р. ухвалила рішення про збільшення складу виконкому з 13 до 19 осіб. До міськвиконкому ввійшли шість громадських активістів від суспільно-політичних інституцій: «Автомайдан-Україна», «Самооборона Майдану» та ін. Головою Волинської ОДА призначено поміркованого політика, секретаря Луцької міської ради Г. Пустовіта (ВО «Батьківщина»).

Загалом, перебіг політичних подій у Луцьку під час Революції Гідності залишив суперечливе враження. З одного боку – героїзм та самопожертва наших земляків на Євромайдані в Києві, їх активна

підтримка з боку населення Волині. З іншого – демонстративне застосування сили керівниками Правого сектору, їх втручання в діяльність органів місцевого самоврядування, публічні образи і приниження (приковування на сцені кайданками голови Волинської ОДА О. Башкаленка з вимогою писати заяву про відставку), процедура допиту і «каяття» бійців спецпідрозділу «Беркут», які не застосовували силу проти мітингувальників та ін., якимось не вписується в семантику подій, що дістали промовисту назву «Революція Гідності».

Не витримали випробування часом і деякі ініціативи щодо очищення влади – створення т. зв. Комітету громадської люстрації, який, «керуючись вульгарним розумінням процесу і спекулюючи на радикальних настроях людей, вдався до сумнівного експерименту» [30]. «Якщо ми говоримо про люстрацію, вона не має бути схожою на суд Лінча. Усе має бути у законному полі. ...те, що відбувається, це дуже жорстоко і принижує людину. ... Прошу вас дотримуватися тих ідеалів, за які ви боролися», – зазначив з цього приводу отець Олександр зі Свято-Троїцького храму в Луцьку [31].

Українці загалом і волиняни зокрема заплатили високу ціну за своє прагнення бути не російською провінцією, а європейською нацією. До пантеону героїв Небесної сотні увійшли волиняни Олександр Бадера, Сергій Байдовський, Едуард Гриневич, Василь Мойсей, Юрій Сидорчук, Іван Тарасюк, Віктор Хом'як, пам'ять про яких унаочнюється у поминальних заходах, пам'ятниках, меморіальних табличках, спогадах та інших формах історичної пам'яті.

Активізації процесу партійного будівництва сприяло запровадження на місцевих виборах 2015 р. нових правил. Обрання депутатів обласних, районних, міських, районних у містах рад проводилися за пропорційною виборчою системою у багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками місцевих організацій політичних партій. Позапартійні кандидати або самовисуванці балотуватися до місцевих рад вже не могли. Відповідно, якщо у 2014 р. на Волині за рік зареєстровано 11 нових партійних осередків, то у 2015 – вже 50 [18, с. 46].

Отже, 1995–2014 рр. можна визначити як *другий етап* партійного будівництва в краї. Він характеризувався послабленням ролі ідеологічного чинника і, відповідно, ідеологічних партій з одночасним посиленням ваги прагматичних партій центристського спрямування.

Місцеві вибори 2015 р. проходили в умовах активної фази здійснення реформи місцевого самоврядування, у ході якої намітилася тенденція до зростання ролі місцевих еліт та їх політичних проєктів. До Волинської обласної ради сьомого скликання (2015–2020) потрапили представники таких партій: «УКРОП» (17), БПП «Солідарність» (13), ВО «Батьківщина» (12), ВО «Свобода» (7), Радикальна партія Олега Ляшка (6), Об'єднання «Самопоміч» (5), «Наш край» (4) [33].

Результати виборів засвідчили зміни вектору розвитку політичних сил краю, де зіткнулися два процеси: вихід на політичну арену нових із одночасною втратою позицій старих партій. Так, представництво ВО «Батьківщина» порівняно з результатами місцевих виборів 2010 р. (26 мандатів), зменшилося більш ніж наполовину. Натомість партія «Українське об'єднання патріотів – „УКРОП”» сенсаційно перемогла на виборах до Волинської обласної та Луцької міських рад. Інтригу на виборах відзначала боротьба між двома фінансово-промисловими групами: «Континіум» і «Приват». Зокрема, група «Приват» будувала свою передвиборчу кампанію як опозиція, чітко виокремлюючи свого лідера – І. Палицю та його фонд «Новий Луцьк», який користувався масовою підтримкою лучан. Цей фонд перед виборами поширив свою діяльність на територію краю і, відповідно, змінив назву на «Тільки разом», відкривши свої представництва в кожному районі Волинської області. Не випадково, що головою Волинської обласної ради обрано саме лідера політичної партії «УКРОП» І. Палицю.

Зміни виборчого законодавства на місцевих виборах 2015 р. в умовах здійснення адміністративно-територіальної реформи та зростання ролі «регіональних» політичних партій знаменували початок *третього етапу* партійного будівництва на Волині, який ще не завершився.

Запропонована автором періодизація партійного будівництва на Волині дещо відрізняється, зокрема, від періодизації, що її запропонувала М. Кармазіна, яка виділяє чотири періоди розвитку регіональних політичних сил: перший (1991–1997); другий (1997–2003); третій (кінець 2003 – початок 2014); четвертий (початок 2014 – до сьогодні) [34, с. 122, с. 124, с. 125, с. 127].

23 березня 2018 р. під час візиту на Волинь П. Порошенка, представлено нового голову Волинської ОДА – генерал-полковника МВС О. Савченка, який ставав уже другим генералом МВС, що

очолював цю установу. Однією із причин такого призначення – необхідність наведення ладу в галузі нелегального видобутку бурштину, що супроводжувалося погіршенням криміногенної ситуації в регіоні. «В області має бути порядок із бурштином. Хто захоче бавитись – дістане по руках. Доходи від бурштину мають йти, в тому числі, у місцеві бюджети», – зазначив глава держави на процедурі представленні нового очільника ОДА [35].

З перемогою на президентських виборах 2019 р. В. Зеленського пов'язані наступні зміни керівного складу області. 28 жовтня 2019 р. Кабінет Міністрів України погодив на посаду голови Волинської ОДА Ю. Погуляйка з Луганська, який, подібно до свого попередника, працював в органах МВС, у податковій міліції Державної фіскальної служби України, а згодом недовго перебував на посаді першого заступника голови Луганської ОДА. Указом Президента України від 2 грудня 2019 р. цього держслужбовця призначено головою Волинської ОДА. Щоправда, таке рішення викликало спротив місцевої політичної еліти, яке мало наслідком висловлення недовіри новопризначеному голові ОДА з боку більшості депутатів обласної ради. Проте зміни керівника Волинської ОДА не відбулося.

Палітра впливових політичних сил на початку наступного електорального циклу 2020-х рр. на Волині, з врахуванням того, що політичну партію «УКРОП» трансформовано у політичну партію «За майбутнє», суттєво не змінилася. Так, на місцевих виборах 2020 р. до обласної ради восьмого скликання, яка налічувала 64 обранця, увійшли представники семи партій: «За майбутнє» (22 депутати), ВО «Батьківщина» (9), «Європейська Солідарність» (9), «Слуга народу» (8), ВО «Свобода» (7), Аграрна партія України (5), «Сила і честь» (4) [36]. У листопаді 2020 р. головою Волинської обласної ради обрано Г. Недопада («За майбутнє»).

Характерно, що пропрезидентська партія «Слуга народу» на виборах не здобула вагомого представництва, що можна пояснити молодістю цієї політичної сили та слабкістю її організаційних структур на місцях. Натомість логічно видається перемога наступниці політичної партії «УКРОП» політичної сили «За майбутнє», яка мала відомого регіонального лідера (І. Палиця), розгалужену структуру й сталість традицій політичної діяльності.

Загалом зростання ролі регіональних політичних партій у політичному житті України підтвердили й підсумки виборчої кампанії

2020 р.: представництво в місцевих радах різного рівня здобули приблизно 54 «регіональні» партії із загальної кількості партій-переможців – 111. Для порівняння, у 2015 р. «регіональних» партій, що здобули зазначене представництво, було менше 20 (із 89) [37, с. 3, с. 4]. Опосередковано це явище демонструє позитивна динаміка відповідей респондентів Центру Разумкова, які зазначали, що внаслідок проведення реформи місцевого самоврядування «вся влада опинилася в руках „місцевих князків”» – 29,7 % у 2020 р., проти 22,7 % у 2018-му [38].

На Волині процес партійного будівництва пройшов еволюцію, притаманну партійній системі країни загалом: місцеві вибори 2015 і 2020 рр. підтвердили тенденцію до зростання у практичній політиці ролі регіональних політичних партій. Результати виборів до Волинської обласної ради засвідчили специфіку перебігу політичного процесу в області, яка полягала у домінуванні у вищому представницькому органі краю упродовж двох виборчих циклів регіональної політичної сили «УКРОП»/»За майбутнє».

Участь волинян на парламентських виборах. На виборах до українського парламенту 1994 р. вітчизняні політичні партії уперше отримали право висувати своїх кандидатів, що знаменувало перехід до реалізації принципів політичного плюралізму і змагальності, чого не було за часів панування КППС. Водночас, недосконалість виборів за мажоритарної системи абсолютної більшості (явка виборців не менше 50 %, здобуття кандидатом не менше 25 % голосів виборців тощо) зумовила неочікувану тривалість електорального процесу. У першому турі лише один із кандидатів – О. Скипальський, – переміг своїх опонентів; в інших округах призначено повторні вибори. У квітні народними депутатами від Волині стали: М. Жулинський, А. Мостиський, А. Бутейко, К. Ващук, В. Корнелюк. У липні того ж року і дещо пізніше до парламенту потрапили Р. Чап'юк, Л. Лук'яненко і П. Германчук. Обрані народні депутати переважно уособлювали сили національно-демократичного спрямування.

У другій половині 1990-х рр. зміст політичного процесу визначали парламентські та президентські вибори 1998-го і 1999 рр. За результатами парламентських виборів простежувалася тенденція майже абсолютної втрати довіри населення України до правих, у тому числі й на Волині. У Волинській області в одномандатних округах народними депутатами обрано В. Діброву, К. Ващук, М. Мартиненка, О. Свириду,

С. Шевчука. За партійними списками до Верховної Ради України пройшли С. Пхиденко – від КПУ та Є. Кирильчук – від виборчого блоку «За правду, за народ, за Україну!» [9, с. 188].

Парламентські вибори 2002 р. проходили на тлі гострої політичної кризи й безкомпромісної боротьби влади та консолідованої опозиції, яка йшла на вибори у складі виборчого блоку Віктора Ющенка «Наша Україна». Високий авторитет цієї політичної сили та її лідера в західних областях України загалом і Волині зокрема майже гарантував успіх політикам, які балотувалися від імені цього блоку. Свідченням цього – проходження до українського парламенту С. Слабенка та С. Бондарчука, які раніше не брали активної участі у політичному житті краю.

Унаслідок виборів до Верховної Ради України 2002 р. представництво від Волинської області було найбільшим за усі попередні роки – 11 депутатів. В одномандатних виборчих округах перемогли: В. Бондар, А. Бондарчук, І. Єремєєв, М. Мартиненко і С. Слабенко. За партійними списками провладного виборчого блоку «За єдину Україну!» до парламенту пройшли К. Ващук та С. Шевчук, блоку Юлії Тимошенко – Є. Кирильчук, блоку Віктора Ющенка «Наша Україна» – Б. Загрева, КПУ – А. Мартинюк, С. Пхиденко [9, с. 191–192].

За результатами чергових виборів 2006 р. Волинську область в українському парламенті п'ятого скликання представляли шість народних депутатів від чотирьох політичних сил: БЮТ – П. Кравчук, Є. Кирильчук, С. Шевчук, від блоку «Наша Україна» – В. Карпук, КПУ – А. Мартинюк і від Партії регіонів – А. Горбатюк. Отже, представництво від Волині у вищому законодавчому органі країни, порівняно із попередніми виборами, зменшилося майже наполовину. Водночас, вибори засвідчили стабільність прихильності волинян до певних політичних сил. Цю тенденцію підтверджує сумарний результат «помаранчевих сил», що залишився майже незмінним, – 70,86 % у 2002 р. і 70,83 % у 2006-му [39, с. 201].

На позачергових парламентських виборах 2007 р. до складу депутатського корпусу Верховної Ради України від Волині ввійшли так само представники чотирьох політичних сил, проте їх склад дещо змінився. Волинську область в українському парламенті шостого скликання представляли: К. Ващук – Народний блок Литвина, В. Карпук – «Наша Україна», А. Мартинюк – КПУ. Від БЮТ – Є. Кирильчук, В. Олійник, М. Потапчук, С. Шевчук [9, с. 191–192].

Вплив й авторитет певних політичних сил на Волині засвідчили чергові парламентські вибори 2012 р. Партиями-переможцями, що подолали п'ятивідсотковий прохідний бар'єр у Волинській області, стали ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», УДАР (Український демократичний альянс за реформи) Віталія Кличка, ПР та КПУ. За партійними списками до Верховної Ради України пройшли: А. Вітів і В. Черняков – від ВО «Свобода», К. Ващук і Г. Смітюх – від ПР, від УДАРу – Ю. Савчук, від КПУ – А. Мартинюк.

Специфікою цих виборів на Волині стало те, що найбільш потужні бізнесмени: І. Палиця – голова правління компанії «Укрнафта», І. Єремеев та С. Івахів – співвласники групи компаній «Континіум», С. Мартиняк – співвласник компанії ТМ «Пан Курчак», а також член ВО «Свобода» Є. Мельник йшли на вибори і перемогли в мажоритарних округах як самовисуванці. Це дало змогу обраним депутатам дистанціюватися як від влади, так і від опозиції [18, с. 45]. Їх перемозі сприяло створення іміджу незалежного депутата-благодійника, що прагне відстоювати не інтереси партій, а своїх виборців. Іншим чинником перемоги стали значні кошти, що використовувалися через спеціальні фонди, а виборчу кампанію супроводжувала активна меценатська діяльність, допомога із ремонтуванням доріг, шкіл, будівництвом дитячих майданчиків тощо.

Позачергові парламентські вибори 2014 р. вказали на зміни у політичному ландшафті краю, свідченням чого – перемога на виборах нових політичних сил. Так, найбільшу підтримку у Волинській області здобула політична партія «Народний фронт» (33,2 % голосів виборців). «Блок Петра Порошенка» набрав майже вдвічі менше голосів – 16,89 %. Радикальну партію Олега Ляшка підтримало 9,70 % волинян [18, с. 46].

Особливістю парламентських виборів 2014 р. було те, що вони проходили на тлі російської агресії проти України та участі в перегонах активних учасників Революції Гідності, бійців АТО, волонтерів, яких масово включали до партійних списків задля збільшення рейтингів партій. Зокрема, за підтримки політичної партії «Народний фронт» до Верховної Ради України обрано І. Лапіна, учасника воєнних дій у складі батальйону територіальної оборони «Айдар», сформованого переважно із добровольців Волині. Саме завдяки високому авторитету військових йому вдалося перемогти такого потужного конкурента, як члена правління фонду І. Палиці

«Тільки разом» І. Костанкевич. «Народний фронт» також делегував до українського парламенту І. Гузя. Ще три народних депутати – І. Єремєєв, С. Івахів та С. Мартиняк – представники великого бізнесу, балотувалися як самовисуванці. Знов-таки, як і на попередніх парламентських виборах, основна боротьба точилася між висуванцями потужних бізнес-угруповань.

Наступні президентські та позачергові парламентські вибори 2019 р. проходили в умовах тотального падіння авторитету провладної політичної сили та її очільника П. Порошенка за одночасного зростання підтримки політичної партії «Слуга народу», яка на Волині набрала 41,76 % голосів. На другому місці ВО «Батьківщина», за яку проголосувало 13,08 % виборців. Третю позицію зайняла «Європейська Солідарність» П. Порошенка з 8,02 % голосів [44]. За результатами парламентських виборів до Верховної Ради України потрапили: І. Гузь, В. Рубльов, С. Івахів, І. Палиця, І. Констанкевич. Характерно, що більшість кандидатів, попри те, що вони користувалися певним авторитетом серед виборців, були висуванцями великого бізнесу. Так, троє із п'яти народних обранців (І. Палиця, І. Костанкевич, В. Рубльов) йшли на вибори за підтримки ФПГ «Приват», а С. Івахів є співвласником ФПГ «Континіум».

Розвиток політичних сил в області віддзеркалював складні процеси, що відбувалися в суспільно-політичному житті України. Його характерною ознакою стало послаблення ідеологічного чинника, виникнення величезної кількості центристських партій з одночасним посиленням ролі та впливу ФПГ. Щоправда, після передчасної смерті у 2015 р. відомого на Волині політика і бізнесмена, народного депутата І. Єремєєва, роль бізнес-угруповання „Континіум” у політичному житті краю помітно зменшилася.

Розвиток політичного процесу в контексті російсько-української війни. Крім людських страждань війна позначилась і на спрямованості політичного процесу: почали виникати нові громадські організації та ініціативи, набув поширення масовий волонтерський рух. Першою реакцією депутатів Волинської обласної ради на агресивні дії з боку РФ, окупацію Криму та захоплення частини міст і територій на Сході України у 2014 р. стало ініціювання низки звернень до вищого керівництва країни та міжнародних організацій. Так, 18 липня 2014 р. Волинська обласна рада ухвалила звернення до Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів

України щодо воєнно-політичної ситуації з вимогою негайного ухвалення рішення про введення воєнного стану. 13 березня 2015 р. депутати ухвалили чергове звернення, адресоване вже світовим міжнародним організаціям та парламентам світу, про визнання Російської Федерації державою-агресором. 10 вересня 2020 р. обласна рада ухвалила рішення про звернення до керівництва країни щодо створення тимчасової слідчої комісії з розслідування обставин загибелі українських воїнів під Іловайськом, Дебальцевим та Слов'янськом, а також щодо присвоєння посмертно усім воїнам АТО/АОС, які загинули у російсько-українській війні, а це 168 бійців, звання «Почесний громадянин Волині» [32].

Формально першим кроком щодо організації громадськості на відсіч російським агресорам після повномасштабного вторгнення стало звернення голови Волинської обласної ради Г. Недопада до волинян 23 лютого 2022 р. Нова фаза російсько-української війни зумовила внесення 1 березня 2022 р. змін до обласного бюджету. У зв'язку із введенням воєнного стану в Україні, обласна рада делегувала Волинській обласній військовій адміністрації повноваження щодо внесення змін до доходів, видатків, фінансування та кредитування обласного бюджету, розподілу вільного залишку коштів обласного бюджету, залишку коштів субвенцій з державного бюджету, розподілу та перерозподілу міжбюджетних трансфертів з державного бюджету і місцевих бюджетів, а також щодо затвердження нових та внесення змін до чинних регіональних програм. Під час позачергової XII-ї сесії обласної ради в другій половині лютого 2022 р. депутати ухвалили низку рішень щодо зміцнення оборонного потенціалу краю.

Реагування та вирішення питань життєдіяльності та життєзабезпечення населення в умовах війни потребувало створення певних структурних підрозділів та інституцій, діяльність яких мала бути скоординованою. З цією метою створено Координаційний центр, який очолив заступник начальника Волинської обласної військової адміністрації.

Після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну перші зміни до обласного бюджету відбулися вже у березні 2022 р. Під час XIII-ї сесії депутати обласної ради одностайно підтримали рішення про внесення змін до бюджету 2022 р. у частині виділення додаткових коштів на потреби краю в період воєнного стану. Депутати виділили на це майже 22,5 млн грн [41, с. 113 –114]. На період

воєнного стану обласна рада заборонила на території області торгівлю алкоголем. Відповідне рішення депутати ухвалили під час XIII-ї сесії, спираючись на закони «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про правовий режим воєнного стану». Водночас обмежено функціонування публічних електронних реєстрів та інформаційно-комунікаційних систем, у тому числі Єдиного порталу відкритих даних. Новий порядок пріоритетності використання бюджетних коштів також унеможливив виконання укладених обласною радою з редакціями ЗМІ договорів про висвітлення діяльності найвищого представницького органу краю, в тому числі і трансляції наживо пленарних сесійних засідань та програми «Відкрита влада».

Введений воєнний стан позначився на всіх сферах суспільного життя. Насамперед з'явилася потреба у забезпеченні безпеки освітнього процесу в навчальних закладах, який було відновлено через три тижні після початку війни з використанням усіх доступних форм. Із початку повномасштабного наступу ворожих сил і на початок січня 2023 р. Волинська область надала прихисток і прийняла 76 тис. вимушено евакуйованих осіб зі східних і південних регіонів країни, що певним чином визначала зміст суспільного життя в краї.

Найважливішим для керівництва області, як і для кожного українця, є завдання щодо найрізноманітнішої підтримки військових. У співпраці з волонтерами та благодійниками волиняни прагнули в найкоротші терміни знаходити усе необхідне за запитами українських військових та прикордонників. За цей період їм доправлено значну кількість автомобілів, військової амуніції, тактичного спорядження, спеціального обладнання, інше життєво необхідне для військових речей, а також індивідуальні аптечки, повербанки, натільну білизну, засоби гігієни, антисептики, продукти тривалого зберігання тощо.

Співпраця обласної ради та військової адміністрації з благодійними фондами, волонтерськими організаціями, громадськими рухами, релігійними організаціями тощо відбувалася в рамках підписаних меморандумів і домовленостей. Гуманітарна допомога, що надавалася, була багатовекторною, у тому числі – добровільним батальонам, ТрО, громадським структурам, які здійснювали евакуацію із зони бойових дій та прифронтових територій загиблих героїв, постраждалим регіонам країни та внутрішньо переміщеним особам, соціально вразливим категоріям населення тощо, обласним закладам охорони здоров'я і соціального захисту тощо. Одним із

напрямів роботи, що не припиняється, є організація відпочинку за кордоном дітей, чії батьки боронять країну.

Сотні волонтерських організацій волинян допомагали матеріально-технічному забезпеченню частин ЗСУ, НГУ, ДПСУ, 100-й окремії бригаді територіальної оборони Волині. Регулярно відбувалися заходи з мобілізаційної підготовки та цивільної оборони. Волинська область, як регіон лісів, відправила на Схід і Південь понад 3 тис. м. куб. деревини на потреби ЗСУ. Багато волинських підприємств перекваліфікували свою діяльність згідно з нагальними вимогами воєнного стану. Так, наприклад, ПрАТ «Едельвіка» з вишиванок перейшла на виготовлення військової форми, виробник взуття «Кос» переформатувався на виготовлення тактичного взуття, компанія «*WolWest Grup*» почала виготовляти сухпайки для ЗСУ. На січень 2023 р. із 28 релокованих підприємств, що були в процесі переїзду у Волинську область із прифронтових районів Сходу та Півдня України, 11 вже працювали [13, с. 624].

Отже, російсько-українська війна принесла не лише біль і страждання у сотні тисяч українських сімей, а й сприяла структурним змінам в економіці, зміцненню обороноздатності, розвитку громадянського суспільства, поширенню волонтерського руху, стала потужним чинником інтеграції суспільства й української нації.

Висновки. Отже, політичний процес на Волині значною мірою відтворював спрямованість перебігу загальнонаціонального політичного процесу, коли на початковому етапі національно-державного будівництва точилася боротьба із залишками тоталітарної системи з одночасним утвердженням матеріальних і духовних цінностей та традицій українського народу. Політичний процес супроводжували хвилі біфуркацій, коли боротьба політичних сил, влади та народу набували надзвичайної гостроти. Найпотужніші із них припадають на періоди Помаранчевої революції та Революції Гідності. Напередодні виборів різного рівня спостерігалися активізація суспільно-політичного життя та інтенсивне партійне будівництво. Політичні симпатії волинян тяжіли до опозиційних політиків центристського спрямування, які стояли на державницьких позиціях і сповідували цінності західної демократії. Зміни виборчого законодавства на користь політичних партій, реалізація завдань адміністративно-територіальної реформи тощо створили умови для зростання ролі місцевих політичних еліт. Водночас, ці реформи сприяли активізації

партійного будівництва у напрямі виникнення «регіональних» політичних партій і проєктів, що знаходили масову підтримку електорату. Яскравим свідченням цього є домінування на місцевих виборах 2015 і 2020 рр. політичної партії «УКРОП», що трансформувалася в політичну партію «За майбутнє». Монополізація політичного простору окремою політичною силою ставить питання про ризики такого домінування і пошуку запобіжників щодо його обмеження на демократичних засадах.

Джерела:

1. Польовий М. А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання: монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 288 с.
2. Штомпка П. Соціологія. Аналіз суспільства: підручник / пер. з польск. Галини Теодорович. Львів: Колір ПРО, 2020. 800 с.
3. Мельвиль А. Ю. О траектории посткоммунистических трансформаций. *ПОЛИС*. 2004. № 2. С. 64–75.
4. Бортніков В. Політична участь і демократія: українські реалії: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа», 2007. 524 с.
5. Волинь: 90-і роки ХХ століття. Ілюстрований літопис політичних подій / В. Бортніков, кер. авт. кол. Луцьк: РВВ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. 162 с.
6. Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.) / Бортніков В. І., Надольський Й. Е., Денисюк В. Т. та ін. Луцьк: РВВ «Вежа», 2001. 694 с.
7. Тиский М. Історія виникнення Народного Руху України на Волині. Луцьк: Ініціал, 2001. 256 с.
8. Бортніков В. Помаранчева революція на Волині: історія, факти, документи. Луцьк: Волин. обл. друк, 2005. 224 с.
9. Волинь в умовах демократичної трансформації (кінець ХХ – початок ХХІ століття): кол. монографія / В. І. Бортніков, Н. Н. Коцан, Н. В. Павліха та ін.; за заг. ред. В. І. Бортнікова. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. 656 с.
10. Малиновський В. Я. Становлення і розвиток місцевого самоврядування у Волинській області (1990–2010 рр.): монографія. Луцьк: Ініціал, 2013. 352 с.
11. Малиновський В. Я. Реформа децентралізації у Волинській області: монографія. Луцьк: ПП «Волинська друкарня». 2021. 352 с.
12. Бортнікова А. В. Місцеве самоврядування на Волині: суспільно-політичні традиції і сучасний процес децентралізації: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 372 с.

13. Історія Волині: науково-популярне видання / наук. редактор, керівник автор. колективу М. М. Кучерепа; авт. кол.: В. А. Білик, Г. В. Бондаренко, В. І. Бортніков та ін.; Волин. нац. ун-т імені Лесі Українки. Суми: Університетська книга, 2023. 672 с.
14. Бурдьє П. Соціологія політики: пер. з фр. / сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. Москва: Socio-Logos, 1993. 336 с.
15. Результати голосування на Всеукраїнському референдумі. *Радянська Волинь*. 1991. 5 грудня.
16. Щомісячна аналітична довідка про розвиток суспільно-політичної ситуації та актуальні питання в інших сферах життя Волинської області (за вересень 2020 року). URL: <https://voladm.gov.ua/article/veresen2/> (дата звернення: 02.12.2021).
17. Ордешук П. Американская политическая система: поиск эффективной демократии. *Свободная мысль*. 1991. № 14. С. 44–55.
18. Бортніков В. Партійно-політична структуризація у Волинській області (1990–2015). *Політичні партії і вибори: українські та світові практики*: зб. статей і тез наук. конф. «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа), 8 жовтня 2016 р. / за заг. ред. А. Романюка. Львів: Простір-М, 2017. С. 34–50.
19. Дані Головного управління статистики у Волинській області. Запит від 06.08.2021. № 08/01/2021.
20. Лис В. Обласна рада бере владу в області. *Волинь*. 2004. 27 листопада.
21. Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / за заг. ред. Ю. Рубана. Київ: НІСД, 2008. 186 с.
22. Наход М. Місцеві вибори – 2010: Волинська область. *Місцеві вибори – 2010. Пульс країни* / відп. ред. А. Когут, К. Сідаш. Київ: Лаб. законод. ініціатив, 2011. С. 57–65.
23. Научук С. Обласна рада засудила харківські угоди. *Волинь-нова*. 2010. 29 квітня.
24. *Гарбарчук К. Борис Клімчук погодився піти... . Волинь-нова*. 2014. 25 січня.
25. Народна рада вимагає заборони ПР та КПУ. *Волинь-нова*. 2014. 11 лютого.
26. «Кривава» екскурсія підприємствами регіоналів в Луцьку. *Волинські новини*. 2014. 5 лютого.
27. На Волині обласну раду очолили опозиціонери. *Волинь-нова*. 2014. 22 лютого.

28. Гаврилюк Я. Люстрація дійшла до Ковельщини. *Волинь-нова*. 2014. 27 лютого.
29. Нагорний В. Беркут покається перед людьми та Богом. *Волинь-нова*. 2014. 25 лютого.
30. Ревко О. Ви все ще не «обнародувані»? Тоді люстратори йдуть до вас! *Хроніки Любарта*. 2014. 24 квітня.
31. Качан І. Волинський «Беркут» поставили на коліна. *Хроніки Любарта*. 2014. 27 лютого.
32. Усіх загиблих в АТО/АОС волинян визнали почесними громадянами області. *СУСПІЛЬНЕ. НОВИНИ*. 2020. 10 вересня. URL: <https://suspinne.media/61907-usih-zagiblih-v-atoos-volinan-viznali-pocesnimi-gromadanami-oblasti/> (дата звернення: 02.12.2021).
33. Місцеві вибори в Україні – 2015. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D1%81%D1%86%...> (дата звернення: 12.07.2023).
34. Кармазіна М. Політичні партії в Україні. 2014–2017 рр. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 168 с.
35. Олександр Савченко – новий голова Волинської ОДА. *Луцький замок*. 2018. 29 березня.
36. Волинська обласна рада. *Місцеві вибори 25.10.2020*. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm057pid112=12pid102=455pf7691=455pt001f01=695rej=0pt00_t001f01=695.html (дата звернення: 15.08.2023).
37. Павленко І. А. Аналіз результатів виборчої кампанії до місцевих органів влади у жовтні 2020 р.: аналітична доповідь. Національний інститут стратегічних досліджень. 32 с. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-12/analit-dopovid-2.pdf> (дата звернення: 08.11.2023).
38. Громадська думка населення щодо реформи децентралізації та її результатів (серпень 2020 р.). *Разумков центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadska-dumka-naselennia-shchodo-reformy-detsentralizatsii-ta-ii-rezultativ-serpen-2020> г (дата звернення: 15.12.2023).
39. Малиновський В. Волинський вибір – 2006. *Волинь*: Всеукр. сусп.-політ., літературно-мистецький часопис. 2007. Чис. 8. С. 195–206.
40. На парламентських виборах на Волині перемогла партія «Слуга народу». *Волинські новини*. 23.07.2019. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/na-parlamentskykh-vyborakh-na-volyni-peremohla-partiia-sluha-narodu/> (дата звернення: 20.01.2022).
41. Козюпа О. А. Форми участі Волинської обласної ради в організації відсічі російським агресорам. *Регіональні студії*. 2024. Вип. 36. С. 112–118.

РОЗДІЛ 13

ЕЛЕКТОРАЛЬНІ ПРОЦЕСИ НА ЗАКАРПАТТІ (1991–2020)

*Юрій ОСТАПЕЦЬ, Михайло ШЕЛЕМБА,
Владіслав ДУДІНСЬКИЙ*

Електоральний потенціал Закарпаття у контексті його історичних, соціально-демографічних, етнічних та політичних характеристик. Закарпаття – це одна з областей України, яка розташована на крайньому південному заході і межує на північному і південному сході зі Львівською та Івано-Франківською областями, а на півночі, заході і півдні – з Польщею (довжина кордону 33,4 км), Словаччиною (98,5 км), Угорщиною (130 км), Румунією (205,4 км).

Закарпатська область до 2020 р. поділялася на 13 адміністративних районів, має 11 міст, з яких 5 – обласного підпорядкування (Ужгород, Мукачево, Хуст, Берегово, Чоп), 19 селищ міського типу, 579 сіл. За даними Всеукраїнського перепису, загальна чисельність населення області станом на 5 грудня 2001 р. становила 1 млн 258 тис. 300 осіб. Станом на кінець 2014 р. чисельність населення становить 1 млн 259 тис. 600 осіб. На парламентських виборах 2014 р. чисельність виборців Закарпатської області становила 952 тис. 042. Після завершення першого етапу реформи децентралізації (2019 р.) на Закарпатті у 2020 р. було створено 6 районів і 64 громади.

Електоральна карта Закарпаття, на думку історика В. Пашенка, нагадує маленьку модель України, де в умовному ментально-електоральному вимірі є «свій Схід (Тячівський р-н), Захід (Рахівський, Міжгірський р-ни), Центр (Мукачівський, Іршавський, Ужгородський р-ни), Київ (Ужгород) та Крим (Берегівський р-н). Рахівщина та Міжгір'я – це проукраїнські райони, які знаходяться в межах історичної Гуцульщини, і заселені переважно етнічними українцями. Так званий «червоний пояс» Закарпаття (це передусім Тячівський та Хустський, а також частково Великоберезнянський, Перечинський, Воловецький райони) демонструє скоріш «проросійські» політичні погляди. «Закарпатський Крим» – це угорська Берегівщина з вкрапленнями ромських поселень. Найбільш не-

однозначний електоральний регіон Закарпаття – це умовний «центр», який складається з Іршавського, Мукачівського, Свалявського, Ужгородського (за винятком угорських сіл) та Виноградівського районів. Для нього перш за все характерні лояльність до влади та відданість місцевим лідерам» [27, с. 81].

Характерною особливістю населення Закарпатської області є багатонаціональність. За результатами перепису населення 2001 р. етнічний склад населення краю є таким: українці – 1010,1 тис. чол. (80,5 %); угорці – 151,5 тис. чол. (12,5 %); румуни – 32,1 тис. чол. (2,6 %); росіяни – 31,1 тис. чол. (2,5%); роми – 14,0 тис. чол. (1,1 %); словаки – 5,6 тис. чол. (0,5 %); німці – 3,5 тис. чол. (0,3 %) [5, с. 526–536]. Компактність проживання угорців, румун, ромів робить їх впливовою політичною силою на виборах. Українці домінують у всіх районах області, крім Берегівського. Угорці компактно проживають у Берегівському (54 тис. чол.), Виноградівському (30,9 тис. чол.), Ужгородському (32,8 тис. чол.), Мукачівському (19,9 тис. чол.), Тячівському (5 тис. чол.), Хустському (5,5 тис. чол.) районах.

Наявність вільних трудових ресурсів має прямим наслідком трудову міграцію населення області в інші країни: Росію, Угорщину, Чехію, Польщу та ін. Таким чином, понад 15 % працездатного населення регіону перебувають поза межами області на тимчасових заробітках. Це є той відсоток голосів виборців, яким можна легко маніпулювати. Президентські вибори 1999 та 2004 рр. яскраво підтверджують цю тезу.

Структурування партійного простору області. Аналізуючи розбудову партійної структури Закарпаття, можна виділити низку етапів, пов'язаних із домінуванням тієї чи іншої партії в області. Визначальним чинником домінування політичної партії в краї є «партійна належність / партійна прихильність» голів Закарпатської ОДА.

Таким чином, аналізуючи діяльність осередків політичних партій в Закарпатській області, слід передусім акцентувати увагу на тих політичних організаціях, які, насамперед, борються за голоси виборців та беруть активну участь у реалізації владних відносин, суспільно-політичному житті краю.

Закарпатським обласним управлінням юстиції станом на грудень 2023 р. було зареєстровано 257 обласних осередків політичних партій. Найбільша кількість обласних осередків політичних партій легалізується в Закарпатській області напередодні загальнонаціо-

нальних виборів – парламентських і президентських. Найбільша кількість осередків була утворена в 2001, 2005 та 2015 рр. Як відомо, це були роки парламентських та місцевих виборів, роки жорсткого протистояння опозиції і владної еліти. В Україні було зареєстровано на цей час 354 політичні партії, що є одним із найбільших показників у Європі.

Нині конфігурацію партійної структури краю утворюють: а) парламентські політичні партії («Європейська солідарність», «Слуга народу», ВО «Батьківщина»); б) регіональні партії: «Рідне Закарпаття», «Команда Андрія Балоги»; в) партії угорської національної меншини: КМКС – Партія угорців України (КМКС – ПУУ), Демократична партія угорців України (ДПУУ);) в) «старі» партійні бренди, які нині мають незначний вплив на розстановку політичних сил в області (НРУ, ВО «Свобода» та інші); в) локальні партійні проекти, які були задіяні для участі у місцевих виборах 2020 р. («Партія твого міста», «Європейська партія України» тощо).

Угорські партії були зареєстровані Міністерством юстиції України у 2005 р.: «КМКС» Партія угорців України (17 лютого 2005 р., лідер М. Ковач) та Демократична партія угорців України (24 березня 2005 р., лідер І. Гайдош).

У 2008 р. внаслідок розколу партії «Народний Союз Наша Україна» на теренах краю з'являється нова політична сила – партія «Єдиний Центр» (ПП «ЄЦ»), яку очолив заступник голови ОДА І. Балога. Утворення ПП «Єдиний центр» це був останній крок у створенні «регіональної електоральної машини» В. Балоогою. «Електоральні машини» – це організації, які здатні приносити голоси виборців їх керівнику з механічною регулярністю. Результати виборів на Закарпатті, починаючи з 2002 р. яскраве тому підтвердження. Аналогічні «машини» були також створені в інших областях (регіонах) України. «Електоральні машини» роблять клієнтелістський обмін преференцій, матеріальних благ, які вони надають – на голоси виборців. «Машинна» електоральна політика, як правило, орієнтована на працівників бюджетної сфери, робітників великих підприємств, пенсіонерів, безробітних [2, с. 63–64].

Напередодні місцевих виборів 2020 р. шляхом ребрендингу були утворені ще дві регіональні закарпатські партії партії: «Рідне Закарпаття» та «Команда Андрія Балоги».

Етнополітичний чинник електоральних процесів на Закарпатті пов'язаний з компактним проживанням національних меншин (угорців, ромів, румун) та в меншій мірі з русинством. Якщо вимоги угорської меншини щодо утворення автономного округу є постійними, то інтенсивність русинського руху має хвилеподібний характер і залежить від цілої низки факторів (фінансування, політична кон'юнктура, лідерських амбіцій тощо).

Сучасний русинський рух на Закарпатті надзвичайно фрагментований. Із одного боку, закарпатське русинство розділено на проєвроатлантичну та проросійську течії. Взявши за критерій виокремлення методика роботи русинських національно-культурних товариств, М. Зан виокремив три головні напрями сучасного русинського руху Закарпаття: «етнокультурний, локал-патріотичний та радикальний» [7, с. 511–513].

Якщо говорити про угорську меншину, то слід констатувати цілу низку причин, які призводили до дестабілізації відносин між угорською меншиною і титульним етносом (наприклад, встановлення пам'ятника на Верещькому перевалі, мовне питання, забезпечення електоральних прав та інші) та до суперечностей всередині самої угорської меншини. Суперечки всередині угорської меншини пов'язані з діяльністю двох найбільш політизованих національно-культурних товариств: Товариства угорської культури Закарпаття (ТУКЗ) і Демократичної спілки угорців України (ДСУУ). Протистояння між ними почалося з 1994 р., коли викристалізується їх підтримка найбільш потужними парламентськими партіями Угорської Республіки. Права партія «Союз молодих демократів» (ФІДЕС) заявила про підтримку ТУКЗ, а ліві сили угорського парламенту (Угорська соціалістична партія) – про підтримку ДСУУ.

Особливо жорстким виявилось протистояння цих організацій на парламентських виборах 2002 р., коли за депутатський мандат в одному окрузі боролися І. Гайдош (голова ДСУУ) та М. Ковач (голова ТУКЗ) [26, с. 139–141].

У 2004 р. угорські конкуруючі товариства брали участь у президентських виборах, причому якщо ТУКЗ підписав угоду з В. Ющенком, то ДСУУ підтримувала В. Януковича [3, с. 293–296].

На місцевих виборах 2006 р. угорці Закарпаття вже мали можливість голосувати за кандидатів від угорських партій, які були створені у 2005 р. (КМКС-ПУУ, ДПУУ). Пізніше на позачергових

парламентських виборах 2007 р. дві партії конкурували між собою підтримуючи різні українські політичні сили [20, с. 272–313].

Зміна влади в Україні в лютому 2014 р. призвела до кадрових змін і в партійному середовищі угорців. Голова ТУКЗ протягом останніх 18 років М. Ковач офіційно передав повноваження лідера партії В. Брензовичу, а голова ДСУУ впродовж останніх 13 років І. Гайдос – Л. Зубаничу [19, с. 349–349].

Еволюція автономістських домагань угорської національної меншини Закарпаття пройшла шлях від Проекту Угорського автономного територіального округу (1991) до Проекту Притисянського району (2001).

Наприкінці 1989 р. президія Берегівської районної організації ТУКЗ звернулася до республіканських органів влади щодо створення угорської автономії в межах району. На місцевому референдумі, який відбувався одночасно із Всеукраїнським референдумом про державну незалежність та виборами Президента України 1 грудня 1991 р., позитивну відповідь на запитання: «Чи бажаєте Ви утворення в Берегівському районі угорського автономного округу?» дали 43 483 виборці, що становило 81,4% дорослого населення району [31]. З метою практичної реалізації результатів референдуму керівництво району та залучені фахівці розробили проект Закону України «Про Угорський автономний територіальний округ». Однак ця ідея не знайшла практичної реалізації.

Починаючи з 2000 р. в ЗМІ розголосу набуває ідея створення Притисянського району, що була висловлена у листі народного депутата М. Ковача до Президента України Л. Кучми, Радника Президента України В.Литвина, голови обласної Ради І. Іванча. Створення нової адміністративно-територіальної одиниці мало відбутися за рахунок введення до її складу населених пунктів Берегівського району, який припинив би своє існування, і сіл з угорським населенням, розташованих на прилеглих територіях Ужгородського, Мукачівського та Виноградівського районів [1].

Не відбулося позитивних зрушень також і у напрямку забезпечення виборчих прав національних меншин. За всю електоральну історію виборчий округ з урахуванням компактності проживання угорців був утворений лише у 1998 р. На інших парламентських виборах (2002, 2006, 2012, 2014, 2019 рр.) ця норма була проігнорована.

Формування виборчих округів як виборча технологія. Процедура формування виборчих округів в країні є важливою стадією виборчого процесу, яка прописана у виборчому законодавстві. В той же час формування виборчих округів є однією з виборчих технологій (так званий «джерімєндєрінг»), тому інколи конфігурації виборчих округів мають незрозумілу форму. Зміна кількості виборчих округів на Закарпатті упродовж 1994 – 2019 рр. подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Кількість одномандатних виборчих округів на Закарпатті (1994–2019)

Рік виборів	1994	1998	2002	2006	2007	2012	2014	2019
К-ть округів	10	5	6	5	5	6	6	6

Джерело: [22; 25].

Найбільш суттєвих змін конфігурація виборчих округів зазнала у 2012 р. Це було зроблено задля перемоги на парламентських виборах 2012 р. кандидатів від Партії регіонів і реформатування округів для зменшення впливу В. Балогі і його ПП «Єдиний центр». Наприклад, для того, що б перемогу отримав кандидат від Партії регіонів М. Ланьо був утворений 70 округ, який включав Великоберезнянський, Воловецький, Перечинський, Міжгірський райони та частину Мукачівського району, і був найбільшим у Закарпатті [16].

Вкотре у 2012 р. при утворенні виборчих округів були проігноровані інтереси угорської національної меншини і угорський (притисянський) виборчий округ, який включав би місця компактного проживання угорців, так і не був утворений. Своїм рішенням ЦВК розподілила територію компактного проживання угорців між трьома виборчими округами, що унеможливило обрання до парламенту народного депутата від угорської громади.

Рішення ЦВК є порушенням пункту 3 статті 2 §18 розділу III Закону України «Про вибори народних депутатів України». Статтею закону передбачено, що при формуванні виборчих округів необхідно брати до уваги територію проживання представників національних меншин. «Межі одномандатних округів визначаються з урахуванням меж адміністративно-територіальних одиниць, інтересів членів територіальних громад та проживання на відповідній території на

ціональних меншин. Адміністративно-територіальні одиниці, на території яких компактно проживають окремі національні меншини та які межують між собою, повинні входити до одного виборчого округу» [6].

Для того, щоб зняти напругу в угорському середовищі, ПП «Блок Петра Порошенка» запропонував голові Товариства угорської культури Закарпаття Л. Брензовичу 62-ге (прохідне) місце у виборчому списку, на що той дав згоду.

Голови Закарпатської ОДА як ресурс впливу на електоральні процеси. Вагомий вплив на електоральні процеси в області, розвиток партійної структури, електоральні процеси мали голови обласної адміністрації. Звичайно, що такий вплив був неоднаковий, але найбільш потужним він був, коли на чолі області стояли В. Балоба, Г. Москаль, І. Різак, О. Ледида та В. Микита. Терміни перебування на посаді голів Закарпатської ОДА, їх партійність подана а *таблиці 2*.

Таблиця 2

Голови Закарпатської обласної адміністрації (1994–2024)

№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Посада, термін перебування, партійність
1	Устич Сергій Іванович	10 липня 1994 – 5 травня 1999 рр. Голова облради, з 10 липня 1995 р. – голова Закарпатської ОДА, член СДПУ(о)
2	Балоба Віктор Іванович	5 травня 1999 – 31 травня 2001 рр. голова Закарпатської ОДА, НСНУ
3.	Москаль Геннадій Геннадійович	1 червня 2001 – 27 вересня 2002 рр. голова Закарпатської ОДА, підтримувва ВБ «За єдину Україну»
4	Різак Іван Михайлович	27 вересня 2002 – 22 січня 2005 рр. голова Закарпатської ОДА, член СДПУ(о)
5	Балоба Віктор Іванович	4 лютого – 27 вересня 2005 рр. голова Закарпатської ОДА, НСНУ
6	Гаваші Олег Оладарович	10 жовтня 2005 – 18 березня 2010 рр. голова Закарпатської ОДА, ПРП
7	Ледида Олександр Олександрович	18 березня 2010 р. – 22 лютого 2014 р. голова Закарпатської ОДА, Партія регіонів
8	Лунченко Валерій Валерійович	2 березня 2014 р. – 15 вересня 2014 р., ПП «Народний фронт»

9	Губаль Василь Іванович	17 вересня 2014 р. – 15 липня 2015 р., ПП «Єдиний центр»
10	Москаль Геннадій Геннадійович	15 липня 2015 р. – 5 липня 2019 р. голова Закарпатської ОДА, безпартійний (прихильник БПП)
11	Бондаренко Ігор Самуїлович	5 липня 2019 р. – 24 грудня 2019 р., безпартійний (прихильник ПП «Слуга народу»), Народно-демократична партія
12	Гетманенко Олексій Олександрович	24 грудня 2019 року – 22 квітня 2020 р., в.о. голови Закарпатської ОДА
13	Петров Олексій Генадійович	22 квітня 2020 р. – 7 грудня 2020 р.
14	Полосков Анатолій Олександрович	7 грудня 2020 р. – 18 листопада 2021 р.
15	Добромільський Петро Петрович (тво)	19 листопада 2021р. – 10 грудня 2021 р.
16	Микита Віктор Федорович	10 грудня 2021 р. – 06 вересня 2024 р. (партія «Слуга народу»)
17	Білецький Мирослав Золтанович	08 листопада 2024 р. –

Джерело: побудовано авторами на підставі [8; 22].

Парламентські вибори на Закарпатті 1994 – 2019 рр. Головними конкуруючими напрямками напередодні парламентських і місцевих виборів 1994 р. на Закарпатті були: націонал-демократичний і комуністичний. Участь осередків політичних партій у парламентських виборах 1994 р. була номінальною, оскільки станом на березень 1994 р. обласним управлінням юстиції було зареєстровано 7 партій, а фактично у виборах брали участь близько 15. Оскільки на той час виборці краю добре пам'ятали домінуючий вплив КПРС, то вигідніше за все було балотуватись безпартійним.

Станом на 1994 р. в Закарпатській області було утворено 10 виборчих округів (№ 167–176). За даними прес-служби Закарпатської обласної ради із 154 кандидатів у депутати 119 були висунуті групами виборців, 29 – трудовими колективами, 6 – політичними партіями. В основному перебіг виборчої кампанії в регіоні мало чим відрізнявся від виборів по Україні в цілому. Але, аналізуючи результати виборів 1994 р. в Закарпатській області, можна зробити кілька важливих висновків. По-перше, сім із дев'яти обраних від

області депутатів були представниками владних структур різного рівня. По-друге, вибори показали низький вплив партій на волевиявлення громадян. Обраним до парламенту був представник лише однієї партії – ХДПУ [4; 19; 20].

Парламентські вибори 1998 р. Головні події в партійному житті регіону напередодні парламентських та місцевих виборів 1998 р. були пов'язані з інституціоналізацією центристських партій у партійній структурі краю. Засвоєнню центристськими партіями електорального простору сприяла зміна балансу впливів у регіоні. В умовах біполярності суспільства та політичної невизначеності більшості населення тяжіння до третьої, центристської врівноважуючої сили виглядало природним процесом.

Перші осередки впливових центристських партій були зареєстровані в Закарпатті у 1996 р. До них відносимо обласні осередки Народно-демократичної партії (НДП), Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) (СДПУ(о)), Аграрної партії України (АПУ) [33].

Згідно з даними Закарпатського обласного управління статистики, наведеними в аналітичному виданні «Об'єднання громадян на Закарпатті у 1998 р.», в регіоні на цей час діяв 151 осередок політичних партій при загальній чисельності членів різних партій 35 тисяч 686 чоловік, що становило 3,2 % виборців [17]. Найбільший електоральний потенціал напередодні виборів мали такі обласні осередки партій: СДПУ(о), НДП, НРУ, ПРП, КПУ, ВО «Громада».

Чотиривідсотковий бар'єр голосів виборців у Закарпатській області у 1998 р. подолали шість партій: 1. СДПУ(о) – 31,1 %; 2. НРУ – 7,1 %; 3. КПУ – 6,6 %; 4. НДП – 6,2 %; 5. ПЗУ – 5,4 %; 6. ПРП – 4,8 %. СДПУ(о) перемогла в 10 районах області та м. Мукачево, в Тячівському районі перемогла КПУ, НРУ – в Хустському районі та м. Ужгород, ВО «Громада» – у Великоберезнянському районі. За центристські партії проголосувало 63,3 % виборців, за ліві – 13,34 %, за праві – 7,15 % [20, с. 184–185] (див. Додаток А). До партійних списків були включені 58 закарпатців, але обраними були лише двоє: І. Мигович (КПУ) та І. Баранчик (ВБ «СПУ та СелПУ»).

За результатами виборів можна зробити такі висновки:

1. Найвищий рейтинг у регіоні мала СДПУ(о), яка набрала 31,17 % голосів виборців. Вибори 1998 р. в Закарпатті проходили під домінуючим впливом СДПУ(о).

2. Виборці області в основному голосували за центристські сили. До десятки впливових партій у всіх округах області входили до шести центристських партій (СДПУ(о), НДП, ВО «Громада» і т.д.). Питома вага голосів за центристські партії становила 63,39 %.

3. Слабкий вплив лівих партій у регіоні. Хоча за підсумками голосування в краї КПУ зайняла третє місце, але загальний відсоток голосів, поданих за неї, невисокий – 6,64 %. ПСПУ отримала 1,14 %, ВБ «СПУ та Сел.ПУ» – 2,39 %.

4. Незважаючи на те, що більшість населення Закарпаття (майже 61 %) проживала в сільській місцевості, партії, що мають селянську та аграрну спрямованість, виявились в області непопулярними.

5. Невисоким в області був і рейтинг партій правого спрямування, хоча свою діяльність в області вони почали найперші [19, с. 119–120; 20, с. 185–190].

Мажоритарний вибір закарпатців. У 1998 р. в Закарпатській області у п'яти виборчих округах балотувалось до ВР України 60 кандидатів, тобто на один мандат претендувало 12 кандидатів (один з найнижчих показників по Україні). З них 25 реалізували право на самовисування (41,67%), а 35 були висунуті осередками політичних партій (58,33%).

Результати голосування за переможців в одномандатних округах подано в *таблиці 3*.

Таблиця 3

Переможці виборів в одномандатних округах 1998 року

№ в/о	70 (м.Ужгород)	71 (м.Мукачєво)	72 (м.Берегово)	73 (м.Іршава)	74 (м.Хуст)
Партій-ність	Н.Шуфрїч (СДПУ(о),	Г.Суркіс (СДПУ(о),	М.Ковач, ТУКЗ	В.Медведчук, СДПУ(о)	В.Жер-дицький (НДП)
Резуль-тат	16,8 %	63,4 %	29,27 %	90,17 %	15,16 %

Джерело: [19; 22; 25].

Результати виборів у 71, 72, 73, 74 округах були прогнозованими. У 70 виборчому окрузі перемогу мав отримати мер міста Ужгорода С. Ратушняк, але в останній день він був відсторонений ЦВК, не маючи таким чином часу оскаржити це рішення. Перемога Н. Шуфрїча (СДПУ(о)) була в окрузі невпевненою. Він дістав лише

16,8 % голосів виборців, які брали участь у голосуванні. А якщо брати від загальної кількості виборців округу, то це лише 10 %.

Отже, від Закарпаття до ВР України було обрано 7 депутатів: Н. Шуфрич (СДПУ(о)), Г. Суркіс (СДПУ(о)), В. Медведчук (СДПУ(о)), В. Жердицький (НДП), І. Мигович (КПУ), І. Баранчик (ВБ «СПУ та СелПУ»), М. Ковач (безпартійний, голова Товариства угорської культури Закарпаття) (див. Додаток Б).

Парламентські вибори 2002. Конфігурація партійного простору Закарпатської області після парламентських виборів 1998 р. змінювалась декілька разів. Пов'язано це було з проведенням президентських виборів 1999 р., зміною голів обласної адміністрації (С. Устич, В. Балага, Г. Москаль), підготовкою до парламентських виборів 2002 р. [8, с. 152–170].

Станом на 1 лютого 2002 р. в обласному управлінні юстиції було зареєстровано 71 обласну організацію політичних партій. Найбільш потужно були представлені: СДПУ(о), ВБ «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» та ВБ «За Єдину Україну». Інші суб'єкти виборчого процесу значно поступалися лідерам виборчих перегонів за всіма параметрами. Необхідно відзначити, що в області не був представлений правий спектр політичного простору. Винятком був ВБ «Команда озимого покоління», який, не маючи місцевих осередків, боровся за голоси виборців на відстані шляхом політичної реклами.

Напередодні виборів 2002 р. в Закарпатській області чітко викристалізувались чотири групи впливу: Група «Барва», пізніше ПП «Єдиний центр» (В. Балага); СДПУ(о) (І. Різак, Н. Шуфрич); ГО «Громадянський альянс Закарпаття» (пізніше Партія регіонів) та група «Р.І.О» (С. Ратушняк). Слід відмітити, що вище вказані закарпатські «промислово-фінансові» групи будуть вести між собою боротьбу за депутатські мандати рад різних рівнів включно до парламентських виборів 2012 р. (змінюючись якісно і кількісно), коли головним уже стане протистояння Партії регіонів та ПП «Єдиний центр» [3, с. 254–255].

На відміну від парламентських виборів 1998 р., які проходили під домінуючим впливом СДПУ(о), вибори 2002 р. проходили в умовах, коли найвищий рейтинг популярності мав ВБ «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна».

Чотиривідсотковий бар'єр голосів виборців у Закарпатській області в 2002 р. подолали дві політичні партії і три виборчі блоки:

1) ВБ «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» – 36,5 %, 2) СДПУ(о) – 13,9 %, 3) ВБ «За Єдину Україну» – 9,9 %, 4) КПУ – 5,9 %, 5) ВБ «Блок Юлії Тимошенко» (БЮТ) – 4,3 % [20, с. 215–218] (див. Додаток А). У партійних списках були 60 претендентів від Закарпаття. Депутатські мандати отримали: І. Мигович, М. Маркуш (КПУ), Е. Матвійчук, І. Іванчо (ВБ «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна»), І. Різак (СДПУ(о)) (див. Додаток Б).

На відміну від парламентських виборів 1998 р., в 2002 р. чотиривідсотковий бар'єр голосів виборців подолали тільки ті суб'єкти виборчого процесу, які були давно відомі виборцям, мали розгалужену структуру, свій потенційний електорат. Партії та виборчі блоки, які розраховували отримати голоси виборців завдяки популістським обіцянкам і рекламі, не змогли подолати загороджувальний бар'єр голосів виборців. Наприклад, ПЗУ, ПП «Яблуко», КПРС і т.д.

У шести мажоритарних виборчих округах було зареєстровано 107 кандидатів, що становило майже вісімнадцять претендентів на одне депутатське місце. Серед 107 кандидатів 66 були «самовисуванцями» і 41 – членами різних партій. Найпотужніше в округах були представлені СДПУ(о) і ВБ В. Ющенка «Наша Україна». Результати голосування за переможців в одномандатних округах подано в таблиці 4.

Таблиця 4

Переможці виборів в одномандатних округах 2002 року

№ в/о	70 м. Ужгород	71 м. Мукачєво	72 м. Берегово	73 м. Іршава	74 м. Хуст	75 м. Рахів
Партійність	С.Рагушняк (УП «Єдність»)	В.Балога, б/п	І.Гайдош, СДПУ(о)	О.Кемє- няш, б/п	М.Сятиня, б/п	О.Клим- пуш, б/п
Результат	35,47 %	66,39 %	31,7 %	25,14 %	31,39 %	28,87 %

Джерело: [20; 22; 25].

Безпрецедентно брудною була виборча кампанія у 72 окрузі (м. Берегово). Аналітики прогнозували перемогу в цьому окрузі М. Ковачу, голові Товариства угорської культури Закарпаття. Але М. Ковач набрав лише 32,72 % голосів виборців. Підрахунки голосів тут відбувались найдовше, а голосування на деяких дільницях округу

було визнано недійсними. Відіграло свою роль у поразці М. М. Ковача балотування його «двійника», М. І. Ковача, який набрав 8,4 % голосів виборців. Вибори в цьому окрузі показали можливість фальсифікування результатів волевиявлення. Брудні технології, які були задіяні і апробовані партією СДПУ(о), згодом успішно застосувалися на виборах мера м. Мукачева та на президентських виборах 2004 р. Маніпуляції використовувалися уже з визначення меж округу, коли до нього чомусь не були включені села, де мав домінуючий вплив М. Ковач. На чотирьох виборчих дільницях 14, 45, 58, 67, де впевнену перемогу здобув М. Ковач (2488 голосів проти 1269), вибори було визнано недійсними. Найбільшою в окрузі по Закарпаттю була кількість недійсних бюлетенів – 15 тисяч 404, тоді ж як в окрузі № 70 (м. Ужгород) – 6 тисяч 271, в окрузі № 74 (м. Хуст) – 6 тисяч 452 і т. д. [19, с. 152–153].

Крім того, кількість виборців, внесених у протокол по мажоритарному округу, була на 8 тисяч 462 виборців меншою, ніж у багатомандатному окрузі. Показовим було й те, що в Угорщині в цей час також відбувались парламентські вибори і на них перемогла політична сила, яка підтримувала політичну структуру І. Гайдоша. Судові суперечки завершилися на користь останнього. Але очевидним був правовий колапс, спричинений виборчими маніпуляціями [26, с. 139–141]. У 2008 р. Європейський суд із прав людини прийняв рішення у справі «Ковач проти України», визнавши дії українських владних органів неправомірними.

Парламентські вибори 2006 р. Виборча кампанія 2006 р. суттєво відрізнялася від попередніх з таких причин. По-перше, вона відбувалася за новим виборчим законом, який установив пропорційну систему закритих списків з 3 % виборчим порогом. По-друге, існувала інерція президентських виборів 2004 р.: політичні сили в основному сприймалися під кутом зору результатів їхньої участі у президентській кампанії. По-третє, політичні сили використовували апробовані у процесі президентських виборів теми дискусій і політтехнології. По-четверте, вибори проходили в умовах жорсткого регіонального протистояння, закладеного президентськими виборами 2004 р. Як наслідок, у порівнянні з попередніми виборами квазі-ідеологічне протистояння «ліві – центр – праві», трансформувалося в протистояння «помаранчеві – біло-блакитні» [19, с. 272–276].

За даними обласного управління юстиції станом на 15 грудня 2006 р. на території Закарпатської області було зареєстровано 115 обласних організацій політичних партій України. Серед них близько 26 обласних організацій у своїх лавах нараховували понад одну тисячу членів. Кількість обласних організацій політичних партій, які були представлені в усіх районах області – 23, що становило 20 % від кількості усіх зареєстрованих партій на Закарпатті. 20 обласних організацій політичних партій (17,4 % від усіх зареєстрованих) не мали жодного структурного утворення, тобто існували де-юре, однак де-факто себе офіційно ніяк не виявляли, а тому і впливу на політичні процеси в регіоні не мали.

Найбільш впливовими в області були організації таких партій: Народної партії, Партії регіонів, Соціалістичної партії України, СДПУ(о), ВО «Батьківщини», КПУ, Української республіканської партії «Собор», ПП «Народний Союз Наша Україна», ДПУУ, КМКС-ПУУ та інших.

За результатами виборів 3 % бар'єр голосів виборців у Закарпатті подолали три виборчі блоки і дві партії: ВБ «Наша Україна» – 25,7 %, ВБ «Блок Юлії Тимошенко» (БЮТ) – 20,2 %, Партія регіонів – 18,6 %, СПУ – 3,6 %, «Народний блок Литвина» – 3,4 % (див. Додаток А). Вищеназвані результати показують, що перемога ВБ «Наша Україна» в Закарпатті не була переконливою.

Закарпатська область – це одна із трьох областей України, де перемогу отримав ВБ «Наша Україна». Голосування в Закарпатті було нетиповим для Західного регіону, оскільки вагомий результат отримала Партія регіонів – 18,6 %. В інших західних областях України Партія регіонів набрала набагато менше голосів, ніж у Закарпатті. Наприклад, в Івано-Франківській області – 1,9 % голосів виборців, у Тернопільській – 2,0 %, Львівській – 3,0, Волинській – 4,4 % [25].

Парламентські вибори 2007 р. Суттєвий вплив на проведення виборчої кампанії мала суспільно-політична ситуація в країні. Перш за все вибори відбувалися в умовах політичної кризи, коли Верховна Рада була розпущена Президентом України, а український соціум знову виразно поділився, як колись у 2004 р., на два табори: одні політичні сили підтримували В. Ющенка, інші – В. Януковича. Не відрізнялись суттєво вибори 2007 р. і від парламентської виборчої кампанії 2006 р., оскільки часу на кардинальну зміну тактики не було, а головні електоральні актори залишились практично ті ж самі [18, с.142–143].

Позачергові вибори депутатів Верховної Ради України у вересні 2007 р. показали чергову своєрідність електоральних уподобань в окремих регіонах, зокрема в найзахіднішій області країни – Закарпатській. Серед основних регіональних специфічних ознак можна виділити такі. По-перше, Закарпатська область за підсумковими результатами позачергових парламентських виборів у 2007 р. стала єдиною, де переміг ВБ «Наша Україна – Народна Самооборона» (31,1 %). По-друге, симпатії закарпатців щодо основних фігурантів виборчих перегонів суттєво не змінилися. Трійку лідерів на Закарпатті сформували такі політичні сили – ВБ «Наша Україна – Народна Самооборона» (31,1 %), «Блок Юлії Тимошенко» (28,8 %) і Партія регіонів (19,7 %). У порівнянні з 2006 р. всі три політичні сили покращили свої результати, зокрема БЮТ більш ніж на 8 % [19, с. 12–224].

Тривідсотковий бар'єр на Закарпатті також подолали «Блок Литвина» (6,0 %) та Соціалістична партія України (3,5 %). Але Соціалістична партія України, як і комуністи, зазнали втрат у порівнянні з попередніми виборами (*див. Додаток А*).

За результатами позачергових виборів депутатські мандати отримали сім закарпатців: Н. Шуфрич, С. Мошак, Е. Матвійчук (Партія регіонів), О. Кеменяш (БЮТ), І. Кріль, В. Петьовка, С. Аржевітін (ВБ «Наша Україна – Народна Самооборона») (*див. Додаток Б*).

Парламентські вибори 2012 р. Парламентські вибори в Україні у 2012 р., як і всі попередні, відбулися за новим законом, схваленим ВР України 17 листопада 2011 р. Закон встановив змішану виборчу систему з 5 % виборчим бар'єром та заборонив виборчим блокам приймати участь у виборчому процесі.

На Закарпатті напередодні виборів домінуючими залишалися дві політичні сили: ПП «Єдиний центр» та Партія регіонів. ПП «Єдиний центр» участь у багатомандатному виборчому окрузі не приймала [19, с. 289–313].

За результатами виборів на Закарпатті 5% поріг подолали 5 партій, що відображає загальноукраїнську тенденцію. Перемогу здобула Партія регіонів (30, 8 %). Друге місце посіло ВО «Батьківщина» (27,6 %). Третя позиція у ПП «Удар» – 20, 0 %, четверта у ВО «Свобода» – 8, 3 %, а п'яте місце у КПУ – 5, 0 % (*див. Додаток А*).

У мажоритарних округах найбільше кандидатів зареєструвалося по округу № 72 з центром у м. Тячів, а найменше по округу № 70 з

центром у м. Сваляві. У всіх виборчих округах (6) своїх кандидатів зареєстрували Партія регіонів, КПУ, Об'єднана опозиція (ВО «Батьківщина») та ПП «УДАР». ПП «Єдиний центр» виставив кандидатів у 4 мажоритарних округах, а ще у двох мав прихованих самовисуванців. ВО «Свобода» зареєструвала свого кандидата лише в одному окрузі. Результати голосування за переможців в одномандатних округах подано в *таблиці 5*.

Таблиця 5

Переможці виборів в одномандатних округах 2012 року

№ в/о	68 м. Ужгород	69 м.Мукачево	70 м.Свалява	71 м. Хуст	72 м.Тячів	73 м.Виноградovo
Партійність	В.Ковач (Партія регіонів)	В.Балога («ЄЦ»)	М.Ланьо (Партія регіонів)	П.Балога («ЄЦ»)	В.Петьовка («ЄЦ»)	І.Бушко (Партія регіонів)
Результат	31,14 %	49,42 %	60,20 %	35,13 %	54,67 %	41,22 %

Джерело: [25].

Отже, згідно з результатами виборів, Закарпаття у ВР України було представлено 11 народними депутатами. В мажоритарних округах – 3 кандидатами від Партії регіонів та 3 кандидатами від ПП «Єдиний центр». За партійними списками до ВР України від Закарпаття були обрані: Н. Шуфрич, С. Мошак, І. Гайдош (Партія регіонів), В. Лунченко (Об'єднана опозиція, ПП «Фронт змін»), В. Пацкан (ПП «Удар») (*див. Додаток Б*).

Таким чином, вибори на Закарпатті знову продемонстрували регіональну специфіку голосування. Якщо в Західному регіоні перемогло ВО «Батьківщина», то на Закарпатті – провладна Партія регіонів. Головний висновок виборчої кампанії на Закарпатті такий: вибори суттєво не змінили позиціонування політичних сил у регіоні. Домінуючими партіями і надалі залишилися Партія регіонів і ПП «Єдиний Центр».

Парламентські вибори 2014 р. Вибори відбувалися за змішаною виборчою системою. 21 листопада 2013 р. ВР України більшістю у 365 голосів проголосувала за перший необхідний для асоціації з ЄС законопроект «Про вибори народних депутатів України», внесений

Партією регіонів. Але цей закон суттєвих змін у виборчу систему не вніс.

Революційні події в Києві змінили позиціонування партійно-політичних сил напередодні виборів. По-перше, Партія регіонів скомпроментувала себе відмовою від європейської інтеграції і участі у виборах не приймала. Рейтинг її найближчого сателіта КПУ також суттєво понизився. Ті сили, які колись представляли Партію регіонів переформатувались у ПП «Опозиційний блок». По-друге, одним із наслідків Революції Гідності було утворення нових партійних структур: ПП «Блок Петра Порошенка» (з нею підписав угоду про спільну участь у виборах лідер ПП «УДАР» В. Кличко), ПП «Народний фронт» (А. Яценюк), ПП «Правий сектор» (Д. Ярош), ПП «Об'єднання «Самопоміч» (А. Садовий) [34, с. 45].

Після кардинальних змін в українському суспільстві, пов'язаних з Революцією Гідності, очільник Партії регіонів на Закарпатті О. Левида заявив про розпуск обласної організації партії. І це не перший випадок політичного фіаско в історії краю. Свого часу таким шляхом пройшли СДПУ(о) та ПП «Наша Україна», хоча зовнішні причини їхнього фіаско виглядали по-різному.

Таким чином, на Закарпатті напередодні парламентських виборів залишилася єдина самодостатня політична сила здатна спиратися на власний організаційний, фінансовий, кадровий, медійний ресурс – ПП «Єдиний Центр». Оскільки ця партія є регіональною за своєю сутністю, то участі у виборах по загальнонаціональному виборчому округу вона не приймала, а відповідно її ресурс у даному контексті було використано іншими партіями.

Політичні партії, які були створені після Революції Гідності, на Закарпатті не мали організаційної структури: ПП «Народний фронт», ПП «Блок Петра Порошенка», ПП «Об'єднання «Самопоміч», Радикальна партія Олега Ляшка, Партія Сергія Тігіпка «Сильна Україна», ПП «Правий сектор» та інші. Їхній електоральний потенціал цілком залежав від особистості національного лідера.

Результати виборів в області відповідають загальноукраїнським результатам, за винятком ПП «Всеукраїнське аграрне об'єднання «Заступ», яка в Закарпатті подолати виборчий бар'єр. Найвищий результат здобули партії Майдану (ПП «Народний фронт» – 25,6 %, ПП «Блок Петра Порошенка» – 28,0 %), результат ВО «Батьківщина» – 5,1 %, ВО «Свобода» – 3,5 %, ПП «Громадянська позиція» –

2,5 % залишився таким, як і на попередніх виборах. А от структурам, які уособлюють собою колишню Партію регіонів громада області підтримку не надала (ПП «Сильна Україна» – 3, 2 %, ПП «Опозиційний блок» – 2, 4 %) [20] (див. Додаток А). Не мали на обласному рівні підтримки й інші маловідомі політичні проекти: ПП «5.10» – 0,64 %, ПЗУ – 0,31 %, УП «Зелена планета» – 0, 27 % та інші [19, с. 320–337].

За партійними списками до ВР України були обрані: В. Пацкан, В. Брензович (ПП «Блок Петра Порошенка»), В. Лунченко (ПП «Народний фронт»), Н. Шуфрич (ПП «Опозиційний блок»). У шести мажоритарних округах області в бюлетені для таємного голосування було внесено 63 кандидати, 37 з яких позиціонували себе як самовисуванці. Своїх кандидатів у більшості округах висунули такі політичні партії: ПП «Народний фронт», ВО «Батьківщина», Радикальна партія Олега Ляшка, Партія Сергія Тігіпка «Сильна Україна». Інші політичні сили активності у мажоритарних округах не виявляли.

Найбільш складним і непрогнозованим виборчим округом був Ужгородський № 68. У ньому балотувався 21 кандидат. Виборчі перегони в 68-му окрузі були найбільш брудними і не прогнозованими, де застосовувалися різного роду виборчі технології: технологія двійників (zareєстровано 4 Ковачі), підкуп виборців, використання надуманих результатів опитування громадської думки тощо.

За результатами виборів перемогу здобув Р. Горват (ПП «Блок Петра Порошенка»), набравши 21, 5 % голосів виборців. Перемога Р. Горвата була невпевненою, а поразка В. Ковача – результат невірної роботи його виборчого штабу. Голоси виборців у нього були відібрані О. Лединою та двійниками Ковачами (3,58%).

Результати голосування в інших округах Закарпаття були цілком прогнозовані. На початку виборчої кампанії В. Балага і його брати були представлені кандидатами від ПП «Блок Петра Порошенка». Пізніше В. Балага заявив, що вони є самодостатніми політиками і будуть балотуватись як самовисуванці.

Результати голосування за переможців у одномандатних округах подано в таблиці 6.

Таблиця 6

Переможці виборів в одномандатних округах 2014 року

№ в/о	68 м. Ужгород	69 м.Мукачево	70 м.Свалява	71 м. Хуст	72 м.Тячів	73 м.Виноградово
Партійність	Р.Горват (БПП)	В.Балога («ЄЦ»)	М.Ланьо (б/п)	П.Балога («ЄЦ»)	В.Петьовка («ЄЦ»)	І.Балога («ЄЦ»)
Результат	21,58 %	61,91 %	38,75 %	44,62 %	68,04 %	44,86 %

Джерело: [19; 22; 25].

Вибори в мажоритарних округах області дають можливість зробити ряд висновків. По-перше, для перемоги в окрузі потрібна постійна робота з громадою у міжвиборний період, що яскраво продемонстрували В. Балога і В. Петьовка. По-друге, якщо не змінювати виборчу систему, то в недалекому майбутньому кожний мажоритарний округ не тільки в Закарпатті, а й в Україні загалом буде мати свого депутата, а відтак вибори стануть не потрібними. Це недолік мажоритарної системи, який характерний і для інших країн. По-третє, вибори показали необхідність роботи штабів партій і кандидатів, які б не тільки на відстані продукували електоральні меседжі, а й реально розумілися на регіональній електоральній специфіці.

Парламентські вибори 2019 р. Парламентські вибори 2019 р. були названі експертами «електоральною революцією», враховуючи кардинальність змін в уподобаннях виборців. По-перше, відбулася докорінна зміна акторної структури і конфігурації партійної системи. Партійна система набрала контури системи з переддомінуючою партією, якою стала «Слуга народу». Кардинальність змін (революційність) підкреслюється високим індексом волатильності (69). ПП «Слуга народу» показала абсолютний електоральний рекорд парламентських виборів, набравши 43,16 % голосів виборців (124 мандати) та провівши у мажоритарних округах 130 народних депутатів. Вона отримала в парламенті монобільшість (254 депутати) та одноосібно сформувала новий уряд, взявши на себе всю відповідальність за внутрішню і зовнішню політику держави.

По-друге, політичні партії, які досягли успіхів на виборах були утворені шляхом ребрендингу («Слуга народу», «Голос») або роз-

колу відомих партійних структур («Опозиційна платформа – За життя»), а відтак усі вони були віртуальними організаціями, які не мали напередодні виборів організаційних структур в регіонах України. Незважаючи на це вони змогли отримати вагому підтримку виборців. Отже, більшість суб'єктів виборчого процесу, за виключенням ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», Радикальної партії Олега Ляшка, ПП «Опозиційний блок», практично не мали організаційних структур у регіонах і були віртуальними структурами, які здійснювали агітаційну роботу за допомогою політичної реклами в засобах масової комунікації та соціальних мережах. Відтак вибори показали зростання ролі соціальних мереж у виборчій кампанії та можливості впливу «віртуальних» партій на результат голосування. Вказану тенденцію можна назвати тенденцією до «віртуалізації» української партійної системи. Як результат традиційні політичні партії нині постали перед викликом нових форм політичної комунікації, які характеризуються персоніфікацією, активним самовираженням, прямою участю, візуалізацією. Традиційні форми організації – членство, централізація, місцеві організації, а також форми рекрутування і отримання ресурсів перестають відігравати належне значення для життєдіяльності партій. Тому політичні партії починають активно пристосовуватися до нових умов конкуренції, що веде до розбудови мережевої організації їхньої роботи.

По-третє, вибори в мажоритарних округах зруйнували стару патрон-клієнтальну модель голосування, коли депутат-мажоритарник займався благоустроєм округу, роздавав матеріальну допомогу (як грошову, так і продуктову), а виборці «дякували» йому за це своїми голосами [23].

Напередодні парламентських виборів 2019 р. у партійній структурі краю можна було виокремити такі сегменти: 1) парламентські політичні партії (крім ВО «Батьківщина» інші партії не мали розгалуженої організаційної структури в області); 2) регіональні політичні партії: «Єдиний Центр», «КМКС-Партія угорців України»; 3) політичні партії, котрі показали хороший результат на місцевих виборах 2015 р. («Відродження», «Наш край», «Опозиційний блок»); 4) політичні партії, утворені для участі у президентських і парламентських виборах 2019 р. («Слуга народу», «Голос», «Опозиційна платформа – За життя»). До найбільш впливових партій слід віднести: «Єдиний Центр», ВО «Батьківщина» та партії, які утворені на

основі переформатування колись могутньої в країї Партії регіонів («Опозиційний блок» та «Опозиційна платформа – За життя») [23]. Результати парламентських виборів в області подано в таблиці 7.

Таблиця 7

Результати президентських та парламентських виборів за партійними списками у Закарпатській області (2019 р.)

№	Політична партія	Результат парламентських виборів, %	Результат лідера партії на президент. виборах, %
1	«Слуга народу»	49,86	38,85 (В. Зеленський)
2	ВО «Батьківщина»	10,04	15,7 (Ю. Тимошенко)
3	«Опозиційна платформа – За життя»	8,01	7,48 (Ю. Бойко)
4	«Опозиційний блок»	5,06	4,14 (О. Вілкул)
5	«Європейська солідарність»	4,56	11,41 (П. Порошенко)
6	«Голос»	4,38	–
7	«Сила і Честь»	4,06	5,13 (А. Гриценко)
8	«Українська стратегія Гройсмана»	2,95	–
9	«Радикальна партія Олега Ляшка»	2,89	6,27 (О. Ляшко)

Джерело: побудовано автором на підставі [23; 25].

У шести мажоритарних округах Закарпатської області ЦВК зареєструвала 93 кандидати у народні депутати, з яких 45 були висунуті партіями, 47 – балотувалися шляхом самовисунення, а один – вибув. Найбільше кандидатів було зареєстровано в окрузі № 68 (центр – Ужгород) – 20 осіб та в окрузі № 72 (центр – Тячів) – 19 осіб. Найменше – в окрузі № 69 (центр – Мукачєво) – 10 осіб. Із усіх кандидатів 8 осіб наразі є чинними народними депутатами: Р. Горват (округ 68), В. Балюга (округ 69), П. Балюга (округ 71), В. Петювка

(округ 72), І. Балога (округ 73), Ю. Чижмарь (за списком Радикальної партії Олега Ляшка), В. Лунченко (за списком «Народного Фронту»), В. Брензович (за списком «БПП Солідарність»).

Результати виборів у мажоритарних округах були наступними:

Округ № 68 (Ужгород): 1. Горват Р. (с/в) – 19,75 %, 2. Пекарь О. («Слуга народу») – 19, 5 % (різниця з Р.Горватом 82 голоси). 3. Андрійв А. (с/в) – 17,7 %, 4. Борто Й. (с/в, угорець) – 12,37 %.

Округ № 69 (Мукачево): 1. Балога В. («Єдиний Центр») – 35,81 %. 2. Токар Е. («Слуга народу») – 34,47 % (різниця з В.Балогою 798 голосів).

Округ № 70 (Свалява): 1. Лаба М. («Слуга народу») – 26,08 %. 2. Дрогобецький І. («Опозиційна платформа – За життя») – 18,53 %. 3. Щур В. (с/в) – 17,71 %. 4. Балога І. – («Єдиний Центр») – 14,71 %.

Округ №71 (Хуст): 1. Лунченко В. (с/в) – 49,14 %. 2. Грабар С. («Слуга народу») – 28,14 %.

Округ №72 (Тячів): 1. Петьовка В. (с/в) – 34, 29 %. 2. Носа В. («Слуга народу») – 23,18 %. 3. Данилюк О. («Голос») – 9,19 % [10].

Округ №73 (Виноградів): 1. Поляк В. (с/в) – 39,72 %. 2. Брензович В. (с/в, угорець) – 26,21 %. 3. Маргітич І. («Слуга народу») – 12,33 %. 4. Балога І. («Єдиний Центр») – 10,64 % (див. Додаток Б).

Отже, за результатами виборів у мажоритарних округах області перемогу отримали чотири самовисуванці, члени ПП «Слуга народу» та ПП «Єдиний Центр», при цьому у всіх округах області за партійними списками перемогла ПП «Слуга народу». Якщо поррахувати кількість голосів, які набрали кандидати у народні депутати від політичних партій в усіх мажоритарних округах області, то рейтинг політичних партій є таким: «Слуга народу» – 22,6 %, «Єдиний Центр» – 11,3 %, «Опозиційна платформа – За життя» – 5, 5 і т.д. (див. Таблиця 8). Розрахунок зроблений виходячи з того, що орієнтована кількість виборців на Закарпатті у 2019 р. була 944640 осіб, з них прийняли участь у голосуванні 41, 6 % (392970 осіб). При цьому слід зазначити, що лише ПП «Слуга народу» та «Опозиційна платформа – За життя» висунули своїх кандидатів у всіх шести округах області. «Голос», «Єдиний Центр» – у п'яти округах, ВО «Батьківщина», ВО «Свобода» – у чотирьох, «Європейська солідарність», «Об'єднання «Самопоміч», «Патріот» – у трьох, Радикальна партія Ляшка, «Сила і Честь» – у двох, «Опозиційний блок» – в одному (див. Таблиця 8) [25].

Серед кандидатів, які балотуються шляхом самовисування, 15 є членами політичних партій: «Відродження», «КМКС» – Партія угорців України», «Спільна дія», «Українська партія», ВО «Батьківщина», «Зелена планета», «Українське об'єднання патріотів «УКРОП», «Єдиний Центр», «Європейська партія України».

Таблиця 8

Кількість голосів, які отримали кандидати від політичних партій у мажоритарних Закарпатській округах області

№	Назва партії	К-ть голосів	%	№	Назва партії	К-ть голосів	%
1	«Слуга народу»	88958	22,6	7	«Свобода»	4351	1,1
2	«Єдиний Центр»	44485	11,3	8	«Патріот»	4191	1,0
3	«Опозиційна платформа – За життя»	20037	5,1	9	«Європейська солідарність»	2660	0,7
4	«Батьківщина»	14646	3,7	10	«Об'єднання «Самопоміч»	2144	0,5
5	«Голос»	10306	2,6	11	Радикальна партія Олега Ляшка	730	0,2
6	«Сила і Честь»	4812	1,2	12	«Опозиційний блок»	218	0,05

Джерело: побудовано автором на підставі [23; 25].

Результати голосування за кандидатів від політичних партій вказують на відсутність місцевих осередків політичних партій у регіоні та позитив самовисування, як способу балотування: за кандидатів від політичних партій виборці віддали 197538 голосів (50,3 %), а за самовисуванців – 195432 голосів (49,7 %).

Місцеві вибори на Закарпатті 1994 – 2002 рр. Характерними ознаками місцевих виборів 1994, 1998, 2002 рр. були наступні: а) вони відбувалися за мажоритарною системою; б) партійність не відігравала суттєвого значення для рейтингу кандидатів, тому багато кандидатів взагалі відмежувалися від політичних партій і балотувалися до органів місцевої влади як самовисуванці; в) вибори відбувалися разом із виборами до ВР України, а відтак були другорядними; г) партійний вплив на виборах обмежувався домінуючи ми на той час політичними партіями.

Так, з 509 кандидатів до Закарпатської обласної ради (1998 р.) зборами виборців було висунуто 203, політичними партіями і виборчими блоками – 128, громадськими об'єднаннями – 71, самовисування – 1007 чоловік. Серед 2 374 кандидатів до районних рад було висунуто зборами виборців 1 034, політичними партіями і виборчими блоками – 527, самовисуваннями стали 813 чоловік. Серед 59 кандидатів на посади міських голів були висунуті зборами виборців 19, політичними партіями і виборчими блоками – 2, самовисування – 38 чоловік. До органів місцевого самоврядування всіх рівнів було обрано 130 депутатів від 16 політичних партій, зокрема від СДПУ(о) – 51, НРУ – 22, АПУ – 13, НДП – 12, ХДПУ – 6, КУН – 5. Представники інших партій отримали незначну кількість місць [19, с.193–195].

Якщо врахувати, що всього виборчих округів із виборів до місцевих рад області було 6 966, то така кількість партійних депутатів засвідчувала про низький вплив політичних партій в області. Обласну раду поповнили 75 депутатів, із яких п'ять членів СДПУ(о), по одному депутату від НРУ, ПНЕРУ, ХДПУ та УПС. Отже, лише 12 % депутатів обласної ради були представниками партій. Крім цього, 17 депутатів було висунуто або підтримано СДПУ(о), 19 – НДП, 12 – громадським об'єднанням «Нове Закарпаття». Головою обласної ради обрали заступника голови ОДА І. Іванча. Згодом в обласній раді були утворені дві фракції: «За співпрацю», до якої увійшло 27 членів СДПУ(о), та опозиційна фракція «Нове Закарпаття» (8 чоловік) [26, с. 73–76].

До міської ради Ужгорода (39 депутатів) було обрано лише 5 членів партій: ЛПУ – 1, СДПУ (о) – 2, УПШП –1, ВО «Громада» – 1. Тобто, лише 12 % складу мали членство в партіях. Таким чином, у 1998 р. в Закарпатті на місцевих як і на парламентських виборах перемогу отримала СДПУ(о).

Але тотальність влади «об'єднаних» соціал-демократів привела до процесу департизації органів крайової влади (ініціатором виступив губернатор В. Балого у квітні 2000 р.), а згодом і до формування потужної опозиції та негативної суспільної думки щодо монополії соціал-демократів, що яскраво виявилось на наступних виборах.

Місцеві вибори 2002 р. Протистояння на виборах в основному відбувалось між двома політичними силами: СДПУ(о) і ВБ В. Юценка «Наша Україна» (згодом ПП «Народний Союз Наша Україна»).

У 2002 р. в Закарпатті нараховувалось 334 ради, 6463 виборчі округи, 7061 депутатський мандат у них. Серед обраних депутатів членів партій було 1767 чоловік, з них членів СДПУ(о) – 995, ВПО «Жінки за майбутнє» – 123, АПУ – 142, «ДемСоюз» – 119, СелПУ – 82, НРУ – 33, Партія регіонів – 20, НДП – 53, УНР – 14, ПРП – 8, КПУ – 7, ВО «Батьківщина» – 6, ПП «Трудова Україна» – 1, СПУ – 1 і т.д. Партійність селищних, сільських, міських голів формували: СДПУ(о) – 112, НДП – 6, «ДемСоюз» – 7, НРУ – 4, СелПУ – 4, ВО «Батьківщина» – 3. Найбільше членів СДПУ(о) і у виконавчих комітетах рад: СДПУ(о) – 368, АПУ – 42, СелПУ – 28 і т.д. [3, с. 262].

До обласної ради в 2002 р. було обрано 85 депутатів. Із них членів СДПУ(о) – 16 депутатів, АПУ – 4, НДП – 3, ВО «Жінки за майбутнє», ПП «Єдність», УНП «Собор», ПП «Яблуко», ПРП, Партія Регіонів – по 1 представнику. Всього членів різних партій – 26 депутатів, що становить 34 %. Партійність міської ради (м. Ужгород) була такою (всього 41 депутат): СДПУ(о) – 8 чол., ВП «Нова сила» – 3, НДП – 2, ВП «Молода Україна» – 1. Всього представників партій 14, що становить 34 %. [26, с. 93–98].

Таким чином, кількість партійних депутатів у порівнянні з 1998 р. зросла майже втричі. Ці статистичні дані відображають вплив політичних партій на місцях. Виходячи з них можна зробити висновок про домінуючий вплив СДПУ(о) в Закарпатській області, незважаючи на те, що вона набрала набагато менше голосів виборців, ніж у 1998 р., і поступилася першим місцем ВБ «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна».

Отже, за результатами виборів на Закарпатті виокремилися дві потужні політичні сили: СДПУ(о) та ВБ «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна», відносини між якими і зумовлювали певний час особливості політичного розвитку краю.

Місцеві вибори 2006 – 2020 рр. Окремий аналіз місцевих виборів, починаючи з 2006 р. обумовлений принаймні двома причинами. По-перше, починаючи з 2006 р. виборча формула, яка застосовувалась на місцевих виборах включає пропорційну складову. І, по-друге, з 2010 р. місцеві вибори в Україні почали проводитись окремо від виборів до Українського парламенту.

Місцеві вибори 2006 р. У січні 2006 р. завершився процес формування виборчих блоків та їхніх штабів. Конфігурація партійних блоків на Закарпатті була дещо іншою, ніж по Україні загалом.

Обумовлено це низкою чинників. По-перше, на рівні області не були зареєстровані осередки політичних партій, які стали блокууючими на загальнонаціональному рівні. По-друге, політичні партії, які утворили виборчі блоки на загальноукраїнському рівні, не мали партійної структури в Закарпатті, а відтак були маловпливовими і не помітними в політичному житті краю. По-третє, керівники деяких обласних осередків політичних партій діяли врозріз із центральним керівництвом (наприклад, УРП «Собор»). По-четверте, обласні осередки деяких партій були нелегітимними після проведення звітно-виборчих конференцій напередодні виборів із порушенням чинного законодавства (наприклад, НРУ). По-п'яте, обласні осередки деяких партій не змогли в з різних причин підписати угоди про створення відповідних блоків (наприклад, ГП «Пора» і партія «Реформи і порядок») [20, с. 284–289].

До виборчого бюлетеня з виборів депутатів Закарпатської обласної Ради було внесено 39 суб'єктів виборчого процесу, більшість з яких репрезентували у Закарпатті 45 суб'єктів виборчого процесу, внесених до бюлетеня з виборів народних депутатів України.

Вперше у виборах до Закарпатської обласної ради взяли участь дві партії, що представляли інтереси угорської національної меншини краю. Це – КМКС-Партія угорців України (М. Ковач) і Демократична партія угорців України (І. Гайдош).

Результати виборів у обласну раду (яка збільшилася з 85 до 90 депутатів) принципово не відрізнялися від парламентських. Зі 115 обласних осередків політичних партій, які на той час були зареєстровані на Закарпатті, участь у виборах взяли 52. Так, до обласної ради п'ятого скликання було обрано представників від семи політичних сил: ВБ «Наша Україна» – 30 депутатів (23,8 % голосів виборців), БЮТ – 25 депутатів (19,2 %), ПР – 15 (11,5 %), «Народного блоку Литвина» – 7 (5,2 %), СПУ – 4 (3,1 %). Специфікою виборів на Закарпатті стало проходження в обласну раду двох угорських партій: КМКС-Партії угорців України, яка набрала 3,4 % голосів виборців (5 депутатів) та Демократичної партії угорців України – 3,1 % (4 депутати) [19, с. 224–230].

Серед партій і блоків, які не подолали тривідсотковий виборчий бар'єр, найвищий результат мали: ПП «Відродження» – 2,4 %, ГП «ПОРА» – 1,61 %, Український народний блок Костенка і Плюща –

1,5 % та Опозиційний блок «Не Так!» – 1,4 %. Інші політичні сили отримали менше одного відсотка голосів виборців.

Ще один дуже важливий і цікавий факт. Якщо раніше кожна адміністративно-територіальна одиниця (13 районів і 5 міст обласного значення) обирала п'ять депутатів до складу обласної ради, то 2006 р. ситуація кардинально змінилася: 38 депутатів проживали в Ужгороді, 15 – у Мукачеві, по 5 – у Свалявському районі та м. Берегово, по 4 – в Мукачівському та Рахівському районах, по 3 – в Берегівському та Виноградівському районах, по одному – в Тячівському, Хустському, Міжгірському та Іршавському, а також містах Хуст і Чоп. Жоден обранець не представляв Великоберезнянський, Перечинський та Воловецький райони.

Загалом по області політичні сили отримали таку кількість депутатських мандатів: ВБ «Наша Україна» одержав в області 254 депутатські мандати районних рад і 103 – міських рад, БЮТ відповідно – 172 і 90, Партія регіонів – 114 і 50, Народний блок Литвина – 60 і 20, Соціалістична Партія – 61 і 22, «КМКС-Партія угорців України» – 49 і 22, Партія «Відродження» – 40 і 16, Демократична партія угорців України – 36 і 9, ПОРА – 7 і 17, «Християнський рух» – 9 і 5, Український народний блок Костенка і Плюща – 3 і 8, ПРП – 9 і 0, Опозиційний блок «Не Так!» – 6 і 2, ПП «Третя сила» – 4 і 4, Блок Цірика «За майбутнє Тячівщини» – 6 і 0, ПНЕРУ – 6 і 0, ЛПУ – 5 і 0, Партія зелених України – 2 і 2, СелПУ – 2 і 2, ПП «Єдина Україна» – 4 і 0, УРП «Собор» 3 і 0, ХДПУ – 3 і 0, ПП «Демократичний союз» 0 і 2, Партія честі і боротьби з корупцією – 0 і 1 [3, с. 328].

Як показали вибори 2006 р., досить високим став рівень самоорганізації етнічних спільнот. Слід відзначити успіх на виборах до обласної та районних рад Закарпаття двох угорських партій. Так, Партія угорців України (ПУУ) отримала 5 мандатів до обласної ради, 7 мандатів до Ужгородської, 11 – до Виноградівської, 4 – до Мукачівської, 27 – до Берегівської районних рад, 3 – до Виноградівської, 2 – до Мукачівської, 4 – до Чопської, 3 – до Тячівської, 8 – до Берегівської міських рад (всього 71 депутатський мандат). Демократична партія угорців України (ДПУУ) дістала 4 мандати до обласної ради, 5 – до Ужгородської, 6 – до Виноградівської, 25 – до Берегівської районних рад, 3 – до Тячівської та 6 – до Берегівської міських рад (всього 45 депутатських мандатів) [3, с. 329].

Таким чином, угорська національна меншина в Закарпатті отримала можливість бути гідно представленою в місцевих органах влади в місцях компактного проживання угорців.

На першій сесії Закарпатської обласної ради п'ятого скликання була утворена широка коаліція (у народі «ширка»). До коаліції увійшли: Блок «Наша Україна» (30), 12 депутатів від БЮТ (фундатори партії «Батьківщина» в Закарпатті), СПУ (4), ПУУ (5), ДПУУ (4) та Партія регіонів (15).

За результатами виборів до Верховної Ради України, місцевих рад різних рівнів, можна констатувати, що найбільш впливовими в Закарпатті були такі політичні партії: ПП «НСНУ», ВО «Батьківщина», СПУ, Партія регіонів, Народна партія. Окремо слід сказати про дві угорські партії, які успішно завершили виборчу кампанію і вдало конкурували за голоси представників угорської національної меншини – це КМКС-ПУУ та ДПУУ.

Місцеві вибори 2010 р. Напередодні виборів в Закарпатській області було зареєстровано 152 осередки політичних партій – потенційних суб'єктів виборчого процесу. Головне виборче протистояння – це боротьба за вплив в обласній, районних та місцевих радах між Партією регіонів та ПП «Єдиний Центр». Винятком були місця компактного проживання угорців, які голосують за угорські партії. Доречно у цьому контексті пригадати лист до угорців краю лідера ПУУ – ТУКЗ М. Ковача. У листі М. Ковач, звертаючись до угорців Закарпаття, просить їх не голосувати за українські партії, оскільки це послаблює відстоювання інтересів угорців, загрожує нашому майбутньому, ускладнює життя кожного угорця. «Натомість, – пише у зверненні М. Ковач, – ми повинні будувати угорські школи, організовувати Притисянський район та налагоджувати тісні зв'язки з Угорщиною» [15].

Серед 31 політичної партії, внесеної до бюлетеня для таємного голосування до Закарпатської обласної ради, можна виокремити такі групи:

1. Фаворити місцевих виборів: Партія регіонів, ПП «Єдиний Центр», ВО «Батьківщина», ДПУУ, КМКС-ПУУ.
2. Партії, які позиціонували себе як третя сила: ПП «Фронт Змін», ПП «Удар», Українська партія.
3. Партії-сателіти Партії регіонів: ПППУ, ПП «Сильна Україна».

4. Колишні лідери виборчих перегонів, а на час виборів напів-забуті партійні бренди: ПП «Наша Україна», НП, ПЗУ, СПУ, ГП «Пора», КПУ, СДПУ(о).

5. Маловідомі для закарпатського електорату партійні структури: ПП «Зелені», Козацька українська партія, ПП «Народна влада», ПП «Правда» та інші.

Результати виборів до обласної ради в 2010 р. за партійними списками були такі: ПП «Єдиний Центр» – 24, 3 %, Партія регіонів – 18,2 %, ВО «Батьківщина» – 8,6 %, ПП «Фронт Змін» – 6,1 %, КМКС – ПУУ – 3,8 %, ПП «Сильна Україна» – 3,1 %, ДПУУ – 3,0 %, ПП «Наша Україна» – 2,6 %, ПП «Удар» – 2,4 %, НП – 1, 5 %, ВО «Свобода» – 1,5 %, ПП «Зелені» – 1,4 %, КПУ – 1,2 %, СПУ – 0,7 %, СДПУ(о) – 0,4 % (*див. Табл. 11*). Разом з мажоритарниками політичні партії мають таку кількість мандатів в обласній раді: ПП «Єдиний Центр» – 45 (41,7 %), Партія регіонів – 38 (35,2 %), ВО «Батьківщина» – 8 (7,4 %), ПП «Фронт змін» – 5 (4,6 %), ДПУУ – 4 (3,7 %), ПП «Сильна Україна» – 4 (3,7 %), «КМКС»-ПУУ – 3 (2,8 %), СПУ – 1 (0,9 %) [19; 25].

В 11 районах із 13 перемогу отримала ПП «Єдиний Центр». Партія регіонів отримала перемогу лише в Тячівському та Хустському районах. Таким чином, 3 % виборчий бар'єр у всіх районах області та містах обласного підпорядкування подолали лише 3 партії – ПП «Єдиний Центр», Партія регіонів, ВО «Батьківщина». ПП «Фронт змін» не пододала виборчий бар'єр лише у м. Берегове. Крім вищевказаних фаворитів виборчих перегонів низка депутатів провели до місцевих рад за мажоритарними округами такі політичні партії: Українська народна партія, Народна партія, ПП «Удар». Колись рейтингова партія «Наша Україна» одержали депутатські мандати лише в Тячівській (1 депутат), Іршавській (5), Хустській (2) районних радах.

До обласної, районних та міських рад міст обласного підпорядкування обрано 965 депутатів. Найбільше депутатських мандатів отримали такі політичні сили: ПП «Єдиний Центр» – 388 мандатів (40 %), Партія регіонів – 262 (26 %), ВО «Батьківщина» – 71 (7,3 %), ПП «Фронт Змін» – 49 (5 %), ДПУУ – 38 (3, 9 %), ПП «Сильна Україна» – 36 (3,7 %), КМКС-ПУУ – 35 (3, 6 %), ПП «Наша Україна» – 21 (2,1 %), Народна партія – 20 (2 %), ПП «Відродження» – 8 (0,8 %), ПП «Удар» – 8 (0,8 %), КПУ – 2 (0,2 %), СПУ – 2 (0,2 %). Інші політичні партії отримали по 1 мандату [3, с. 431].

У містах обласного підпорядкування та у районних радах дві угорські партії отримали загалом 82 депутатські мандати (ДПУУ – 49, а ПУУ – 33 мандати). У міських та в сільських депутатських корпусах ДПУУ має 523, а КМКС-ПУУ 235 депутатів. Відбулося зростання кількості угорських депутатів у районних центрах, де переважно проживають угорці. Із 69 населених пунктів, де переважно проживають угорці, сільськими головами було обрано 41 кандидата від ДПУУ. Тільки в 9 селах сільськими головами стали висуванці.

Після завершення виборчої кампанії та оприлюднення результатів волевиявлення С. Ратушняк озвучив текст звернення до Президента України, в якому говорилося, що на виборах у Закарпатті ПП «Єдиний центр» було застосовано технологію купівлі голосів виборців. Це в свою чергу суттєво змінило результат волевиявлення громадян області. Відтак він просив анулювати результати виборів. Текст звернення підписали лідери таких політичних сил: Ю. Бедь (Народна партія), О. Черепаня (НРУ), П. Федака (Українська партія), Є. Ясінський (УРП «Собор»), О. Сачко (КУН), П. Зуєв (УНП), Р. Натуркач (ПП «Сила і честь»), М. Байко (ПППУ), А. Синишин (ПП «Народна самооборона»), Ю. Келеман (ОУН) [19, с. 284].

Акцією примирення ключових політиків краю було висадження сакур 13 листопада на вул. Легоцького. Участь в акції взяли В. Балога, голова Закарпатської ОДА О. Левида, мер м. Ужгорода В. Погорелов, депутати обласної та міської рад. «Ця акція ще раз довела: вибори закінчились. І на цих виборах на Закарпатті ворогів не було. Були лише політичні опоненти», – сказав у своєму інтерв'ю О. Левида.

Як результат 23 листопада на першій сесії обласної ради 6 скликання її головою був обраний рідний брат В. Балоги – І. Балога. За нього проголосували 95 зі 105 депутатів присутніх на сесії. Першим заступником був обрано представника Партії регіонів В. Закуреного. А вже на другій сесії 30 листопада був обраний і другий заступник голови обласної ради – голова обласного осередку ВО «Батьківщина» А. Сербайло. Закарпаття в черговий раз продемонструвало Україні, що закони політичної боротьби тут не діють: якщо на рівні держави ВО «Батьківщина» опозиціонує Партії регіонів, то в Закарпатській області вона утворила з нею та ПП «Єдиний Центр» більшість в обласній раді.

Місцеві вибори 2015 р. Позиціонування партійно-політичних сил напередодні місцевих виборів було обумовлене постреволюційними подіями в Україні та виборами до Верховної Ради України 2014 р.

По-перше, про участь у виборах заявили політичні партії, які приймали участь або перемогли на виборах 2014 р.: ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», Політична партія «Об'єднання «Самопоміч», ПП «Опозиційний блок», ВО «Батьківщина», ВО «Свобода». Ці політичні сили асоціювалися у виборців з подіями на Майдані наприкінці 2013 – на початку 2014 р.

По-друге, залишки Партії регіонів брали участь у виборах у форматі ПП «Опозиційний блок».

По-третє, відмовилися від участі у виборах ПП «Народний фронт» (головна причина – низький рейтинг), ПП «Правий сектор», а Комуністичну партію України було не допущено до участі у виборчому процесі (в грудні 2015 р. заборонено). ПП «Народний фронт» та ПП «УДАР» В. Кличка домовилися з ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» про спільні партійні списки під брендом останньої.

По-четверте, як завжди, у виборах приймали участь ряд мало-відомих партійних структур. Завданням одних була підготовка партійних брендів для майбутніх парламентських виборів (наприклад, Аграрна партія України, Громадський рух «Народний контроль», Політична партія «УКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПАТРІОТІВ – УКРОП»), інші були проектами відомих регіональних політичних лідерів: ПП «Партія простих людей Сергія Капліна» в Полтаві, ПП «ВО «Черкащина», ПП «Довіряй ділам» Труханова в Одесі та інші.

По-п'яте, у виборах брали участь суто регіональні партії. Відповідно до українського законодавства таких партій де-юре бути не може, однак де-факто вони існують і беруть участь у політичному житті суспільства. Наприклад, ПП «Єдиний центр», Партія угорців України та Демократична партія угорців України (вказані партії виявляють активність лише на Закарпатті).

По-шосте, у виборах активну участь приймали ряд нових, або відроджених політичних партій: ПП «Відродження», яку пов'язують із колишніми представниками Партії регіонів, ПП «Наш край» – з Адміністрацією Президента України, ПП «УКРОП» – вважають проектом олігарха І. Коломойського [22; 23; 29].

На місцевих виборах 2015 р. головним було протистояння за вплив у радах між ПП «Єдиний Центр» та ПП «Блок Петра По-

рошенка «Солідарність». Президент України П. Порошенко оголосив, що на Закарпатті потрібно покінчити з кланами, які підпорядкували собі область. А вже 15 липня головою Закарпатської обласної адміністрації було призначено Г. Москаля, на якого і було покладено це завдання.

За результатами виборів 5 % виборчий бар'єр на виборах до Закарпатської обласної ради подолали 6 партій: ПП «Єдиний центр» 19 мандатів (22,79 %), ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» 15 (23,4 %), ПП «Відродження» – 11 (17,2 %), КМКС-ПУУ – 8 (12,5 %), ВО «Батьківщина» – 7 (10,9 %), ПП «Опозиційний блок» – 4 (6,2 %) (див. Таблицю 11).

Не змогли подолати 5 % бар'єр такі політичні сили, як ПП «Об'єднання «Самопоміч» (3,93 %), ВО «Свобода» (3,29 %), Радикальна партія Олега Ляшка (4,62 %), ПП «Українське об'єднання патріотів – УКРОП» (3,23 %), які по Україні загалом здобули хороші результати [22; 25].

Таким чином, до обласної, районних та міських рад обласного підпорядкування обрано 679 депутатів (у 2010 році 965 депутатів). Найбільше депутатських мандатів одержали наступні політичні сили: ПП «Єдиний Центр» – 174 мандати (25, 63 %, у 2010 – 40 %), ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» – 122 (17,94 %), ПП «Відродження» – 106 (15,61 %, у 2010 – 0,8 %), ВО «Батьківщина» – 58 (8,54 %, у 2010 – 7,7%), ПУУ–КМКС – ПУУ – 46 (6,77 %, у 2010 – 3,6 %), ПП «Опозиційний блок» – 37 (5,45 %), ДПУУ – 33 (4,86 %, у 2010 – 3,9 %), Радикальна партія Олега Ляшка – 22 (3,24 %), ПП «Об'єднання «Самопоміч» – 19 (2,8 %), ПП «Наш край» – 15 (2,21 %) (див. Додаток Б) [23; 25; 29].

Найбільш політично строкатими за результатами виявились міські ради у м. Ужгород та м. Хуст. До міських рад цих міст пройшли найбільше партій. До Ужгородської міської ради – 9, а до Хустської – 7. Причому перемогу на виборах до Хустської міської ради отримала ПП «Конкретних справ» – 16 мандатів з 34. Також до ради пройшла ВО «Свобода» та Українська народна партія.

Окремо слід зупинитися на електоральних процесах в угорській національній меншині. У м. Берегово 5 вересня 2015 р. відбулася спільна конференція партійних організацій Демократичної партії угорців України та Партії угорців України – КМКС, на яких затверджено підписану керівниками політичних сил Угоду про співпрацю

виборах до місцевих рад 2015 р. Було домовлено, що в Закарпатську обласну раду буде сформовано один партійний список від ПУУ–ТУКЗ, до якого 50 / 50 ввійдуть і представники ДПУУ. У територіальні громади нижчого рівня – районні та міські відбиратимуть кандидатів, котрі мають вищий рейтинг [19, с. 337–364].

Рішення про співпрацю на виборах, яке було прийнято вперше за історію незалежної України, принесло свої позитивні результати. До обласної ради ПУУ–ТУКЗ набрала 9, 44 % голосів виборців і 8 депутатських мандатів. Крім того ПУУ–КМКС здобула депутатські мандати у наступних радах: Берегівська районна – 12 мандатів, Виноградівська районна – 7, Мукачівська районна – 4, Ужгородська районна – 8, Чопська міська – 7, Хустська міська – 3, Ужгородська міська – 2, Мукачівська міська – 3. ДПУУ має таку кількість депутатів: Берегівська районна – 7, Виноградівська районна – 4, Чопська міська – 12.

Місцеві вибори 2020 р. Місцеві вибори 2020 р. є заключними у великому електоральному циклі «президентські – парламентські – місцеві» (2019–2020), це, по-перше. І відповідно їх результат матиме вагомий вплив на конфігурацію партійної системи.

По-друге, місцеві вибори 2020 р. відбулися у період завершення чергового етапу реформи децентралізації, наслідком якої були ліквідація значної кількості районів, шляхом їх об'єднання та утворення об'єднаних територіальних громад (ОТГ). В Україні за результатами цієї реформи кількість районів зменшилася з 390 до 136 і було утворено 1438 об'єднаних територіальних громад [24; 32]. На Закарпатті за наслідком реформи децентралізації утворено 6 районів (було 13), один з яких – район компактного проживання угорців (Берегівський) і 64 ОТГ. У 30 з них вибори відбулися за партійними списками, а у 34 – депутатів обирали у мажоритарних округах. У Мукачеві та Ужгороді збільшилася кількість депутатів до 38, а в обласній раді – не змінилася (64) [35].

По-третє, місцеві вибори 2020 р. відбулися за новими правилами, які були запроваджені виборчим кодексом, прийнятим у грудні 2019 р. А нові правила встановили пропорційну систему виборів з напіввідкритими списками [2]. Напіввідкритість виборчих списків привела до того, що до рад різного рівня пройшли 67 кандидатів, які набрали нуль голосів виборців і потрапили до ради із закритого партійного списку [25].

Але з іншого боку нові правила суттєво підвищили значущість політичних партій у виборчому процесі, оскільки в ОТГ, де більше

10 тис. виборців, вибори проводилися виключно на партійній основі. За результатами виборів 16,6 % депутатів обрано як самовисуванців, а 83,4 % як таких, які висунуті осередками партій [28].

Переможцем місцевих виборів стала партія «Слуга народу». Місцеві вибори 2020 р. показали високий електоральний результат парламентських та «регіональних» політичних партій одночасно з високим рівнем фрагментації місцевих рад. Депутатами рад різних рівнів стали представники 113 політичних партій, а головами міських та селищних рад – представники 46 партій [28].

Фактично в кожному регіоні вибори показали існування своєї особливої партійної структури та її конфігурації. За словами І. Павленка «відбулася зміна політичної поведінки місцевих еліт на створення власних партійних проєктів, оскільки представництво у місцевих радах різного рівня отримали приблизно 54 «регіональні» партії з загального числа переможців. Тобто фактично кожна друга партія-переможець виборів 2020 – «регіональна» [28].

Основними суб'єктами виборчого процесу на Закарпатті були такі партії:

1. Парламентські політичні партії, які мають високий рейтинг в області, за виключенням партії «Голос»: «Слуга народу», «Європейська солідарність», «Опозиційна платформа – За життя» (ОПЗЖ), ВО «Батьківщина».

2. «Нові» регіональні політичні партії: «Команда Андрія Балоги» «Рідне Закарпаття». Партія «Команда Андрія Балоги» утворена в результаті перейменування політичної партії «Єдиний Центр» на початку липня 2020 р. Аналогічним чином, шляхом перейменування партії «Київська громада» в лютому 2020 р. утворена політична партія «Рідне Закарпаття». До створення нової регіональної політичної сили причетні чотири народні депутати від Закарпатської області Р. Горват, В. Лунченко, В. Петьовка та В. Поляк. На минулорічних парламентських виборах вказані народні депутати перемогли в мажоритарних округах представників «Слуги народу», отримавши при цьому високі електоральні показники: Лунченко В. (71 округ, Хустщина, Іршавщина), – 49,14 %, Поляк В. (73 округ, Виноградівщина та Берегівщина) – 39,72 %, Петьовка В. (72 округ, Тячівщина і Рахівщина) – 34,30 %, Горват Р. (68 округ, м. Ужгород та Ужгородський район) – 19,76 %. На місцевих виборах 2020 р. штаби народних депутатів працювали на нову регіональну партію.

3. «Старі» регіональні партійні бренди: КМКС-Партія угорців України (КМКС-ПУУ), Демократична партія угорці України (ДПУУ). У 2015 р. партії прийняли угоду про спільну участь у місцевих виборах і про формування спільних виборчих списків. А у 2020 р. угода про спільну участь у виборах не була підписана і угорські партії боролися за голоси виборців самостійно.

4. Регіональні партії, які беруть участь у виборах за технологією «політичної франшизи», сутність якої полягає в орендуванні партійного бренду на певний час. В даному випадку на час місцевих виборів. Наприклад, партії «Рідне місто», «Партія твого міста», «Разом Сила».

5. «Нові» загальноукраїнські партії: «За майбутнє» та партія мерів «Пропозиція». «За майбутнє» об'єднала навколо себе партійців з різних політичних сил: а) з тих, які перемогли на виборах 2015 р., але у виборах 2020 р. участі не брали (наприклад «Відродження»); б) з якими в силу різни причин приймати участь у виборах незручно (наприклад «Опозиційний блок»); в) які перестали існувати (наприклад «Єдиний Центр»); г) які не знайшли спільної мови з лідерами парламентських партій щодо участі у виборах та інші.

6. Відомі загальнонаціональні партійні структури, які мають свою електоральну історію: «Громадянська позиція», «Свобода», «Сила і Честь», Радикальна партія Олега Ляшка», «Об'єднання «Самопоміч» та низка інших [24; 25].

Змінилася на місцевих виборах 2020 р. на Закарпатті і сутність партійної конкуренції. Якщо більше 15 років поспіль головною політичною силою краю була партія «Єдиний Центр», з якою конкурували за вплив в області такі партійні структури як СДПУ (о), Партія регіонів, «Опозиційний блок», «Відродження», то на місцевих виборах 2020 р. уже було принаймні 8 розрізних груп впливу («Команда Андрія Балоги», «Рідне Закарпаття», «Слуга народу», «Європейська солідарність», «Опозиційна платформа – За життя», ВО «Батьківщина», «За майбутнє», «КМКС-ПУУ»). Йдеться про те, що жодна з названих політичних сил не претендувала на одноосібне лідерство на Закарпатті, що і робило місцеві вибори 2020 р. малопрогнозованими.

До ужгородської міської ради (38 депутатів) балотувалось більше 800 кандидатів, з яких лише 112 були членами партій. Найбільше членів партій було зареєстровано серед кандидатів ОПЗЖ – 17, ВО «Свобода» – 15, Народного Руху України – 13 та партій «Альтернатива», «Сила і Честь» – по 12. У списках партій «Слуга народу», «Наш край»,

«УДАР» членів партії немає жодного. До закарпатської обласної ради (64 депутати) був зареєстрований 541 кандидат, з них 137 членів партій. Найбільша кількість партійних кандидатів у виборчих списках партій: ВО «Батьківщина» (30), «Європейська солідарність» (24), «Сила і Честь» (26), ОПЗЖ (18). Жодного члена партії не було у списках «Слуги народу» і «Наш край» [37]. Низька партійність кандидатів свідчить про а) відсутність місцевих організаційних структур політичних партій і б) що їх діяльність обмежується лише участю у виборах.

Основні політичні сили, які отримали депутатські мандати в Закарпатській обласній раді, Ужгородській міській раді та шести районних радах такі: парламентські партії («Європейська солідарність» (ЄС), ВО «Батьківщина» (Б), ОПЗЖ, «Слуга народу» (СН), «нова» загальноукраїнська партія «За майбутнє» (ЗМ) та три регіональні партії («Команда Андрія Балоги» (КАБ), «Рідне Закарпаття» (РЗ) та КМКС-ПУУ). Результати виборів до вказаних рад подано в таблиці 9 [24; 25; 36].

Таблиця 9

**Результати виборів до Закарпатської обласної ради,
Ужгородської міської ради та районних рад області (%)**

	РЗ	ЗМ	ОПЗЖ	КАБ	КМКС	Б	ЄС	СН
Закарпатська обл. р.	17,7	8,9	8,0	10,8	11,6	12,6	9,0	17,4
Ужгородська м. р.	8,3		8,2			12,5	8,0	11,5
Ужгородська рай.р.	15,2	9,5	6,6	5,5	13,5	14,2	10,2	19,3
Мукачівська рай. р.	9,4	8,2	15,4	22,6		17,7		16,9
Рахівська рай. р.	21,4	6,6		6,2		5,5	11,6	10,4
Хустська рай. р.	24,9	8,9	8,5	12,5		11,9	9,2	21,1
Тячівська рай. р.	24,0	11,4	9,7	7,7		14,4	6,4	26,17
Берегівська рай. р.	22,6	5,1		6,2	35,0			13,5

Джерело: [24].

Слід зазначити, що до Ужгородської міської ради, крім вище вказаних партій, виборчий бар'єр пододала також «Партія твого міста» (7, 4 %), до Рахівської районної ради – «Європейська партія України» (13,9 %), «Об'єднання «Самопоміч» (8,0 %), до Берегівської районної ради – Демократична партія угорців України (5,3 %).

Аналіз результатів виборів до Закарпатської обласної ради, міських та районних рад, області, дозволяє зробити такі висновки: 1) виборам до вказаних місцевих рад був притаманний високий рівень конкуренції, оскільки процентні показники партій, які отримали депутатські мандати коливаються в межах від 5 % до 26 %, а кількість партій, які подолали виборчий бар'єр від 6 до 8. Низький рівень конкуренції спостерігається у випадку, коли одна партія набирає понад 40 % голосів виборців, або дві набирають більше 50 %.; 2) регіональні (місцеві партії) за результатами виборів до обласної ради отримали 40,1 % голосів виборців, парламентські партії – 47, 0 %, а решту 8,9 % – здобула нова загальноукраїнська партія «За майбутнє». Аналогічними електоральні показники були і в інших радах; 3) депутатські мандати у вказані ради в основному отримали 8 партій: «Рідне Закарпаття», «За майбутнє», «Слуга народу», «Європейська солідарність», ВО «Батьківщина», «Команда Андрія Балоги», ОПЗЖ, КМКС-ПУУ. І лише до трьох районних рад змогли потрапити й інші партії: ДПУУ (Берегівська районна рада), «Об'єднання «Самопоміч», Європейська партія України (Рахівська районна рада), Партія твого міста (Ужгородська міська рада) [24].

Цікавим з точки зору вивчення виборів є аналіз тяглості електоральних уподобань упродовж великого електорального циклу 2019–2020 рр. (президентські, парламентські та місцеві вибори). Результати голосування населення області за основних суб'єктів виборчого процесу подано в таблиці 10.

Таблиця 10

**Тенденції тяглості електоральних уподобань виборців
Закарпатської області упродовж великого електорального циклу
2019 – 2020 рр.**

Результати I туру президентських виборів 2019 р.	Результати парламентських виборів 2019 р.	Результати виборів до Закарпатської обласної ради 2020 р.
Зеленський В. («Слуга народу») – 38,5 %	«Слуга народу» – 49,8 %	«Слуга народу» – 17,4 %
Тимошенко Ю. («Батьківщина») – 15,7 %	«Батьківщина» – 10,0 %	«Батьківщина» – 12,6 %
Порошенко П. («Європейська солідарність») – 11,4 %	«Європейська солідарність» – 4,5 %	«Європейська солідарність» – 9,0 %

Бойко Ю. (ОПЗЖ) – 7,4 %	ОПЗЖ – 5,0 %	ОПЗЖ – 8,0 %
Ляшко О. (РПЛ) – 6,2 %	РПЛ – 2,8 %	–
Смешко І. («Сила і честь») – 4,7 %	«Сила і честь» – 4,0 %	менше 5 %
Вілкул О. («Опозиційний блок») – 2,0 %	«Опозиційний блок» – 5,0 %	–

Джерело: [24].

З таблиці 10 видно, що найбільших електоральних втрат з часу проведення президентських та парламентських виборів 2019 р. зазнала партія «Слуга народу» (32, 4 % голосів виборців). Інші партії, які приймали участь у виборах або мали незначні втрати у підтримці виборців, або таку підтримку збільшили («Європейська солідарність» на 4, 5 %, ВО «Батьківщина» на 2, 6 %), або підтримка залишилась на тому ж самому рівні (ОПЗЖ – 8, 0 %).

Високим для виборів 2020 р. в Закарпатській області був показник волатильності. Індекс волатильності вказує наскільки змінюються електоральні уподобання виборців від одних виборів до інших. Для Закарпаття індекс волатильності у 2010 р. був 26,8, у 2015 р. – 50,1, а у 2020 р. – 67,4 (див. Таблицю 9). Таке суттєве підвищення індексу у 2020 р. обумовлене участю у виборах трьох регіональних партій («Рідне Закарпаття», КМКС-ПУУ, «Команда Андрія Балоги») та трьох нових загальноукраїнських партій: «Слуга народу», ОПЗЖ, «За майбутнє». Результати виборів до Закарпатської обласної ради 2010, 2015 та 2020 рр. подано в таблиці 11.

Таблиця 11

Порівняльний аналіз представництва політичних партій у Закарпатській обласній раді VI, VII та VIII скликання

Назва політичної сили	Обласна рада VI скликання (2010 рік, 108 депутатів, %)	Обласна рада VII скликання (2015 рік, 64 депутати, %)	Обласна рада VIII скликання (2020 рік, 64 депутати, %)
ПП «Єдиний Центр»	45 (41, 7 %)	19 (29,6 %)	–
ВО «Батьківщина»	8 (7,4 %)	7 (10,9 %)	8 (12, 5 %)
Партія регіонів	38 (35,2 %)	–	–
«КМКС»-ПУУ	3 (2,8 %)	8 (разом з ДПУУ) (12,5 %)	8 (12, 5 %)

ДПУУ	4 (3,7 %)	–	–
ПП «Фронт змін»	5 (4,6 %)	–	–
ПП «Сильна Україна»	4 (3,7 %)	–	–
СПУ	1 (0,9 %)	–	–
ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» (у 2020 р. «Європейська солідарність»)	–	15 (23,4 %)	6 (9,4 %)
ПП «Відродження»	–	11 (17,2 %)	–
ПП «Опозиційний блок»	–	4 (6,2 %)	–
«Рідне Закарпаття»	–	–	12 (18,7 %)
«Слуга народу»	–	–	11 (17,1 %)
«Команда Андрія Балоги»	–	–	7 (10,9 %)
«За майбутнє»	–	–	6 (9,3 %)
ОПЗЖ	–	–	6 (9,3 %)
Результат регіональних партій загалом	48,2 %	42,1 % (27 депутатів)	42,1 (27 депутатів)

Джерело: [24].

У таблиці 11 показано, що депутатські мандати у 2020 р. отримали лише три партії з ради попереднього скликання (ВО «Батьківщина», «КМКС»-ПУУ, «Європейська солідарність»), інші 5 партій депутатські мандати здобули вперше.

Звичайно, що для аналізу результатів важливим є кількість депутатських мандатів, які отримали політичні партії до рад усіх рівнів (обласної, міських, районних, селищних, сільських). Такі підрахунки зроблені нами в таблиці 12 [24; 25; 29].

Таблиця 12

Результати виборів у закарпатську обласну, районні, міські, селищні та сільські ради Закарпатської області (кількість мандатів)

Назва партії	Закарпат. обласна рада (64)	Міські ради (327)	Районні ради (244)	Селищні ради (417)	Сільські ради (788)	Разом (1824)
Рідне Закарпаття	12	64	51	82	138	347 (19,0 %)
Слуга народу	11	49	47	57	112	276 (15,1 %)
Команда Андрія Балоги	7	31	30	36	84	188 (10,3 %)
ВО «Батьківщина»	8	36	28	31	58	161 (8,8 %)
За майбутнє	6	30	19	28	42	125 (6,8 %)
КМКС-Партія угорців України	8	27	15	23	51	124 (6,7 %)
ОПЗЖ	6	23	18	26	43	116 (6,3 %)
Європейська солідарність	6	17	17	10	18	68 (3,7 %)
ДПУУ	–	8	3	3	6	20 (1,0 %)
Самовисунення	–	5	4	97	236	342 (18,8 %)
Разом	64	290	232	393	788	1767

Джерело: [24].

Станом на 25 листопада, ЦВК зареєструвала в Закарпатській області до рад усіх рівнів 1767 депутатів [24; 25]. За нашими підрахунками найбільшу кількість депутатських мандатів отримала нова регіональна партія «Рідне Закарпаття» (347 мандатів). Успішною була виборча кампанія і для іншої нової регіональної партії «Команда Андрія Балоги» (188 мандатів). Майже у шість разів більше депутатських мандатів отримала КМКС-Партія угорців України у порівнянні зі своїм конкурентом у боротьбі за голоси угорської національної меншини – Демократичною партією угорців України (20 мандатів).

Для того, щоб охарактеризувати сучасний стан партійної структури Закарпаття ми за результатами виборів до обласної ради розраховуємо такі індекси, порівнявши їх з 2010 та 2015 рр.: М – Індекс електоральної мінливості (волатильності) Педерсена; ENPV, ENPS – індекс ефективної кількості електоральних і парламентських партій Лааско і Таагапери; Fe – індекс фракціоналізації Рея; А – індекс агрегації Маєра; G – індекс диспропорційності виборчих систем Галлахера; MR – індекс пропорційності виборчих систем Макі-Роуза. А також підсумуємо голоси виборців, які вони подали за партії, які мали депутатські мандати у обласній раді попереднього скликання (Н) та кількість позапартійних кандидатів (К) (див. Таблицю 13).

Таблиця 13

Розрахунки індексів за результатами місцевих виборів 2006, 2010, 2015, 2020 рр.

	М	ENPV	ENPS	Fe	A	G	MR	Н	К
2006	–	6,16	4,36	0,77	3,29	6,68	82,54	–	–
2010	35,19	6,53	3,89	0,74	5,21	9,95	75,87	50,3	33,3
2015	50,18	7,84	4,94	0,79	4,94	9,61	77,11	56,5	65,6
2020	67,40	7,84	7,36	0,87	2,34	1,17	98,1	34,4	62,5

Розрахунки індексів дають змогу нам порівняти, які зміни відбулися у партійно-електоральному ландшафті області упродовж 2006 – 2020 рр. Перш за все слід зазначити про зростання індексу волатильності (мінливості) партійних уподобань, про що ми згадували вище. По-друге, за результатами виборів 2020 р. суттєво зменшився індекс агрегації (найвищим був у 2010 р.). Зменшення індексу агрегації вказує на низьку партійну концентрованість представницького органу влади, а відтак про складність прийняття ним рішень у майбутньому. Суттєво зріс і рівень фракційності (0,87) та індекс ефективної кількості партій, які отримали представницький мандат. Але в той же час нова виборча система показала високий рівень пропорційності виборчої системи (98,1) та диспропорційності (1,17). Високі показники вказаних індексів вказують на те, що голоси виборців максимально пропорційно враховуються при розподілі депутатських мандатів. Для прикладу в 2015 р. на місцевих виборах індекс пропорційності становив 77,11, а диспропорційності 9,61.

Якщо взяти до уваги індекс волатильності (найбільший показник з 2010 р.), голосування за партії, які мали депутатські мандати у попередній каденції ради (34,4), кількість позапартійних депутатів (62,5), то можна зробити висновок про низький рівень інституціалізації партійної структури краю за результатами місцевих виборів 2020 р. При чому слід зазначити, що серед депутатів від «Слуги народу» немає жодного члена партії, а «Рідного Закарпаття» є лише двоє.

Висновки. Регіональні особливості організації і проведення парламентських та місцевих виборів на Закарпатті обумовлені такими основними чинниками: географічним розташуванням області; історичними традиціями; соціально-демографічними характеристиками електорату; етнополітичними чинниками; специфікою формування та відносною слабкістю регіональної політичної еліти; особливостями становлення та розбудови партійної структури краю.

Електоральна практика Закарпаття дозволяє зробити наступні висновки щодо забезпечення виборчих прав представників національних меншин в Україні. По-перше, задекларовані в Конституції та законах України («Про політичні партії в Україні», «Про вибори народних депутатів України» та інших) виборчі права національних меншин не мають відповідних механізмів реалізації на практиці. По-друге, ефективна участь національних меншин у виборчих процесах, гарантія представництва їх інтересів у органах влади можлива лише за умови прийняття відповідних законів про вибори та політичні партії на зразок тих, які апробовані в політичній практиці ряду країн Європейського Союзу. По-третє, виборча практика угорської меншини показує ефективність створення і функціонування політичних партій національних меншин на місцевому рівні.

У розвитку партійної структури краю можна виокремити такі вагомі віхи. 1990 – 1995 рр. – роки утворення перших політичних партій альтернативних КПУ та протистояння по лінії ліві – праві. В цей час головним політичним меседжем для багатьох партійних структур краю була боротьба за автономію.

1995 – 2002 рр. – пов'язані з інституціалізацією центристських партій у регіоні та утворенням партійного спектру: ліві – центр – праві. Розбудова партійної структури краю потрапляє під вплив київських фінансово-економічних груп впливу (СДПУ (о)).

Починаючи з 2005 р. партійна конфігурація в області під впливом президентської кампанії (2004 р.) суттєво змінюється. Домінуючі позиції в області займає ПП «Народний Союз Наша Україна».

У 2005 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано дві угорські партії (класичні регіональні партії): «КМКС» Партія угорців України (17 лютого 2005 р., лідер М. Ковач) та Демократична партія угорців України (24 березня 2005 р., лідер І. Гайдош). Вказані партії суттєво змінюють конфігурацію партійної структури краю, отримуючи депутатські мандати у обласній, районних, міських, сільських радах.

У 2008 р. в ПП «Народний Союз Наша Україна» відбувся розкол, що призвів до появи на теренах краю нової політичної партії – ПП «Єдиний Центр», яку очолив заступник голови ОДА І. Балого. Вказана партія – це зразковий тип «регіональної електоральної машини»

Для 2009–2013 рр. характерною була така зміна балансу впливів в області: на зміну домінуванню ПП «Єдиний центр» приходять двовладдя Партії регіонів і ПП «Єдиний центр». Результати як місцевих виборів 2010 р., так і парламентських виборів 2012 р. яскраво це продемонстрували.

Наступне переформатування партійної структури краю відбулося за результатами Революції Гідності. З одного боку, відбулося усунення від влади та фактичне припинення діяльності Партії регіонів, а також її політичних сателітів (КПУ та ін.), а з іншого – створення політичними лідерами Майдану нових партій на базі вже існуючих або їх частин (БПП «Солідарність», ПП «Народний фронт», ПП «Об'єднання Самопоміч»).

Після президентських і парламентських виборів 2019 р. та місцевих виборів 2020 р. в області домінує партія «Слуга народу», а низка інших партій, які отримали депутатські мандати на місцевих виборах 2020 р. («Команда Андрія Балого», «Рідне Закарпаття», «Партія твого міста») є малопомітними на теренах краю у міжвиборчий період, угорські партії (КМКС-ПУУ та ДПУУ) ведуть як завжди спокійну і виважену роботу з угорськомовним електоратом.

Отже, за результатами великого електорального циклу 2019–2020 рр. домінуючими в партійній структурі краю стають такі політичні партії: а) парламентські політичні партії за винятком партії «Голос»; б) регіональні партії: «Команда Андрія Балого», «Рідне Закарпаття»; в) партії угорської національної меншини: КМКС-ПУУ, ДПУУ. «Старі» партійні бренди (НРУ, ВО «Свобода» та інші), локальні партійні проєкти задіяні для участі у місцевих виборах 2020 р. мають незначний вплив на суспільно-політичні процеси.

Додаток А
Переможці парламентських виборів 1998 – 2019 рр.
в Закарпатській області****

Політичні партії / виборчі блоки	1998, %	2002, %	2006, %	2007, %	2012, %	2014 %	2019
ПП «Народний фронт»	–	–	–	–	–	25,6	–
ПП «Блок Петра Порошенка»	–	–	–	–	–	28,0	4,5
ПП «Об'єднання «Самопоміч»	–	–	–	–	–	9,6	–
ПП «Опозиційний блок»	–	–	–	–	–	9,4	5,0
Радикальна партія Олега Ляшка	–	–	–	–	0,6	6,8	–
ВО «Батьківщина»*	–	4,3	20,2	28,8	27,6	5,1	10,0
Партія регіонів	–	–	18,6	19,7	30,8	–	–
ПП «УДАР»	–	–	–	–	20,0	–	–
ВО «Свобода»	–	–	0,1	0,5	8,3	3,5	–
КПУ	6,6	5,9	1,2	1,7	5,0	1,3	–
ПП «Наша Україна»**	–	36,5	25,7	31,1	1,7	–	–
«Народний блок Литвина» (2006), «Блок Литвина» (2007)	–	–	3,4	6,0	–	–	–
Соціалістична партія України***	2,3	1,3	3,6	3,5	0,7	–	–
ВБ «За Єдину Україну»	–	9,9	–	–	–	–	–
СДПУ (о)	31,1	13,9	–	–	–	–	–
Народний рух України	7,1	–	–	–	–	–	–
Партія Зелених України	5,4	1,2	0,7	0,2	0,3	0,3	–
Народно- демократична партія, Блок НДП (2006)	6,2	–	0,5	–	–	–	–
Партія реформи і порядок	4,8						

ВО «ЗАСТУП»						6,0	
«Слуга народу»	–	–	–	–	–	–	49,8
ОПЗЖ	–	–	–	–	–	–	8,0
Голос	–	–	–	–	–	–	4,3

*ВБПП «Виборчий блок Юлії Тимошенко» (2002), «Блок Юлії Тимошенко» (2006, 2007), ВО «Батьківщина» (2012, 2014, 2019).

** ВБПП «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» (2002), Блок «Наша Україна» (2006), Блок «Наша Україна – Народна Самооборона» (2007), ПП «Наша Україна» (2012).

***ВБ «СПУ та Сел. ПУ «За правду, за народ, за Україну!» (1998)

****Жирним шрифтом у Додатку вказані результати політичних партій/виборчих блоків, які подолали виборчий поріг

Джерело: побудовано авторами на підставі [22; 23; 24; 25].

Додаток Б Народні депутати України, обрані від Закарпатської області до ВР України 1994 – 2019 рр.

Рік виборів	Мажоритарна складова	Пропорційна складова
1994 Всього 10	Климуш О., Улинець В., Товт М., Чейпеш С., Устич С., Коршинський І., Данча М., Рябець М., Грабар М., Слободянюк С.	Не має
1998 Всього 7	Шуфрич Н.(СДПУ (о)), Суркіс Г. (СДПУ (о)), Ковач М. (ТУКЗ), Медведчук В. (СДПУ (о)), Жердицький В. (НДП)	Мигович І. (КПУ), Баранчик І. (ВБ «СПУ та Сел.ПУ»)
2002 Всього 11	Ратушняк С. (УП «Єдність»), Балага В. (б/п), Гайдош І. (СДПУ (о)), Кеменяш О. (б/п), Сятиня М. (б/п), Климуш О. (б/п).	Мигович І. (КПУ), Маркуш М. (КПУ), Матвійчук Е., Іванчо І. (ВБ «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна»), Різак І. (СДПУ (о)).
2006 Всього 5	Не має	Матвійчук Е. (Партія регіонів), Кеменяш О. (БЮТ), Ледида О. (Партія регіонів), Криль І. (ВБ «Наша Україна»), Аржевітін С. (ВБ «Наша Україна»)

2007 Всього 7	Не має	Шуфрич Н., Е.Матвійчук, Мошак С. (Партія регіонів), Кеменяш О. (БЮТ), Криль І., Петьовка В., Аржевітін С. (ВБ «Наша Україна – Народна Самооборона»)
2012 Всього 11	Ковач В. (Партія регіонів), Балага В. (ПП «Єдиний центр»), Ланьо М. (Партія регіонів), Балага П. (ПП «Єдиний центр»), Петьовка В. (ПП «Єдиний центр»), Бушко І. (Партія регіонів).	Шуфрич Н., Мошак С., Гайдош І. (Партія регіонів), Лунченко В. (Об'єднана опозиція, ПП «Фронт змін»), Пацкан В. (ПП «Удар»).
2014 Всього 9	Горват Р. (БПП), Балага В. (ПП «Єдиний центр»), Ланьо М. (б/п), Балага П., (ПП «Єдиний центр») Петьовка В. (ПП «Єдиний центр»), Балага І. (ПП «Єдиний центр»).	Пацкан В. (БПП), Лунченко В. (ПП «Народний фронт»), Шуфрич Н. (ПП «Опозиційний блок»)
2019 Всього 11	Горват Р. (с/в), Балага В. («Єдиний Центр»), Лаба М. (с/в), Лунченко В. (с/в), Петьовка В. (с/в), Поляк В. (с/в)	Костюх А., Кривошеев І., А Жупанин («Слуга народу»), Крулько І. (ВО «Батьківщина»), Шуфрич Н. (ОПЗЖ)

Джерело: побудовано авторами на підставі [22; 23; 24; 25]

Джерела:

1. Відкритий лист Президенту України Л.Кучмі від народного депутата України М. Ковача. *Вісник Берегівщини*. 2002. 12 лютого.
2. Виборчий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення 01.10.2024).
3. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія / Під ред. А. Круглашова і М. Токаря; [Ред. колегія: М. Зан, М. Гуйтор, Ю. Остапець, Н. Ротар; Відп. За випуск М. Токар]; НДІ політичної регіоналістики (Ужгород), НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці). Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 552 с.
4. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під. ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколегія: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Со-

- рко, М. Токар; Відп. за випуск М. Токар]. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. 720 с.
5. Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ: ІПЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. 682 с.
 6. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (із змінами і доповненнями станом на вересень 2012 року). К. : Алерта, 2012. 160 с.
 7. Зан М. Етнічні процеси на Закарпатті. Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під. Ред.. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. С. 504–514.
 8. Ільницький В., Федака С. Перші особи. Історія Закарпаття в біографіях його керівників. Історико-публіцистичні нариси. Ужгород: ТІМРАНІ, 2011. 216 с.
 9. Ключев О. Куди Україну занесла хвиля місцевих виборів? URL: https://www.oporaua.org/blog/vybory/mistsevi-vybory/mistsevi_2020/22731-kudi-ukrayinu-zanesla-khvilia-mistsevikh-viboriv (дата звернення 03.12.2024).
 10. Кухарчук О. Суспільно-політичні процеси в Закарпатті (1991–2010). *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидат історичних наук (07.00.01 – історія України)*. Ужгород, 2011. 250 с.
 11. Манайло-Приходько Р., Остапець Ю. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України. Монографія. Ужгород: Вид-во «Рік-У», 2020. 338 с.
 12. Місцеві вибори 2010. Пульс країни. URL: <http://parlament.org.ua/upload/docs/Local%20Election-2010-ua.pdf> (дата звернення 03.12.2024).
 13. Місцеві вибори 2015 (Обрані депутатами). URL: <http://www.cvk.gov.ua/wvm2015/wm001.html> (дата звернення 03.12.2024).
 14. Моніторинг місцевих виборів 2020: підсумки. URL: http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/monitoring_mestnyh_vyborov_2020_itogi.html (дата звернення 04.08.2024).
 15. На Закарпатті угорців закликають не голосувати за українські партії, «які загрожують їхньому майбутньому». URL: <http://zakarpattya.net.ua/News/73507-Na-Zakarpatti-uhortsiv-zaklykaiut-neholosuvaty-za-ukrainski-partii-iaki-zahrozhuut-ikhnomu-maibutn> (дата звернення 04.08.2024).
 16. Нарізка округів. Балогу жорстко кинули. *Р.І.О.* 2012. 12 травня.
 17. Об'єднання громадян на Закарпатті у 1998 р. / Закарпатське обласне управління статистики. Ужгород, 1999. 8 с.

18. Остапець Ю., Шестак Н., Дудінська І. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур. Ужгород: ЗІППО, 2016. 252 с.
19. Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів: Монографія. Ужгород: Поліграф центр «Ліра», 2016. 412 с.
20. Остапець Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів: Монографія. Ужгород: Вид-во «Карпати», 2009. 408 с.
21. Остапець Ю. Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональний та регіональний виміри. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук (23.00.02 – політичні інститути і процеси). Львів, 2016. 550 с. URL: http://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/dis_ostapets.pdf (дата звернення 10.10.2024).
22. Остапець Ю., Шелемба М., Шелемба М. Вплив парламентських та місцевих виборів на конфігурацію партійної структури Закарпатської області (1991–2017). *Політичні партії і вибори: українські та світові практики : зб. ст. і тез за результатами наук. конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики»*. Львів: Простір-М, 2018. Вип. 2. С. 95–131.
23. Остапець Ю., Шелемба М. Вплив президентських і парламентських виборів 2019 року на структурування партійного простору України: загальнонаціональний та регіональний виміри (на прикладі Закарпатської області). *Політичні партії і вибори: збірник статей і тез за результатами четвертої міжнародної наукової конференції кафедри політології «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 9 листопада 2019 року* / за ред. Анатолія Романюка і Віталія Литвина. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2020. С. 33–51.
24. Остапець Ю., Копинець Ю. Регіональні особливості електорального вибору громадян за результатами місцевих виборів 2020 року в Україні. *Політичні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи: історико-політичні, етнонаціональні, електоральні та державно-управлінські аспекти. Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю від дня утворення кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет»* / За заг. ред. проф. М. М. Вегеша і Ю. О. Остапця. Ужгород: Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2021. С. 38–56.

25. Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії. URL: <http://www.cvk.gov.ua> (дата звернення 10.10.2024).
26. Пашенко В. Політичне Закарпаття. 15 років вибору. Ужгород: Видавництво О. Гаркуші, 2006. 136 с.
27. Пашенко В. Закарпатський вибір: Політичний розвиток області 1989–2006 рр. через призму електоральної соціології. Ужгород, 2008. 86 с.
28. Павленко І. Аналіз результатів виборчої кампанії до місцевих органів влади 25 жовтня 2020 р. Аналітична доповідь. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-12/analit-dopovid-2.pdf> (дата звернення 04.09.2024).
29. Результати місцевих виборів 2015 року. URL: http://texty.org.ua/pg/news/textynewseditor/read/63067/Rezultaty_miscevyh_vyboriv2015_Najbilshe_vtratyla_Samopomich_dodaly (дата звернення 04.09.2024).
30. Результати місцевих виборів у розрізі представництва політичних партій. URL: <https://www.cvk.gov.ua/novini/rezultati-mistsevih-vyboriv-u-rozrizi-predstavnistva-politichnih-partiy.html> (дата звернення 01.10.2020).
31. Рішення XXIII сесії XXI скликання Берегівської районної Ради народних депутатів від 28 квітня 1992 р. «Про проєкт Закону України «Про угорський автономний округ». *Вісник Берегівщини*. 1992. 7 травня.
32. Ровенський А. Топ-10 особливостей виборчої кампанії-2020. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/blog/683224.html> (дата звернення 01.10.2024).
33. Токар П., Токарчик Н. Політичні партії в Закарпатті. Ужгород, 1998. 118 с.
34. Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с.
35. У громадах Закарпатської області, де налічується понад 10 тисяч виборців, на цьогорічних місцевих виборах обиратимуть депутатів за пропорційною виборчою системою. Всього на Закарпатті 30 таких громад. URL: https://www.oporaua.org/news/vybory/mistsevi-vybory/mistsevi_2020/20267-na-zakarpatti-30-gromad-obiratimut-deputativ-vid-partii-u-dvokh-mistakh-mozhlivi-dva-turi (дата звернення 09.10.2024).
36. Хто пройшов до Закарпатської обласної ради: партійність, гендер, досвід. URL: <https://www.oporaua.org/news/vybory/mistsevi-vybory/>

mistsevi_2020/22218-khto-proishov-do-zakarpatskoyi-oblasnoyi-radi-partiinist-gender-dosvid (дата звернення 03.12.2024).

37. Хто увійшов до нової Ужгородської міськради: гендер, освіта, професія, партійність URL: https://www.opora.ua/org/news/vybory/mistsevi-vybory/mistsevi_2020/22200-khto-uviihshov-do-novoyi-uzhgorodskoyi-miskradi-gender-osvita-profesiia-partiinist (дата звернення 03.12.2024).

РОЗДІЛ 14

ГУМАНІТАРНА ПОЛІТИКА В ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАДАХ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Наталія САБАДАШ

Вступ. Сучасний етап гуманітарної політики в Україні характеризується серйозними викликами та зміною її пріоритетів, спричиненими російсько-українською війною, що призвело до необхідності перерозподілу бюджетних ресурсів та уваги держави на військові та безпекові потреби. Війна завдала катастрофічного удару по гуманітарній сфері: зросла кількість жертв серед цивільного населення, мільйони людей стали внутрішньо переміщеними особами, багато сімей було розділено, прифронтові громади зазнали спустошення, була зруйнована критична інфраструктура, освітні та медичні заклади, що позбавило багатьох доступу до базових послуг та посилило проблеми з особистою та суспільною безпекою.

Метою та завданням цього розділу є аналіз особливостей формування та реалізації гуманітарної політики в територіальних громадах України в умовах воєнного стану, виявити ключові проблеми та тенденції, а також розробити практичні рекомендації щодо підвищення ефективності гуманітарного реагування.

Розкриття змісту проблеми. Напередодні повномасштабного вторгнення економіка України демонструвала відносно повільне зростання ВВП – 3,4% у 2021 році. Для порівняння, країни Центральної Європи та Балкан у той же період показували значно вищі темпи зростання – 6,1% на рік. Як і інші країни регіону, Україна відчула негативний вплив пандемії COVID-19, що призвело до падіння ВВП на 3,8%. Падіння ВВП було дещо більшим, ніж середній показник для країн Центральної та Східної Європи, який склав 3,4% [22, с. 20].

Український ринок праці характеризувався низкою структурних проблем. Серед них відносно високий рівень безробіття (10,1% серед жінок та 9,5% серед чоловіків у 2021 році), гендерна нерівність в оплаті праці й скорочення кількості працездатного населення через старіння нації та еміграцію. Демографічні прогнози передбачали значне скорочення населення України – до третини упродовж наступних 30 років через процес старіння. Таке скорочення, безумовно,

мало б серйозні наслідки для української економіки та системи соціального захисту [22, с. 21].

Міжнародна організація праці (далі – МОП) звертала увагу на серйозні проблеми на українському ринку праці, зокрема на «високий рівень безробіття та бездіяльності серед молоді», а також на «значну невідповідність навичок» між тими, що пропонуються на ринку праці, та тими, що потрібні роботодавцям [1, с. 7]. Окрім того, однією з ключових характеристик ринку праці в Україні є високий рівень неформальної зайнятості. У 2019 році 21% робочої сили був залучений до неформальної зайнятості, переважно у таких секторах, як сільське господарство, гуртова торгівля та будівництво [1, с. 7]. Неформальна зайнятість тісно пов'язана з низьким рівнем соціального захисту або повною його відсутністю. І це означає, що мільйони українських працівників не мають доступу до багатьох соціальних гарантій та пільг, які доступні працівникам, оформленим офіційно.

Карантинні обмеження, пов'язані з пандемією, змусили багато малих і середніх підприємств закритися, що призвело до різкого скорочення робочого часу в період з березня до червня 2020 року й більш тривалої тенденції до зниження вартості робочої сили [22, с. 21].

До повномасштабного вторгнення Україна характеризувалася посиленням регіональної нерівності: темпи економічного зростання та зростання населення були вищими в Києві, центральних областях (Дніпропетровській, Полтавській) та деяких східних областях (Харківській, Запорізькій), ніж у постраждалих від конфлікту районах, а також у західних та центральних регіонах [22, с. 21].

Міста Київ та Харків приваблювали компанії сфери послуг (ІТ та фінансові послуги), тоді як промислова діяльність була зосереджена у східних регіонах, а обласні центри в цих регіонах залучали основну частину внутрішніх та іноземних інвестицій [22, с. 21]. Таким чином, ще більше зріс розрив у доходах між цими регіонами та рештою країни, що посилювало трудову міграцію із західних регіонів до сусідніх країн. Вищевказана нерівність відображається на ринку праці: рівень безробіття на південному сході, за винятком Дніпра та Києва, нижчий, ніж у Києві. Постраждали від конфлікту Донецька та Луганська області залишилися поза цією регіональною динамікою: у 2021 році найвищий рівень безробіття був зафіксований у Луганській (15,9%) та Донецькій (15,3%) областях, території яких перебували під контролем українського уряду [28, с. 57].

З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року, країна зіткнулася з новою, ще більш масштабною хвилею внутрішнього переміщення населення. Внаслідок окупації значної частини території України (майже чверті), кількість внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) різко зросла.

За даними Міжнародної організації з міграції (далі – МОМ), кількість ВПО збільшилася з 1,5 мільйона у 2021 року до 7,1 мільйона у квітні 2022 року. Згодом, у січні 2023 року, цей показник дещо знизився до 5,4 мільйона, що пояснюється поверненням частини людей до своїх домівок упродовж 2022-2023 років [22, с. 21]. У квітні 2022 року кожен шостий мешканець України (17,5% від загальної чисельності населення) став ВПО. Більшість переміщених осіб (не менше 60%) – жінки [12, с. 5].

З початку ескалації бойових дій в лютому 2022 року до середини жовтня 2024 року було зареєстровано майже 6,8 мільйона біженців з України, 92 % з яких залишаються в Європі [39, с. 8]. Станом на 2 січня 2025 року в Україні офіційно зареєстровано 4 622 761 внутрішньо переміщених осіб. Серед них 59,8% – це жінки (2 765 063), 40,2% – чоловіки (1 857 698 осіб) (рис.1) [9].

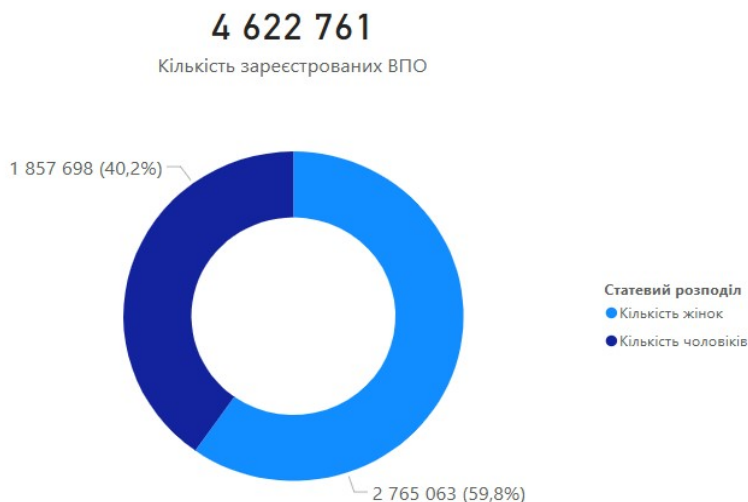

Рис.1. Кількість внутрішньо переміщених осіб (гендерний розподіл).

Джерело: ІОЦ. Внутрішньо переміщені особи. 2025 [9].

Із них понад 79 000 найбільш вразливих людей, що становить близько 2 % переміщеного населення, перебувають у майже 1 800 місцях тимчасового проживання (МТП) у 23 областях і Києві [39, с. 8].

Крім того, серед внутрішніх переміщених осіб близько 888 тисяч дітей (рис. 2) [9].

Дані оновлено станом на
02-січ-25 11:14:35

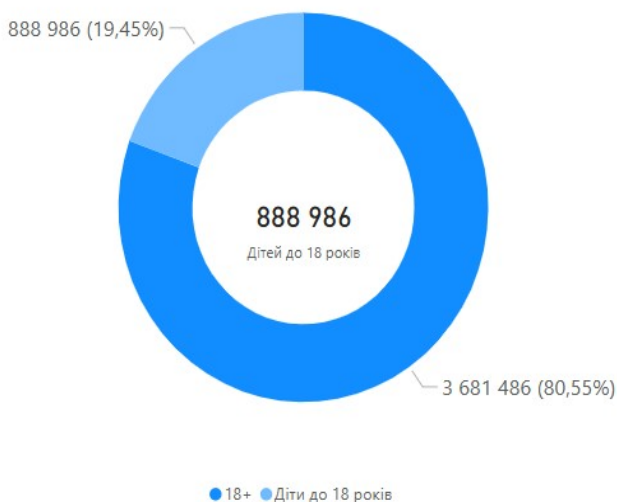

Рис. 2. Кількість дітей з-поміж внутрішньо переміщених осіб.

Джерело: ІОЦ. Внутрішньо переміщені особи. 2025 [9].

Майже 82 % внутрішньо переміщених осіб (ВПО), які покинули свої домівки в перший рік повномасштабної війни, уже понад рік залишаються вимушеними переселенцями, не маючи можливості повернутися додому в осяжному майбутньому [39, с. 8]. Зазначена ситуація свідчить про затяжний характер внутрішнього переміщення та підкреслює, що значна частина людей, які були змушені покинути свої домівки на початку повномасштабної війни, досі не мають можливості повернутися [36].

Масова міграція, особливо за межі України, поглиблює наявні демографічні проблеми, зокрема, пов'язані зі зменшенням кількості

кваліфікованих працівників. За оцінками Світового банку, близько 2 мільйонів українських дітей за прогнозами залишатимуться жити за кордоном в інших країнах Європи, що сприятиме «відтоку мізків» і людських ресурсів в цілому [40, с. 28].

Наслідки війни також призведуть до змін у структурі українського суспільства: очікується збільшення кількості підприємств та організацій, очолюваних жінками, зростання кількості домогосподарств, що складаються з однієї особи, а також збільшення кількості домогосподарств, очолюваних людьми з інвалідністю [22, с. 11].

Молодь також опинилася в доволі складному становищі, яке поки що не покращується. Найбільш свідома та патріотична її частина бере активну участь у захисті України та волонтерському русі на допомогу ЗСУ. Певна частина молодих людей опинилася за межами держави, більшість з них поки що не планують повертатися додому, допомагати боронити та відновлювати свою Батьківщину [15, с. 4]. Треба віддати належне активній частині нашої «нової діаспори», яка бере діяльну участь у допомозі своїй державі, залишаючись в інших країнах. Ще одна частина молоді легальними та нелегальними способами намагається уникнути мобілізації, (особливо ж після прийняття нового закону про мобілізацію – Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку») [25], нерідко водночас не вносячи своєї частки праці на користь держави та перспектив її перемоги в цій війні [15, с. 4].

Попри певні обмеження у методах збору даних, інформація, надана обласними державними (військовими) адміністраціями, демонструє значні відмінності у кількості новоприбулих ВПО між різними регіонами. Найбільше людей було змушено покинути свої домівки в Києві, а також у східних та північних областях України [36, с. 22].

На початку війни доступ до послуг був обмежений, проте згодом ситуація покращилася і відтоді залишається відносно стабільною. Зниження рівня життя спостерігалось під час зимових місяців через перебої з комунальними послугами. Однак, варто зазначити, що ці проблеми нерівномірно розподілені по території країни: північні та південно-східні регіони найбільше постраждали від перебоїв у комунальному забезпеченні та руйнувань житлового фонду з початку

війни. Саме південно-східні та північні області зазнали найбільшого погіршення умов життя через руйнування соціальної інфраструктури, житлових будівель, закладів охорони здоров'я, освіти та молодіжної інфраструктури [36, с. 214].

Жертвами повномасштабної російської агресії, за даними ООН, станом на 20 лютого 2024 року стали понад 30 тисяч мирних громадян України: 10 378 людей загинули та 19 632 було поранено (рис. 3 та рис. 4) [26]. Більшість зареєстрованих жертв серед цивільного населення також припадає на ці регіони [26]. Найбільш вразливими категоріями населення в цих регіонах є люди похилого віку, багатодітні сім'ї, діти, а також особи з хронічними захворюваннями та інвалідністю.

Рис. 3. Втрати цивільного населення України наслідок війни.

Джерело: побудовано автором на основі [26]

Вказані дані відображають лише верифіковану організацією кількість жертв серед цивільних: насправді їх набагато більше, але точну цифру до завершення війни встановити неможливо [26].

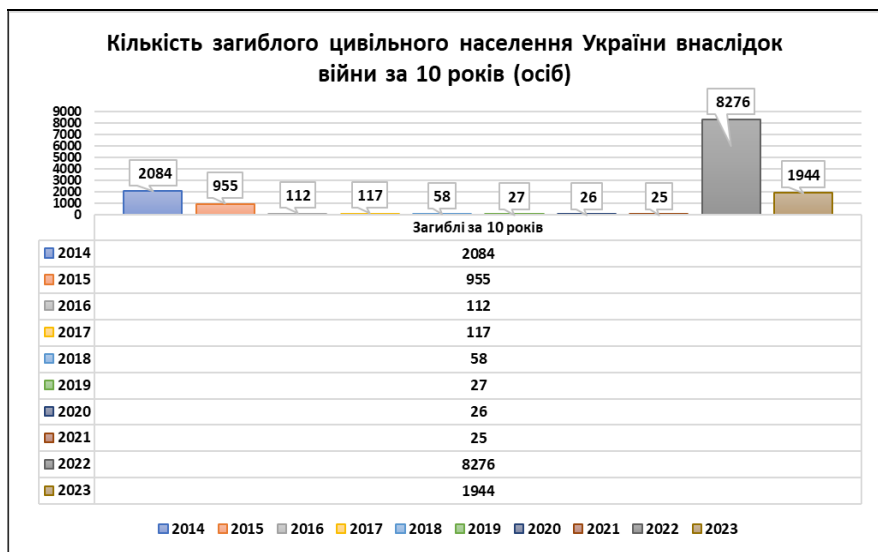

Рис. 4. Кількість загиблого цивільного населення України внаслідок війни за 10 років.

Джерело: побудовано автором на основі [26]

З 2014 року основні гуманітарні проблеми концентрувалися переважно на сході України, в Донецькій та Луганській областях. Мешканці цих регіонів постійно страждали від обстрілів, безпекова ситуація була вкрай нестабільною та загрозливою. У районах поблизу лінії зіткнення поглибилася нерівність у доступі до соціальних послуг, а стан медичної сфери погіршився ще до початку пандемії COVID-19. Згідно з Планом гуманітарної допомоги України на кінець 2021 року 2,9 мільйона людей, постраждалих від конфлікту в Донецькій та Луганській областях, а також внутрішньо переміщених осіб, потребували гуманітарної допомоги [4]. Найбільші гуманітарні потреби були у забезпеченні доступу до води, засобів санітарії та гігієни (2,5 млн осіб), захисту (схильність людей до фізичних та психологічних ризиків і шкоди внаслідок насильства та кризових ситуацій, 2,5 млн осіб), охорони здоров'я (1,5 млн осіб), продовольчої безпеки та засобів до існування (1,1 млн осіб) [4].

Станом на 1 січня 2025 року кількість людей, які потребують гуманітарної допомоги, становить 12,7 мільйона, включно з 2 міль-

йонами дітей. 2,8 мільйона з них є вимушеними переселенцями, та 9,9 мільйона – люди, які найбільше постраждали від війни, включно з людьми, які повернулися до місць постійного проживання після переміщення (рис. 5). Найбільше людей, які потребують допомоги, у східних, північних і південних областях [39, с. 16].

Рис. 5. Загальна кількість людей, які потребують допомоги.

Джерело: Україна План гуманітарних потреб і реагування. ОСНА. 2025 [39, с. 89].

Важливим для України є те, що ЄС та держави-члени Об'єднання продемонстрували стійку єдність у засудженні агресивних дій росії й наданні масштабної підтримки Українській державі станом на травень 2023 року на суму 70 млрд євро: 38 млрд євро фінансової, бюджетної підтримки та гуманітарної допомоги; 15 млрд євро військової підтримки через Європейський фонд миру; 17 млрд євро для допомоги 4 млн біженців [30, с. 278]. Військові дії на нашій території завдали величезних втрат населенню, збільшили кількість поранених та інвалідів серед цивільного населення, внутрішнього переміщення осіб з території бойових дій.

Одним із найсерйозніших викликів, з яким зіткнулися місцеві громади із початком повномасштабного вторгнення, став приймання та розміщення першої хвилі внутрішньо переміщених осіб та забез-

печення їхніх першочергових потреб. Ситуація розгорталася на тлі загального суспільного шоку та усвідомлення того, що безпека жодного українського міста не гарантована.

Ситуацію ускладнювали багатогодинні затори на дорогах, переповнені евакуаційні потяги та вокзали, які на перших порах слугували прихистком для багатьох переміщених осіб. Західні області України стали основним місцем приймання мільйонів українців, що рятувалися від війни [31, с. 101].

Багато громад оперативно відреагували на цей виклик, швидко приймаючи рішення та діючи в умовах нестабільної безпекової ситуації. Вагому підтримку місцевій владі надали волонтерські організації. Завдяки спільним зусиллям громад, благодійників та волонтерів, ВПО були забезпечені тимчасовим житлом і найнеобхіднішим. Людей розміщували в гуртожитках закладах, санаторіях, дитячих таборах та інших пристосованих для тимчасового проживання будівлях.

Звісно, це створило додаткове навантаження на працівників освіти, які фактично стали волонтерами, та на освітню інфраструктуру в цілому. Деякі заклади освіти на тривалий час втратили можливість виконувати свої основні функції. Окрім того, швидкі рішення, прийняті в перші дні кризи, іноді призводили до затримок у розв'язанні стратегічних питань, таких як забезпечення довгострокового житла або створення спеціалізованих тимчасових притулків.

Для розв'язання житлової проблеми громади активно співпрацювали з міжнародними організаціями та містами-побратимами, що сприяло будівництву житла та модульних містечок у відносно безпечних районах. Важливо також згадати про наявні, але невикористовувані будівлі на території громад, такі як недобудовані багатоповерхівки, покинуті будинки (особливо в сільській місцевості) та арештоване майно. Доцільним було б проведення інвентаризації таких об'єктів, оцінка необхідних ресурсів для приведення їх до житлового стану та врахування юридичного статусу кожного об'єкта. Результати цієї інвентаризації могли б стати основою для подальшої роботи з забезпечення ВПО житлом.

Окрім того, безпрецедентне внутрішнє переміщення в Україні спричинило низку проблем і викликів для держави та суспільства, що вимагало швидкого прийняття низки спеціальних законів та інших нормативно-правових актів щодо захисту внутрішньо переміщених осіб. На жаль, законодавство та його імплементація виявилися непослідовними. Внутрішньо переміщені особи стикалися з ба-

гатьма проблемами. Вони довгий час були позбавлені права голосу, не можуть відкрити банківські рахунки чи отримати кредити, мають проблеми із житлом. Державні житлові програми «Доступне житло» та «Кредити для внутрішньо переміщених осіб та учасників АТО (ООС)» більше не отримували державного фінансування з 2019 року. Близько восьми років вносились зміни до чинного законодавства з метою забезпечення основоположних прав ВПО, гарантованих Конституцією України та міжнародним правом. Слід зазначити, що більшість прийнятих змін сприяють інтеграції ВПО, забезпечують доступ до адміністративних, соціальних, культурних та інших послуг, створюють умови для розвитку потенціалу ВПО у приймаючих громадах та підвищення їх спроможності [19, с. 228].

У той час в Україні вже діяв Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», який визначав поняття «внутрішньо переміщені особи», та низка нормативних документів щодо порядку надання соціальної допомоги. Місцева влада, як і під час першої хвилі переміщення, має багато завдань щодо взаємодії з ВПО та надання їм допомоги [19, с. 230].

З метою забезпечення реєстрації внутрішньо переміщених осіб 18 грудня 2018 року Міністерство соціальної політики України запровадило єдину веб інформаційну технологію, створило реєстрації внутрішньо переміщених осіб та запустило інформаційну систему «Єдиний соціальний простір», що дозволило зареєструвати понад мільйон осіб у найбільш постраждалих регіонах з початку війни. Хоча поняття «внутрішньо переміщені особи» та процес реєстрації не є новими для України, це вимагало від держави швидкого реагування на ситуацію, запровадження нових підходів та прийняття рішень для підтримки людей [19, с. 229].

Також ще однією важливою проблемою, з якою стикаються ВПО та приймаючі громади, є працевлаштування. За даними дослідження «Оцінка потреб та перспектив майбутнього ВПО та біженців», близько половини ВПО або втратили попередню роботу, або офіційно зберегли своє робоче місце, але не отримують зарплату [23, с. 38]. Водночас багато територіальних громад вже давно страждають від нестачі робочої сили через міграцію кваліфікованих працівників за кордон або в розвинені регіони з вищим рівнем заробітної плати. На перший погляд, збільшення кількості людей, готових працювати, може розв'язати проблему дефіциту робочої сили. Однак це залежить від низки інших факторів, включаючи

кваліфікацію новоприбулих, тривалість перебування, місцеві умови працевлаштування та державну політику. Шукаючи роботу на новому місці проживання, ВПО часто зустрічаються з такими проблемами, як відсутність робочих місць за фахом, неприйнятні умови праці та упереджене ставлення роботодавців. Тому розв'язання проблем із орендою житла та працевлаштуванням ВПО потребує комплексного підходу, що включає нормативно-правове регулювання та стимулювання, співпрацю між державними та місцевими органами влади, а також активну участь місцевих громад та бізнесу [23, с. 38].

Досвід інших країн показує, що прогалини в управлінні у сфері соціальної та гуманітарної політики можуть мати руйнівний вплив на суспільний розвиток після кризи. З цією метою основним завданням влади є створення загальнонаціональних реабілітаційних установ для військовослужбовців та цивільного персоналу, які постраждали внаслідок конфлікту на території України. Тому наразі існує потреба в розширенні мережі реабілітаційних закладів для задоволення потреб військових, і влада звертається до країн-партнерів з проханням про допомогу у розв'язанні цих питань. Значна частина потреб у реабілітації може бути профінансована коштом спільної допомоги, а в перспективі – коштом національних програм (у тому числі місцевих програм). При цьому частина допомоги має бути спрямована на забезпечення складних хірургічних втручань та сучасного протезування, що значно зменшить психологічні втрати та полегшить адаптацію постраждалої особи до максимально нормальних і звичних умов життя та праці. Бажано, щоб міжнародні медичні установи та організації, до прикладу як «Лікарі без кордонів», відкривали в Україні своє представництво, особливо для підтримки реабілітаційного сектору [13, с. 63].

Крім фізичного відновлення, не менш важливим є забезпечення доступу до освіти, що сприяє психологічній реабілітації, соціальній інтеграції та поверненню до нормального життя, особливо для дітей та молоді.

Українська система освіти продовжувала функціонувати, а онлайн-освіта стала нормою в усіх регіонах, окрім Західного, де переважали очна або змішана форма навчання. Відвідування середньої школи постраждало менше, ніж дошкільна освіта [21].

У 2021 році рівень охоплення освітою, від початкової до вищої, був нижчим за стандарти країн, що розвиваються, складаючи 79%

проти середнього показника в країнах організації економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР) – 90%. Особливо низьким було охоплення серед підлітків віком від 15 років (50,4% у 2021 році), а також серед сільських дітей у початковій школі (40% проти 71% у містах за даними 2021 року) [22, с. 29].

Основними перешкодами для отримання освіти були фінансові витрати та проблеми з транспортом до школи. До початку війни головною проблемою української освіти вважалася її якість. Попри значні державні та приватні інвестиції в освіту (у 2018 році державні витрати становили 6% ВВП, що перевищує показники Великої Британії, Південної Кореї та США), ефективність освітньої системи залишається низькою. За даними PISA (Програми ОЕСР з міжнародного оцінювання учнів) 2018 році, 15-річні українські учні показали результати нижчі за середні по ОЕСР із читання, математики та природничих наук [18, с. 53]. Ситуацію з якістю освіти погіршив також перехід на дистанційне навчання під час пандемії COVID-19 [8, с. 15].

Ситуація з освітою на сході України, що постраждав від російської агресії, суттєво відрізнялася від решти країни. Через постійні обстріли та небезпеку, доступ до освіти був серйозно обмежений. Багато шкіл були змушені перейти на онлайн-навчання або взагалі призупинити освітній процес через відсутність безпечних умов для дітей [8, с. 29]. За обґрунтованими оцінками, до лютого 2022 року близько 229 000 дітей потребували гуманітарної допомоги у сфері освіти поблизу лінії зіткнення та на непідконтрольних уряду територіях Донецької та Луганської областей [22, с. 29]. Повномасштабна війна та руйнування закладів освіти призвели до подальших перебоїв у навчанні, хоча загальний рівень охоплення залишався відносно стабільним.

Кожна сьома школа в Україні на сьогодні пошкоджена внаслідок повномасштабного вторгнення. Більше як 3,5 тис. закладів освіти зазнали тих чи інших руйнувань, майже 400 повністю зруйновані. Майже 14 млрд доларів потрібно для відновлення освітньої інфраструктури за останніми підрахунками Світового банку [7].

Масова міграція, як внутрішня, так і за кордон створила додатковий тиск на освітню систему. За попередніми даними, з лютого 2022 року 77% вчителів та від 41 до 60% учнів у Донецькій та Херсонській областях стали внутрішньо переміщеними особами. Навчання здебільшого відбувалося онлайн або в змішаному форматі,

що негативно вплинуло на якість освіти та психологічний стан учнів через обмеження у спілкуванні з однолітками та вчителями [2, с. 2].

Станом на січень 2023 року, за даними МОН, 31% навчання відбувався очно, 34% – онлайн та 35% – у змішаному форматі [22, с. 33]. Формат навчання визначався місцевими органами влади залежно від безпекової ситуації та наявності бомбосховищ. Офлайн-навчання переважало лише в кількох західних областях, тоді як на півдні та сході – здебільшого онлайн. Перебої з комунальними послугами також ускладнювали освітній процес [8, с. 31].

Доступ до освіти був нерівномірним для різних груп населення. За даними опитування МОМ, 17% внутрішньо переміщених осіб повідомили про відсутність доступу до освіти для їхніх дітей у 2022-2023 навчальному році [5, с. 4]. Учні з інвалідністю також натрапили на додаткові труднощі, зокрема з доступом до бомбосховищ та онлайн-навчання. Проблеми з доступом до інтернету та відсутність необхідного обладнання, особливо для дітей з особливими потребами, також були серйозними перешкодами. Батьки повідомляли про підвищену тривожність у дітей та негативні наслідки онлайн-навчання, такі як проблеми з концентрацією [8, с. 62].

Основним способом адаптації до ситуації став перехід на онлайн-навчання. Заняття часто скасовувалися, а навчальні плани не виконувалися повністю. У важкодоступних районах південного сходу головними причинами припинення навчання були відсутність шкіл та небезпека дорогою до них [22, с. 34].

Одним із пріоритетних завдань для територіальних громад є забезпечення шкіл укриттями. У вересні 2024 року близько 1800 шкіл в Україні залишаються без них, тому в деяких громадах будують одне сховище на кілька шкіл для відновлення очного навчання [33].

Наприкінці 2023 навчального року близько 75% українських шкіл були обладнані укриттями та функціонували в очному або змішаному режимах [41]. У 2023 року держава інвестувала 1,5 мільярда гривень у будівництво укриттів, що дозволило відремонтувати або звести 187 захисних споруд [41]. У 2024 році на ці ж потреби було виділено значно більшу суму – 7,5 мільярда гривень [43].

У 2025 року держава виділяє 6,2 мільярда гривень на будівництво та модернізацію захисних споруд. [38]. Пріоритет надається військовим ліцеям із чисельністю учнів понад 200 осіб, а також закладам, що є єдиними у своїй громаді, де навчання може здійснюватися очно

або у змішаній формі. Також фінансуватимуть завершення проєктів із 2024 року [37].

Важливо зазначити, що хоча кількість шкіл з укриттями постійно зростає, ще залишається значна кількість закладів освіти, які їх не мають. І це створює перешкоди для повного відновлення очного навчання та забезпечення безпеки учнів і персоналу.

З метою кращого розуміння ситуації життєдіяльності громад та допомогою ВПО у тому числі організації освітнього процесу, з урахуванням безпекових ризиків, доцільно розділити територію України на зони залежно від інтенсивності бойових дій:

- 1) території громад, які знаходяться біля лінії фронту;
- 2) територіальні громади, які знаходилися під окупацією та на яких велися бойові дії, але зараз ці території визволили;
- 3) територіальні громади, на яких бойові дії не ведуться [14, с. 88].

Саме в контексті цього поділу розглянемо приклади спроможності та стійкості окремих територіальних громад під час воєнного стану, що дозволить краще зрозуміти особливості їхньої діяльності в різних умовах.

Центральний регіон. Дніпропетровська область, завдяки завчасній підготовці оборонних меж та систем захисту, ініційованих територіальними громадами, уникла окупації. Проте, межуючи з районами активних бойових дій у Донецькій, Запорізькій та Херсонській областях, та знаходячись неподалік від Харківської та Луганської областей, вона відіграє ключову роль у забезпеченні тилу для цих напрямків [17, с. 15].

Підтримка відразу декількох оперативних напрямків – південного (Херсонська та Запорізька області), північного (Харківський напрям) та східного (Донецька область) – ставить перед військовими адміністраціями та органами місцевого самоврядування регіону наступні пріоритетні завдання [17, с. 15]:

- *військові питання*: створення ешелонованої оборони на всіх можливих напрямках;

- *логістика*: організація регіонального логістичного хабу для забезпечення військ, насамперед зброєю, що доставляється переважно залізничним та автомобільним транспортом із західних регіонів;

- *медична допомога*: організація логістичних послуг з надання медичної допомоги військовим та постраждалому цивільному населенню;

- *територіальна оборона*: підготовка формувань територіальної оборони;
- *внутрішньо переміщені особи (ВПО)*: розв'язання питань, пов'язаних з розміщенням та підтримкою ВПО.

Найбільше ВПО прибуває з Донецької та Харківської областей. Значна частина ВПО, отримавши первинну допомогу, продовжує рух далі на захід країни, але багато ВПО залишається в Дніпропетровській області, що потребує розв'язання питань їхнього розміщення та забезпечення [17, с. 15].

Основними напрямками роботи є соціальний захист населення, допомога військовим та ВПО, підтримка формувань ТрО та виконання місцевих програм. Попри труднощі, економічна активність в області відновилася досить швидко і вже через чотири місяці після початку повномасштабного вторгнення майже досягла довоєнного рівня [17, с. 16].

У липні 2022 року Дніпропетровська область стала лідером за кількістю ВПО, випередивши Львівську. Кількість переселенців перевищила 300 тисяч, серед яких понад 60 тисяч дітей та значна кількість літніх людей [10]. Станом на 1 січня 2025 року у Дніпрі офіційно зареєстровано 174 299 внутрішньо переміщених осіб [24]. Важливо зазначити, що фактична кількість переселенців, за оцінками, на 30-50% перевищувала офіційну, оскільки багато людей, які мали можливість орендувати житло, не реєструвалися офіційно [17, с. 20].

Водночас відбувалася релокація підприємств до Дніпропетровської області. До липня 2022 року переїхало 18 підприємств з Донецької, Луганської, Запорізької та Харківської областей, з яких дев'ять вже відновили роботу, включаючи великі машинобудівні підприємства, виробництва різного профілю та логістичні компанії. Також 28 підприємств розмістили в області свої склади [17, с. 22].

Таким чином, Дніпропетровська область, не маючи окупованих територій (лише 7 з 86 громад визнано постраждалими від бойових дій), стала потужним тилом, забезпечуючи підтримку на кількох напрямках фронту [17, с. 22].

Південний регіон України зазнав значних змін внаслідок повномасштабної російської агресії. До вже окупованих територій (Крим, Севастополь, ОРДЛО) додалися громади півдня. Під окупацією опинилося 5% населених пунктів Миколаївської, 60% Запорізької та 95% Херсонської областей [17, с. 22].

Ситуація в Херсоні та прилеглих територіях була особливою. З початку березня до 11 листопада 2022 року, коли місто було звільнено ЗСУ, Херсон був найбільшим (після Маріуполя) окупованим населеним пунктом [17, с. 22]. Статус обласного центру привертав особливу увагу як з боку України, так і росії. Тому досвід Херсонської міської територіальної громади (ТГ) в умовах окупації є унікальним з погляду забезпечення життєдіяльності та стійкості. Запобігання гуманітарній кризі стало можливим завдяки зусиллям законної міської влади, яка, попри складні умови, забезпечила функціонування комунальних служб: водо-, тепло- та електропостачання, вивіз сміття та роботу громадського транспорту. Основні проблеми виникли з виплатою зарплат працівникам комунальних підприємств, шкіл та дитсадків. Міська рада адмініструвала субвенції з державного бюджету для виплат вчителям та медикам, але операційні труднощі ускладнювали процес. Україна виконувала свої зобов'язання та нараховувала зарплати й соціальні виплати на банківські картки, але зняття готівки було майже неможливим через дії окупантів, які вилучали українські платіжні термінали та обмежували безготівкові розрахунки [17, с. 26].

Інформаційна блокада була майже повною [42]. Мобільний зв'язок було переведено на російських операторів, що контролювалися спецслужбами РФ. З 31 травня 2022 року в Херсоні з'явився російський інтернет [29]. Для обходу блокади населення використовувало анонімайзери та VPN, проте рівень цифрової грамотності населення, особливо в сільській місцевості та серед старшого покоління, був недостатнім для ефективного їх використання [34].

Попри сподівання окупантів, швидко встановити контроль над Херсонською областю не вдалося через масові проукраїнські протести, офіційний опір місцевої влади та дії партизанів [20]. Саботаж запуску «рубльової зони», відмова педагогів співпрацювати з окупаційною владою та самоорганізація населення для взаємодопомоги створили для окупантів несприятливу соціально-економічну ситуацію [16].

Законно обрані органи місцевого самоврядування продовжували керувати життєдіяльністю громад, всупереч окупації. Стійкість громад Херсонщини наблизила деокупацію та створила умови для швидкої реінтеграції в український простір.

Західні області України, географічно віддалені від активних бойових дій, зазнали менших руйнувань порівняно з іншими регіонами. Проте загроза вторгнення з боку Білорусі залишається [11]. Водночас регіон зазнав значного впливу гуманітарних та економічних викликів, спричи-

нених війною, зокрема через різке збільшення кількості внутрішньо переміщених осіб та зростання навантаження на місцеві бюджети.

Західні області стали основними приймаючими регіонами для ВПО вже в перші тижні війни. Станом на 22 жовтня 2024 року зареєстровано значну кількість переселенців: Закарпатська область – 126 265, Івано-Франківська – 112 876, Львівська – 207 893, Тернопільська – 67 557, Чернівецька – 74 928 [32]. Це створило необхідність термінового розміщення ВПО та забезпечення їм належних умов проживання, можливостей для працевлаштування та ведення бізнесу. Збільшення кількості ВПО призвело до значного зростання навантаження на місцеві бюджети через витрати на розміщення, харчування та соціальну підтримку переселенців [35].

Програма релокації підприємств також вплинула на економіку регіону. На кінець травня – початок червня 2022 року було переміщено 601 підприємство, з яких 390 відновили роботу [27]. Відповідно до неї, найпопулярнішими областями релокації підприємств залишаються Закарпатська, Львівська та Чернівецька. Також бізнес знаходить нові місця для розміщення своїх потужностей у Тернопільській, Івано-Франківській, Вінницькій та інших областях [27]. Значний приплив ВПО позитивно вплинув на доходи підприємств західного регіону, зокрема закладів розміщення та харчування, курортів та роздрібної торгівлі, що, своєю чергою, збільшило надходження до місцевих бюджетів.

Висновки. Загалом, досвід воєнного часу підтвердив ефективність розширення повноважень місцевого самоврядування шляхом делегування державних повноважень. Місцеве самоврядування продемонструвало свою життєздатність, активно працюючи в умовах війни, надаючи послуги населенню та допомагаючи армії. Територіальні громади стали ключовою ланкою забезпечення стабільності в тилу. Вони не лише зміцнювали власну стійкість, але й відігравали важливу роль у підтримці гуманітарного потенціалу країни, забезпечуючи підтримку армії, життєдіяльність громад, евакуацію та розміщення населення, релокацію бізнесу та соціальну стабільність.

У цих всіх аспектах важливими завданнями є визначення загроз регіонального рівня, розроблення методів боротьби з ними з використанням ресурсів, які доступні місцевим органам виконавчої влади та інститутам місцевого самоврядування, у межах побудови національної системи стійкості та безпеки [3, с. 15]. Вплив війни на гуманітарну ситуацію є нерівномірним для різних територій та груп населення.

Потреби громад, що знаходяться поблизу зони бойових дій, значно відрізняються від потреб громад у відносно безпечних регіонах.

Аналіз діяльності місцевого самоврядування в умовах воєнного стану дозволяє зробити висновок про важливість подальшого розвитку та зміцнення інституту місцевого самоврядування в Україні. Децентралізація, яка була розпочата ще до війни, довела свою ефективність та стала важливим фактором стійкості країни. Воєнний час підтвердив важливу роль місцевого самоврядування у забезпеченні стійкості та розвитку України.

Досвід воєнного часу виявив як сильні сторони організації діяльності місцевого самоврядування, так і його слабкості. Серед сильних сторін варто відзначити: високий рівень адаптивності та оперативності, оскільки місцева влада швидко реагувала на зміни ситуації та приймала необхідні рішення, також ефективним є комунікація з населенням з урахуванням його потреб та активна співпраця з волонтерами, громадськими організаціями. Серед слабких сторін не спроможність місцевих громад забезпечити достатню кількість місць для розміщення ВПО та забезпечення їх базових потреб і тому значна частина гуманітарної роботи виконувалася волонтерами.

Подальший розвиток і зміцнення місцевого самоврядування є важливим для успішної відбудови країни й забезпечення її сталого розвитку в майбутньому, і для цього необхідно врахувати деякі рекомендації для органів центральної влади у частині забезпечення місцевого самоврядування в частині розв'язання гуманітарних проблем, зокрема:

- запровадження цільових субвенцій з державного бюджету на фінансування гуманітарних програм на місцевому рівні з урахуванням потреб конкретних громад;

- розширення фінансової автономії місцевого самоврядування шляхом збільшення частки місцевих податків та зборів, що залишаються в розпорядженні громад;

- розроблення та затвердження національної стратегії гуманітарного реагування, яка б визначала чіткі ролі та функції різних рівнів влади та організацій;

- залучення міжнародної фінансової та технічної допомоги для реалізації гуманітарних програм та відновлення інфраструктури.

Усе це сприятиме підвищенню стійкості системи державного управління на місцевому рівні, покращенню якості гуманітарної політики та створенню умов для успішної відбудови України після війни.

Джерела:

1. Decent Work Country Programme 2022-2024. *International Labour Organization. Ukraine*. 2020. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40europe/%40ro-geneva/%40sro-budapest/documents/genericdocument/wcms_774455.pdf.
2. Education Sector Assessment in Conflict-Affected Areas. REACH. 2023. URL: [REACH_Factsheet_UKR2217c_Education_Feb-2023_for-review_v2.pdf](https://reach.org.uk/reach-factsheet-ukr2217c-education-feb-2023-for-review-v2.pdf).
3. Kruglashov A., Sabadash N. Decentralisation Processes in Ukraine: Dilemmas of Democratisation and National Security/ *Public policy and administration*. 2022. Т 21, Nr. 1/2022, Vol. 21, Nr. 1, p. 22-37. URL: <https://ojs.mruni.eu/ojs/public-policy-and-administration/article/view/6926>.
4. Ukraine Humanitarian Needs Overview. OCHA. 2022. URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-humanitarian-needs-overview-2022-february-2022-enuk>.
5. Ukraine Internal Displacement Report: General Population Survey. Round 12. IOM. 2023. URL: https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1461/files/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R12_IDP_FINAL_0.pdf.
6. Близько 1800 українських шкіл без укриття – МОН. Суспільне новини. URL:<https://suspilne.media/827083-blizko-1800-ukrainskih-skil-bez-ukritta-mon/>.
7. В Україні внаслідок війни повністю зруйновані 400 закладів освіти. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3832111-v-ukraini-vnaslidok-vijni-provnistu-zrujnovani-400-zakladiv-osviti.html>.
8. Війна та освіта. Як рік повномасштабного вторгнення вплинув на українські школи. Cedos. 2023. URL:https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/ua-saved_overview-report-2022-web.pdf.
9. Внутрішньо переміщені особи. ІОЦ. 2025. URL: <https://www.io.gov.ua/analytics/dashboard-vpo>.
10. Дніпропетровщина прийняла понад 300 тисяч переселенців. *Суспільне Дніпро*. URL:<https://suspilne.media/dnipro/287180-dnipropetrovsina-prijnala-ponad-300-tisac-pereselenciv/>.
11. Загроза з Білорусі залишається: в ДПСУ назвали причину та описали ситуацію. ТСН. 2024. URL:<https://tsn.ua/ukrayina/zagroza-z-bilorusi-zalishayetsya-v-dpsu-nazvali-prichinu-ta-opisali-situaciyu-2645943.html>.
12. Звіт про внутрішнє переміщення в Україні. МОМ. 2022. URL: https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1861/files/iom_ukraine-displacement-report_r3_ukr.pdf.

13. Іванов А.В. Соціальна і гуманітарна політика в Україні в умовах війни. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*, 2023. С. 61-65. URL: [10.pdf](https://visnyk.tnu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/46/45) (vernadskyjournals.in.ua).
14. Камардіна Ю. В., Чинчін К. І. Розвиток територіальних громад в умовах воєнного стану. *Серія: Право*. 2023. (25), С. 85-93. URL: <https://visnyk.mu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/46/45>.
15. Круглашов А. М., Сабадаш Н. В. Молодіжна політика в територіальних громадах в умовах російсько-української війни. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2024. Т. 166 (2), С. 3-13. DOI: <https://doi.org/10.36818/2071-4653-2024-2-1>.
16. Мер Херсона прогнозує безлад від спроб запровадити в регіоні «рубльову зону». Укрінформ. 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3474785-mer-hersona-prognozue-bezlad-vid-sprob-zaprovaditi-v-regioni-rublovu-zonu.html>.
17. Місцеве самоврядування як чинник стійкості тилу: аналіт. доп./[В. Г. Потапенко, В. О. Баранник, Н. В. Бахур та ін.]; за ред. В. Г. Потапенка. Київ: НІСД, 54. 2023. URL:<https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.02>.
18. Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2018/кол. авт.: М. Мазорчук (осн. автор), Т. Вакуленко, В. Терещенко, Г. Бичко, К. Шумова, С. Раков, В. Горох та ін.; Український центр оцінювання якості освіти. Київ: УЦОЯО. 2019. С.439. URL: https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2019/12/PISA_2018_Report_UKR.pdf.
19. Негуляєва І.М. Війна 2022: нові виклики щодо правового статусу, реєстрації та захисту внутрішньо переміщених осіб. *Право та державне управління* №1. 2022. С. 226-231. URL:http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2022/33.pdf.
20. Нескорений народ: Херсонщина вийшла на мітинги проти російських окупантів. ТСН. 2022. URL:<https://tsn.ua/ato/neskoreniy-narod-hersonschina-vihodit-na-mitingi-proti-rosiyskih-okupantiv-video-2002771.html>.
21. Освітній процес в умовах війни: тенденції та висновки. Освіта.UA. 2023. URL: <https://osvita.ua/school/88943/>.
22. Оцінка впливу війни на людей. IMPACT Initiatives. 2023. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-09/undp-ua-hia-ukr-2.pdf>.
23. Оцінка потреб та очікувань від майбутнього внутрішньо переміщених осіб та біженців: аналітичний звіт №1. Міжнародний фонд

- «Відродження». 2022. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/5405827066454ea9e845958.62494752.pdf>.
24. Понад 170 тисяч переселенців у Дніпрі: соціальна допомога та можливості для інтеграції. 2025. URL: <https://nashemisto.dp.ua/2025/01/20/ponad-170-tysiach-pereselentsiv-u-dnipro-sotsialna-dopomoha-ta-mozhlyvosti-dlia-intehratsii/>.
 25. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку: Закон України від 11.04.2024 р. № 3633-IX. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-IX#Text>.
 26. Реальні цифри набагато вищі: втрати серед цивільного населення України за даними ООН. Слово і діло: аналітичний портал. 2024. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2024/02/20/infografika/suspilstvo/realni-cyfyry-nabahato-vyshhi-vtraty-sered-cyvilnoho-naselennya-ukrayiny-danymy-onn>.
 27. Релокацію завершило 601 підприємство, 390 відновили роботу. Інтерфакс-Україна. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/835582.html>.
 28. Робоча сила України у 2021 році. Державна служба статистики України. 2022. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/07/zb_RS_2021.pdf.
 29. Росія спрямувала інтернет-трафік на окупованій Херсонщині через свої сервери. Українська правда. 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/3/7343624/>.
 30. Ротар Н.Ю. Інституціоналізація національного спротиву громадян України в умовах російсько-української війни. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2024. DOI: <https://doi.org/10.29038/2524-2679-2024-02-259-287>.
 31. Сабадаш Н.В. Локалізація національної гуманітарної політики в умовах повномасштабної війни в Україні. *Влада та управління: зб. наук. праць*. Чернівці, Букрек. 2023. Вип. 9. С. 95-105. URL: <https://lib.lntu.edu.ua/sites/default/files/202310/%D0%92%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0-9-2023%20%282%29%20%282%29.pdf>.
 32. Скільки в Україні переселенців і де найбільше ВПО: статистика за областями. РБК-Україна. 2024. URL: [https://www.rbc.ua/rus/news/skilki-ukrayini-pereselentsiv-i-de-naybilshe-1729603384.html](https://www.rbc.ua/rus/news/skilki-ukrayini-pereselentsiv-i-de-naybilshe-vpo-statistika-za-oblastyami-rbc-ukrayina).
 33. Скільки шкіл в Україні досі не мають укриттів? Розповіли у МОН. 2024. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/blizko-1800-shkil-v-ukrajini-ne-mayut-ukrittiv-mon-303498/>.

34. Сморід радянського тліну. Як живе окупований Херсон. Українська правда. 2022. URL:<https://life.pravda.com.ua/society/2022/06/27/249250/>.
35. Соціальна вразливість населення Карпатського регіону України: стан, виклики, сценарії послаблення: електронне науково-аналітичне видання/ за ред. д.е.н., проф. Т. Г. Васильціва. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України». Львів. 2023. С. 109. URL:<https://ird.gov.ua/irdp/p20230035b.pdf>.
36. Соціально-економічні та гуманітарні наслідки російської агресії для українського суспільства. Центр Разумкова. 2022. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2022_Gum.pdf.
37. Субвенція на укриття у школах у 2025 році. DECIDE. URL: <https://decide.in.ua/subvencziya-na-ukryttya-u-shkolah-u-2025-roczy/>.
38. У 2025 році громади отримають понад 14 млрд грн на освіту – інфографіка. Децентралізація. URL: <https://decentralization.ua/news/19079>.
39. Україна План гуманітарних потреб і реагування. ОСНА. 2025. URL: <https://www.unocha.org/attachments/dbc47c86-1b74-43c6-9e6f-2c0b67d299c7/Ukraine%20HNRP%202025%20Humanitarian%20Need%20and%20Response%20Plan%20UA.pdf>.
40. Україна швидка оцінка завданої шкоди та потреби відновлення. Світовий Банк, Уряд України, Європейський Союз, Організація Об'єднаних Націй. URL:<https://documents1.worldbank.org/curated/en/099062823034041908/pdf/P18017401fe8430010af21016afb4ebc8c4.pdf>.
41. Укриття мають уже 75% шкіл в Україні – Міносвіти. Інтерфакс-Україна. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/916311.html>.
42. Херсонщина залишилась без зв'язку: не працюють телефони та інтернет. Суспільне Херсон. URL: <https://suspilne.media/kherson/244911-hersonsina-zalisilas-bez-zvazku-ne-pracuut-telefoni-ta-internet/>.
43. Що важливого відбулося в освіті за 2024 рік – думки експертів. НУШ. 2024. URL: <https://nus.org.ua/2024/12/25/shho-vazhlyvogo-vidbulosya-v-osviti-za-2024-rik-dumky-ekspertiv/>.

ПІСЛЯМОВА

Розвиток сучасних суспільно-політичних інститутів та процесів є тією нормою пізнання людської життєдіяльності, за якою криється бажання соціуму жити в комфорті, вибудовуючи для цього відповідні умови, правила й інструменти. А щоб адекватно реалізувати згадані аспекти на практиці, необхідно вміло взаємодіяти з теоретичним і методологічним розмаїттям багатьох суспільно-політичних наукових сфер. Водночас важливою є практична складова – вивчення основних аспектів розвитку сучасних суспільно-політичних інститутів і процесів у країнах Центральної та Східної Європи та в Україні сьогодні – добрий дороговказ для майбутньої демократичної, повоєнної України. Це індикатор синергії держави і суспільства з очевидними цілями успішного державотворення.

Достатньо складні та доволі непередбачувані суспільно-політичні зміни в сучасному світі, протистояння демократії та авторитарності, популізм еліт, міжнаціональні та міжрелігійні суперечки, економічні, технологічні та екологічні трансформації, криза міжнародних відносин і права, виклики національної безпеки, нарешті широко-масштабна російсько-українська війна – це лише невеликий перелік знакових факторів, які кардинальним чином впливають на уявлення людської «зони комфорту», що формуються відповідним саном розвитку суспільно-політичних інститутів та процесів.

Досліджені в колективній монографії питання дають можливість більш глибоко й конкретно вникнути у природу, зміст і практику багатьох суспільно-політичних процесів і прискорити розуміння прагматичних підходів та варіативну реакцію на сьогоднішні й прийдешні події і явища. Тому й переплетення політичних, соціальних, етнонаціональних, загальнодержавних і регіональних, публічно-управлінських та інших проявів людського буття є наслідком реалістичних підходів до перспектив розвитку суспільно-політичних інститутів та процесів, де в центрі уваги постає саме Людина, Громадянин, Громада, Народ, Нація з їхніми інтересами, бажаннями, запитаними.

Тому нам видається, що ідея наукового аналізу й обґрунтування теоретико-методологічних підходів до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів, їх практична реалізація в житті країн Центральної, Східної Європи, врешті й України, крізь бачення шля-

хів удосконалення демократичного досвіду суспільно-політичних і публічно-управлінських відносин себе повністю виправдовує.

Авторський колектив попрацював саме над такими основами досліджень різноманітних тематичних спрямувань – від децентралізаційних процесів в умовах демократичного транзиту, аналізу політичних інститутів та процесів у постсоціалістичних суспільствах, описав загальнонаціональні та регіональні політичні процеси, електоральні процеси, етнополітичні явища, феномени етнополітичної стабільності, прояви етнопонаціонального фактора у політичних процесах, виклики соціальної та інших видів державної політики, озвучив тенденції розвитку системи політичних партій і неурядових організацій тощо.

Таким чином авторська мотивація у трилогії була побудована на розумінні актуальних проблем і динаміки суспільно-політичних та публічно-управлінських процесів, що вимагає постійного вдосконалення як теоретико-методологічних підходів до них, так і практичних варіацій використання. А враховуючи подальшу складність і динамічність суспільно-політичних процесів у світі, можемо говорити про необхідність продовження науково-практичних досліджень. У цьому й полягає науковий інтерес та зацікавленість авторського колективу до співпраці в розрізі нових вивчень практичного інструментарію політичної та управлінської науки.

Власне, можемо констатувати, що ідея даної трилогії, яку завершуємо цим виданням колективної монографії повністю себе виправдала. Наша ідея структурно була задумана саме в контексті вивчення теоретико-методологічних аспектів удосконалення політичних інститутів та процесів, а також їхнього практичного вираження в реаліях життя країн Центральної і Східної Європи, а також України, особливо в умовах криз та війни.

Місія виконана!

ПРО АВТОРІВ

Віра БУРДЯК – доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна)

Валерій БОРТНИКОВ – доктор політичних наук, професор кафедри політології та публічного управління Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк, Україна)

Маріанна ГОТРА – аспірантка 2-го року навчання кафедри політології і державного управління спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування» в Ужгородському національному університеті (м. Ужгород, Україна)

Владіслав ДУДІНСЬКИЙ – кандидат наук, доцент, завідувач кафедри громадянської освіти, Інститут політології Пряшівського університету (м. Пряшів, Словацька Республіка)

Ірина ДУДІНСЬКА – кандидат наук, доцент, директорка Інституту політології Пряшівського університету (м. Пряшів, Словацька Республіка)

Михайло ЗАН – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету (м. Ужгород, Україна)

Наталія КОНОНЕНКО – кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник відділу політичних інститутів і процесів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (м. Київ, Україна)

Анатолій КРУГЛАШОВ – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та державного управління, директор НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна), професор Факультету міжнародних відносин і політології Лодзького університету (м. Лодзь, Польща)

Віталій ЛЕБЕДЮК – кандидат наук з державного управління, доцент кафедри національної безпеки та політології Національного університету «Острозька академія» (м. Острог, Україна)

Юрій ОСТАПЕЦЬ – доктор політичних наук, декан факультету суспільних наук, професор кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету (м. Ужгород, Україна)

Микола ПАЛІНЧАК – доктор політичних наук, декан факультету міжнародних економічних відносин, професор кафедри міжнародної політики Ужгородського національного університету (м. Ужгород, Україна)

Наталія РОТАР – доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна)

Наталія САБАДАШ – аспірантка кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, начальник управління у справах сім'ї та молоді департаменту соціальної політики Чернівецької міської ради (м. Чернівці, Україна).

Діана СТЕБЛАК – доктор філософії в галузі політології, доцент кафедри міжнародної політики Ужгородського національного університету (м. Ужгород, Україна)

Ігор ТОДОРОВ – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету (м. Ужгород, Україна)

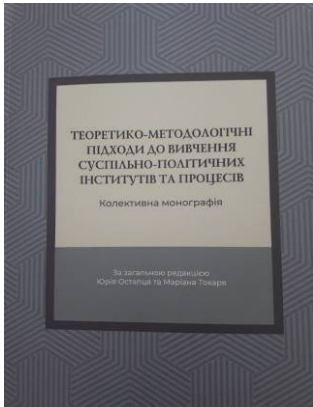
Маріан ТОКАР – доктор наук з державного управління, професор кафедри соціології та соціальної роботи, директор Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики Ужгородського національного університету (м. Ужгород, Україна)

Тетяна ФЕДОРЧАК – доктор політичних наук, професор кафедри суспільних наук Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу (м. Івано-Франківськ, Україна)

Кристина ЧЕРВЕНЯК – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету (м. Ужгород, Україна)

Михайло ШЕЛЕМБА – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету (м. Ужгород, Україна)

ПРО ПЕРШУ МОНОГРАФІЮ З ТРИЛОГІЇ

Т 33 *Теоретико-методологічні підходи до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів: колективна монографія / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; [авт. колект.: С. Асланов, І. Вегеш, М. Вегеш, А. Дербак, М. Зан, Г. Зеленько, Н. Кічера, А. Ключкович, М. Колодій, Г. Кумар, М. Лендьел, Ю. Остапець, А. Романюк, М. Токар, К. Червеняк, М. Шелемба, Мих. Шелемба]; Каф. політ. і держ-упр.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2022. 560 с.*

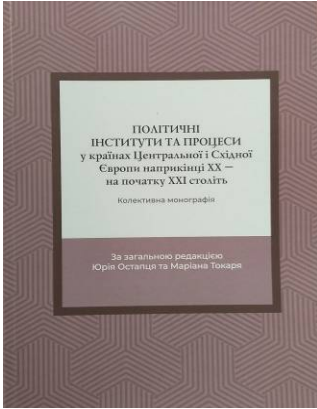
УДК 323.2:316.3

Досліджено актуальні виклики теоретико-методологічних підходів до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів крізь бачення шляхів удосконалення демократичної практики суспільно-політичних і публічно-управлінських відносин. Зокрема, презентовано теоретико-методологічні основи досліджень децентралізаційних процесів в умовах демократичного транзиту, аналізу місцевих політичних інститутів та процесів у постсоціалістичних суспільствах, загальнонаціональних і регіональних електоральних процесів в Україні, етнополітичних явищ та процесів крізь призму вивчення феноменів етнополітичної стабільності, проявів етнонаціонального фактора у політичних процесах, політичного представництва міноритарних етнічних груп, політичної суб'єктності етнічних спільнот в Україні та у країнах Центральної та Східної Європи. Також подано авторські підходи до вивчення теоретико-методологічних аспектів соціальної політики і системи неурядових організацій в Україні.

Видання стане в нагоді всім, хто цікавиться вивченням теоретико-методологічних засад суспільно-політичних інститутів та процесів, дослідженням питань розбудови і взаємовідносин держави й суспільства, державної політики.

ISBN 978-617-596-352-4

ПРО ДРУГУ МОНОГРАФІЮ З ТРИЛОГІЇ

П-50 *Політичні інститути та процеси у країнах Центральної і Східної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть: колективна монографія / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; [авт. колект.: В. Бурдяк, В. Бусленко, Є. Гайданка, І. Дудінська, В. Дудінський, М. Зан, Г. Зеленько, Н. Кічера, А. Ключкович, Н. Кононенко, Ю. Копинець, М. Лендбел, В. Литвин, Н. Марадик, Н. Нечасва-Юрійчук, Ю. Остапець, М. Палінчак, В. Петрінко, А. Романюк, Н. Ротар, Д. Стеблак, М. Токар, М. Цірнер, Г. Шипунов]; Каф. політ. і держ-упр.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2023. 680 с.*

УДК 321.1:323(4-191.2+4-11)"20/21"

Пропоноване видання колективу авторів підсумовує дослідження актуальних питань політичних інститутів та процесів у країнах Центральної і Східної Європи у контексті демократичної практики суспільно-політичних та публічно-управлінських відносин. Колективна монографія фокусує увагу на зміні політичного ландшафту в одному з найскладніших регіонів Європи.

Видання стане в нагоді всім, хто цікавиться вивченням політичних інститутів та процесів, дослідженням питань розбудови і взаємовідносин держави й громадянського суспільства, державної політики й розвитку демократії в країнах Центральної та Східної Європи.

ISBN 978-617-596-359-3

Наукове видання

**Політичні інститути та процеси в Україні
в кінці XX – на початку XXI століть**

Колективна монографія

Загальне редагування – Юрій Остапець, Маріан Токар

Виготовлення оригінал-макету – М. Токар

Підписано до друку 05.02.2025 р.
Формат 60x84/16. Гарнітура «Times». Ум.-др. арк. 28,4.
Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 100 прим.
Замовл. № 245К.

ТОВ «РІК-У» 88006
м. Ужгород, вул. Карпатської України, 36
e-mail: print@rik.com.ua

Свідоцтво: Серія ДК № 5040
від 21 січня 2016 року

П-50 Політичні інститути та процеси в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ століть: колективна монографія / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; [авт. колект.: В. Бортніков, В. Бурдяк, М. Готра, В. Дудінський, І. Дудінська, М. Зан, Н. Кононенко, А. Круглашов, В. Лебедюк, Ю. Остапець, М. Палінчак, Н. Ротар, Н. Сабадаш, Д. Стеблак, І. Тодоров, М. Токар, Т. Федорчак, К. Червеняк, М. Шелемба]; Каф. політ. і держупр.; Каф. соціології та соц. роб.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2025. 488 с.

ISBN 978-617-8390-66-2

Пропоноване видання колективу авторів підсумовує дослідження актуальних питань політичних інститутів та процесів в Україні в контексті демократичної практики суспільно-політичних і публічно-управлінських відносин. Колективна монографія фокусує увагу на зміні соціально-політичного ландшафту в Україні в надскладних умовах криз, війни та геополітичної турбулентності. Це третє видання з трилогії про політичні інститути та процеси, ініційованої редакторами. Раніше побачили світ колективні монографії «Теоретико-методологічні підходи до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів» (Ужгород, 2022) й «Політичні інститути та процеси у країнах Центральної і Східної Європи наприкінці ХХІ століття» (Ужгород, 2023).

Видання стане в нагоді всім, хто цікавиться вивченням політичних інститутів та процесів, дослідженням питань розбудови і взаємовідносин держави й громадянського суспільства, публічно-управлінських відносин, державної політики і розвитку демократії в Україні та світі.

УДК 323.22/.28(477)"19/20":316.42